

महानाटकम् ।

महाकवि श्रीलहनुमत

विरचितम् ।

श्रीमधुसूदनमिश्रेण

सन्दर्भ्यं सजीकृतम् ।

वि. ए. उपाधिधारिणा

पण्डितकुलपतिना

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया

समलङ्कृतम् ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

गिरीशयन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८६८ ।

प्रकाशक—जीवानन्द विद्यासागर शण्ड सम् ।
२३० रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, चक्रवर्ती
गिरौश प्रिण्ट' ओयार्कम्
८० आशुतोष शील लेन, कलिकाता ।

महानाटकम्

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।

विश्वेशो व. स पायास्त्रिगुणसचिवतां योऽवलम्ब्यानुवारं,
विश्वद्रीचीनसृष्टिस्थितिर्विनयमजः स्वेच्छ्या निर्मिमोते ।
यस्येयत्तामतीत्य प्रभवति महिमा कोऽपि लोकयतीतः,
त्यक्तो यद्यत्तुगाद्यैरपि निपुणतमैः (मो)र्वीक्षणदिक्रियासु ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

महानाटकविहृतिः क्रियते छात्रहेतुका ॥

नन्दयतीति नान्दी आशीर्वादकरो वाक्, उक्तञ्च दर्पणे,
“आशीर्वचनमंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृपादीना
तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥” इति ।

विश्वेश इति । यः न जायते इति अजः सनातन इत्यर्थः,
जनेर्दप्रत्ययः । त्रयाणां गुणानां रजःसस्वतमसां सचिवता
साहाय्यं त्रिगुणसचिवता ताम् अवलम्ब्य आश्रित्य स्वेच्छ्या
निजाभिन्नापेण अनुवारं पुनः पुनः, वोष्पायामव्ययीभावः ।
सृष्टिश्च स्थितिश्च विलम्बयेति सृष्टिस्थितिर्विनयं, द्वन्द्वैकवद्भावः ।
विश्वगश्चतीति विश्वद्राक् तदेव विश्वद्रीचीनं, स्वार्थे ख-प्रत्ययः ।

अपि च ।

विघ्नेशो वः स पायाञ्जलनिधिमखिलं पुष्कराग्रेण पीत्वा,
 यस्मिन्नुद्धृत्य तोयं (हस्तं) विमृजति, सकलं दृश्यते व्योम्नि देवैः ।
 काप्यम्भः कापि विष्णुः क्वचन कमलभूः काप्यनन्तः क्व च श्रीः,
 काप्यौर्वः कापि शैला. क्वचन मणिगणाः कापि नकादिवक्रम् ॥२॥

विश्वस्थापकमित्यर्थः, तच्च तत् सृष्टिस्थितिप्रलयञ्चेति
 विश्वद्रोचोनसृष्टिस्थितिविलयं तत् निर्भिमोति रजोगुणपरि-
 ष्यामेन ब्रह्मरूपेण जगता सृष्टिं, सत्त्वगुणपरिष्यामेन विष्णुरूपेण
 पालनं, तमोगुणपरिष्यामेन रुद्ररूपेण संहारं करोतीत्यर्थः, यस्य
 कोऽपि अनिर्वचनीय लोकव्यतोः अलौकिकः महिमा
 महत्त्वम्, इयत्ता परिमितता सोमामित्यर्थः अतीत्य अतिक्रम्य
 प्रभवति प्रकर्षेण वर्तते, य. निपुणतमैः अतिसमर्थैरित्यर्थः,
 सूक्ष्मदर्शिभिरिति भावः, चक्षुराद्यैः नेत्रादिभिरिन्द्रियैरित्यर्थः,
 क्षेत्रादिक्रियासु दर्शनादिव्यापारेषु त्यक्तः विवर्जितः अवाङ्मनस-
 गोचरत्वात् दर्शनेन्द्रियादिभिः ग्रहोत्तमशक्य इति यावत्,
 स विश्वेशः जगदीश्वरः वः युष्मान् पायात् रक्षतु, पाल रक्षणि
 इत्यध्यादाशीर्लिङ् । स्रग्धरावृत्तं, “स्रग्ध्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनि-
 यतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितयम्” इति तल्लक्षणात् । निपुणतमै-
 रित्यत्र निपुणतम इति पाठे निपुणतमः अतिसमर्थ इत्यर्थः,
 य इत्यस्य विशेषणम् । १ ।

विघ्नेश इति । यस्मिन् विघ्नेशे पुष्कराग्रेण शृङ्गाग्रेण तोयं
 जलम् उद्धृत्य उक्षोष्य पीत्वा अखिलं समस्तं जलनिधिं समुद्रं
 विमृजति त्यजति मति, रिक्तोक्त्येति भावः, यदा यस्मिन्
 अखिलं जलनिधिं पुष्कराग्रेण उद्धृत्य पीत्वा तोयं विमृजति

प्रथमोऽङ्कः ।

जयति रघुवंशतिलकः कौगल्यानन्दिवर्द्धनो रामः
दशवदननिधनकारी दागरधिः पुण्डरीकाक्षः ॥ ३

वर्धति सति, समन्तादिति भावः, तीयमित्यत्र हस्तमिति पाठः
पुष्कराग्रेण अखिलं जलनिधिं पीत्वा हस्तं शुण्डादण्डम् उद्धृत्य
उत्तोन्य विमृजति समन्तात् त्यजति सति व्योम्नि आकाशे,
स्थितैरिति शेषः, देवैः अम्भः जलम् उद्धृतवृष्टमिति भावः, कापि
कुत्रचित् प्रदेशे, वर्षणस्य एकदेशिकत्वादिति भावः, विष्णुः
नारायणः, समुद्रजलगायीति भावः, कापि कुत्रचित् स्थलप्रदेशे
इत्यर्थे, कमलभूः विष्णुनाभिपद्मजः ब्रह्मेत्यर्थः, कचन कुत्रचित्
प्रदेशे अनन्तः विष्णोः गयनभूत इति भावः, कापि क्वचित्
प्रदेशे, श्रौः लक्ष्मोः, विष्णोर्वचःस्थलवासिनीति भावः, क्वच कुत्र-
चित् प्रदेशे, श्रौर्वः बाह्वग्निः, कापि कुत्रचित् प्रदेशे, शैलाः
मैनाकाटयः पर्वताः, कापि मणिगणाः रत्ननिकाराः, कचन
कुत्रचित् प्रदेशे, तथा नकादिचक्रं कुम्भीरादिजलजन्तुसमूहः,
क्वापि कुत्रचित् प्रदेशे, मङ्गलम् अन्यच्च सर्वे सामुद्रं दृश्यते, स
विघ्ने गः गणपतिः वः युष्मान् पायात् रक्षतु । अत्रापि पूर्वमेव
वृत्तम् ॥ २ ॥

जयतीति । रघुवंशतिलकः रघुकुलललाटालङ्कारभूतः,
कौगल्याया जनन्या इति भावः, आनन्दिम् आनन्दं वर्द्धयतीति
तथोक्तः, दशवदननिधनकारी रावणहन्ता इत्यर्थः, पुण्डरीके
इव अक्षिणो यस्य सः पुण्डरीकाक्षः कमलनेत्रः, दशरथस्यापत्यं
पुमान् दागरधिः, रमयति जगदिति रम्यते अस्मिन्निति वा रामः
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्धताम् । जैशुवन्तस्तिवन्त इति तुप-
स्तिवादेशः । आर्या वृत्तं, "यस्याः पादे प्रथमे षाडशमात्रास्तथा

नमामि देवं सुरकल्पवृक्षं, धनुर्धरं नीरदनीलगात्रम् ।
 गुणाभिरामं कमलाननं तं, यदास्यदं न क्षणमुज्झति श्रीः ॥ ४ ॥
 रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं,
 काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।
 राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्तिं,
 वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥ ५ ॥

द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्दशके साय्या” इति
 तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

कमाप्तीति । श्लोक्तस्त्रीः यत् आस्यदम् आश्रयं, कल्पम्,
 अपिरत्राध्याहार्यः, अल्पकालमपीत्यर्थः न उज्झति न त्यजति, तं
 सुराणां कल्पवृक्षं याञ्छितार्थप्रदमित्यर्थः, धनुर्धरं कार्मुकपाणिं,
 नीरं ददातीति नीरदो नवमेघ तद्वत् नोलं गात्रम् अङ्गं यस्य तं,
 गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिरभिरामः सर्वजनमनोरमः तं, कमला-
 ननं सरोजवदनं, दीव्यतीति देवः तं, पचादित्वादच् प्रत्ययः ।
 नमामि वन्दे । उपेन्द्रवज्रावृत्तं, “स्यादिन्द्रवजा यदि ती ङ्गी
 गः,” “उपेन्द्रवजा प्रथमे लघौ सा” इति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

राममिति । लक्ष्मणपूर्वजं लक्ष्मणज्येष्ठं, रघुवरं रघुवशथेष्टं
 सीतापतिं जानकीवल्लभं, सुन्दरं सुरूपं, काकुदि तिष्ठतीति
 ककुत्स्थं तस्यापत्यं पुमान् काकुत्स्थः तं, (पुरा पुरञ्जय (पर-
 ञ्जय) नाम कश्चिदैक्ष्वाकः असुरजयाय सुरगणैरभ्यर्चितं वृष-
 हृपधरस्य देवेन्द्रस्य काकुदि स्थित्वा असुरान् निजघान, ततश्च
 तस्य काकुत्स्थश्चा ज्ञात्वा, तदंश्याश्च काकुत्स्था इत्युच्यन्ते
 इति पुराणम् । करुणामयं दयापूर्णमित्यर्थः, गुणनिधिं निधी
 यते अस्मिन्निति निधिः गुणानां सत्यसीजन्यानां निधिर्निलयः तं,

मनोऽभिरामं नयनाभिरामं, वचोऽभिरामं श्रवणाभिरामम् ।
सदाभिरामं सतताभिरामं, वन्दे सदा दाशरथिञ्च रामम् ॥ ६ ॥

श्रीरामचन्द्र ! भुवि विश्रुत(विस्तृत)कीर्त्तिचन्द्र !

श्रीरामचन्द्र ! रजनोचरपद्मचन्द्र ! ।

आनन्दचन्द्र ! रघुवंशसमुद्रचन्द्र !

श्रीतामनः कुमुदचन्द्र ! नमो नमस्ते ॥ ७ ॥

विप्रप्रियं ब्राह्मणप्रोतिकरं, धार्मिकं धर्मैः श्रुत्यादिविहितं कर्मै
तत्र रतः तं, राजेन्द्रं राजथेष्टं, सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं, दशरथतनय
दाशरथिं, श्यामलं दूर्वाटलवत् श्यामं, शान्तमूर्त्तिं सौम्यरुलेवरं,
लोकाभिरामं लोककान्त, रघुकुलतिलक रघुवंशावतंसं, राघवं
रघोः अपत्यं पुमान् राघव तं रघुवंशधरं, रावणारि रावणसूदन
रामं वन्दे प्रणमामि । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५ ॥

मनोभिराममिति । मनोभिरामं हृदयप्रियं, नयनाभिरामं
चक्षुःप्रीणनं, वचोभिरामं वचनसुन्दरं, मधुरवाचमित्यर्थः, श्रवणा
भिराम श्रुतिमुखप्रदं, नामश्रवणादिति भावः, सदाभिरामं
सततसुन्दरं, सतताभिरामं सन्ततसुखदं, दाशरथिं दशरथतनयं
रामं, सदा सर्व्वधिन् काले च, वन्दे प्रणमामि । उपजातिवृत्तम्
इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः समोलनात्, तदुक्तं इन्द्रोमञ्जुर्व्याम् “अनन्तरो-
दोरितलक्ष्मभाजो पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥ ६ ॥

श्रीरामेति । श्रीरामचन्द्र ! भुवि पृथिव्यां विश्रुत प्रसिद्धः,
विस्तृत इति पाठान्तरं, कीर्त्तिचन्द्रः यगःशशाङ्कः यस्य तत्-
सम्बुद्धिः । श्रीरं समन्दहामं विकस्वरश्च आस्यं वदनमेव चन्द्रो
यस्य तथाभूतः, तत्सम्बुद्धिः । रजनोचरा राक्षसा एव पद्मानि
तेषां चन्द्रः सङ्कोचक इति भावः तत्सम्बुद्धिः । आनन्दचन्द्र !

कल्याणानां निदानं कन्निमलमथनं जीवनं सज्जनानां,
 पाथेयं यन्ममुचोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
 विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां पावनं पावनानां,
 वीजं धर्मद्रमाणां प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ८ ॥

लोकरञ्जन इत्यर्थः, रघुवंश एव समुद्रः तस्य चन्द्रः तत्सम्बुद्धिः,
 चन्द्रो यथा समुद्रादुत्पन्न तथा अयं रघुवंशादुत्पन्न इति भावः ।
 हे मोतामन कुमुदचन्द्र । सीतायाः मनश्चित्तमेव कुमुदं तस्य चन्द्रः
 विकासकः, उहासक इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः, ते तुभ्यं नमः नमः पुनः
 पुनस्त्वां नमामीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तं, “ज्ञेयं वसन्ततिलकं
 तभजा जगौ गः” इति तल्लक्षणात् । रूपकालङ्कारः १ ७ ॥

कल्याणानामिति । कल्याणानां मङ्गलानां निधीयते अस्मि-
 न्दिति निधानम् आश्रयः मङ्गलमयमित्यर्थः, कलिञ्चतुर्थं युगं
 तत्र ये मलाः प्रापानि तेषां मधनं ध्वंसनं, कलीत्यनेन सत्यादि-
 युगप्रापानां किमुतेति अर्थापत्तिर्व्यञ्ज्यते । सन्तो जनाः साधवः
 इत्यर्थः, तेषां जीव्यतेऽनेनेति जीवनं रक्षणसाधनं, सपदि भटिति
 परं पदं कैवल्यमित्यर्थः, तस्य प्राप्तये लाभाय प्रस्थितस्य
 प्रहत्तस्य मुमुचोः मोक्तुमिच्छोः, संसारमिति शेषः, जनस्य पाथेयं
 सम्बलं, “पाथेयं सम्बलं विदुः” इति विग्रहः । कविवराणां कवि-
 श्रेष्ठानां वाल्मीकिप्रभृतीनां यानि वचांसि वाक्यानि तेषाम्
 एकम् अहितोयं विश्रामस्थानं विनीदनिलयः, अवलम्बनमिति
 यावत्, पावयन्तीति पावनानि पापध्वंससाधनानि चान्द्रायणा-
 दोनि तेषां पावनं शोधनं, सर्वेषु एव कर्मसु रामापरनाम्-
 विश्नुस्मरणस्य एतत्प्रयोजनकत्वस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः ;
 धर्म एव द्रुमः वृक्षः तस्य वीजं मूलकारणं यत् तत् रामनाम

पातु श्रोस्तानपत्रभङ्गमकरीमुद्राङ्कितोरःस्यनो,
 देवः सर्वजगत्पतिर्मधुवधूवक्त्राजचन्द्रोदयः ।
 क्रोड़ाक्रोड़तनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भूः,
 भाति अ प्रलयाब्धिपल्वनतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः ॥ ८ ॥

रामेति नाम भवतां सभ्यानामिति भावः, भूतये सम्पदे, ऐहिक-
 पारलौकिकीभयरूपायै इति शेषः, “भूतिः भस्मनि सम्पदि”
 इत्यमरः । प्रभवतु प्रकषेण असु । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

पाश्चात्यपुस्तके एतमारभ्य चत्वार एव श्लोका नान्दीत्वेन
 पठिताः, तदत्रापरे त्रयः प्रक्षिप्य व्याख्यायन्ते ।

पात्विति । त्रियया लक्ष्म्याः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रावलीपु
 या मकरीमुद्रा मकराख्यजन्तुविशेषावयवरेखा, तथा अङ्कितं
 चिह्नितं, तदान्निङ्गनादिति भावः, उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स,
 मधुर्नाम दैत्यभेदः तस्य वध्वः योपितः तासा वक्त्राणि वदनानि
 एव अङ्गानि पद्मानि तेषा सम्बन्धी चन्द्रोदयः उदितचन्द्र इति
परम्परितरूपकं, वक्त्रेषु अङ्गरूपणस्य देवे चन्द्ररूपणकारणत्वात्,
 तदुक्तं दर्पणे—“यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । तत्
परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टगन्दनिबन्धनम् ॥” इति । (चन्द्रोदयो यथा
 पद्माना मालिन्यापादकस्तथा भगवान् मधुवधूना मुखाना, तत्
 पत्युर्विनाशात्, मालिन्यहेतुरिति भावे) । सर्वेषां जगता पति-
 रधीश्वरो देवः पातु रक्षतु, युष्मानिति शेषः । तमेव पुनर्विशि-
 नष्टि क्रोड़ेति । क्रोड़या नीलया क्रोडो शूकरी तनुः शरीरे यस्य
 तस्य वराहरूपं विभ्रत इत्यर्थः, यस्य देवस्य नवेन्दुवत् विशद
 निर्मल. तस्मिन्, दंष्ट्राङ्कुरे दगनप्ररोहे भूः पृथिवी प्रलयाब्धि
 कम्पान्तसागरः पल्वनम् अल्पं सर इव, तस्य तलात् उत्खात

य गैवा समुपासते शिव इति ब्रह्म इति वेदान्तिनो,
 बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटव कर्त्तेति नैयायिका ।
 अर्हन्निव्यय जैनशासनरता कर्मेति मीमांसका
 सोऽय वो विदधातु वाञ्छितफल त्रैलोक्यनाथो हरि ॥१०॥

उन्मूलिता एका सुस्ता तदाख्यलक्षणविशेष तस्या आकृतिरिव
 आकृतिर्यस्या तथाभूता सती भाति स्य राजते स्य । उपमा
 नद्वार । शार्दूलविक्रीडित वृक्ष, सूर्याश्वैर्यदि म सर्जो
मततगा शार्दूलविक्रीडितम् इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

यमिति । शिवो देवता येषां ते गैवा शिवोपासका य
 शिव इति "सद्वा रुद्राट्भूत् प्रकृतिरत सूत्र ततोऽर्हमिति ततो
 विग्वम् इति श्रुते । वेदान्तिन वेदान्तविद ब्रह्मति एकमेवा
 द्वितीय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन इति श्रुते । बौद्धा बुद्ध
 धर्मिण बुद्ध इति प्राणान्मन मसृति न नन्दयति माम् इति
 श्रुते । प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानगन्दादीनि तेषु निपुणा
 तर्क्सिद्धान्तपटव इति यावत् न्यायो युक्तिशास्त्र त जानन्ति
 अधोयते वेति नैयायिका कर्त्तेति - मनातना पगव प्रविगन्ति
 प्रमेयानुभूतै कर्त्तेव च तत इति श्रुते । अथ अनन्तर बौद्ध
 मतप्रचलनानन्तरमित्यर्थे जैनशासन वाङ्मर्मभेट तत्र रता
 तन्मार्गवर्तिन इति यावत् अर्हन्निति स्वभाव एवेश्वरो नान्यो
 ऽस्ति कदाप्यस्यानोद्गत्वापत्ते" इति श्रुते । मीमांसका कर्म
 मीमांसारता कर्मेति कर्मणा जायते नश्यति भयाभयसुप्तानि"
 इति श्रुते । उपासते मेवन्ते सोऽय त्रैलोक्यनाथ त्रिलोकी
 मरा इति य युष्माक वाञ्छितफलम् अभीष्टफलं विदधातु
 पूरयतु । अत्रैकस्य हरि शिवादिरूपेणानेकधा क्रीर्त्तनादुल्ले

तं रामं रावणारिं दशरथतनयं लक्ष्मणाग्रं गुणाढ्यं,
 पूज्यं प्राज्यं प्रतापावलयितजलधिं सर्व्वसौभाग्यसिद्धिम् ।
 विद्यानन्दैककन्दं कलिमलपटलध्वंसिनं सौम्यदेवं,
 सर्वात्मानं नमामि त्रिभुवनशरणं प्रत्यहं निष्कलङ्कम् ॥ ११ ॥
 एतौ हौ दशकण्ठकण्ठकटलीकान्तारकान्तिच्छिदौ,
 वैदेहोकुचकुम्भकुङ्कुमरजःसान्द्रारुणाद्वाङ्घ्रितौ ।

खाख्योऽयमलङ्कारः । तदुक्तं टर्पणी—“कचित् भेदात् प्रहीतृणां
 विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख
 इष्यते” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

तमिति । तं प्रसिद्धं रावणारिं रावणशत्रुं, दशरथतनयं
 दाशरथिं, लक्ष्मणाग्रं लक्ष्मणाग्रजं, गुणैः धैर्य्यगाम्भोर्यादिभिः
 आढ्यः युक्तः तं, पूज्यम् अर्चनीयं, प्राज्यं प्रभूतं, भूमस्वरूपमित्यर्थः,
 प्रतापेन आवलयितः आवडः जलधिः समुद्रो येन तं, सर्व्वेषां
 सौभाग्यस्य सिद्धिर्यस्मात् तं सर्व्वसौभाग्यसिद्धिदमित्यर्थः, विद्या-
 नन्दयोः चिदानन्दयोरेकमद्वितीयं कन्दं मूलं, कलिमलपटल-
 ध्वंसिनं कलियुगकृतपापघयनाशिनं, सौम्यदेवं सौम्यः शान्त-
 मूर्त्तिर्दीव्यतीति देवश्चेति तं सर्व्वेषामात्मा आत्मभूतः तं, त्रिभु-
 वनशरणं त्रिलोकरक्षकं, निष्कलङ्कम् अनघं, रम्यतेऽस्मिन्निति
 रमयति-जगदिति वा तं रामं प्रत्यहं सततं नमामि वन्दे ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ११ ॥

एताविति । दशकण्ठस्य रावणस्य, कण्ठा एव कटली-
 कान्तारः रम्भातरुवनं तस्य, कान्तिच्छिदौ प्रभानाशिनौ रावण-
 शिरच्छेदिनावित्यर्थः, वैदेह्याः सीतायाः कुचावेव कुम्भौ तयोः
 कुङ्कुमरजांसि कुङ्कुमचूर्णानि तेषां सान्द्रेण घनेन अरुणेन रक्तेन

लोकत्राणविधानसाधुसवनप्रारम्भयूपी भुजौ,
 देयास्तासुरुविक्रमौ रघुपतेः श्रेयांसि भूयांसि वः ॥ १२ ॥
 बालक्रीडितमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि, प्रह्वता
 ताते काननसेवनावधि, कृपा सुग्रीवसख्यावधि ।
 आज्ञा वारिधिवन्धनावधि, यशो लङ्केशनाशावधि,
 श्रीरामस्य पुनातु लोकवशता जानक्यपेक्षावधि ॥ १३ ॥

अङ्गेन चिह्नेन अङ्कितौ रञ्जितौ लोकानां जगतां त्राणविधानं
 रक्षणानुष्ठानमेव साधुसवनम् उत्तमयज्ञः तदेव प्रारभ्यते इति
 प्रारम्भः कर्म तत्र यूपी पशुवन्धनार्थं 'दारुविशेषौ' (अत्र पशवः
 ✓ लोककण्टका राक्षसा इति बोद्धव्यम्) । अत एव उरुविक्रमौ
 महाविक्रमशालिनौ रघुपतेः रामस्य एतौ द्वौ भुजौ वाङ्ग वः
 युष्माकं भूयांसि महान्ति श्रेयांसि मङ्गलानि देयास्तां दत्ताम्
 आशीर्निङ् द्विवचनम् । रूपकालङ्कारः । शादूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १२ ॥

बालक्रीडितमिति । श्रीरामस्य इन्दुशेखरस्य चन्द्रचूडस्य
 धनुर्भङ्गः अवधिः श्रेयो यस्मिन् तत् क्रियाविशेषणम् (एवं
 सर्वत्र) बालक्रीडितं त्रैशदलीला. काननसेवनं वनवासः अवधिः
 यस्मिन् तत् यथा तथा ताते पितरि "तातसु जनकः पिता"
 इत्यमरः. प्रह्वता नम्रता. पितृवश्रुता पितुराज्ञापालनमिति
 यावत्. सुग्रीवे वानरेऽपीति भावः. मस्यम् अवधिः यस्मिन् तत्
 यथा तथा कृपा अनुकम्पा, वारिधेः समुद्रस्य बन्धनं नितराम
 सभयमिति भावः, अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा आज्ञा शासनं.
 लङ्केशस्य रावणस्य. विभुवनविजयिन इति भावः, नाशः संहारः
 अवधिर्यस्मिन् तत् यथा तथा यशः कीर्तिः, तथा जानक्याः

नान्द्यन्ते सूत्रधारः । [क]

वाल्मीकेरुपदेशतः स्वयमहो वक्ता हनूमान् कपिः,

श्रीरामस्य रघूदहस्य चरितं, सौम्या वयं नर्त्तका ।

गौठी तावदियं समस्तसुमनःसङ्घेन संवेष्टिता,

तदीराः ! कुरुत प्रमोदमधुना वक्तास्मि रामायणम् ॥१४॥

राजासीत् स महारयो दशरथश्चण्डांशुवंशाग्रणीः,

तस्यासन् रमणीयकेलि(रूप)निलयास्तिस्त्री महिष्यः शुभाः ।

प्राणाधिकाया इति भावः, उपेक्षा परित्याग, अवधिर्यस्मिन् तत्
यथा तथा लोकेवगता लोकरञ्जनं पुनातु पवित्रोकरोतु, सर्वा-
नस्मानिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

[क] नान्द्यन्ते इति । नान्दी पूर्वाक्ताःशीर्वादरूपा तस्या अन्ते
अवसाने सूत्रं धरतीति सूत्रधारः नाट्यप्रवर्त्तकानां प्रवरो नट-
विशेषः, आह्वेति क्रियाध्याहारेणान्वेति ।

वाल्मीकेरिति । वाल्मीकः उपदेशतः, शिक्षणात् हनूमान्
कपिः वानरः स्वयं वक्ता कवयिता, अहो वानरस्यापि कवित्व
मित्याश्चर्यमित्यर्थः । रघूदहस्य रघुवंशधुरन्धरस्य श्रीरामस्य
चरितम् अतोव मनोहरमिति भावः, नर्त्तका अभिनेतारो वयं
सौम्याः शोभनाः, कुशला इति यावत्, इयं तावत् गौठी सभा
समस्तानां समवेतानां सुमनसा सङ्घदयानां, विदुषामित्यर्थः,
सङ्घेन समूहेन संवेष्टिता सम्परिता तत्तस्मात् नाट्योपयोगि-
समग्रसामग्र्यसंयोगादिति भावः, हे धीराः ! सुधियः । अधुना
प्रमोदम् आनन्दं कुरुतः अनुभवत, रामायणं रामचरितं वक्तास्मि
वर्णयितास्मि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

कथामुपधिपति राजेति । सः प्रसिद्धः चण्डाशोः सूर्यस्य

वीरास्त्राश्चतुर सुतान् सुपुत्रिरे चैत्रानुरूपास्तथा
 ज्येष्ठो राम इत कनिष्ठभरतस्तस्यानुजो लक्ष्मण ॥ १५ ॥
 शत्रुघ्नो राजपुत्रस्तदनु समभवच्छत्रुनिघ्नैकवीर
 सोऽय स्नेहानुवृत्त्या भरतमनुगत केतयोस्तनुमेव ॥
 सीमित्री राममेवान्वगमदथ सदा धर्मकर्मप्रवीण ,
 श्रीमद्दाशरथा स्वय मुररिपोरशावतारा श्रीमो ॥ १६ ॥

वशे वशस्य कुले कुलस्य वा अग्रणी ज्येष्ठ महारथ “आत्मान
 सारथि चाश्वान् रत्नन् युध्येत यो नर । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च
 स महारथ उच्यते ॥ इत्युक्तलक्षण दशरथा नामित्यध्याहार्य
 राजा भूपतिरासीत् । तस्य राज्ञ रमणीयकेलिनिलया रम
 णीयक्रीडानिपुणा इत्यथ कमनीयरूपनिलया इति पाठे
 रमणीयसीन्दर्यशालिन्य इत्यर्थे तिस्र शुभा श्रीभना
 महिष्य पत्न्य आसन् बभूवुः । ता महिष्य चतुर तथा
 च्चत्रानुरूपान क्षत्रधर्मीपयोगिनो वीरान शौर्यगुणसम्पन्नान
 सुतान् पुत्रान् सुपुत्रिरे प्रसूतवत्य तेषा ज्येष्ठोऽग्रज राम
 इत रामात् कनिष्ठ अनुज भरत तस्य भरतस्य अनुज
 लक्ष्मण तदनु तदनन्तर शत्रुनिघ्न शत्रुघाती अतएव एक
 वीर अद्वितीयवोर्यसम्पन्न राजपुत्र शत्रुघ्न समभवदिति
 सर्वत्वान्वति । सोऽय शत्रुघ्न स्नेहानुवृत्त्या स्नेहस्यानुसरणेन
 केतयोस्तनु भरतमेव अनुगत अयानन्तर तथेति भाव , धर्म
 कर्मप्रवीण धर्मकार्यपर सुमिताया अपत्य पुमान् सीमित्ति
 लक्ष्मण इत्यर्थे , सदा सर्वस्मिन् काले राममेव अन्वगमत् अनु
 गत । स्वय साक्षात् मुररिपो विश्वो अशावतारा अ शरूपेण
 उत्पन्ना श्रीमन्त दाशरथा दशरथतनया रामलक्ष्मण

श्रीरामे लज्जां कुर्वति सीताया उक्त्वाहं वर्हेयन् लक्ष्मणः ।
 देव (वीर) शोरघुनाथ ! किं बहुतया ? दासोऽस्मि ते लक्ष्मणः,
 मेर्वादोनपि भूधरान्न गणये जोर्णः पिनाकः कियान् ? ।
 तन्मामादिश वीर ! पश्य भवतो वाक्पादहं कौतुकी,
 प्रोदत्तुं प्रचलायितुं नमयितुं भङ्क्तुं सदैवत् क्षमः ॥ २८ ॥

साम्यकसेवरः कोमलाङ्ग इत्यर्थः, नेदमनेन भेत्तु शक्यते इति
 भावः । अनेन मधुरमूर्त्तिना रघुनन्दनेन इदं धनुः कथं केन
 प्रकारेण अधिज्यम् अधिरोपितगुणं विधीयता क्रियताम् ?
 न कथमपि अधिज्यं विधातुं सम्भाव्यते इति भावः, सम्भावनायां
 लोट् । अहहेति खेदे, हे तात ! पित. ! तव पण. शुल्कं
 दारुणः अप्रतिविधेय इति भावः ; यद्वा तातपणः इत्येकं पदं,
 तातस्य पणः यो मे धनुरधिज्यं करिष्यति तस्मै सीता दास्या-
 मोत्येवंरूपः, स्तवे स्तुत्यां, संकोर्त्तनेऽपीत्यर्थः, "स्तवः स्तोत्रं स्तुति-
 र्नुतिः" इत्यमरः । दारुणः भीषणः, तव पणश्चेन्नाभविष्यत्तदाहं
 रामं पतिं प्राप्स्यामि इति भावः । द्रुतविलम्बितं हृत्तं—
"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी" इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

देवेति । हे देव शोरघुनाथ ! वीरति पाठान्तरे हे वीर
 शोरघुनाथ ! बहुतया वाहुत्येन, विस्तारकथनेनेति भावः, किम् ?
 न किमपि प्रयोजनमस्त्येत्यर्थः, अस्मीत्यहमित्यर्थेऽव्ययम्, अस्मि
 अहं लक्ष्मणः ते तव दासः मेर्वादोन् सुमेरुप्रभृतोन् अपि
 भूधरान् पर्वतान् न गणये न लक्षये, दुर्धरत्वेनेति भावः । जोर्णः
 पुरातनः पिनाकोऽजगवम्, ऐश्वरं धनुरित्यर्थः, "पिनाकोऽजगवं
 धनुः" इत्यमरः । कियान् ? अतितुच्छ इति भावः । हे वीर !
 तस्मात् माम् आदिश आत्रापय, पश्य अवलोकय, अहं

गृहीतहरकोदण्डे रामे परिणयोन्मुखे ।

पश्यन्दे नयनं वामं जानकोजामदग्न्ययोः ॥ ३६ ॥

रामेण धनुषि गृहीते लक्षणवाक्यम् ।

पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां,

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

भवतो वाक्यात् आदेशात् कौतुकी समुत्सुकः, सत्वरः सन्निति यावत् । वीर ! पश्य भवतो वाक्यादहं कौतुकीत्यत्र पश्य पश्य च वलं मृत्यस्य यत् कौतुकमिति पाठे मृत्यस्य मम बलं पश्य यच्च कौतुकं तत् पश्येत्यर्थः । अहम् एतत् धनुः प्रोदक्षुम् उत्तोलयितुं प्रचलायितुं स्थानान्तरं नेतुमित्यर्थः, नमयितुं नम्रीकर्तुं भङ्क्तुं खण्डयितुञ्च सदा सर्वस्मिन् काले क्षमः शक्तः । प्रोदक्षुं प्रतिनामितुं प्रचलितुं नेतुं निहन्तुं क्षम इति पाठे प्रतिनामितुं नम्रीकर्तुं प्रचलितुं गुणारोपणेन सञ्चालयितुं नेतुं स्थानान्तरं प्रापयितुं निहन्तुं नाशयितुं, भङ्क्तुमित्यर्थः, क्षमः शक्त इत्यर्थः । समैवात्वेदृशी शक्तिः भवतां तु ईश्वराणां किमु वक्तव्यमिति ध्वन्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

गृहीत इति । गृहीतं हरस्य कोदण्डः धनुष्येन तथोक्ते अतएव परिणयोन्मुखे सीतालाभाभिमुखे सति जानकी-जामदग्न्ययोः सीता-भार्गवयोः वामं नयनं पश्यन्दे अस्फुरत् । स्त्रीणां वामाक्षिसन्दनं शुभसूचकं पुंसान्तु अशुभसूचकमाह वसन्तराजः—“चक्षुर्वामं मृगदृशो जयकारि भृशं तथा । तदेव पुरुषस्यारात् स्फुरितं भयशंसनम् ॥” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३६ ॥

पृथ्वीति । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव न कम्पस्वेति भावः, स्थिरत्वादेः सिद्धत्वेऽपि उपप्लवसम्भावनया यद्वातिशयोक्तिः-

दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तच्चितये दिधीर्षाम्,

आर्यः करोति हरकामुंकमाततज्यम् ॥ ४० ॥^१

पृथ्वी याति रसातलं, फणिपतिर्नम्रं फणामण्डलं

विभ्रत् क्षुभ्यति, कूर्मराजसहिता (तो)दिक्कुञ्जराः कातराः ।

आतन्वन्ति च हंहितं, दिग्भि भटैः सार्धं धराधारिणः,

कम्पन्ते, रघुपुङ्गवे पुरजितः सज्यं धनुः कुर्वति ॥ ४१ ॥

रियमेवं सर्वत्र । हे भुजङ्गम ! नागराज ! एनां पृथ्वीं धारय,
 दार्थ्येनेति भावः । हे कूर्मराज । त्वं तदिदं द्विव्यं पृथ्वी-
 भुजङ्गमावित्यर्थः, दधीथाः यत्रेण धारयेत्यर्थः । हे दिक्-
 कुञ्जराः ! दिग्गजाः ! यूयं तच्चितये तेषां पृथ्व्यादीनां व्रितये
 पृथ्वीभुजङ्गराजकूर्मराजिष्वित्यर्थः, दिधीर्षां धारणेच्छां, विशिष्ट-
 प्रयासेनेति भावः, कुरुत । कुत इति अध्याहार्यम् अत्र, आर्यः
 रामः हरकामुंकम् ऐश्वरं धनुः आततज्यम् आरोपितसौर्वीकं
 करोति । आर्य इत्यत्र राम इति पाठान्तरम् । अत्र कारणेन
 कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तं—“जेयं
वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

पृथ्वीति । रघुपुङ्गवे रघूणां श्रेष्ठे रामे पुरजितः त्रिपुरारे
 हरस्य धनुः कामुंकं सज्यं ज्यया सङ्गतं कुर्वति सति पृथ्वी भूः
 रसातलं पातालं याति गच्छति, रसातलमित्यत्र विनम्रता-
 मिति पाठे विनम्रताम् अधोनतिमित्यर्थः ; फणिपतिः शिप-
 नागः फणामण्डलं नम्रम् अवनतं, पृथ्व्यावनमनादिति भावः,
 विभ्रत् दधानः सन् क्षुभ्यति व्यथते । कूर्मराजिन कमठपतिना
 सहिताः दिक्कुञ्जराः दिग्गजाः कातराः सन्तः दिग्भि हंहितं
 स्वं गर्जितं, “हंहितं करिगर्जितम्” इत्यमरः, आतन्वन्ति कुर्वन्ति

तत्र नृपवीनां चेष्टा ।

रामे रुद्रगरामनं तुलयति, स्त्रित्वा स्थितं पार्थिवैः,
 शिञ्जासञ्जनतत्परे च हमितं दत्त्वा मिथस्तालिकाम् ।
 आरोप्य प्रचलाङ्गलोकिसलयैश्चानं गुणास्फालने,
 साराकर्षणभग्नपर्वणि पुनः सिंहासने मूर्च्छितम् ॥ ४२ ॥

च । कूर्मराजसहित इति पाठे कूर्मराजसहितः फणिपति-
 रित्यस्य विशेषणम् । धराधारिणः पर्वताः "महीध्रशिखरि-
 क्ष्माभृद्वार्यधरपर्वता," इत्यमरः । भट्टैः वीरैः, प्रतिपक्षीयैरिति
 भावः, माई' कम्पन्ते । वेपन्त इति पाठे स एवार्थः । अत्र
 चतुर्थपादवाच्यस्य पूर्वपादत्रयवाक्यानां हेतुत्वात् काव्यनिर्द्द-
 मन्तद्धारः, "हेतोर्वाच्यपदार्थत्वे काव्यनिर्द्दं निगद्यते" इति लक्ष-
 णात् । गार्दलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

रामे इति । रामे रुद्रस्य हरस्य गरामनं धनुः तुलयति
 उहरति मति पार्थिवैः, सभामदैः राजभिः स्त्रित्वा मन्दं हसित्वा,
 यानचापत्यमिति धियेति भावः, स्थितम् आमिदम् । शिञ्जा
 मौर्वी तस्या तथा वा धामङ्गनं मयोजनं तत्र तत्परेः प्रवृत्तः
 तस्मिन् मति च मिथः परस्परं, "मियाऽन्योऽन्ये रक्षस्यपि" इत्यमरः ।
 तालिकां करतलध्वनिं दत्त्वा हमितम्, उन्मत्तोऽयमिति धियेति
 भावः । प्रचलासञ्जना अद्रुस्य एव किञ्चलयाः प्रचानाः तैः
 आरोप्य मौर्वी' मद्भ्रमय्य गुणस्य ज्यायाः चास्फालयतीति
 चास्फालनं, तस्मिन्, नन्वादित्वादनन्त्ययः, ज्याकर्षणेन
 टङ्कारध्वनिमात्मन्तीत्यर्थः, मति स्नानं मन्दिनत्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
 साराकर्षणेन दृष्टार्थत्वेन भग्नानि पर्वणि प्रत्ययः येन तथा-

अन्येषामपि ।

उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः, सार्द्धं मुखैर्नामितं
भूपानां, जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।
वैदेहो-मनसा समञ्च सहसा क्लृप्तं यतो भार्गव-
प्रौढाहङ्गतिकन्दलेन महता तद्गन्मैशं धनुः ॥ ४३ ॥

भूते सति पुनः सिंहासने मूर्च्छितं मोहः प्राप्त इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

उत्क्षिप्तमिति । तत् ऐशं धनुः कौशिकस्य विग्वामित्रस्य
पुलकैः आनन्दजरोमहर्षैः सह उत्क्षिप्तम् उत्यापितं, रामेणेति
कर्त्तृपदं सर्वत्र अध्याहार्यम् । रामो धनुरुत्क्षिप्तवान्, कौशिकस्य
चाङ्गानि आनन्देन पुलकितानि अभवन्नित्यर्थः । भूपानां सभा-
सदां प्रतिपन्नृपाणां मुखैः सार्द्धं नामितम् अवनतोक्तं,
धनुर्नमनकाल एव विपन्नृपतीनां मुखानि लज्जया अवनतानि
अभवन्नित्यर्थः । जनकस्य संशयधिया रामो धनुरधिज्यं कर्त्तुं
पारयति न वेति सन्देहबुद्ध्या साकं सह समास्फालितं सन्ताडितं,
धनुरास्फालनकाले एव जनकस्य सन्देहबुद्धिः निरस्तेति
भावः । वैदेह्याः सीतायाः मनसा समं सह सहसा आकृष्टं,
धनुराकर्षणं सीताया मनोहरणञ्च समकालमभूदित्यर्थः, ततः
अनन्तरं महता घोरेण भार्गवस्य परशुरामस्य प्रौढा या अह-
ङ्गतिः अहङ्कारः तथा क्रन्दलः विवादः क्षत्रियविरोधः तेन, सहार्थे
तृतीया, भार्गवप्रौढाहङ्गतिदुर्मदेन सहितमिति पाठे भार्गवस्य
प्रौढाहङ्गतिदुर्मदेन उत्कटाहङ्कारगौरवेण सहितं सहेत्यर्थः, भग्नं
खण्डितं, धनुर्भङ्गः परशुरामक्षत्रविरोधश्च परशुरामगर्वध्वंसश्च वा
समकालमभूदिति भावः । सहोक्तिरलङ्कारः "सहार्थस्य बलादेकं

रन्ध्रदृष्ट विधेः श्रुतीर्मुखरयन्मष्टौ दिग्ः, क्रोडयन्
मूर्त्तिरिष्ट महेश्वरस्य, दलयन्मष्टौ कुलच्छामृतः ।

अत्युच्चैर्बधिराणि पद्मगकुलान्यष्टौ च सम्पादयन्,
उन्मीलत्ययमार्यैर्बाहुविदलत्कोदण्डकोलाहलः ॥ ३४ ॥

यत्र स्यात् वाचकं हयोः । सा महोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा
भवेत् ॥” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

रन्ध्रमिति । अयम् आर्यस्य रामस्य बाहुना भुजेन विदलतः
भञ्जमानस्य कोदण्डस्य धनुषः, ऐश्वरस्येति भावः, कोला
हलः कलरवः, आर्यदीर्घदलत्कोदण्डकोलाहल इति पाठे
आर्यस्य दीर्घलेन बाहुबलेन दलत भञ्जमानस्य कोदण्डस्य
कोलाहल इत्यर्थः । विधेः ब्रह्मणः अष्ट श्रुतोः श्रोत्राणि श्रवणे
न्द्रियाणि, चतुर्मुखत्वादिति भावः, रन्ध्रम् आपृण्वन्, बधिरय-
न्निति यावत्, अष्टौ दिग्ः मुखरयन् ध्वनयन् महेश्वरस्य अष्ट
मूर्त्तौ—“भूर्जलं वद्विराकागं वायुर्यज्वा शशो रवि । इत्यष्टौ
मूर्त्तयः शम्भो” इत्युक्त्वा क्रोडयन् क्रोडोर्कुर्वन्, व्याप्रुवन्नित्यर्थः,
मतभेदादियमुक्तिः । कुलच्छामृतं कुलपर्वतान्, “विजय कुमुदो
नीलो निपधो हिमवानथ । जयस्त काननिपधो बाह्योको-
ऽष्टौ दिग्द्वयः ॥” इत्युक्त्वा दलयन् स्फोटयन्, अष्टौ च पद्मग
कुलानि—“अनन्ती वासुकि पद्मो महापद्मोऽथ लक्षकः । कुलीरः
कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥” इत्युक्त्वाणि अत्युच्चैः
अत्यर्थं बधिराणि, अत्युच्चैरित्यत्र तान्युच्चैति पाठे तानि प्रसि
द्धानि पद्मगकुलानि अरुणा चक्षुषा बधिराणि, तेषां चक्षुःश्र-
वत्वादिति भावः, सम्पादयन् कुर्वन् उन्मीलति विस्फुरति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अपि च ।

भिन्दन्निद्रां सुरारेः, सकलभुजभृतां त्रोटयन् शौर्यदर्पं,
 छिन्दन् दिग्दन्तिकर्णाष्टलवलितफणं कम्पयन् सर्पराजम् ।
 उद्दामोद्यद्गम्भीरप्रलयजलधरध्वानधिकारघोरः,
 टड्कारः कृथमाणत्रिपुरहरधनुर्भङ्गभूराविरासीत् ॥ ४५ ॥
 लोकान् सप्त निनादयन् हरिहयानुदम्नामयन् सप्त च,
 ध्यानात् सप्त निवारयन् मुनिवरान्, सप्तार्णवान् क्षोभयन् ।
 उन्मूलानि रसातलानि जनयन् सप्तापि, सम्भूतवान्,
 श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिः ॥ ४६ ॥

भिन्दन्निति । सुरारेः चोराब्धिशयितस्येति भावः, निद्रां भिन्दन्
 हरन्, सकलानां भुजभृतां बाहुशालिनां शौर्यदर्पं वीर्यगर्वं
 त्रोटयन् खण्डयन् दिग्दन्तिनां दिग्गजानां कर्णान् छिन्दन्
 कृन्तन् टलेन चापत्येन वनिताः कम्पिताः फणा यस्य तं
 तथोक्तं सर्पराजं नागराजं कम्पयन् उद्दामम् उद्धतं यथा तथा
 उद्यतः उदयमानस्य गम्भीरस्य प्रलयजलधरस्य कल्पान्तमेघस्य
 ध्वानः गर्जितमिव धिकारेण विपन्नपतीन् प्रति लोकानां निर्भ-
 र्त्सनरवेणो घोरः भीषणः, धोर इति पाठे गम्भीर इत्यर्थः,
 कृथमाणस्य त्रिपुरहरस्य महेश्वरस्य धनुषः भङ्गात् भवतीति
 तथोक्तः हरधनुर्भङ्गजनित इत्यर्थः, टड्कारः टंटमित्वाकारशब्द-
 विशेषः आविरासीत् उदतिष्ठत् । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४५ ॥

लोकानिति । श्रीमतो राघवस्य रामस्य बाहुदण्डेन
 विदलतः भङ्गमानस्य कोदण्डस्य धनुषः चण्डध्वनिः प्रचण्ड
 निखनः सप्त लोकान् भूर्भुवः स्वर्जनतपोमहः-सत्याख्यान
 निनादयन् शब्दाययन् सप्त हरिहयान् सूर्याख्यान च उद-

यावत् कन्दुकलाञ्छनाञ्चितकरः शोणाञ्जनालाहतिः,

कौशल्यार्पितमङ्गलप्रतिभरो रामस्य दोःकन्दलः ।

किञ्चिच्चञ्चति तावदेव विदलञ्चण्डीशचापोच्छल

च्छन्दं कार्णवमग्नमितदखिलं जातं त्रिलोकीतलम् ॥ ४७ ॥

भ्रामयन् उदभ्रान्तान् कुर्वन् सप्त मरोचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः
 क्रतुरङ्गिरा वशिष्ठश्च इत्युक्तान् सुनिवरान् सप्तर्षीनित्यर्थः.
 ध्यानात् समाधेः निवारयन् योगभ्रष्टान् कुर्वन्नित्यर्थः, सप्त
 अर्णवान् सागरान्, लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलमयानित्यर्थः,
 चोभयन् उदेलयन्, सप्त रमातलानि पातालखण्डान्, “अतलं
 वितलञ्चैव नितलञ्च क्रमादथ, । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त-
 कीर्त्तितम् ॥” उन्मूलानि विध्वस्तानीत्यर्थः, जनयन् सन्भूतवान्
 उदभ्रं इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं हृत्तम् ॥ ४९ ॥

यावदिति । कन्दुकानां गन्दुकाख्यक्रीडनद्रव्याणां लाञ्छनेन
 चिह्नेन, अनवरतक्रीडनजनितेनेति भावः, अञ्चित अलङ्कृत
 करः पाणिर्यस्य तथाभूत शोणं रक्तं यत् अञ्जं पद्मं तस्य नाल
 वत् आहृतियस्य स रक्तपद्मभूतस्य करस्य नालदण्डरूप
 इत्यर्थः कौशल्यायाः समाधा अर्पित निहित, मङ्गलप्रतिभर
 माङ्गलिकहस्ताच्छवं यस्मिन् तथाविध, रामस्य दोःकन्दल,
 वाहुदण्डः यावत् किञ्चित् चञ्चति उप्तसति, वर्द्धते इति यावत्,
 तावदेव एतत् अखिलं सप्तर्षीं त्रिलोकीतलं त्रिभुवनविदन्तः
 भङ्गमानात् चण्डीशस्य हरस्य चापात् धनुष उच्छलन् उद-
 गच्छन् गन्दो यस्मिन् तत् अत एव क. कान एव अर्णवः कार्णव.
 कम्पान्तसागर इत्यर्थः, तस्मिन् मग्नं पतितं जातम् । शैशव एव
 रामो हरधनुर्वभञ्जेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं हृत्तम् ॥ ४९ ॥

दुष्यज्ञोमधनुःकठोरनिनदस्तत्राकरोत् विस्मयं,
 तस्यडाजिरवेर्विमार्गगमनं शम्भोः शिरःकम्पनम् ।
 दिग्दन्तिस्खलनं कुलाद्रिचलनं सप्तार्णवान्दोलनं,
 वैदेहीमदनं मदान्धदमनं त्रैलोक्यसम्भोहनम् ॥ ४८ ॥
 दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्गतः (द्यतः)
 टडारध्वनिरार्यवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

दुष्यदिति । दुष्यतो दलतः भीमस्य भीषणस्य धनुषः
 कठोरः दारुणः निनदः निस्वनः तत्र, - स्थितानामिति शेषः,
 विस्मयम् आश्चर्यं, त्रस्यन्तः विभ्यतः वाजिनोऽश्वा यस्य तस्य
 रवेः सूर्यस्य विमार्गगमनं विपरीतवर्त्तनि प्रयाणम्, अमार्ग-
 गमनमिति पाठे स एवार्थः, शम्भोर्हरस्य शिरःकम्पनं, दिग्-
 दन्तिनां दिग्गजानां खलनं भयात् प्रद्रवणं, कुलाद्रीणां कुला-
 चलानां, "महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । हिमवान्
 पारिपात्रश्च समैते कुलपर्वताः ॥" इत्युक्तानां चलनं स्थानात् चवनं,
 सप्तानाम् अर्णवानां सागराणां, लण्णेषुसुरामर्षिर्दधिदग्धजल
 मयानामित्यर्थः, आन्दोलनं नितरां सञ्चलनं, सप्तार्णवोन्मेलन
 मिति पाठे उन्मेलनम् अन्योन्यसन्निवृत्तमित्यर्थः, वैदेह्या.
 सीताया मदनं हर्षणं, मदान्धानां भुजबलदर्पितानामित्यर्थः,
 विप्रचभूपानामिति यावत् दमनं दर्पोपशमनमित्यर्थः, किं
 बहुना त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य सम्भोहनं सम्भूच्छनम्, - अकरोत् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दोर्दण्डेति । आर्यस्य रामस्य बालचरितं बाल्यलीला तस्य
 प्रस्तावना घोषणा तस्या डिण्डिमः वादित्रध्वनिविशेषभूतः
 दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन अश्रितस्य गृहीतस्य चन्द्रशेखरः शिवः

द्राक् पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद् ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
 भ्राम्यन्त्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥ ४९ ॥
 शम्भो यद्गुणवल्लरीमुपनयत्यालष्य कर्णान्तिकं,
 भ्रश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्रन्थयः ।
 स्वश्चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो
 भिद्यन्ते बलयानि, दाशरथिना तद्भग्नमैशं धनुः ॥ ५० ॥

तस्य धनुर्दण्डस्य अवभङ्गः दलनं तस्मात् उद्गतः उत्थितः, उद्यत
 इति पाठे स एवार्थः, टङ्कारध्वनि द्राक् भटिति, "द्राग् भटि-
 त्यञ्जमाङ्गाय" इत्यमरः, पर्यस्तेन उपरि पतितेन कपालसम्पुटेन
 मिलते सङ्गच्छत ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य उदरे अभ्यन्तरे
 भ्राम्यन् पिण्डितः पिण्डाकारता प्राप्तः चण्डिमा चण्डित्वं यस्य
 तथाभूतः सन् कथमद्यापि इदानीमपि न विश्राम्यति न
 निवर्तते ? अहो आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

शम्भाविति । शम्भो ईश्वरे यस्य गुणवल्लरीं मौर्वीमञ्जरी
 कर्णान्तिकम् आलष्य उपनयति आकर्णमाकर्षतीत्यर्थः, सति
 त्रिपुरावरोधसुदृशा त्रिपुरासुरान्तःपुरिकाणां कर्णोत्पलग्रन्थयः
 कर्णोत्पलरचनाः भ्रश्यन्ति स्वलन्ति, ततः इमा गुणवल्लरीम्
 उन्मुच्य स्व' निजं प्रकोष्ठकं मणिबन्धोपरिभागम् आस्फालयति
 ताडयति सति तासां त्रिपुरावरोधसुदृशां बलयानि कङ्कणानि
 भिद्यन्ते स्वयमेव भेदं गच्छन्तीत्यर्थः, कर्मकर्त्तरि लट् । येन
 धनुषा त्रिपुरासुरजेता शम्भुरिति भावः, अहो आश्चर्यं दाश
 रथिना रामेण तत् ऐशम् ऐश्वर धनुः भग्नं खण्डितम् । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

तद्ब्रह्ममाख्यवधपातकिमन्मयारि-
चत्रान्तकारि-करसङ्गमपापभीत्या ।

ऐशं धनुर्निजपुरश्चरणाय नूनं,
देहं सुमोच रघुनन्दनपाणितीर्थे ॥ ५१ ॥

कोदण्डभङ्गान्मुखरीकृताशं वरं धरेण्यं जनकात्मजायाः ।

अनन्यसामान्यधनुर्विलासं नमामि तं लोकविसर्पिकीर्तिम् ॥ ५२ ॥

तदिति । तत् ऐशं धनुः, ब्रह्मा च माता च ब्रह्ममातरौ
तयोर्वधेन ब्रह्मवधेन माख्यवधेन चेत्यर्थः, यथाक्रमं पातकिनौ
पातित्यवन्तौ मन्मयारिः हरः चत्रान्तकारो परशुरामः तौ
तयोः करसङ्गमेन हस्तसंसर्गेण यत् पापं संसर्गजनितपातित्य-
मित्यर्थः, तस्मात् भौतिः भयं तथा हेतुना निजपुरश्चरणाय
तत्संसर्गजनितदुरितक्षयाय रघुनन्दनस्य रामस्य पाणिरेव तीर्थं
पुण्यक्षेत्रं तस्मिन् देहं स्वरूपं सुमोच तत्याज । नूनमित्यतप्रेक्षा
—“भवेत् सभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना” इति लक्षणात् ।
पुरा किल कस्मिंश्चिदपराधे रुद्रः क्रोधपरोतः पञ्चमुखस्य
ब्रह्मणः शिरः एकं चिक्षेद ततश्च ब्रह्महत्या तमाचक्राम ।
तेनासौ ब्रह्मवधपातकीति पुराणवार्त्ता । भगवान् भार्गवश्च
पितुरादेगात् मातरं जघान तेनासौ माख्यवधपातकीति भार-
तोया कथावानुसन्धेया । धनुप्रत्यास्य शम्भुकरसंसर्गः प्रोक्त एव,
भार्गवकरसंसर्गं शम्भुगिष्यत्वात्तस्य कदाचित् धनुर्विद्याभ्यासे
तदनुपा अस्रयोजनादिकरणादिति बोध्यम् । यथा कश्चित्
पापी कृतपापगोधनाय गङ्गादितीर्थेषु देहं त्यजति तद्वदिति
भावः । वधन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

कोदण्डेति । कोदण्डस्य धनुषः भङ्गात् मुखरीकृता

अथ शतानन्देनानोते दशरथे मिथिलां प्रविशति
वैतालिकैः पठितम् ।

जनकनृपतिवाक्यं पुत्रसम्बन्धहृद्यं,
भरभसमुपगृह्य श्रीशतानन्दवक्त्रात् ।
अपरमपि तनूजइन्द्रमादाय हृष्टः,
शुतरघुपतिशौर्यं, कोशलेन्द्रोऽयमेति ॥ ५३ ॥
आतिथ्यमानमहितं मिथिलाधिनाथः,
कृत्वाऽतिथिं दशरथं स्वयमातिथेयः ।

ध्वनिता आशा दिशो येन तं वरेण्य गुणश्रेष्ठं जनकात्मजायाः
सोताया वर परिणितारम् अनन्यसामान्य अलोकसाधारण,
धनुषा विलासः व्यापारः यस्य तं लाकिषु जगत्सु विसर्पिणो
विस्तारिणो कोर्त्तिर्यस्य तयोक्त त प्रसिद्धं रामं नमामि । -अन्य-
कर्त्तुरक्तिरियम् । उपजाति वृत्तम् ॥ ५२ ॥

जनकेति । अयं कोशलेन्द्रः दशरथः श्रीशतानन्दस्य स्नान
यनार्थमागतस्येति भावः, वक्त्रात् वदनात् सरभस सहर्षः, "रभसो
वेगहर्षयो," इत्यमरः, पुत्रस्य रामस्य सम्बन्धेन हृद्य मनोरम
जनकनृपतेः वाक्यम् उपगृह्य श्रुत्वेति यावत्, श्रुतं रघुपते,
रामस्य शौर्यं विक्रमो येन तथाभूतः अत एव हृष्टः प्रफुल्लः सन्
अपरमपि तनूजइन्द्रं भरतगवृष्णावित्वर्थं, आदाय गृह्यत्वा
एति आगच्छति । मालिनोष्ठ- "ननमयश्श्रुतेय मालिनी
भोगिलाकै," इति तल्लक्षणात् ॥ ५२ ॥

आतिथ्येति । अतिथिषु साधु आतिथेयः मिथिलाधिनाथो
जनकः स्वयम् अतिथिम् अभ्यागतम्, "अतिथिर्ना गृह्यागते"
इत्यमरः, दशरथम् आतिथ्येन अतिथिससुचितेन मानिन

तेषां रामः कुशिकतनयप्रार्थितो यज्ञसिद्धेय,
तातस्याज्ञां शिरसि विदधन्नक्षणेनानुयातः ।

पौरस्त्रीभिर्नयनकमलैः सादरं वोच्यमाणः,

क्रव्यादालो(नां)निधनकुतुकी यज्ञभूमिं प्रतस्थे ॥ १७ ॥

ततः श्रीरामचन्द्रे तपोवनं प्रविशति वैतालिकवाक्यम् ।

विद्या विशिष्टां विजयां जयाञ्च, सम्प्राप्य सम्यङ् ननु गाधिपुत्रात् ।

रक्षासि हन्तुं क्रतुबन्धुबन्धुः, समागतः सम्प्रति रामभद्रः ॥ १८ ॥

भरतशत्रुघ्नाः, ववृधिरे इति शेषः । पूर्ववृत्तं शार्दूलविम्बोद्धितम्,
उत्तरं स्रग्धरारचितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां दायस्थानां मध्ये रामः यज्ञस्य
क्रतोः सिद्धेय निर्विघ्नेन समाप्तयर्थं कुशिकतनयेन विश्वामित्रेण
प्रार्थितः, राजानमिति शेषः, तातस्य जनकस्य दशरथस्य आज्ञां
“गच्छ विश्वामित्रेण सह अस्य यज्ञसिद्धये” इत्यादेशं शिरसि
मूर्धनि विदधत् दधानः लक्षणेन अनुयातः अनुगतः पौरस्त्रीभिः
पुरवासिनीभिर्नारीभिः नयनकमलैः नेत्रसरोजैः सादरं सस्पृहं
वोच्यमाणः दृश्यमानः सन् क्रव्यादालीनां निशाचरसङ्घानां
निधने बधे कुतुकी कौतुकवान्, समुत्सुक इत्यर्थः, क्रव्यादानां
निधनकुतुकीति पाठे स एवार्थः, यज्ञभूमिं विश्वामित्रस्य
यज्ञक्षेत्रं प्रतस्थे प्रचचाल । मन्दाक्रान्ता वृत्तं, “मन्दाक्रान्ताम्बुधि-
रसनगैर्नाभनौ तौ गयुग्मम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

विद्यामिति । सम्प्रति क्रतवो बन्धवः मित्राणि तेषां ते
क्रतुबन्धवः यज्ञशीला मुनय इत्यर्थः, तेषां बन्धुः प्रियः, सहाय
इत्यर्थः, रामभद्रः गाधिसुतात् विश्वामित्रात् विशिष्टाम् उत्-
कृष्टां विजयां जयाञ्च क्षुधाहारिणीं

मारोचं निजघान राक्षसचमूनाथं स्वयं राघवः,
 सर्वेऽन्ये किल लक्ष्मणस्य विशिखैर्याताः कृतान्तालवम् ।
 तोषं प्रापुरयो महर्षिसहिताः सर्वे पुनर्ब्राह्मणाः,
 ताभ्यां संयुयुजुः शुभाशिवमतिस्फोताः समाप्तक्रियाः ॥ १८ ॥
 हते रक्ष.कुले तत्र रामेण विधिवत् क्रतौ ।
 निर्वृत्ते कौशिकः प्रायात्ताभ्या जनकपत्तनम् ॥ २० ॥

विद्यां बलामतिबलाभिति रामायणपाठः । यथा—“सुत-
 पिपासे न ते राम ! भविष्येते नृपात्मज । । बलामतिबलाच्चैव
 पठतस्तव राघव ॥” इति । सम्यक् सुष्ठु यथा तथा सम्प्राप्य
 अधिगम्य रक्षासि निशाचरान्, यज्ञधिन्नकराणीति भावः, हस्तं
 समागतः ननु समागत एव । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

मारोचमिति ।—राघव रामः स्वयं राक्षसीना चमूनां
 सेनानां नाथम् अधिपं मारोच निजघान विश्वाधित्यर्थः, विद्धा
 निरास्यदिति यावत् । उत्तरत्र मारोचस्य मायामृगतयोपयोगि-
 त्वादत्र निपूर्वकादन्तेर्लक्षणया निराकरणार्थत्वमिति बोध्यम् ।
 अन्ये सर्वे राक्षसाः लक्ष्मणस्य विशिखैः शरैः कृतान्तालव्यं यम-
 सदनं याताः किल गता एव, अध्यानन्तरं राक्षसरूपविघ्न-
 यमनात् परमित्यर्थः, महर्षिभिः सहिता, सर्वे ब्राह्मणाः तोषम्
 भानन्दं प्रापुः क्षेमिरे, पुनः किञ्च अतिस्फोता अतिशयेन
 स्फूर्तिशालिनः, समाप्ता क्रिया यज्ञानुष्ठानं यैः तथाभूताः मन्त्रः
 ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शुभाशिवं संयुयुजुः चक्रुः । शादूल-
 विक्रोहितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

हते इति ।—रामेण तत्र तस्मिन् रक्षसां कुले हते नाशिते
 तत्रैव क्रतौ यज्ञकर्मणि विधिवत् यथाविधि निर्वृत्ते समाप्तिं

अथ मिथिलां प्रविशति रामे वैतालिकैः पठितम् ।

यो दत्तः कुशिकात्मजाय मुनये तातेन यज्ञोत्सव-
प्रत्यूहप्रशमाय, वर्त्मविपिने इत्वाऽहितां ताडकाम् ।
लब्धास्त्राणि मुनिरवेद्य च मखं तस्यानुगः कौतुकात्
सीऽयं सम्प्रति राघवो निमिपतेः प्राप्तः पुरीं सानुजः ॥ २१ ॥
आसीदुद्भटभूपतिप्रतिभटप्रोन्माथिविक्रान्तिकी,
भूपः पङ्क्तिरथो विभावसुकुलप्रस्थातकेतुर्वली ।

गते सति कौशिकः विश्वामित्रः ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां, सहायै
द्वितीया, जनकपत्तनं जनकस्य पत्तनं नगरं, मिथिलामित्यर्थः,
प्रायात् गतवान् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २० ॥

यो दत्त इति ।—यज्ञोत्सवस्य यज्ञरूपोत्सवकर्मणः प्रत्यूहः
विघ्नः तस्य प्रशमाय शान्त्यर्थं तातेन पित्रा, “तातस्य जनकः
पिता” इत्यमरः, दशरथेनेति थावत्, यः मुनये कुशिकात्मजाय
विश्वामित्राय दत्तः समर्पितः सीऽयं सानुजः सलक्षणः राघवः
रामः वर्त्मविपिने अरण्यमार्गे अहितां शत्रुभूतां ताडकां इत्वा
विनाशं मुनेः विश्वामित्रात् अस्त्राणि लब्धा अप्रविद्यां प्राप्य
इत्यर्थः, तस्य मुनेः मखं यज्ञम् अवेद्य दृष्ट्वा च कौतुकात्
जनकपुरीदर्शने कौतूहलादित्यर्थः, अनुगः अनुगामी मन्, तस्य
मुनेरिति भावः सम्प्रति अधुना निमिपतेः मारध्वजस्य पुरीं
राजधानीं मिथिलामित्यर्थः प्राप्तः गतः । गार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

पाथाद्यपुस्तकधृतपाठोऽथैव क्षेत्रणायः ।

आसीदिति ।—दृष्ट्वा दृष्ट्वा भूपतयः राजान
भटाः प्रतियोगाः दैर्घ्या प्रदर्शनं उन्मादिन् ।

उर्वीर्वरभूरिभारहतये भूरिश्रवा पुत्रता
 यस्यार स्वमथी विधाय महित पूर्णचतुर्धा विभु ॥ २२ ॥
 तेषामीश्वरतागुणैश्च जनुपा ज्यायानभूद्राघवो,
 राम सोऽप्यथ कौशिकेन मुनिना रक्षोभयात् याचित ।
 राजान स यशोधनो नरपति प्रादात् सुत दु खित ,
 तस्मै सोऽपि तमन्वगादनुगत सौमित्रिणोच्चैर्मुदा ॥ २३ ॥

विक्रान्तिर्विश्रम यस्य तथोक्त 'नद्युत क' इति कप्रत्यय ।
 विभावसु सूत्ये, विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिषापतिरहर्षति" इत्यमर, तस्य कुल वश तस्य तस्मिन् वा प्रख्यात प्रसिद्ध केतु ध्वजभूत इत्यर्थ, बली महाबल पङ्क्तिरथ दशरथ नाम राजा आसीत् । अथ कियद्दिनानन्तरम् उर्वीर्वराणां षुद्धिकीपापखण्डानां राक्षसानामित्यर्थं यो भूरिभार महा नुपद्रव इति यावत् तस्य हतये हरणाय पूर्णं विभु सर्वं शक्तिमान् महित त्रिभुवनवन्दित इत्यर्थं भूरिश्रवा नारायण स्वमात्मानं चतुर्धा विधाय राम लक्षणं भरतं शत्रुघ्नरूपेण विभज्येत्यर्थं यस्य पङ्क्तिरथस्य पुत्रताम आर प्राप । अट गताविति धातोर्निट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २२ ॥

तेषामिति ।—तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये राघवो रघुकुलजो राम ईश्वरतागुणैरैश्वरिकगुणातिरेकै जनुपा जन्मना च 'जनु र्जनमजन्मानि इत्यमर अग्रोत्पत्त्या चेत्यर्थ, ज्यायान् ज्येष्ठ अभूत् । अथानन्तर कौशिकेन मुनिना विश्वामित्रेण रक्षो भयात् राक्षसेभ्यो भयात् हेतो राजान दशरथ सोऽपि ज्येष्ठो ऽपि नितरा प्रियत्वादित्याज्योऽपीति भावः राम याचित

सुन्दस्त्रीदमनप्रमोदमुदितादास्थाय विद्योदयं,
 रामः सत्यवतीसुतादथ गतस्तस्याथमं लीलया ।
 क्लृप्ते कौशिकनन्दनेन च मखे तत्रागतान् राक्षसान्,
 हत्वाम्बुमुचदाश भाविविदसौ मारीचमुयाकृतिम् ॥ २४ ॥

प्रार्थितः ; यश्च एव धनं यस्य स यशोधनः यशोलिप्सुरिति
 भावः, स नरपतिः राजा दुःखितः सन्, पुत्रवियोगादिति भावः,
 तस्मै विश्वामित्राय सुतं रामं प्रादात् प्रदत्तवान् । सोऽपि
 रामं सौमित्रिणा सुमित्राया अपत्यं पुमान् तेन लक्ष्मणेनेत्यर्थः,
 अनुगतः समभिध्याहृतः सन् उच्चैर्महत्या मुदा हर्षेण तं मुनिम्
 अन्वगात् अनुजगाम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

सुन्देति । सुन्दो नाम असुरः तस्य स्त्री ताडका नाम
गन्धर्व्वकन्या अगम्यशाशात् राक्षसोभूता, तस्या दमनेन संहारेण
य. प्रमोद. आनन्दः तेन मुदितात् उल्लसितात् सत्यवतीमुतात्
सत्यवती नाम गाधेः पत्नी तस्य मुतात् विश्वामित्रादित्यर्थः,
 विद्याना धनुर्वेदानामुदय. आगमः तम् आस्थाय प्राप्य अथ
 अनन्तरं तस्य कौशिकस्य आथम गतोऽसौ राम. तत्र आथमे
 कौशिकनन्दनेन विश्वामित्रेण क्लृप्ते रचिते, प्रस्तुते इत्यर्थः, मखे
 यज्ञे “यज्ञ. सवोऽध्वरो याग. सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः,
 आगतान्, तद्वध्मंसायेति भावः, राक्षसान् लीलया अनायासेन
 हत्वा विनाशय भाविवित् निमित्तभूतेनानेन मृगरूपेण
 क्ललयित्वा रावण. सोता हरिष्यति ततोऽसौ मया संहार्य्य इति
 भविष्यन्न. सन् आशु शोचं, तदानोमित्यर्थः, उग्रा भीषणा आकृति
 र्यस्य तं मारीचम् अम्बुमुचत् तत्याज, पारे समुद्रं वाणेनैकेन
 प्रचिक्षेपेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

पूर्णे यज्ञविधौ धियासुरभवद्रामेण सार्द्धं मुनिः,
 सोतासंवरणागताखिलनृपव्याभग्नावोर्ध्वत्रियम् ।
 श्रुत्वा तद्वनुक्तवक्ष्ये सिधिलामाभ्याय तेनाधिकं,
 सत्कारैरुपलम्बितः पुनरगाच्चापाश्रितं मण्डलम् ॥ २५ ॥

अथ जनक्रवाक्यम् ।

असुरसुरभुजङ्गवानराणाम्
 अथ नरकिन्नरसिंहचारणानाम् ।
 नमयति यदि कोऽपि चापमेतं,
 मम दुहितु स परिग्रहं करोतु ॥ २६ ॥

पूर्णे इति । यज्ञविधौ पूर्णे निर्विघ्नेन समाप्तिं गते सति
 मुनि रामेण सार्द्धं सोतायाः संवरणे समधिगमार्थमित्यर्थः,
 आगतानाम् अखिलानां मर्त्यां नृपाणां व्याभग्ना विशेषेण भङ्गं
 नीत्वा वोर्ध्वस्य श्रीः सगृह्यिच्छिन् तद्याभूतं, सीतासंवरणागत
 सर्वभूपतिदर्पघ्नमिति भावः, तस्य जनकस्य धनुस्तव धनुर्यज्ञ
 मित्यर्थः, यद्वा तदेव धनुः तद्वनुः तस्य उक्तवः तं श्रुत्वा धियासु
 जिगसिपुरभवत् जनकनामन्वितो सिधिलामगच्छदित्यर्थः ।
 सिधिलामाभ्याय यामास च तेन मैथिलेन जनकेन सत्कारै
 सपर्याभिरधिकम् अत्यर्थं यथा तथा उपलम्बित प्रत्युद्धतः मन्
 पुन चापाश्रित मण्डल धनुर्यज्ञस्यानम् अगाच्च गतवाचः ।
 गार्ह नयिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

असुरेति । असुरासु सुरासु भुजङ्गाः पद्मगासु वानरासु
 तेषाम्, अथ किंवा नरासु किन्नरासु सिंहासु चारणासु तेषां
 मध्ये, निर्हारी पठो, कोऽपि जनः, एतं पुरतः परिदृश्यमान
 मित्यर्थः, चाप धनुः नमयति यदि, स, यः कश्चित् नमयितेत्यर्थः,

तच्छ्रुत्वा रावणदूतः गौष्कलः सक्रोपम् ।

सार्धं हरेण हरवल्लभया गिरीशं,

हेरम्बपणम् खड्गप्रमयावकीर्णम् ।

कैलासमुद्धृतवतो दशकन्धरस्य,

केयञ्च ते धनुषि दुर्मददोःपरीक्षा ? ॥ २७ ॥

तयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

माहेश्वरं धनुः कुर्यादधिज्यञ्चेद्दाम्यहम् ।

गुरोः शम्भोर्धनुर्नो चेच्चूर्णतां नयति क्षणात् ॥ २८ ॥

मम दुहितुः सीतायाः परिग्रहं स्वीकारं करोतु । पुष्पिताग्रा

वृत्तम्—“अयुजि न-यगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाद्य

पुष्पिताग्रा” इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

सार्धमिति । हरेण महेश्वरेण हरवल्लभया गौर्या सार्धं

हेरम्बः गणेशः परमुखः पङ्कजनः कार्तिकेयः वृषः वाहनभूतः

पुङ्गवः प्रमयाः पारिपदा नन्द्यादयः, “प्रमयाः भ्युः पारिपदाः”

इत्यमरः, तैरवकीर्णम् आहतं, व्याप्तमित्यर्थः, कैलासम् उद्धृतवतः

उत्क्षिप्तवतः, दशकन्धरस्य दशग्रीवस्य रावणस्य सम्बन्धे ते तव

धनुषि दुर्मदानां मदोद्धतानां दोषा भुजानां केयं परीक्षा ?

नात्र तस्य तथाविधस्य क्षुद्रे कर्मणि बाहुबलं परीक्षणीयं

कैलासोदरणेनैवास्य दण्डापूपायितत्वादिति भावः । वसन्त-

तिलकं वृत्तम् ।

माहेश्वरमिति । महेश्वरस्य इदं माहेश्वरम् इदं धनुः चेत्

यदि अधिज्यम् अधिरूढमौर्वीकं कुर्यात्, रावण इति य इति

वेति शेषः, यदाहं ददामि कन्या, तस्मै इति शेषः, ददामि

तामिति पाठान्तरम् । जनकोक्तिरियम् । गुरोरिष्टदेवस्य शम्भोः

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ
 दो क्रीडा मशक्रीकृत त्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ।
 तत् किं मूढवदोचसे ननु कथागोष्ठेषु न शासते,
 तद्वृत्तानि परोरजासि सुनय प्राच्या मरीच्यादय ॥ २६ ॥

पुनश्च राम प्रति ।

समन्तादुत्तालै सुरसहचरीचामरमरु
 चरद्भैरवमीलद्भुजपरिघसौरभ्यश्शुचिना ।

धनु नो चित् न भवति यदि, तदा क्षणात् अल्पेनैव क्षणेनेत्यर्थं,
 चूर्णता नयति रावण इति शेषः । शौष्कलोक्तिरियम् ।
 अतुष्टुप् वृत्तम् ॥ २८ ॥

एवाञ्चपुस्तकादुद्धृत्य योज्यते । दातव्येयमिति ।

दातव्येति । इयं दुहिता कन्या अवश्यमेव कस्मैचित्
 दातव्या न तु गृहे रक्षणीयेति भावः । तदेनाम् अवश्यदेयाम्
 असीं दोष्या भुजाना, विशतेरिति भावः क्रीडया मशक्री
 कृत मशकवत्कृत तुच्छीकृतमित्यर्थं निर्जितमिति यावत्
 त्रिभुवनं येन तथाभूतो लङ्कापति रावण याचते प्रार्थयते ।
 तत्तर्हि किं कथं मूढवत् बालिशवत् ईक्षसे पश्यसि, न किमपि
 विचारयसीति भावः, ननु वितक प्राच्या प्राक्तना पुराणा
 इत्यर्थं मरीच्यादय सुनय कथागोष्ठेषु कथाप्रस्तावेषु न
 अस्मान् परोरजासि रजोगुणार्तीतानि, सास्त्रिकानीत्यर्थं,
 विशुद्धानीति यावत्, यदा रजोभ्य भूरेणुभ्य पराणि अधिकानि,
 अभयानीति यावत् परोरजासि तस्य रावणस्य वृत्तानि
 चरितानि शासते कथयन्ति । आस्त्रोर्भट । गार्दभविक्रीडित
 वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्वयं पौलस्त्येन त्रिभुवनजिता चेतसि धृताम्
 अरे राम ! त्वं मा जनकपतिपुत्रीमुपययाः ॥ ३० ॥
 गम्भोरावाममचलमुत्क्षेप्तं भुजकौतुकी ।
 माहेश्वरं धनुः क्रष्टुमर्हते दशकन्धरः ॥ ३१ ॥
 दूतः सखेदम् ।
 माहेश्वरो दशग्रीवः चुद्रायान्ये महीभुजः ।

समन्तादिति । अरे राम ! समन्तात् चतसृषु दिक्षु
 उत्तानैः उच्चलैः सुरसहचरीणां सुराङ्गनानां ये चामरमरुतः
 वीज्यमानचामरवाताः तेषां तरङ्गाः ऊर्ध्वयः तैः उन्मीलतां
 स्फुरतां भुजा एव परिघा अर्गलविशेषाः तेषां सोरभ्येण
 सौगन्धेन शुचिरुच्चलः तेन त्रिभुवनजिता त्रिलोकीजयिना
पुलस्त्यो नाम महर्षिः ब्रह्मपुत्रः तस्यापत्यं पुमान् तेन पौलस्त्येन,
 एतेनाम्य महाकुलीनत्वं द्योत्वते ; रावणेन स्वयम् आत्मना
 चेतसि हृदये धृतां परिणयार्थं सङ्कल्पितामिति यावत्, जनक-
 पतिपुत्रीं जानकीं त्वं मा उपययाः न परिणय । उपात्
 यच्छतेः “उपयमो विवाहे” इत्यात्मनेपदम् । लुडि मायोगि
 अमागमाभावः । गिखुरिणी वृत्तं—“रसैरुद्रैश्चिन्ना यमनसभला
गः गिखुरिणी” इति नक्षणात् ॥ ३० ॥

गम्भोरिति । गम्भोर्हरस्य आवामं वास्तव्यम् अचलं कैलासम्,
 उत्क्षेप्तुम् उद्वर्तुं भुजकौतुकी भुजकौतुकवान् दशकन्धरः
 दशाननः माहेश्वरं धनुः क्रष्टुम् आकर्षणेनाधिज्यं कर्तुमित्यर्थः,
 अर्हते अधिकरोति, योग्यो भवतीत्यर्थः । यः कैलासमुद्धृतवान् तस्य
 धनुषोऽस्य कर्षणमकिञ्चित्करमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३१ ॥
 माहेश्वर इति । दशग्रीवो माहेश्वरः महेश्वरोपासकः,

पिनाकारोपणं शुल्कं हा मीते ! किं भविष्यति ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा गते दूते ।

सभायां नृपयुक्तायां जनकस्य पुरोहितः ।

शतानन्दो वचः प्राह शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ॥ ३३ ॥

शृणुत जनकशुल्कं क्षत्रियाः ! सर्व एते,

दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः

नमयति धनुरेशं यः सहारोपणेन,

त्रिभुवनजयलक्ष्मोर्मैयिन्त्री तस्य दाराः ॥ ३४ ॥

अत एवाभी तदनु रिटं न कर्षतीति भावः । अन्ये अपरे मही-
भुजो राजानः क्षुद्राः लघवः, अक्षमा इति यावत्, पिनाकस्य
ऐश्वरधनुषः, "पिनाकोऽजगवं धनु" इत्यमरः, आरोपणम्
अधिगमकरणं शुल्कं पणः, मीते । हा कष्टं किं भविष्यति ?
सर्व परिणये न कोऽप्युपायो दृश्यते इति तात्पर्यम् । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

सभायामिति । नृपैः राजभिः युक्तायाम् अभ्युपिताया
सभाया जनकस्य पुरोहितः शतानन्दः शृण्वतां सर्वभूभुजा
सर्वेषां राज्ञां, कर्मणि पठे, वचः वक्ष्यमाणं प्राह उवाच ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३३ ॥

शृणुतेति । एते सर्वे क्षत्रियाः ! यूयं जनकस्य शुल्कं पणं
शृणुत । जनककम्पाः क्षत्रियाः शुल्कमेते इति पाठे जनको
रुद्रः, "लोकरुद्रनृपश्याजतातेषु जनकः पुमान्" इति धरणिः ;
तस्मादीपदूताः जनककम्पाः रुद्रमहगा इत्यर्थः, हे जनक-
कम्पाः क्षत्रिया राजानः एते सभामदो यूयं शुल्कं पणं शृणुत ।
यत्र दशवदनस्य रावणस्य भुजानां शक्तिः सामर्थ्यं कुण्ठिता

नृपतिभिरगृहीते धनुषि जनकवाक्यम् ।

आद्वीपान्तरतोऽप्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः,
कन्येयं कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तिस्तु नातः परा ।
नाकटं न च टङ्कितं, न नमितं, नोत्थापितं स्थानतः
केनापोटमहो ! महद्गुरतो निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ ३५ ॥

सङ्घुचिता, तदित्यध्याहार्यम्, ऐशं माहेश्वरं धनुः यः आरोपणेन
सौर्वीसंयोजनेन सह नमयति सौर्व्यां संयोजयति नमयति
चेत्यर्थः, सहारोपणेनेत्यत्र तदारोपणेनेति पाठे तत् ऐशं धनुः
आरोपणेन सौर्वीसंयोजनेनेत्यर्थः; त्रिभुवनस्य जयलक्ष्मीः
जयश्रीः मैथिली सीता, जानकीति पाठान्तरम्; तस्य धनु
र्नमयितुः दाराः भार्या, भविष्यतीति शेषः । त्रिभुवनजयलक्ष्मी
रित्यनेन मैथिलीपतेस्त्रिभुवनविजेत्वं भावीति ध्वन्यते ।
मालिनी हत्तं—“ननमयययुतेयं मालिनो भोगिलोकैः” इति
लक्षणात् ॥ ३४ ॥

आद्वीपान्तरत इति । आद्वीपान्तरतः द्वीपान्तरात् आरभ्य,
आद्वीपात् परत इति पाठान्तरम्, अपि असौ सर्वे नृपतयः
राजानः समभ्यागताः समुपस्थिताः । इयं कन्या कलधौतं
काञ्चनं, “कलधौतं रोप्यहेम्नोः” इत्यमरः, तद्वत् कीमला ऋद्धी,
ऋदुलोञ्जलेति यावत्, रुचिः कान्तिः, अङ्गप्रमेत्यर्थः यस्याः
तादृशी, अतः अस्मात् धनुर्भङ्गेन कन्यायास्तादृश्याः परिग्रहात्
परा, सद्गती, कीर्त्तिस्तु गत्यस्तु, न अस्तीति शेषः । कन्यायाः
कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तेश्च लाभः पर इति पाठे कलधौत-
कीमलरुचिः कन्यायाः कीर्त्तेश्च यशसश्च परः महान् लाभः, कन्येयं
कलधौतकीमलरुचिः कीर्त्तेश्च लाभोऽपर इत्यपि पाठान्तरम् ।

सखीजनवाक्यम् ।

रामो दूर्वादलश्यामो जानकी कानकी लता ।

अनयोर्योग्य उदाहो धनुरैशं पणो महान् ॥ २६ ॥

अथ सीताया मनसि भावनम् ।

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः,

मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दन ।

कथमधिज्यमनेन विधीयताम्,

अहह ! तात ! पणस्तव दारुणः ॥ ३७ ॥

अहो ! आश्चर्यम्, इदं महत् धनुः केनापि राज्ञा न
 आकृतम् ? तत्तिष्ठतु, न टद्धितं न टङ्कारध्वनिमत् कृतम् ?
 तदप्यास्ता, न नमित न नतीकृतम् ? तदपि तिष्ठतु, स्थानतः
 निधेगस्थानात् न उत्थापितं न उत्तोलितम् ? अपसारितं
 वा ? अत, हेतो, उर्वीतलं भूमण्डलं न सन्ति वीरा यस्मिन्
 तत् निर्वीरं वीरशून्यं, वर्त्तते इति श्रेयः । गार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ३५ ॥

राम इति । राम, दूर्वादलवत् श्यामः श्यामवर्णः,
 जानकी जनकनन्दिनी सीता कानकी काञ्चनी लता वल्लो,
 “वल्लो तु व्रततिर्लता” इत्यमरः, अनयोः सीतारामयो, उदाहः
 परिणयः योग्य, धनुरूपः, किन्तु ऐशं धनुः हरकाभ्रक, तद्भङ्ग
 इति भावः, महान् पणः शुष्कम्, असम्भवोऽयं विधिरिति
 भावः । धनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कमठेति । इदं धनुः, कमठस्य कच्छपस्य पृष्ठयत् कठोरं
 कठिनं, इदमित्यर्थं, दुर्मेद्यमिति भावः । असौ रघुनन्दनो
 रामः मधुरा मनीहारिणी कीमला वा मूर्त्तिर्धैर्य लयोक्तः,

स्वीये सुतेऽप्यथ कुशध्वजकन्यके च,
 प्रीत्या ददौ विधिवदेव तदात्मजेभ्यः ॥ ५४ ॥
 निस्त्रानमर्दलरसानगभीरभेरी-
 टडारतानवरकाहननादजानैः ।
 पूर्णं बभूव धरणीगगनान्तरानं,
 पाणिग्रहे रघुपतेर्जनकात्मजायाः ॥ ५५ ॥
 वैवाहिकं कुशिकनन्दनजामदग्न्य-
 वाल्मीकिगीतमवशिष्टपुरोहिताद्यैः ।

सम्मानेन सहितं कृत्वा, आतिथेयान् सत्कृत्येत्यर्थः, प्रीत्या आनन्देन
 तदात्मजेभ्यः तस्य दशरथस्य आत्मजेभ्यः पुत्रेभ्यः, रामादिभ्यः
 चतुर्भ्यः इति शेषः, स्वीये सुते निजकन्ये मीतोन्मिने इत्यर्थः,
 अपि अयानन्तरं कुशध्वजस्य स्वभ्रातुः कन्यके माण्डवीश्रुत-
 कोर्त्ती च विधिवदेव यथाविधानमेव ददौ, रामाय मीतां
 नक्षत्राय ऊर्मिलां भरताय माण्डवीं शत्रुघ्नाय श्रुतकोर्त्तिं दत्त-
 वानित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

निस्त्रानिति । रघुपतेः रामस्य कर्तुः जनकात्मजाया
 जानक्याः कर्मभूताया पाणिग्रहे विवाहे धरणी-गगनान्तरानं
 पृथिवीविषयदन्तरं नितरां स्वानो येषां त्रै शिखराः मञ्जानना
 इत्यर्थः, तेषां मर्दलानां रसानानां वाद्यवेदानां गर्भागणां
 गभीरं ध्वनन्तीनां भेरीणां तदाग्न्यवाटिकायां टडाराः, म्हा-
 रति पाठे भडाराः, तथा तानुवर्गणां, पाणिग्रहे पाठे तानु-
 वाद्यभेदानां रवाः, काष्ठमार्गा वाद्यवेदानां नादाः इत्यर्थः
 जानैः समूहैः पूर्णं व्याप्तं बभूव । वषट्कारमकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

रामो विधिं परिसमाप्य सहानुजेसु,
 तेभ्यो ददौ बहुवसूनि तिलांश्च गाथ ॥ ५६ ॥
 रघुजनकमहोन्द्रयोस्तदानीम्,
 अभवदपत्यविवाहमङ्गलश्रीः ।
 त्रिभुवनजनता ननर्त्त यत्र,
 प्रमदमवाप्य मनोरथय्यतीतम् ॥ ५७ ॥

सीता श्रीरघुनन्दनोऽथ भरतः कौशध्वजीं माण्डवीं,
 मौमितिः शतपत्रशत्रुवदना सीतानुजामूर्मिलाम् ।

वैवाहिकमिति ।—रामसु अनुजै. सह कुशिकनन्दन.
 विश्वामित्रः जामदग्न्यः परशुरामः, अत्र जामदग्नेरिति पाठ-
 शिन्त्यः, तेन सह अयोध्याप्रयाणकाले सङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति,
 वामदेवेति पाठो युक्त इति सुधोभिर्विभाष्यम् । वाल्मीकिः
 गौतमः गोतमपुत्रः शतानन्दः तथा वशिष्ठ एव पुरोहितः
 आद्यो मुख्यः येषां तैः मुनिभिरिति शेषः, वैवाहिकं विधिं
 पाणिग्रहसंस्कारं परिसमाप्य निर्वाह्य तेभ्यः कुशिकनन्दना-
 दिभ्यः बहुनि वसूनि धनानि तिलांश्च गाथ ददौ प्रदत्तवान् ।
 रामो विधिं सह समाप्य सलक्षणश्रीरानन्दयन् जनकजां स्वपुरं
 जगामिति पाठान्तरम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

रघिति । तदानी तस्मिन् काले रघुजनकमहोन्द्रयोः
 राघवजनकयोः, दशरथस्य जनकस्य चेत्यर्थः, अपत्यानां पुत्राणां
 पुत्रीणाञ्च विवाह एव मङ्गलं माङ्गलिकव्यापारः तस्य श्रीः
 शोभा अभवत् । यत्र श्रिया त्रिभुवनजनता त्रिलोकीलोक-
 र्गः मनोरथय्यतीतम् अभिलाषातोतं प्रमदम् आनन्दम्
 अवाप्य प्राप्य ननर्त्त नृत्यं धकार । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ५७ ॥

सीतामिति । श्रीरघुनन्दनः रामः सीताम् अथानन्तरं

शत्रुघ्नः श्रुतकीर्त्तिसुत्तमगुणां कौशध्वजीमूढवान्,
तानादाय कृतोत्सवो दशरथः स्वीयां पुरीं प्रस्थितः ॥ ५८ ॥

एष शील-हनुमता विरचिते श्रीमन्महानाटके,
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।

मित्य-श्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जोक्तते,
यातोऽङ्कः प्रथमो विदेहतनयालाभाभिधानो महान् ॥ ५९ ॥

इति प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥ १ ॥

कुशध्वजम्यापत्यं स्त्री कौशध्वजी ता कुशध्वजपुत्रीमित्यर्थः.
माण्डवीं, सौमित्रिः सुमित्रानन्दनो लक्ष्मणः शतपत्राणां पद्मानां
शत्रुः चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्याः तां, चन्द्रमुखीमित्यर्थः, सोताया
अनुजा कनिष्ठा ताम् ऊर्मिला, शत्रुघ्नः उत्तमगुणाम् उत्कृष्ट-
गुणशक्तिनीं कौशध्वजीं कुशध्वजस्य कनिष्ठां कन्यां श्रुत-
कीर्त्तिम् ऊढवान् परिणीतवान् । दशरथः कृतोत्सवः पुत्राणां
विवाहमङ्गलाय सम्पादितप्रमोदव्यापारः सन् तान् पुत्रान्
आदाय स्वीयां पुरीम् अयोध्यां प्रस्थितः प्रायात् । गार्दल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

विशेषः यातः समाप्तः । नाटकलक्षणमुक्तं दर्पणे—“नाटकं
 ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । विलासद्वयादिगुणवद्
 युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिर-
 न्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यात-
 वंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो
 वा गुणवान् नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव
 वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ चत्वारः
 पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं
 तस्य कीर्तितम् ॥” इति । अङ्गलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्—“प्रत्यक्ष-
 नेत्रचरितो रमभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दायः सुदृच्छूर्णक-
 संयुतः ॥ विक्किन्नावान्तरैकार्यः, किञ्चित् संलग्नविन्दुकः ।
 युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमात्र च ॥ नानाविधानसंयुक्तो
 नातिप्रचुरप्रद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधात् विनि-
 र्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः । आसन्न-
 नायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरेस्तथा ॥ दूराद्धानं बधो युद्धं राज्य-
 देगादिविप्रवः । विवाहो भोजनं शापोऽसौ मृत्युरतं तथा ।
 दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरञ्च यत् । शयनाधरपानादि
 नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुत्पत्ते चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवोपरिजनादीनाममात्यशणिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो
 भायरसोद्भवैः । अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽद्भु इति कीर्तितः ॥”
 इति । महानाटकलक्षणं यथा—“एतदेव यदा सर्वैः पताका-
 म्यानकैर्युतम् । अद्भुतं दग्भिर्धीरा महानाटकमूर्चिरे ॥ शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकप्रथमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

जामदग्न्यः । वृष्यद्-भैरवधनुः-कोलाहलामर्षमूर्च्छितः
प्रलयमारुतोद्भूत-कल्पान्तानलवत्-प्रदीप्तरोपानलः । (क) धा

अथ पथि परशुरामेण सह संसर्गः ।

यत् वभञ्ज जनकात्मजाकृते राघवः पशुपतेर्महदनुः ।

तद्वनियवणरोपितस्वरत्राजगाम जमदाग्निजो मुनिः ॥ १ ॥

लक्ष्मणः श्रीरामं प्रति परशुरामं स्मारयति ।

कुर्वन् कोपादुदञ्चद्रविकिरणसटापाटनैर्दृष्टिपातैः,

अद्यापि क्षत्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्मिक्तधारं कुठारम् ।

तोव्रैर्निग्वासवातैः पुनरपि भुवनीत्पातमासूचयन् द्राक्,

गर्जन्मीर्वीक-चापस्त्रिभुवनविजयी जामदग्न्योऽयमेति ॥ २ ॥

(क) वृष्यदिति । वृष्यतो मज्यमानस्य भैरवस्य भीषणस्य धनुषः
कोलाहलेन भङ्गस्वनेन यः अमर्षः क्रोधः तेन मूर्च्छितः अन्य
इति यावत्, प्रलयमारुतेन युगान्तवार्तेन उद्भूत उत्थितः यः
कल्पान्तानलः प्रलयाग्निः तद्वत् प्रदीप्तः रोपानलः क्रोधाग्नि
र्यस्य तथाभूतः, जामदग्न्यः परशुरामः प्रविशति इति यावत् ।

यदिति । राघवो रामः जनकात्मजाकृते सीतालाभार्थं पशु-
पतेः हरस्य यत् महत् धनुः कार्मुकं वभञ्ज विभेद, तस्य धनुषः
ध्वनेः भङ्गरवस्य यवणेन रोपितः कोपितः जमदग्निजः जम-
दग्नेर्मनेर्जातः मुनिर्भागवः त्वरन् त्वरावान् सन् आजगाम ।
तद्वनुर्गुणरवेण रोपितस्त्राजगामेति पाठे तस्य धनुषः गुणरवेण
मीर्वीघोषेण रोपितम् कोपित एवेत्यर्थः, तुष्यद्व्योऽवधारणार्थः ।
रथोदता हृत्तं "रात्परैर्नरनगैरथोदता" इति तद्वचपात् ॥ १ ॥

अपि च ।

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो-
भस्मस्त्रिग्वपविव्रलाच्छनसुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

कुर्वन्निति । अयं त्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः गर्जन्ती
मौर्वी ज्या यस्य तादृशं चापं यस्य तयोक्तं , "मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः" इत्यमरः । कोपात् उदञ्चन्तः निर्गच्छन्तः रविकिरण-
सटावत् सूर्यरश्मिपरम्परावत् पाटला रक्ताः तैः दृष्टिपातैः
अद्यापि कुठारं परशुं क्षत्राणां कण्ठेभ्यः च्युतानि निर्गन्तानि
रुधिराणि रक्तान्येव सरितः नद्यः तामिः सिक्ता चालिता धारा
यस्य तथाभूतं कुर्वन् तथा तीव्रैः उग्रैः निश्वासवातैः पुनरपि
भुवनानाम् उत्पातम् उपप्लवम् आसूचयन् व्यञ्जयन् सन्
द्राक् ऋटिति एति आगच्छति । स्वधरा वृचाम् ॥ २ ॥

तमेव विद्विनटि चूडेति । पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः
पार्श्वयोरित्यर्थः, चूडया शिखया चुम्बितः स्पष्टः कङ्कपत्रः
शरो यस्य तयोक्तं तूणीद्वयं भस्मना स्त्रिग्वं पविव्रं यज्ञोपवीतं
लाच्छनं चिह्नं यस्य तयोक्तं, भस्मस्तीमपविव्रलाच्छनमिति पाठे
भस्मना स्तोत्रेण निचयेन पविव्रं यज्ञोपवीतं विशुद्धं वा लाच्छनं
चिह्नं यस्य तयोक्तमित्यर्थः । भस्मस्त्रिग्वपविव्रलाच्छनमिति
पाठान्तरे भस्मना स्त्रिग्वं यत् पविव्रं यज्ञोपवीतं तेन लाच्छितम्
अनङ्कतमित्यर्थः, उरः यज्ञःस्थलं, रुद्रमृगविशेषः तत्सम्बन्धिनी
रौरवी तां त्वचं चम्पे, "कार्णरौरवश्याप्तानि चमगणि वध-
चारिणः । वमीरयानुपूर्वेण गाण्धीमाविकानि च ॥" इति मनुना
अत्रियव्रह्मचारिणां रौरवधर्मच्छादनस्य यस्य च अत्रिय-
गर्भजत्वेन व्रह्मोत्पत्तेन च अत्रियव्रह्मोभयधर्मित्वस्योक्तत्वा-

मौञ्ज्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं,
पाणो कार्मुकमधसूत्रवलयं दण्डं परं पैप्पलम् ॥ ३ ॥
आजम्ब्रतद्व्यचारी पृथुलभुजगिलास्तम्भविभ्राजमान-
च्याघातयेणिसंज्ञान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।

दिति बोध्यम् । मौञ्ज्या मुञ्जमय्या मेखलया विप्रत्रद्व्यचारी
धार्यत्वेनोक्तया, उक्तञ्च मनुना—“मौञ्जी त्रिहत् समा त्र्यक्षणा
कार्या विप्रम्य मेखला” इति । नियन्त्रितं निब्रह्मं माञ्जिष्ठिक
मञ्जिष्ठारोगेण रक्तम् अधोवासः परिधेयं वसनं, “ब्रह्मत्रतधरो
वासो वसानो रक्तमुत्तमम्” इति पराशरवचनात् । पाणो करे,
वामे दक्षिणे च इति शेषः, कार्मुकं धनुः, अधसूत्रवलयं जप
मालिका परमन्त्रं पैप्पलम् आश्वत्यं दण्डम्, “विभ्रयात्
पैप्पलं दण्डं ब्रह्मत्रतधरः सदा” इति वचनात् धत्ते धारयति ।
‘दण्डोऽपरः पैप्पलः’ इति पाठे पिप्पली ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति
पैप्पलः ब्रह्मसूत्रवानित्यर्थः, अर्गंआदित्वादच्प्रत्ययः, ततः स्वार्थे
तद्धितः । “अश्वत्ये ब्रह्मसूत्रे च पिप्पलीऽस्त्री गुणेष्वपि” इति
धरणिः । अपरः नास्ति परं प्रधानं यस्मात् सोऽपर, अद्वितीय
इत्यर्थः, यद्वा अपरः अन्यः यमादभिन्न इत्यर्थः, दण्डयतीति
दण्डः दण्डयिता दण्डधरः अन्तक इति यावत्, सुनिविशेषणम् ।
यद्वा अपरोऽन्धः पैप्पलः दण्डः वर्त्तते अश्वेत्यध्याहृत्य
व्याख्येयः । अत्रातिममुच्चयारग्योऽयमलङ्कारः । “पदार्थानामनेकेषा
यत्रैकस्मिन् निबन्धनम् । एकया क्रियया विज्ञे, स प्रोक्तोऽति-
ममुच्चयः ॥” इत्युक्तेः । अत्र विरुद्धयोरपि वीरशान्तयोरेकत्र
समावेशो ^न दोषाय, उक्तञ्च, “युक्त्या कृतोऽपि संयोगस्तयोर्वाटं
न दूष्यति” इति । गार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३ ॥

वच.पीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संक्षुण्वानः पृषत्कान् ।
 प्राप्ते राजन्यगोष्ठोवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ॥ ४ ॥
 सोऽयं सप्तसमुद्रमुद्रितमही येनार्जुनादुद्धृता,
 क्षिप्त्वा भैरवसद्गरेऽतिजरठं कण्ठं कुठाराश्लैः ।
 रिवानीरनिरोधहेतुगहनं बाहोः सहस्रं जवात्,
 खण्डं खण्डमखण्डयत् पितृवधामर्षेण वर्षीयसा ॥ ५ ॥

आजन्मेति । आजन्मब्रह्मचारी यावज्जीव' ब्रह्मचर्यव्रत
 धरः, नैष्ठिकब्रह्मचारीत्यर्थः, पृथुलौ मांसलौ भुजौ एव शिला-
 स्तभौ तयोर्विभ्राजमाना विराजमाना या व्याघातश्रेणिः तस्या,
 संज्ञया सूचनया, "नाम सूचनयोः संज्ञा" इति विश्वः, सङ्घेते
 नेत्यर्थः, तद्व्याजेनेति भावः, अन्तरिता व्यवहृता, ज्ञापितेति
 यावत्, वसुमतीचक्रस्य जैत्री जयमूचिका प्रशस्तिः प्रशंसालिपि-
 र्येन तयोक्तः, घनानि दृढानि अस्त्राणि शत्रुप्रहितानीति भावः,
 तेषां व्रणैः चतैः ये क्षिणा, मांसासृग्विवर्त्तविशेषाः, "मांसासृग्-
 भरणं क्षिण." इति धरणिः । तेः कठिनं तस्मिन् वच.पीठे पृषत्
 कान् बाणान् संक्षुण्वान्, तोच्छीकुर्वन्, राजन्यगोष्ठयः चतुर्य
 समाजा एव वनगजाः तेषां मृगया हननश्यापार इत्यर्थः, तस्यां
 कौतुकी कौतूहनवान् जामदग्न्यः प्राप्तः उपस्थितः । अत्राप-
 ङ्गतिरूपक्रयोः संसृष्टिः । स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

सोऽयमिति । येन जामदग्न्येन सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता
 परिवेष्टिता सप्तसमुद्रमुद्रिता सा चामी मही चेति सा सप्त-
 सागरसहिता पृथिवीत्यर्थः, उद्धृता आह्वता । यसेत्यध्याहृत्य
 ध्यात्स्येयं, यस्य जामदग्न्यः वर्षीयसा अतिप्रवृद्धेन पितृवधामर्षेण
 पितृवधजनितक्रोधेन भैरवसद्गरे अतिभोषणे रणे कुठाराश्लैः

येन त्रिःसप्तकत्वो नृपवहलवसामांसमस्तिष्कपद्म-
 प्राग्भारोऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिद्वारिपूरैऽभिषेकः ।
 यस्य स्त्रीवाल्लभृदावधिनिघनविधौ निर्हयो विन्नुतोऽसौ,
 राजन्धोच्चांसकूटक्रयनपट्टरटद्वोरधारः कुठारः ॥ ६ ॥

परशुधाराभिः अतिजरठम् अतिकठिनं कण्ठं छिच्छ्वा रेवाया नर्म-
 टाया नद्याः, “रेवा तु नर्मटा सोमोदभवा मेखलकन्यका” इत्य-
 मरः । नीराणां जलानां निरोधस्य अवरोधस्य हेतुः कारणं गहनं
 निविडं वाहोः सहस्रं भुजसहस्रं, कार्तवीर्यस्येति श्रेयः, जवात्
 वेगात् खण्डं खण्डं यथा तथा अखण्डयत् चिच्छेद अयं सः
 जामदग्न्यः—आगच्छतीत्यनेनान्वयः । (पुरा कार्तवीर्यः रेवा-
 सरिति स्त्रीभिः सह क्रीडन् तत्रवाहं भुजैरवरुरोधेति पुराणम् ।
 सप्तसमुद्रमुद्रितमहीयस्यार्जुनम्योद्धतम् । कुठारेण यः । वाहन्
 सहस्रम् । काण्डं काण्डमखण्डयदिति पाठे यः कुठारेण
 सप्तभिः समुद्रेः मुद्रिता वेष्टिता या मही तां यांति गच्छति
 प्राप्नोति अधिकरोतीति यावत्, गत्यर्थाणां प्राप्त्यर्थत्वस्योक्तत्वा-
 दिति भावः, सः तस्य, हनजनादिति उपत्ययः । अर्जुनस्य कार्त-
 वीर्यस्य भैरवमद्भरे दारुणे संग्रामे उद्धतम् अनस्रम् अति-
 जरठम् अतिकर्कशं, “समौ जरठकर्कशो” इति विश्वः । कण्ठं
 छिच्छ्वा सहस्रं वाहन् काण्डं काण्डं प्रतिपत्तैत्यर्थः, अखण्डय-
 दित्यर्थः । अस्य पिठत्रयकथा महाभारतेऽनुसन्धेया । शार्दूल-
विक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥ ✓

येनेति । येन जामदग्न्येन त्रिःसप्तकत्वः एकविंशति-
 वारानित्यर्थः, नृपाणां क्षत्रियाणां वहलानि वसामेदांसि
 मांसानि मस्तिष्काणि शोर्धण्यष्टताकाराः पदार्थाः तान्येव पद्धानि

यत्राक्रामति सङ्गराङ्गनभुवं दुर्वारधारारत्नलत्
 कुप्यत्त्रकिशोरकण्ठरुधिरैर्नीरेणुका भूरभूत् ।
 तादृग् वीरवरस्वयंवरपर स्वर्लोककन्याकर-
 क्रीडापुष्करदामरेणुभिरभूत् द्यौरेव रेणुत्कटा ॥ ७ ॥

तेषां प्राग्भारः विस्तारः यस्मिन् तादृशे, "शोषं स्थमासं मस्तिष्कम्"
 इति "प्राग्भारव्रजसम्पर्दा." इति च विश्वः । भूरीणि प्रभूतानि
 च्युतानि रुधिराण्येव सरितो वारीणि तेषां पूरे प्रवाहे अभि-
 पेकः स्नानम् अकारि कृतः, यस्य असौ कुठारः परशुः स्त्रियो
 वालाः वृद्धाश्च अवधयो येषां तेषां, (चतुर्विधजात्यानां यूनानां का
 कथेति भावः), निधःविधौ संहारव्यापारे निर्दयः, राजन्यानाम्
 उच्चानि उन्नतानि यानि असकूटानि स्कन्धशिखराणि तेषां
 क्रयने दलने पटुः कुशल अटन्ती स्फुरन्ती घोरा उग्र धारा
 यस्य तथाभूतः, यदा पटुः समर्था रटन्ती खनन्ती घोरा धारा
 यस्य तादृशः, विन्दुतः प्रसिद्धः, सोऽयमिति पूर्वेणान्वयः ।
 स्रग्धरा उत्तमम् ॥ ६ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् आमदग्न्ये सङ्गराङ्गनभुवं रण-
 क्षेत्रम् आक्रामति अभिगच्छति सति दुर्वारधारया अनिवार्यं
 प्रवाहेण सवनन्ति नि सरन्ति यानि कुप्यतां क्रुध्यतां चत्र-
 किशोरकाणां चतुर्विधयूनां चतुर्विधिशूना वा कण्ठरुधिराणि तैः
 भूः पृथिवी यादृक्, नीरेणुका निर्धूलिरभूत् तादृक् तथा द्यौरेव-
 स्वर्गोऽपि गगनमार्गोऽपीति वा वीरवराणां वीरश्रेष्ठानां, रण-
 निहतानां चतुर्विधाणामिति भावः, स्वयंवरपराः स्वयंवरण-
 कारिण्य इति यादृक्, याः स्वर्लोककन्याः सुरसुन्दर्यः तासां
 करेषु यानि क्रीडापुष्करदामानि मीलाकमलमालिकाः तेषां

जामदग्न्यः क्रोधं नाटयित्वा केनेदं कालदण्डान्तरमिच्छता (क)

भग्नमजगवं नाम धनुः । सागद्वं वारत्रयम् ।

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति प्रेमृणा यदभ्यर्चितं,
निर्मोकेण च वासुकेर्निचुलितं यत् सादर नन्दिना ।
भयं यच्चिपुरेन्धनं धनुरिदं तन्मन्मयोन्मायिनः ।
सत्येवं भुवि रामनामनि मयि हैधीकृतं दृश्यते ॥ ८ ॥

रेणवः परागाः तैः रेणूकटा रज.पूरिता अभूत् । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(क) कालदण्डान्तरमिति । कालस्य यमस्य दण्डः तस्य
अन्तरम् मध्यम् इच्छता यमदण्डविशेषमभिनपतेत्यर्थः,
अजगवं पिनाकः, "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः । कालदण्डा-
न्तरमित्यत्र कुपितकालदण्डपत्रान्तरालमिति पाठे कुपितस्य
कालस्य दण्डा एव पत्राणि क्रकचाः तेषाम् अन्तरालं मध्याव
स्थानमित्यर्थः ।

पार्वत्येति । पार्वत्या गोप्या निजभर्तुः शङ्करस्य आयुधं
युद्धसाधनमिति हेतोः प्रेमृणा स्नेहेन वात्सल्येनेति यत् अभ्यर्चितं
सम्पूजितं, नन्दिना नन्दीश्वरेण प्रमथाधिपेन वासुके. सर्प
राजस्य निर्मोकेण कञ्चुकेन, "समो निर्मोककञ्चुको" इत्यमरः,
यत् सादरं यथा तथा निचुलितम् आहतं, यत्-भयम् अनु-
रूपं त्रिपुरम् इन्धनं दाह्यं यस्य तत् त्रिपुरेन्धनं त्रिपुरामुर-
दहनमित्यर्थः, मन्मथस्य कामस्य उन्मायिनः मंहारिणः हरस्य
तदिदं धनुः भुवि पृथिव्यां रामेति नाम यस्य तस्मिन् मयि
सति विद्यमाने, एवम् इत्थं हैधीकृतं खण्डितं दृश्यते ।

जाम । फुत्कारप्रफुल्लनासापुटकुहरीद्वीर्णप्रभूतरोपानलोच्छ-
लितकालकूटधूममाच्छादितदिङ्गण्डलम् (ख) अरे रे निजकुल-
कमलिनीप्रालेयवर्ष । दाशरथे । कथम् अक्राण्डप्रचण्डकोदण्ड-
खण्डनदोर्दण्डचण्डिमाडम्बरेणापूरित जगत्त्रयम् सकलवसु-
मतीमण्डलाखण्डललक्ष्मीकुमुदिनीहरणकिरणमालिनं मा न
वेत्सि ? । येनोक्तः कार्तवोर्व्य इति । (ग)

प्रेमणेत्यत्र स्नानमिति पाठे स्नानं मलिन, शत्रूणा हर्षवर्द्धनमिति
भाव, सत् दृश्यते इत्यन्वय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ख) फुत्कारेति । फुत्कारेण खेदजनितेनेति भावः, प्रफुल्लं
स्फूर्तं यत् नासापुट तस्य कुहारात् विवरात् उद्वीर्णं उद्भूतः
प्रभूत. प्रवृद्ध. य रोपानल. क्रोधाग्नि तस्मात् उच्छलता
कालकूटेनेव धूमेन आच्छादितं दिशा मण्डलं यस्मिन् तत्
यथा तथा आहेति अध्याहृताया क्रियाया विशेषणम् । स्फूर्त-
फुत्कार प्रफुल्लनासापुट कोटरीद्वीर्णप्रभूत- गर्वानलोच्छलितकाल-
कूटधूमस्तोमाच्छादितदिङ्गण्डल इति पाठे जामदग्न्य इत्यस्य
विशेषणम् । स्फूर्तेन प्रवृद्धेन फुत्कारेण प्रफुल्ल यत् नासापुटं तस्य
कोटारात् उद्वीर्ण. प्रभूतो यो गर्वानल. दर्पाग्निः तस्मात् उच्छ-
लितेन उद्भूतेन कालकूटेनेव धूमस्तोमेन आच्छादित दिङ्गण्डलं
येन तथाभूत. सन् आहेत्यध्याहार्यम् ।

(ग) अरे रे । इत्यादिषु । निजकुलमेव कमलिनो पद्मिनो तस्याः
प्रालेयवर्ष ! शिथिरपात । प्रालेयवर्षे यथा कमलिनोना ध्वस-
स्यात् तथा त्वयि जाते मत्कीपेन त्वद्वंगध्वसः जात इति
भावः । अक्राण्डेति । अक्राण्डे अनवसरे सहस्रेत्यर्थ, "क्राण्डोऽस्त्री
दण्डभाषार्थवर्गावसरवारियु" इत्यमरः । प्रचण्डं यत् कोदण्डः

सहस्रबाहुस्त्वमहं द्विबाहु, -स्त्व' चक्रवर्त्ती, मुनिनन्दनोऽहम् ।
 त्वं सैन्ययुक्तोऽस्यहमेकवीरस्तथापि नौ पश्यतु तर्कमर्कः ॥८॥
 उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः चक्षसन्तानरोपात्
 उद्दामानिकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।

धनुरैश्वरमिति भावः, तस्य खण्डनः भञ्जनः यो दोर्दण्डः
 बाहुदण्डः तस्य चण्डिमा प्रचण्डत्वं तस्य आडम्बरेण अति-
 रेकेण जगच्चयं त्रिभुवनम् आपूरितं, त्वयेति शेषः । सकलेति ।
 भ्रकलाः सर्वे वसुमतीमण्डलानाम् आखण्डलाः इन्द्राः, राजान-
 इत्यर्थः, तेषां लक्ष्मीरेव कुमुदिनी तस्या हरणे किरणमाली
 सूर्यः, त मां न वेत्सि ? न जानासि ? अकाण्डमदान्धप्रचण्ड-
 दोर्दण्डकोदण्डखण्डचण्डिमाडम्बरेणेति पाठे अकाण्डे मदा-
 न्धाभ्या दर्पान्धाभ्याम् अतएव प्रचण्डाभ्या दोर्दण्डाभ्या
 कोदण्डस्य धनुषः खण्डः खण्डनं तस्य चण्डिमा चण्डत्वं तस्य
 आडम्बरेणेत्यर्थः ।

सहस्रबाहुरिति । त्वं सहस्र बाहवो यस्य सः, अहं द्वौ
 बाहु यस्य सः, त्वं चक्रवर्त्ती राजराजः अहं मुनिनन्दनः, त्वं
 सैन्यैः युक्तः असि, अहम् एकः एकाकीत्यर्थः, वीरः । तथापि
 इत्थं सबलदुर्बलयोरपोति भावः, नौ आवयोः तर्क वादम् अर्कः
 सूर्यः पश्यतु अवलोकयतु । उपजाति वृत्तम् ॥ ८ ॥

पित्रं तद्रक्तपूर्णं ऋदमवनिमहानन्दमन्दायमान-
 क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः प्रभावः" १॥१०॥
 कुप्यत्क्षत्रकिशोरकण्ठविगलद्रक्तौवधारासरि-
 त्निर्हंत्ताभिपवस्य कृत्तशिरसः केशान् कुशान् कुर्वतः ।
 तावद्रक्तजलाञ्जलिः पितृगणैर्यस्य क्षणं स्वीकृतः
 सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया हासेन शोकेन वा ॥ ११ ॥

स्वस्प्रत्ययः । राजवंश्यान् क्षत्रवंशोद्भवान् विशसतः विनाश-
 यतः पित्रं पितृणामिदं पित्रं पितृतर्पणार्थमित्यर्थः, तत्
 प्रसिद्धं रक्तपूर्णं, यद्वा तेषां रक्तैः पूर्णं ऋदं कुर्वतः तद्रक्तपूर्णं ऋदे
 पितृन् तर्पयत इति भावः, अतएव अवनौ पृथिव्यां महता
 आनन्देन मन्दायमानः उपशमं गच्छदित्यर्थः, क्रोधाग्निर्वस्य
 तथाभूतस्य मे मम प्रभावः सर्वभूतैः सर्वैरेव प्राणिभिः न
 विदितः ? न खलु नैव, विदित एवेत्यर्थः । शकलयतः इतरत्र
 शकलयितुमिति, उद्दामानितरत्र उद्दामसेरति, न खलु न विदितः
 सर्वभूतैः प्रभाव इतरत्र स खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभाव इति
 च पाठेषु शकलयितुं खण्डयितुम् उद्दामस्य गतदयसेरति,
 सर्वभूतैः सः प्रसिद्धः स्वभावः न खलु विदितः ? नैव ज्ञातः ?
 अपि तु ज्ञात एवेत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १० ॥

कुप्यदिति । कुप्यतां क्षत्रकिशोराणां क्षत्रियकुमाराणां
 कण्ठेभ्यः विगलन्तः ये रक्तौवाः रक्तसमूहाः तेषां धाराः
 प्रवाहा एव सरितः तासु निर्हंत्तः सम्पन्नः अभिपवः स्नानं
 यस्य तमा कृत्तमयं हिदमयं गिरसः सुगडस्य केशान् कुशान्
 दर्भान्, तर्पणाद्भूतानिति भावः, कुर्वतं यस्य, -सि, इति शेषः,
 तावान् प्रभूत इति भावः, रक्तजलाञ्जलिः पितृगणैः जमदग्नि-

आश्चर्यं कार्त्तवीर्यार्जुनभुजविपिनच्छेदनीलास्रभिन्नः-

केयूरग्रन्थिरत्नोत्करकपणरथत्कारघोरः कुठारः ।

तेजोभिः चक्रगोत्रप्रलयसमुदितहादगाकारानुकारः-

किं न प्राप्तः श्रुतिं ते पुरमयनधनुर्भङ्गपर्युत्सुकम् १ १ १= १

अभ्यग्निं जसदग्निराश्रमपरो यैः श्रूयते श्रोत्रियैः
 श्रूये चाहमहंयुभिर्नृपतिभिस्तत्रोभये साक्षिणः ।
 इच्छाकोऽथवा भृगोर्भगवतो भावी स्वधाविप्लव-
 स्वाध्यायेन शपे शपे परशुना पत्न्या पशूना शपे ॥ १३ ॥

श्रीरामः सानुनयम् ।

बाहोर्बलं न विदितं न च कार्मुकस्य

द्वैयम्बकस्य सुतरामयमेव दोषः ।

तच्चापलं परशुराम ! मम क्षमस्व

डिम्बस्य दु(दो)र्विलसितानि मुदे गुरूणाम् ॥ १४ ॥

तथापि इदं चापल्यमित्वाद्यर्थमित्यन्वयः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २३

अभ्यग्निमिति । यैः श्रोत्रियैः वेदविद्भिः, "श्रोत्रियच्छान्दसी
 समी" इत्यमरः । आश्रमपरः वानप्रस्थधर्मतत्परः जसदग्नि-
 अग्निम् अग्निं अग्निष्विधावित्यर्थः, श्रूयते केवलमग्निहोत्र-
 परायणः श्रुत इत्यर्थः, अहश्च अहंयुभिः अहङ्कारशालिभिः
 नृपतिभिः क्षत्रियैः तत्र आश्रमे श्रूये, तत्र उभये श्रोत्रिया
 नृपतयश्च साक्षिणः, संख्यति शपेः, इच्छाकोः अथवा भगवतो
 भृगोः, स्वधाविप्लवः यादवपंशाभाय, भावी भविष्यति, वंश-
 ध्वंसादिति भावः, स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन शपे, परशुना शपे
 पशूनां पत्न्या हरेण, गुरूणिति भावः, शपे, अहं स्वाध्यायादिना
 शपयं कृत्वा ब्रवीमि यत् रघुवंशध्वसी भृगुवंशध्वसी वा अवश्यं
 भविष्यतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

बाहोरिति । हे परशुराम ! बाहोर्भुजयोः-तवेति शपः,
 बलं न विदितं न शक्तं अस्मकी रुद्रस्तम्येदं द्वैयम्बकं तस्य
 कार्मुकस्य धनुषश्च बलं न विदितमित्यर्थः, सुतराम् अतएव

परशुरामः । क्व स दाशरथी रामो मदयश्चन्द्रवारितः ।

पुरारेः कार्मुकं येन भग्नं तिष्ठति भार्गवे ॥ १५ ॥

श्रीरामः सविनयम् ।

स्पृष्टं वापि न वा स्पृष्टं कार्मुकं पुरवैरिणः ।

भगवन् ! आत्मनैवेदमभजयत करोमि किम् ? ॥ १६ ॥

हारः कण्ठे प्रभवतुतरामत्र किं वा कुठारः,

स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कज्जलं वा जलं वा । ✓

तत् चापलं धार्ढ्यम् अयं दीप एव, सुतरामयमेवेत्यत्र महिमा न तवापीति पाठे द्वैधस्वकस्य धनुषः तव वा महिमा साहाय्यं न च विदित इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः, तत् चापलं धार्ढ्यं दीपः, जात इति शेषः, गुरुणां विश्वासित्वादीनां मुदे प्रीतये डिभ्यस्य शिगोः मम दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि जमस्व । दोर्विलसितानीति पाठे दोर्विलसितानि भुजचेष्टितानीत्यर्थः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

क्वेति । मम यश्च एव चन्द्रः वारितः तिरोहित इति यावत् येन तथाभूतः स दशरथस्यापत्यं दाशरथिः रामः क्व ? कुत्र वर्तते ? येन रामेण भार्गवे परशुरामे तिष्ठति विद्यमाने पुरारेः ईश्वरस्य कार्मुकं धनुः भग्नं खण्डितम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

स्पृष्टमिति । हे भगवन् ! पुरवैरिणः हरस्य इदं कार्मुकं स्पृष्टं वापि न वा स्पृष्टम् आत्मनैव स्वयमेव अभजयत भग्नं कर्मकर्त्तरि लङ् । (प्रायेण मुजीर्णमेतदानीत् मया स्पृष्टम् इव मेव भग्नं जातमित्यर्थः, किं करोमि ? अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

सम्पश्यामी निजजनमुखं प्रेतभर्तुर्मुखं वा,

यद्वा तद्वा भवतु, न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥ १७ ॥

अपिच । निहन्तु हन्त ! गा विप्रान् न शूरा रघुवंशजाः ।

अयं कण्ठे कुठारस्ते, कुरु राम ! यथोचितम् ॥ १८ ॥

अथ युद्धोद्यते परशुरामे टाशरथि । मुनि ! क्षमस्व ।

भो ब्रह्मन् ! भवता समं न घटते संग्रामवार्त्तापि न ,

सर्वे हीनवला वयं, बलवता यूयं स्थिता मूर्धनि ।

हार इति । अत्र कण्ठे हार किंवा कुठार प्रभवतुतराम् अतिशयेन विराजतु, हार कण्ठे विशतु यदि वा तीक्ष्णधार, कुठार इति पाठान्तरम् । कज्जलं वा जलं वा न, अस्त्राकं स्त्रीणां नेत्राणि अधिवसतु आश्रयतु, निजजनानां वाश्ववानां मुखं, ध्रुवमपि सुखमिति पाठान्तरं, प्रेतभर्तुः यमस्य मुखं वा सम्पश्याम, यद् वा तद् वा भवतु तथापि वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः प्रकटा वीर्यवन्त न, ब्राह्मणेषु वय वीर्यं न प्रकाशयाम इति भावः । मन्दाक्रान्ता हतं, “मन्दाक्रान्तास्वुधिगमनगैर्भो भनो तो गयुग्मम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

निहन्तुमिति । हे राम ! परशुराम ! रघुवंशजा रघुवंश्याः गा विप्रान् निहन्तु न शूरा हन्त खेदे, राघवा गोविप्रान् न घन्तीति भावः । ते तव अयं कुठारः कण्ठे, ममेति शेषः, प्रक्षिप्यतामिति शेषः यथोचितं यथागुह्यं दण्डमिति शेषः, कुरु ॥ १८ ॥

भो इति । भो ब्रह्मन् ! भवता समं सह न अस्त्राकं संग्रामवार्त्तापि (संग्रामो दूरे तिष्ठतु), लक्षार्त्तापि न घटते न युजाते । सर्वे वयं हीनवला, दुर्बला, यूयं बलवता मूर्धनि

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां बलं,
युष्माकं द्विजजन्मनां नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥१८॥

परशुरामः साभ्यसूयम् ।

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि चत्रास्त्रमध्वासव-
स्त्रादाभिन्नपरश्वधेन विदधे निःचत्रिया मेदिनी ।
यद्वाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥२०॥

शिरसि स्थिताः । यस्मात् एकः गुणः मौर्वी यत्र तादृगम्
इदं शरासनं धनुः राजन्यकानां चत्रियाणां बलं, द्विजजन्मनां
युष्माकं नव गुणाः तन्तवः यत्र तथाभूतं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
बलम् । (यमेकगुणा यूयं नवगुणास्तत् कथं भवद्भिः सह
अस्माकं प्रतिस्पर्द्धितेति भावः) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

येनेति । येन स्वां निजां मातरमपि जननीमपि चत्रा-
णाम् अस्त्राण्येव रक्तान्येव मध्वासवाः मधुमदाः तेषां स्वादस्य
अभिन्नः स चासौ परश्वधयेति तेन । यद्वा स्वादस्य अभिन्नः
परश्वधो यस्य तेन, येनेत्यस्य विशेषणम् ; विनिहत्य विनाश्य
पितुरादेशादिति भावः, मेदिनी पृथिवी निःचत्रिया चत्रिय-
शून्या विदधे सर्व एव चत्रिया निहता इत्यर्थः, तथा यस्य
वाणानां शराणां व्रणाः चतानि तेषां वर्त्म पडतिः तेन हंस-
च्छलात् हंसानां निर्गमनव्याजात् क्रौञ्चस्य शिखरिणः पर्वतस्य
अस्थिकणाः कङ्कालखण्डाः अद्यापि पतन्ति, “भृगुपतियशो-
वर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्” इति मेघदूते कालिदासः, स मुनिर्भागवः
क्रुद्धः स्वामनिपात्य नाहं विनिवर्त्ते इति भावः । पुरा कार्त्तिकेयस्य
क्रौञ्चदारणस्य प्रतिस्पर्द्धया भागवः क्रौञ्चाद्रिं शरवर्षेण

रामः । सविनयम् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव,
देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यमैत्र ।
त्वहोर्वशीकृतविशाखमुखावलोक-
व्रीडाविदोर्णहृदया स्पृहयाम्बभूव ॥ २१ ॥

अथ परशुरामं प्रति लक्षणं सकोपम् ।
पुरोजन्मा नाद्य प्रभृति मम रामः, स्वयमहं,
न पुत्रं पीत्रो वा रघुकुलमुवाच क्षितिभुजाम् ।
अधीरं धीरं वा कलयतु जनो माम्, अयमयं
मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीचापरिकर' ॥ २२ ॥

छिद्रितमकरोत्, तेनैव विवरेण मानसयायिनो हंसाः सञ्चर-
न्तीति प्रसिद्धिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

स्त्रीष्विति । हे भार्गव । तवैव जननी माता स्त्रीषु मध्ये
प्रवीरजननी प्रकृतवीरप्रसविनी, एवमशब्द इतरव्यवच्छेदकः,
-नापरति भावः, भगवती देवी गिरिजा गौरी अपि स्वयं तव
दोर्भ्यां भुजाभ्यां वशीकृतस्य निर्जितस्य विशाखस्य कार्तिकेयस्य
मुखावलोकनात् या व्रीडा लज्जा तथा विदोर्ण हृदयं यस्याः तथा-
भूता मती यमैत्र तव जनस्यै स्पृहयाम्बभूव अहञ्चेटीट्टक् पुत्र-
माता म्यामिति न्यृष्टं कृतवतीत्यर्थः । वसन्ततिनर्वा वृत्तम् ॥ २१ ॥

'पुरोजन्मेति । अद्यप्रभृति अद्यावन्मय राम मम पुरोजन्मा
अपज न, अहञ्च स्वयं रघुकुलमुवां क्षितिभुजां राज्ञां पुत्रः
पीत्रो वा न, अयं जनः माधुजन इत्यर्थः, माम् अधीरम् अवि-
नीतं धीरं त्रिनीतं वा, कलयतु, त्रिविचयतु, मया, अयं द्युष्ट्य-
ममुदतस्य द्विजमा प्राह्वणमा दमनं गामनमेव दीक्षा वतं

भूमात्रं कियदेतदणवमितं तन्निर्जितं ह्यर्थितं
यद्दीर्घेण भवाद्येन ददता त्रिःसप्तकत्वो जयम् ।
डिम्भोऽहं नशवाङ्गुरीदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं
तत्क्रोधाद् धिरम प्रसीद भगवन् ! जात्यैव पूज्योऽसि नः ॥२३॥

तत्र परिकरः कटिबन्धः बद्धः रचितः । शिखरिणी वृत्तं, "रसै
रुद्रेन्द्रिद्रा यमनमभना गः शिखरिणी" इति तल्लक्षणात् । -एष
श्लोकः पायात्तत्रपुस्तके क्रोधमूर्च्छितमत्र रामस्यात्रैवावसरे उक्तिः ।
तथाचायमर्थः—अथ प्रभृति रामः परशुरामः मम सख्ये
पुरोजन्मा अग्रजन्मा ब्राह्मणो न ब्राह्मणत्वेन न गण्यः, पराजिय-
त्वादिति भावः । अयमहमपि रघुकुलभुवां क्षितिभुजां पुत्रः
पोषो वा न, ब्राह्मणाधमाननकारित्वात्तेषाञ्च तदकरणादिति
भावः । अयं भूलोकस्थो जनः अयं कीतुकदर्शनार्थमागतो
देवादिगणोऽपि मां वीरम् अवीरं वा कलयतु अथगच्छतु,
अधीरं धीरं वेति पाठान्तरम् । अन्यदुक्तमेव ॥ २२ ॥

द्विःशरं नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।

द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ २४ ॥

अथ रामवाक्यम् ।

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रिययोद्विदेभ्यो,

विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

बालवृद्धयोः” इति विश्वः । अहं नववाहुः अभिनवो युवैत्यर्थः, ईदृशं घोरं दारुणं वीरव्रतं वीराचारः, ब्रान्णवृद्धौ परित्यज्य मास्त्रं हन्याद्रिपुं सदा” इति नीतिशास्त्रमप्यतिक्रम्य कदाचित् प्रवर्त्तनादिति भावः । ननु “यथाकथञ्चिदत्युग्रं रिपुं हन्याद् विचक्षणः” इत्युक्तेर्वृद्धोऽपि हन्तव्य एवेत्यत आह तदिति । हे भगवन् ! त्वं जात्या ब्राह्मणजातत्वेन न अस्माकं पूज्य एवामि न शत्रुः, तस्मात् त्वत्पराजयो न शत्रुपराजय इति भावः, तत् तस्मात् त्वं क्रोधात् विरम निवर्त्तस्व, प्रसौद प्रसन्नो भव ॥ २३ ॥

द्विरिति । रामः शरं द्विः द्विवारं न अभिसन्धत्ते न मन्दधाति, एकेनैव शरसन्धानेन लक्ष्येषु कृतकार्यत्वादिति भावः, आश्रितान् जनान् द्विः द्विवारं न स्थापयति, सकृत् स्थापनेनैव तेषां चिरस्थितिनाभादिति भावः, अर्थिभ्यः याचकेभ्यः द्विः द्विवारं न ददाति, एकेनैव दानेन तेषां यावज्जीवनिर्वाहादिति भावः, तथा द्विः द्विवारं द्विविधमिति वा न भाषते न व्रथीति, एकयैव वाचा व्यवहरतीति भावः ॥ २४ ॥

जात इति । स रामोऽहं दिनकरकुले सूर्यवंशे क्षत्रिय-योद्विदेभ्यः क्षत्रियाः श्रोत्रियाः वेदविदः तैभ्यः, राजर्षिभ्यः इति यावत्, जातः, भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः दिव्यास्त्राणां

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा,
विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद् विभेमि ॥ २५ ॥

तथापि श्रीरामं प्रति परशुरामः ।

तच्चापमीशमुज्जपीडनपीतसारं

प्रागप्यभज्यत, भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनमाधनमस्मदीयम्,

आकर्षं कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ २६ ॥

१

पारः अन्तः येन तथाभूतोऽपि, प्राप्तदिव्यास्त्रपार इति पाठे
प्राप्तः अधिगतः दिव्यास्त्राणां जृम्भकादीनां पारः परा काष्ठा
येन तथोक्तः । अस्मिन् वंशे सूर्यवंशे जनः लोकः दुर्यशो वा
यशो वा कथयतु कथयतु, कथयत्विति पाठे कथयतु कीर्त्त-
यत्वित्यर्थः, विप्रे विषये विप्रं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रग्रहणिन गुरु
महत् तस्मात् साहसिक्यात् साहसात् विभेमि शब्दे । मन्दा-
क्रान्ता वृत्तम् ॥ २५ ॥

तदिति । ईशस्य शम्भोः भुजेन यत् पीडनं तेन पीतः
गृहीतः क्षयित इति यावत्, सारः उत्कर्षः दार्ढ्यं वा यस्य
तत् तच्चापं तदनुः प्राक् अपि अभज्यत स्वयं भग्नमासी-
दित्यर्थः, यच्चापमिति पाठे तदित्यध्याहार्यम् ; भवांस्तु निमित्त-
मात्रं सामान्यमेव निमित्तमित्यर्थः, केवलस्पर्शमात्रकारीति
भावः । राजन्यकैः क्षत्रियैः सह यत् प्रधनं सम्प्रहारः तस्य
माधनम् उपकरणभूतम् अस्मदीयं मयि स्थितमित्यर्थः, गरुड-
ध्वजस्य नारायणस्य इदं कार्मुकम् आकर्षं मीर्च्या मङ्गमय ।
वसन्ततिन्दकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

रामस्तदादाय धनुः सहैलं बाणञ्च संयोज्य तदाचकर्ष ।
 भाति न्न सात्तान्मकरध्वजोऽर्थं, गतिं प्रचिच्छेद च भार्गवस्य ॥२७॥
 तच्चापमाकर्षति ताडकारो-वाकारगुणापि विशालनेत्रा ।
 सासूयमैच्छिष्ट विदेहकन्या कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥२८॥
 भार्गव । सानुनयम् ।

य कार्णवीर्यस्य भुजः न्महस्रं चिच्छेद वीरो युधि जामदग्न्यः
 स सायके रामकराधिरूढे ब्राह्मण्य एव प्रणया बभूव ॥२९॥

राम इति । राम. तत् गरुडध्वजस्य धनुः इति भावः, आ-
 दाय बाणञ्च संयोज्य तत् सहैलं सलीलम् आचकर्ष आकृष्टवान्,
 बाणं गुणे योज्य यदाचकर्षेति पाठे बाणं शरं गुणे योज्य
 सङ्गमय्य, योजेति असकृत पाठश्चिन्त्य, यदा आचकर्ष,
 तदा सात्तात् स्वयं मकरध्वजः कामरूप. सन् भाति न्न
 शुशुभे, अतीव शोभनाकृतिरभूदिति भावः । भार्गवस्य परशु-
 रामस्य गतिं स्वर्गपदमिति यावत्, प्रचिच्छेद च, तेन शरेणेति
 शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥२७॥

यावद्भूर्जटिधर्मपुत्रपरशुखाखिलचक्षिय-

श्रेणीशीणितपिच्छिला वसुमती, कोऽस्यामधास्यत्पटम् ।

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो,

देवोऽयं दिनककुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि ॥ ३० ॥

० कुशिकसुतसपर्यादृष्टदिव्यास्त्रपारी,

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणवाहु ।

दिनकरकुलकृतः कौतुकोद्दामवाहुः

बहुमतरिपुकर्मा कार्मुको रामभद्रः ॥३१ ॥

(भार्गवस्य स्वर्गमार्गं निरुध्य पुनः रामस्य करं प्राप्ते सति) ब्राह्मण्ये ब्रह्मव्रत एव प्रणयो तत्परः । ब्राह्मण्यदैव्यप्रणयीति पाठे ब्राह्मण्येन यत् दैन्यं दुर्बलत्वं तस्य प्रणयी बभूव । उपजाति वृत्तम् ॥ २८ ॥

यावदिति । त्रैलोक्यस्य अभयदानेन दक्षिणयोः प्रवोणयोः विघ्नयोः निपुणयोरित्यर्थः, “प्रवोणदक्षिणौ विघ्ने” इति विश्वः, भुजावष्टम्भयोः भुजस्तम्भयोरित्यर्थः, दिव्यः उदयः यस्य तथोक्तः, दिनकृतः सूर्यस्य कुलं वंशः तस्य एकः अद्वितीयः मुख्यो वा तिलकः अन्नद्वारविशेषः अयं देवः रामः न प्राभविष्यद् यदि न आविरभविष्यत् चेत् तदा अस्यां वसुमत्यां कः पटम् अध्यास्यत् प्राक्षेप्स्यत् ? न कोऽपीत्यर्थः । -यावत्-यतः इयं वसुमती धूर्जटेः हरस्य धर्मपुत्र-शिष्यः परशुरामः तस्य परशुना कुठारेण क्षुण्णानां निकृत्तानाम् अखिलानां ममस्तानां चक्षिय-श्रेणीनां शीणितैः रक्तैः पिच्छिला पङ्क्तिरिति -यावत्-चिरं तिष्ठतीति शेषः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुशिकेति । कुशिकसुतस्य विग्वामित्रस्य सपर्यया सेवया गुरुत्वेनेति भावः, दृष्टः दिव्यास्त्राणां जृम्भकादीनां पारः अन्तः

रामस्तदादाय धनुः सहेलं बाणञ्च संयोज्य तदाचकर्ष ।
 भाति स्म साक्षान्मकरध्वजोऽयं, गतिं प्रचिच्छेद च भार्गवस्य ॥२७॥
 तच्चापमाकर्षति ताडकारौ-वाकारगुमापि विशालनेत्रा ।
 सासूयमैच्छिष्ट विदेहकन्या, कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥२८॥
 भार्गवः । मानुनयम् ।

यः कार्तवीर्यस्य भुजाः(न्)सहस्रं चिच्छेद वीरो युधि जामदग्न्यः
 स सायके रामकराधिरूढे ब्राह्मण्य एव प्रणयी बभूव ॥२९॥

राम इति । रामः तत् गरुडध्वजस्य धनुः इति भावः, आ-
 दाय बाणञ्च संयोज्य तत् सहेलं सलीलम् आचकर्ष आकृष्टवान्,
 बाणं गुणे योज्य यदाचकर्षति पाठे बाणं शरं गुणि योज्य
 सहस्रमय्य, योजेति असंस्कृतः पाठश्चिन्त्यः, यदा आचकर्ष,
 तदा साक्षात् स्वयं मकरध्वजः कामरूपः सन् भाति स्म
 शुशुभे, अतीव शोभनाकृतिरभूदिति भावः । भार्गवस्य परशु-
 रामस्य गतिं स्वर्गपदमिति यावत्, प्रचिच्छेद च, तेन शरणेति
 शेषः । उपजाति ह्यसम् ॥२७॥

तच्चापमिति । ताडकारौ रामे तत् चापं धनुः आकर्षति
 मति विशालनेत्रा आयताक्षी विदेहकन्या सीता आकार-
 गुमापि संहताकारापि, गुमाभिप्रायापीति भावः, अन्याम्
 अपरां कन्यां परिणेष्यति (एकस्य धनुषः आकर्षणेनाहं परि-
 णीता, पुनरेतत् धनुराकर्षणं दृश्यते तत् किमयमपरां कन्यां
 पुनरुद्वर्षति?) इति सासूयं वैर्यम् ऐच्छिष्ट ददर्श ॥२८॥

य इति । यो वीरो जामदग्न्यः युधि युद्धे कार्तवीर्यस्य
 भुजा(सहस्रं) भुजानां सहस्रमित्यर्थः, भुजान् सहस्रमिति पाठे
 सहस्रं भुजान्, चिच्छेद, स सायके शरे रामस्य कराधिरूढे

यावद्भूर्जटिधर्मपुत्रपरशुष्पाखिलक्षत्रिय-

श्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती, कोऽस्यामधास्यत्पदम् ।

वैलीक्याभयदानदक्षिणमुजावष्टम्भदिव्योटयो,

देवोऽयं दिनककुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि ॥ ३० ॥

कुशिकसुतसंपर्यादृष्टदिव्यास्त्रपारी,

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणवाहुः ।

दिनकरकुलकंतुः कौतुकीहामवाहुः

बहुमतरिपुकर्मा कार्मुको रामभद्रः ॥३१ ॥

(भार्गवस्य स्वर्गमार्गं निरुध्य पुनः रामस्य करं प्राप्ते सति) ब्राह्मण्ये ब्रह्मव्रत एव प्रणयी तत्परः । ब्राह्मण्यदैन्यप्रणयीति पाठे ब्राह्मण्येन यत् दैन्यं दुर्बलत्वं तस्य प्रणयी बभूव । उपजाति वृत्तम् ॥ २८ ॥

यावदिति । वैलीक्यस्य अभयदानेन दक्षिणयोः प्रवोणयोः विज्ञयोः निपुणयोरित्वर्थः, "प्रवोणदक्षिणौ विज्ञे" इति विज्ञः, मुजावष्टम्भयोः मुजस्तम्भयोरित्वर्थः, दिव्यः उटयः यस्य तयोक्तः, दिनकतः सूर्यस्य कुलं वंशः तस्य एकः अद्वितीयः मुखो वा तिलकः अलङ्कारविशेषः अयं देवः रामः न प्राभविष्यद् यदि न आविरभविष्यत् चेत् तदा अस्या वसुमत्या कः पदम् अध्यास्यत् प्राक्षेप्यत् ? न कोऽपीत्यर्थः । -यावत्-यतः इयं वसुमती धूर्जटेः हरस्य धर्मपुत्र-शिशुः परशुरामः तस्य परशुना कुठारेण क्षुण्णानां निकृष्टानाम् अखिलानां समस्तानां क्षत्रिय-श्रेणीनां शोणितैः रक्तैः पिच्छिला पङ्क्तिरिति -यावत्-क्षिप्रं तिष्ठतीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुशिकेति । कुशिकसुतस्य विग्वामित्रस्य सपर्यया सेवया गुरुत्वेनेति भावः, दृष्टः दिव्यास्त्राणां-जृम्भकादीनां पारः अन्तः

जामदग्न्यचरणे निपतितो रामः ।

“उत्पत्तिर्जमदग्निः, स भगवान् देवः पिनाकी गुरुः,

वीर्यं यत्तु, न तद्विरा पथि, ननु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः,

सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम्” ॥ १ ॥ ३२ ॥

येन तद्योक्तः अधिगतसर्वदिव्यास्त्रसम्प्रदाय इत्यर्थः, भृगुपतिः परशुरामः तेन सह युध्यते इति तथाभूतः वीरः. वीर्ययुक्तः भोगीनः भोगिना भुजङ्गानामिन पतिः वासुकिरित्यर्थ. तद्वत् बाहू यस्य तथाविध महाबाहुरिति भाव, “भोगः सुखे स्यादि-भृतावहेय फणकाययाः” इत्यमरः । दिनकरकुलस्य सूर्यवंशस्य केतुः ध्वजभूतः कौतुकाय उद्दामौ उद्दटौ बाहू यस्य तथाभूतः उद्दामबाहुत्वात् लोकानां कौतुकमाह्नित्यर्थे., बहुमतं बहु यथा तथा आहतं रिपुभिः शत्रुभिः कर्म रणव्यापार इति यावत् यस्य सः कार्मुकी धन्वी रामभद्रः जयतीति शेषः । मालिनो वृत्तम् ॥ ३१ ॥

उत्पत्तिरिति । सत्यं ब्रह्म वेदः तपः चान्द्रायणादि, तेषां निधि. आश्रयः तस्य भगवतः सर्वशक्तिमतः त्वेति शेषः, सत्य-ब्रह्मतपोनिधि इति सखोधनपदं वा । जमदग्निः महर्षिः जमदग्नेः उत्पत्तिः जन्म, सः प्रसिद्धो भगवान् देवः पिनाको हरः गुरुः आचार्यः । “यत्तु वीर्यं शौर्यं तत् गिरां वाचा पथि मार्गे न, अनिर्वचनीयमित्यर्थः । जनु भोः ! तत् वीर्यं कर्मभिः कार्यैः व्यक्तं हि प्रकाशमेव । पथि नन्वित्यत्र अनुपथमिति पाठे पथि इत्यनुपथं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । त्यागः वदान्यता सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता वैष्टिता या मही पृथ्वी तस्या निर्व्याजम्

ज्ञात्वा प्रभावं रघुनन्दनस्य, तदङ्गमालिङ्ग्य ततोऽपि गाढम् ।

विन्ध्यस्य तस्मिन् जमदग्निस्सुनुस्तेजो, महाघत्रवधान्विहृतः ॥ ३३ ॥

ययो रामं परिष्व(त्य)ज्य भार्गवः स्वीयमाश्रमम् ।

राजापि सह रामाद्यैः पुत्रैरुत्तरकोशलाम् ॥ ३४ ॥

रुद्धा गतिं परशुराम-मुनेः स नाकोम्

आमन्त्र्य सर्वसुजनान् पितृमाह्वंश्यान् ।

अकपटं निरुपधीत्वर्थः, दानम् अवधि यस्य तयामृतः । (अन्ये भूमिदातारः भूमिरुपस्वत्वमेव न्यजन्ति न तु तदधिकारं, भार्गवस्तु सर्वां पृथिवीं विप्राय प्रतिपाद्य समुद्रमपसार्य तदैकदेश-मधितिष्ठतीत्यस्य दानस्य निर्याजत्वमिति भावं, अतः लोकान्तरम् अलौकिकं किं किं न ? सर्वमेव भवतः अलोकसामान्यमित्यर्थः । जन्मगुरुवीर्यत्यागैर्भवाद्दृशः कोऽपि नास्तीति भावः) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वेति । ततोऽनन्तरं जमदग्निस्सुनुः रघुनन्दनस्य रामस्य प्रभावं सामर्थ्यं ज्ञात्वा विदित्वा, ज्ञात्वावतारमिति पाठान्तरं, तदङ्गं रामाङ्गम् अतिगाढं यथा तथा आलिङ्ग्य तस्मिन् रामाङ्गे तेजः प्रतापं विन्ध्यस्य समर्थं निधायेत्वर्थः, महतां घत्राणां वधात् महत्घत्रवधादिति पाठे महदिति तेजोविशेषणम् । निहृतः विरतः । उपजाति वृत्तम् ॥ ३३ ॥

यथाविति । भार्गवः रामं परिष्वज्य आलिङ्ग्य परित्यज्येति पाठान्तरं स्वीयमाश्रमं, राजापि दशरथोऽपि रामाद्यैः पुत्रैः सह उत्तरकोशलाम् अयोध्यां ययौ गतवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३४ ॥

रुद्धेति । स रामः परशुराम एव मुनिस्तस्य नाकीं नाक-

सम्मान्य भान्यतमविप्रगुरुस्वजातीन्,
 पित्रा सम निजपुरी प्रजगाम राम ॥ ३५ ॥
 अत्रान्तरे जनकजारघुनन्दनी च
 दृष्ट्वा चिरान्मदनबाणनिपीडिताङ्गी ।
 गत्वास्तशैलशिखर खररश्मिमालो
 हर्षात्प्रपात सलिले चरमस्य सिन्धोः ॥ ३६ ॥
 प्राप्यायोध्यां स्वजनपरमोक्ताहसम्भावनाभि
 नत्वा भूर्ध्राखिलगुरुजनान् सीतया लक्ष्मणेन ।

सम्बन्धिनी स्वर्गीयामित्यर्थं गतिं कृत्वा निरुध्य बाणेनेति शेषः,
 सर्वान् सुजनान् साधून् पित्रमाहृदयान् पित्रवशीयान् माता
 महकुलजाश्च आमन्त्र्य आपृच्छ्य भान्यतमा अतिशयेन
 माननीया ये विप्रा गुरव स्वजातयः, चत्रिया तान् सम्मान्य
 सत्कृत्य पित्रा सम सह निजपुरीम् अयोध्यां प्रजगाम प्राप ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे खररश्मिमाली सूर्यं
 जनकजारघुनन्दनी सीतारामौ चिरात् मदनबाणेन कामशरेण
 निपीडिताङ्गी व्यथिताङ्गी दृष्ट्वा अस्तशैलशिखर गत्वा अस्ता
 चलचूडा प्राप्य हर्षात् आनन्दात् चरमस्य पश्चिमस्य सिन्धोः,
 समुद्रस्य सलिले प्रपात । सूर्योऽस्तमगमदिति निष्कर्षः ।
 वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३६ ॥

प्राप्येति । राम स्वजनानां परमा महत्या या उक्ताह
 सम्भावना उक्तासव्यापारा ताभिः अयोध्यां प्राप्य महत्या
 समुद्रा अयोध्यां प्रविश्येत्यर्थः, सीतया लक्ष्मणेन च अखिलान्

रामो यामत्रयमपि कथं मारनाराचभिन्नो
 नीत्वा सद्यः स्वरय-तुरगान् ताडयामास दण्डैः ॥ ३० ॥
 अस्तं याते सपदि नलिनोवान्धवे, सिन्धुपुत्रे
 प्राचीभागे सरसमुदिते पक्कनारङ्गकल्पे ।
 रामः कामं गुरुजनगिरा मन्दिरे सङ्गतोऽभूत्,
 वामोरुस्तं जनकतनया नन्दयन्ती जगाम ॥ ३१ ॥

सर्वान् गुरुजनान् मूर्द्धा नीत्वा यामत्रयं प्रहरत्रयं कथमपि
 कृच्छ्रेण नीत्वा अतिवाह्य मारस्य कामस्य नाराचिन अस्त्रेण
 भिन्नः विद्वः (सतीव कामगरार्त्त इत्यर्थः,) सद्यः दण्डैः स्वरयस्य
 तुरगान् पश्यान् ताडयामास आजघान । (कथं सूर्याम्बाः,
 गीघ्रं भगवन्तं सूर्यं न नयन्तीति क्रोधेन तज्जातीयानेतान्
 ताडितान् दृष्ट्वा सूर्याम्बाः स्वयमेव बुद्ध्वा द्रुतगामिनो भवि-
 ष्यन्ति इति भावः) (एषः श्लोको न समीचीनः परं पाश्चात्य-
 पुस्तके दृष्ट इत्युद्धृतः) ॥ ३० ॥

अस्तंमिति । नलिनोवान्धवे पद्मिनीकान्ते सूर्यं सपदि
 शीघ्रं, सुकुलनलिनोवान्धवे इति पाठे सुकुलिताता नलिनोना
 वान्धवे विकासहेतावित्यर्थः, अस्तं याते तथा पक्कनारङ्गकल्पे
 परिणतनारङ्गफलसदृशे सिन्धुपुत्रे चन्द्रे प्राचीभागे पूर्वदिग्-
 भागे सरसं सविलासं यथा तथा उदिते सति प्रमदमुदिते,
 पक्कनारङ्गपिङ्गे इति पाठे प्रमदं प्रील्लासं यथा तथा, पक्क-
 नारङ्गवत्पिङ्गः पिङ्गलः तस्मिन् । रामः गुरुजनानां पित्रा-
 दीनां गिरा वचसा मन्दिरे शयनागारे इत्यर्थः कामं स्वच्छन्दं
 सङ्गतः उपस्थितः अभूत् । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा
 जनकतनया सीता तं रामं नन्दयन्ती तोषयन्ती जगाम तदेव—

प्राचीभागे सरागे, धरणिविरहिणोक्लान्तवक्त्रे समुद्रे,
 निद्रालौ नीरजालौ, विकसति कुमुदे, निर्विकारे चकोरे ।
 आकाशे सायकाशे, तमसि शममिति, कोकलोके सशोके,
 कन्दर्पे मन्ददर्पे, वितरति किरणान् शर्वरोसार्वभौमः ॥ ३८ ॥

मन्दिरमिति शेष । 'रामं कामं गुरुजनगिरा मन्दिरं सुन्दरं स्वं
 रन्धोरुस्तं जनकतनया नन्दयन्ती जगाम ॥' इति पाठे रन्धे इव
 ऊरु यस्यां सा जनकतनया गुरुजनगिरा श्वश्रुवचनेनेत्यर्थः
 तं रामं कामम् अत्यर्थं नन्दयन्ती सती स्वं सुन्दरं मनोहरं
 मन्दिरं, यद्वा सुन्दरमिति राममित्यस्य विशेषणम् । जगामित्य-
 न्वयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३८ ॥

प्राचीभागे इति । रागे लौहित्यम् अनुरागश्च तेन सह वर्त-
 मानः सराग, तस्मिन् धरणिं पृथिवी, एव विरहिणी रविरूप
 पतिविरहादिति भावः, तस्याः क्लान्त मलिन विरहदुःखात्
 तिमिरोद्गमाचेति भावे, वक्त्रं वदनं प्रारम्भश्च यस्मिन् तथाभूते
 अतएव समुद्रे अग्रक्राशे प्राचीभागे पूर्वदिग्भागे तरणिविरहिणि
 क्रान्तमुद्रे समुद्रे इति पाठे तरणिः सूर्यः तद्विरहिणि तद्वियो-
 गिनि किन्तु सरागे सानुरागे परपुरुषरूपचन्द्रानुरागिणि सति
 एतेन प्राच्याः साधारणनायिकात्वं गम्यते । समुद्रे जलधौ क्रान्ता
 प्राप्ता मुद्रा चन्द्रदर्शनजनित उन्नासः येन तथोक्ते इत्यर्थः ।
 नीरजाना कमलानाम् आलौ पङ्क्तौ निद्रालौ निद्राविधेये
 निमोलितायामित्यर्थः, कुमुदे विकसति विकासं गच्छति,
 विकसितकुमुदे इति पाठे विकसित कुमुदं विकसितकुमुद
 तस्मिन् । चकोरे चन्द्रामृतपानलुब्धे इति भावः, निर्विकारे
 विषादशून्ये उल्लसतीति भावः, आकाशे सायकाशे सर्वतश्चन्द्रा

स्वैरं कैरवकोरकान् विदलयन्, यूनां मनः खेलयन्,
 अम्भोजानि निमोलयन्, मृगदृशां मानं समुन्मूलयन् ।
 ज्योत्स्नाः कन्दलयन्, तमः कवलयन्, अम्भोधिमुहेलयन्,
 कोकान् आकुलयन्, दिशो धवलयन्, इन्दुः समुञ्जृम्भते ॥ ४० ॥

लोकसञ्चारात् दर्शनविषयतां गते इति भावः तमसि अन्धकारे
 शमं शान्तिम् इति प्राप्ते तिरोहिते इति यावत् कोकलोके
 चक्रवाकसमूहे “कोकश्चक्रवाक” इत्यमरः, मृगोक्ते अन्योऽन्य
 विरहादिति भावः, कन्दर्पे कामे अमन्दः प्रभूतः दर्पः यस्य
 तादृशे अतिप्रवृद्धे इत्यर्थः, कन्दर्पेऽनल्पदर्पे इति पाठेऽपि स
 एवार्थः, सति शर्वरीसार्वभौमः निशानाथः किरणान् वितरति
 वर्पति । ननु भविष्ये रामशापेऽत्यन्तनिऋटवर्तिनि कोकानां
 मकम्भात् महोत्पातनिमित्तभूतं पार्श्ववर्तिनामपि प्रियजनाना-
 मनवलोकनात्तयोक्तमिति बोध्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

स्वैरमिति । इन्दुश्चन्द्रः कैरवकोरकान् कुमुदकलिकाः
 “कलिकाकोरकः पुमान्” इत्यमरः । स्वैरं शनैः शनैः विदलयन्
 विक्रासयन्, यूनां तरुणानां मनः खेलयन् उल्लासयन् उद्दोषक-
 त्वादिति भावः, खेदयन्निति पाठे विपादयन् विरहित्वादिति
 भावः । अम्भोजानि पद्मानि निमीलयन् सङ्कोचयन्, मृगदृशां
 कामिनीनां मानं समुन्मूलयन् समुन्मोचयन् निराकुर्वन्नित्यर्थः,
 ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः ज्योत्स्नामिति पाठान्तरं कन्दलयन् समु-
 त्तेजयन्, तमः अन्धकारं कवलयन् यमन्, अम्भोधिमं समुद्रम्
 उहेलयन् विलामतिक्रामयन्, कोकान् चक्रवाकान् आकुलयन्,
 व्यययन् अन्योऽन्यविरहजनकत्वादिति भावः, दिशः धवलयन्
 शुभ्रीकुर्वन् समुञ्जृम्भते समुदेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥ ✓

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सोमन्तिनीनां हृदि
 स्यातुं वाञ्छति मान एष, धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
 प्रोद्यन् दूरतरप्रसारितकरः कर्पत्यसौ तत्क्षणात्
 फुल्लत्कैरवकोपनिःसरदलित्रैणोक्षपाणं शशी ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । स्तन एव शैलदुर्ग गिरिरूपदुर्लङ्घ्यदेश-
 विशेषेण तेन विषमे दुरासदे सोमन्तिनीनां महिलानां हृदि
 एष मान, प्रियेषु कोपः अद्यापि अभ्युदितेऽपोत्यर्थः, स्यातुं
 वाञ्छति, धिक् इत्य तिरोधाय स्थित रिपुमिति शेषः—इति
 क्रोधात् आलोहित इव आरक्त इव असौ शशी चन्द्रः तत्
 क्षणात् प्रोद्यन् प्रकर्षेण उदय गच्छन् उत्तिष्ठन्निति यावत्,
 दूरतर यथा तथा प्रसारिता, विस्तारिता, कराः किरणा
 प्रसारितौ करौ हस्तौ च येन तथोक्त “बलिहस्ताशयः करा.”
 इत्यमरः, सन् फुल्लत, विकसतः कैरवकोषात् निमीलित
 कुमुदादित्यर्थः, नि सरस्ती निर्गच्छन्ती या अलिश्रेणी भृङ्ग
 पङ्क्तौ सा एव क्षपाणम् अस्मिं कर्षति आकर्षति प्रसङ्ग
 गृह्णातीत्यर्थः, (क्षपाणस्य मालिन्यं प्रसिद्धम् उक्तञ्च दृढतर-
 निबद्धमुष्टेः कोपनिपणस्य सहजमलिनस्य । क्षपाणस्य क्षपाणस्य
 केवलमाकारतो भेद इति । स्तनशैलदुर्गविषमे इत्यत्र स्तन
 शैलगिखरे इति, उदयन दूरतरप्रसारितकर इत्यत्र उदयदूरतर-
 प्रसारितकर इति च पाठे स्तनाविव तुङ्गे उन्नते शैलगिखरे
 पर्वतशृङ्गे यत्र तथीक्ते । स्तनशैलशृङ्गस्य दुरारोहत्वात् तदन्त
 र्वर्त्तिनि हृदये स्थितस्य मानस्य सुतरा दुरासदत्वमिति भावः ।
 उदयन्तः स्फुरन्त, उदयन्ती च दूरतरं प्रसारिताः प्रसारितौ च
 करौ च येन तथोक्तः । अत्र—स्तनशैलेति अलिश्रेणी-

यातस्यास्तमनन्तरं दिनकृतो वेशेन रागान्वितः
 स्वैरं शीतकरः करं कमलिनीमालिङ्गितुं योजयन् ।
 शीतस्पर्शमवाप्यं सम्प्रति तथा गुप्ते मुखाम्भोरुहे,
 हासिनैव कुमुदतीवनितया वैलक्ष्यपाण्डूकृतः ॥ ४२ ॥

कृपाणमिति च रूपकद्वयं क्रोधादिवेत्यतप्रेक्षा । प्रसारितकर
इति-श्लेषः तदेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४१ ॥

यातस्येति । अस्तं यातस्य अस्तं गतस्य दिनकृतः
 सूर्यस्य अनन्तरं परतः वेशेन आकृत्या रागान्वितः रक्तवर्णः
 अनुरागवाद्य रविर्यथारुणस्तथा प्रतीक्षमानः चन्द्रोऽपीति भावः ।
 शीतकरः चन्द्रः स्वैर यथाकामं कमलिनीं सूर्यप्रियामित्यर्थः
 आनिङ्गितुं करं किरणं हस्तञ्च योजयन् सन् सम्प्रति तदैव
 तथा कमलिन्या सत्येति भावः, शीतस्पर्शमवाप्य पत्युः सूर्यस्य
 उष्णस्पर्शादिति भावः, मुखाम्भोरुहे मुखम् अम्भोरुहमेव
 तस्मिन् गुप्ते सङ्घोचते, युक्ते इति पाठोऽपि तथैवार्थः । रुहे
 इति पाठान्तरम् । कुमुदती एव वनिता निजपत्नी तथा
 हासिनैव परनारी धर्षणदर्शनजनितमक्रोधपरिहासिनैवेत्यर्थः,
 वैलक्ष्यं विलज्जत्वम् अप्रतिभत्वं वा तेन पाण्डूकृतः, नीरक्तीकृतः ।
 यथा कश्चित् प्रेषितभर्तृका भती परनारी धर्षयितुं गतस्तथा
 चावमानितः स्वपत्न्यादिना दृष्टो लज्जातिरेकात् पाण्डुवर्णो
 भवति तद्वदिति भावः । अत्र प्रसुते चन्द्रे परनारीकामुक
 व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः “समासोक्तिः समैर्यत्र
कार्यलिङ्गविशेषैः । व्यवहारसमारोपः प्रसुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥”
 इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

श्रीरामः सखीं प्रति ।

कर्पूरैः किमपूरि, किं मलयजैरालेपि, किं पारदैः
 अचालि, स्फटिकान्तरैः किमघटि द्यावापृथिव्योर्वपुः ।
 एतत्तर्कय कैरेवक्त्रमहरे शृङ्गारदोक्षागुरौ
 दिक्कान्तासुकुरे चकोरसुहृदि प्रौढे तुषारत्विपि ॥ ४३ ॥
 पञ्जरस्था सारिका सखीनां स्वमन्दिरगमनाशिषं पठति ।
 चक्रक्रीडाकृतान्तस्तिमिरचयचमूस्फारसंहारचक्रं
 कान्तासम्भो(यो)गंसास्त्री गगनसरसिजो राजते राजहंसः ।

कर्पूरैरिति । कैरेवाणां कुसुदानां क्लमं क्लान्तिं मालिन्य-
 मित्यर्थः, हरतीति तथोक्ते कैरेवविकासिनीत्यर्थः, शृङ्गारस्य
 आदिरसस्य दोक्षा उपदेशः नियमो वा तस्या गुरुराचार्य्ये,
 तस्मिन् दिगेव कान्ता तस्या सुकुरः दर्पणः तस्मिन् चकोराणां
 सुहृद् बान्धवः तस्मिन् तुषारत्विपि शीतरश्मी प्रौढे प्रकटतां
 गते सति द्यावापृथिव्योः वपु. शरीरं विभाग इति यावत्
 कर्पूरैः अपूरि किम् ? पूरितं किम् ? मलयजैः चन्दनै. आलेपि
 किम् ? आलितं किम् ? पारदैः तदाख्यैर्धातुभिः अचालि
 किम् ? चालितं किम् ? स्फटिकान्तरैः स्फटिकमणिविशेषैः
 अघटि किम् ? रचितं किम् ? एतत् तर्कय । सुत्रं प्रकृते चन्द्र-
किरणव्यामजगति कपूरादिपूरिततया संशय इति सन्देहा-
लङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभो-
त्यित.” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

चक्रेति । चक्राणां चक्रवाकाणां क्रीडायाः कृतान्तः यमः
 तेषां रात्रिविरहेण विच्छेदकत्वादिति भावः । तिमिरचयानाम्
 अन्धकारचयानां या चमूः सेना तस्याः स्फारस्य विस्तारस्य

सम्भोगारम्भकुम्भः कुमुदवनवधूरोधनिद्रादरिद्रो

एनः क्षीरोदजन्मा जयति रतिपतेर्वाणनिर्माणशायः ॥ ४४ ॥

सखीषु गतासु ।

अङ्घ्रिभ्रुत्वा जनकतनयां, द्वारकोटे स्तटान्तात्

पर्यङ्गाढं विपुलपुलकां राघवो नम्रवक्त्राम् ।

वाणान् पञ्च प्रवदति जनः पञ्चवाणोऽप्रमाणै-

र्वाणैः किं मां प्रहरति, शनैर्व्याहरन्नानिनाय ॥ ४५ ॥

संहारे चक्रं चक्राकारास्त्रविशेषः, कान्तानां सम्भोगस्य साक्षो
साक्षाद्द्रष्टा । कान्तासंयोगसाक्षीति 'पाठान्तरम् । गगनमेव
मरुः सरोवरः तस्मिन् जायते इति तथोक्तः राजहंसः हंस-
विशेषः, यदा राजा चन्द्रः हंसः इव राजहंसः । सम्भोगस्य
मृद्गारस्य आरम्भे कुम्भः पूर्णकलसः कुमुदवनान्येव वध्वः
नार्थः तासां रोधो निमोलनमेव निद्रा ता दरिद्राति अपनय-
तीति तथोक्तः रतिपतिः कामस्य वाणानां शराणां निर्माणे शायः
तीक्ष्णीकरणपापाणः क्षीरोदजन्मा क्षीरोदसागरजः देवः चन्द्रः
जयति विराजते । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अङ्घ्रिभ्रुत्वेति । द्वारकोटेः द्वारप्रान्तस्य तटान्तम् अग्र-
भावात्, तलान्तादिति पाठेऽपि तथैवार्थः, विपुलपुलकां कान्त-
स्पर्शेन सञ्जातवहुलोमाञ्चामित्यर्थः, नम्रवक्त्रां लज्जया श्रव-
नतवदनां जनकतनयां सोताम् अङ्घ्रिभ्रुत्वा राघवः, जनो
लोकः पञ्चवाणान् कामस्येति शेषः प्रवदति कथयति, किन्तु
पञ्चवाणः कामः अप्रमाणैः असंख्यैः वाणैः मां किं कथं प्रहरति
इति शनैर्मन्दं मन्दं व्याहरन् सन् पर्यङ्गाढं शय्योत्सङ्गम्
आनियम्य नीतवान्, व्याहरन्नानिनायेत्यत्र व्याहरन्तीं जगा-

अन्योऽन्य बाहुपाशग्रहणरसभराशीलिनोस्त्व यूनो-
 भूयोभूय प्रभूताभिमतफलभुजोर्नन्दतोर्जात एषः ।
 ससारो गर्भसारो नव इव सधुरालापिनो कामिनोर्मा
 गाढञ्चानिद्ध्र गाढ स्त्रपिहि न हि न होति च्युतो बाहुबन्धः ॥४६॥
 वक्त्रे तत फणिलतादलवीटिका स्त्रे
 विन्दस्य चन्दनघनावृतपुगगर्भाम् ।

मेति पाठे इति व्याहरन्ती कथयन्ती जनकतनयामित्यस्य
 विशेषणम पर्यङ्गं जगामेत्यन्वयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

अन्योऽन्यमिति । तत्र सन्धगसमये अन्योऽन्यं परस्परं
 बाहुपाशाविव तयोर्ग्रहणे धारणे यो रसभर रागातिशयः
 श्रौत्सुक्त्वातिरेक इत्यर्थं तम् आशोलतयः सम्यक् प्रकटयत
 इत्यर्थं तयोः भूयो भूय पुन पुन प्रभूत प्रचरम् अभिमतम्
 इष्टं फल सुरतसुखं भुञ्जाति इति तयो अतएव नन्दतोः
 आनन्दातिशयमनुभवतो यूनो तरुणयो गाढं गाढम् अति
 मात्रमित्यर्थं । माम् आलिङ्ग्य स्त्रपिहि निद्राहि, नहि नहीति
 च सधुरालापिनोः मनोहरं जल्पतोः कामिनोः सीतारामयोः
 गर्भं अन्त धारः उत्कर्षं, सुखातिशय इति भावः, यस्य तथाभूतः
 अतएव नव इव संसार एष जातः बाहुबन्धः परस्पर बाहु
 सन्धेः, च्युत शिथिलता गतः निद्रावेशादिति भावः । मन्दा-
 क्रान्ता वृत्तम् ॥ ४५ ॥

वक्त्रे इति । ततः किञ्चिन्निद्रावेशानन्तरं रामः स्त्रे वक्त्रे
 वदने चन्दनेन घनेन कर्पूरेण च आवृतः संयुक्तः पूगः गुवाकं
 गर्भं अन्तर्यस्यां तां फणिलतादलवीटिकां ताम्बूलीदलवीटिकां

रामोऽब्रवीदयि गृहाण मुखेन बाले ।

तच्छृणुना तदधरं मधुरं प्रपातुम् ॥ ४७ ॥

मन्द मन्दं जनकतनया ता चतुर्धा विधाय

स्त्रैरं जङ्घे तदधरमधु प्रेमतो मीलिताक्षी ।

मेने तस्यास्तदनु कवलार्तु धर्मकामार्थमोक्षान्

राम काम मधुरमधर ब्रह्म पीत्वापि तस्या ॥ ४८ ॥

सुसाया सीताया राम ।

भाति स्य चित्तस्थितरामचन्द्र संरुन्धतो निर्गमशङ्कयेव ।

स्तनोपरि स्थापितपाणिपद्मा, हृद्याप्तनिद्रा हरिणायताक्षी ॥ ४८ ॥

विन्ध्यस्य निधाय तच्छृणुना तस्य ताम्बूलवोटिकाप्रदानच्छलेन

मधुरं तस्या अधरम् अधरानृत प्रपातु प्रकर्षेण आस्त्रादयितुम्

अयि बाले ! मुखे सीते ! मुखेन गृहाण इति अब्रवीत् ।

घसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मन्दमिति । जनकतनया सीता ता वोटिका चतुर्धा

विधाय विभज्य तस्य रामस्य अधरमधुनि यत् प्रेम अनुराग

तस्मात् मन्द मन्द यनै शनै स्त्रैरं स्वाभिमत यथा तथा जङ्घे

हृतवतो, जग्राहेत्यर्थः । (एकदैव ग्रहणे तदधरमधुन सम्यगलाभ

इति मन्दं मन्दमित्युक्तम्) तदनु तदनन्तर तद्ग्रहणात् परं

मीलिताक्षी तदधरस्पर्शरसात् आमीलितलोचना सती तस्या

वोटिकायाः कवलान् प्रासान्, चतुर इति भावः, धर्मकामार्थ-

मोक्षान् चतुर्वर्गान्, तत्प्राप्तिसमानिति भावः, रामोऽपि तस्याः

मधुरम् अधरं पीत्वा तमेवाधरं ब्रह्म ब्रह्मानन्दसममिति भावः,

मेने—एतदधिकं—ब्रह्मसुखं नास्तीत्यमन्यत । मन्दाक्रान्ता

वृत्तम् ॥ ४८ ॥

भातीति । हरिणायताक्षी नृगाक्षी सीता स्तनयोरुपरि

तत्र सीतावचःस्थलस्थं भ्रमरमवलोक्य । (क)

मदनदहनशुष्यत्क्लान्तकान्ताकुचान्त-

हृदि मलयजपङ्के गाढबद्धाखिलाङ्घ्रिः ।

उपरि विततपक्षो लक्ष्यतेऽलिर्निर्मग्नः

शर इव कुसुमेयोरिष पुङ्खावशेषः ॥ ५० ॥

स्थापितं पाणिपद्मं करकमलं यथा तथाभूता हृद्गना क्लेन
 आप्ता गृहीता निद्रा यथा तादृशी अत एव निर्गमशङ्कया
 चित्तस्थितो यो रामचन्द्रः तं संरन्धतोव वर्हिर्गन्तुमददतीवेति
 भावः, भाति स रराज । हृद्गान्निद्रा हरिणायताचीत्यत्र
 सञ्जातनिद्रा सरसोरुहाचीति पाठान्तरं सुगमम् । उत्प्रेचा-

लङ्कारः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(क) तत्र सीतावचःस्थलस्थं भ्रमरमवलोक्येत्यत्र तत्र
 मैथिलसुतोःस्थलनिक्षिप्तयक्षकर्दमे सानन्दपतितं भ्रमर-
 मालोक्येति पाठे मैथिलसुता सोता तस्याः उरःस्थले वक्षसि
 निक्षिप्तः निहितः यः यक्षकर्दमः यक्षाणां प्रियः कर्दमः
 “कुङ्कुमागुरुक्कस्तूरी-कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं
 नामती यक्षकर्दमः ॥” इत्युक्तो गन्धचूर्णविशेषः तत्र ।

मदनेति । मदनदहनेन कामाग्निना शुष्यन्ती अत एव
 क्लान्ती यौ कान्तायाः सोतायाः कुचौ स्तनौ तयोरन्तर्हृदि
 मध्यहृदये मलयजपङ्के चन्दनपङ्के गाढं यथा तथा बद्धा लग्नाः
 अखिलाः मसया अङ्घ्रयः चरणा यस्य तयोक्तः, उपरि वितती
 विस्तृती पक्षी येन यस्य वा सः अलिः भ्रमरः एषः पुङ्खावशेषः,

अत्रावसरे । पृथुलजघनभारं मन्दमान्दोलयन्ती
 मृदुचलदलकान्ता प्रस्फुरत्कर्णपूरा ।
 प्रकटितभुजमूलादर्शितस्तन्यलीला
 प्रमदयति पतिं द्राक् जानकी व्याजनिद्रा ॥ ५१ ॥
 श्रीरामपादाः ।

निद्राणस्त्रीनितम्बास्वरहरणरणीखलारावधावत्-
 कन्दर्पावहवाणव्यतिकरतरलाः कामिनो यामिनीषु ।

वृन्तमात्रावशिष्टः कुसुमेपोः कामस्य शर इव निमग्नः लक्ष्यते
 दृश्यते । उत्प्रेक्षासङ्घारः । मान्दिनो वृत्तम् ॥ ५० ॥

पृथुलेति । पृथुलः विशालः जघनभारः, कटिपुरोभागः
 तं मन्दं यथा तथा आन्दोलयन्ती मञ्चालयन्ती मृदु मन्दं
 यथा तथा चलन् मन्दमानः अलकानां चूर्णकुन्तलानाम्,
 “अलकाचूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः, अन्तः प्रान्तदेशः यस्याः तथोक्ता
 प्रस्फुरन् प्रकर्षेण उल्लसन् कर्णपूरः कर्णभूषणं यस्याः सा
 प्रकटितया अनाहतयेत्यर्थः, भुजमूलया दर्शिता स्तनयोरियं
 स्तन्या स्तनसम्बन्धिनी लीला विलासः यथा तथाभूता व्याजेन
 कपटेन निद्रा यस्याः सा हृद्यनिमीनितेति भावः, जानकी
 द्राक् भटिति पतिं रामं प्रमदयति प्रकर्षेण उल्लासयतीत्यर्थः ।
 मृदु चलदलकान्तेत्यत्र पृथुचलदलकायेति पाठान्तरम् । मान्दिनी
 वृत्तम् ॥ ५१ ॥

निद्राणेति । यामिनीषु रात्रिषु ते प्रसिद्धाः कामिनः सकामाः
 श्रीरामपादाः श्रीराम इति भावः, निद्राणा निद्रावती या स्त्री
 पत्नी, सीतेत्यर्थः, तस्या नितम्बात् अस्वरहरणेन वसनहरणेन
 रणन्ती स्वनन्ती या मीगुन्ता काञ्ची तस्या रात्रिण रणनेन धावन्

ताडङ्गोपान्तकान्तग्रथितमणिगणोद्भक्तदृक्कृटाभिः

व्यक्ताङ्गास्तुङ्गकम्पा जघनगिरिदरीमात्रयन्ते श्रयन्ते ॥ ५२ ॥

जानकौ प्रबुद्धा ।

स्पृहयति च विभेति प्रेमतो बालभावा-

न्मिलति सुरतसङ्गेऽप्यङ्गमाकुञ्चयन्ती ।

स्फुरन्नित्यर्थः, यः कन्दर्पः कामः तेन आब्रुवाः संहिताः ये बाणाः शराः तेभ्यः व्यतिकर' भयं तेन तरला चपलाः, कामातिशयात् त्वरावन्त इत्यर्थः, यद्वा तरला, आत्मानं गोपायितुं व्यग्रा इत्यर्थः, अन्योऽपि चौर्यं कुर्वन् केनापि ज्ञातः पश्चात् धारणार्थं मनुसृत, आत्मानं गोपायितुं व्यग्री भवतीति भावः । निद्राणेत्यत्र निद्रास्त्विति, कन्दर्पावहेत्यत्र कन्दर्पारब्धेति च पाठान्तरे स एवार्थः) ताडङ्गयोः हस्ताभरणविशेषयोरुपान्तेषु कान्ताः रमणीयाः ग्रथिताः ग्रथितविद्धाः ये मणिगणाः तेभ्यः उद्गच्छन्त्यः निर्गच्छन्त्य या अक्का निर्मला, कृटाः दीप्तयः, प्रभा इत्यर्थः, ताभिः व्यक्तानि प्रकाशितानि अङ्गानि येषां तथोक्ताः, तथाच चौर्येऽपि आत्मानं गोपायितुमशक्ता इति भावः) अत एव तुङ्गो महान् कम्पः भयजनित इति भावः, सात्त्विकश्च येषां तथाभूताः सन्तः जघन एव गिरिदरी पर्वतगुहां ताम् आश्रयं निर्भयस्थानं श्रयन्ते, (सुहासु प्रविष्टाश्चौरा न ज्ञायन्ते इति भावः । एतत्पदं साधारणमपि अत्र विशेषेण व्याख्यातम् । अत्र प्रकृते रामे कामिनि अप्रकृतचौरव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः, — "समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणः । व्यवहारसमारोपः प्रकृतेऽन्यस्य वस्तुन ॥" इति, लल्लणसु, १, सूत्रम्, ५२ ॥

स्पृहयतीति । प्रेमतोः प्रेमवशात् स्पृहयति तादृशं सुरत-

अहह ! न हि न हीति व्याजमप्यालपन्ती

स्मितमधुरकटाक्षैर्भावमाविष्करोति ॥ ५३ ॥

शोरामः सानन्दं जानकीवाग्विलासमुल्लासयति ।

वाचां गुम्फेन रम्भाकरकमलदलोदारसञ्चारचञ्च-

त्तन्त्रीसञ्जातमञ्जुस्वररणशतोद्धारताराचरेण ।

प्रत्यग्रीविद्धनाकद्रुमकुसुमनवामोदसंमो(वा)दमैत्री-

पात्रीभूतेन धात्रीं युवतयति चिरस्थाविरां रामराज्ञो ॥ ५४ ॥

माकाङ्क्षतीत्यर्थः, बालभावात् मौग्ध्यात् विभेति च त्रस्यति च ।

अङ्गमाकुञ्चयन्ती संवृण्वन्ती अपि सुरतसङ्गे मिलति संजति,

अहह ! न हि न हि इति व्याजं कपटनिषेधमिति भावः,

आलपन्ती जल्पन्ती अपि स्मितेन मन्दहासेन मधुराः मनो-

हारिणः कटाक्षाः अपाङ्गविलोकितानि तैः भावं मानसं रागम्

आविष्करोति प्रकटयति । मालिनी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

अपि च । अरण्यं सारङ्गैर्गिरिकुहरगर्भाश्च हरिभि-
 दिशो दिङ्मातङ्गैः श्रितमपि वनं पङ्कजवनेः ।
 प्रियाचक्षुर्मध्यस्तनवदनसौन्दर्यविजितैः
 सतां माने स्नाने मरणमथवारण्यशरण(गमन)म् ॥५५॥

आश्रय इत्यर्थः तेन वाचां गुम्फेन रचनया "सन्दर्भो रचना
 गुम्फ." इत्यमरः, चिरस्थाविरां स्वविरा एव स्थाविरा चिरं
 स्थाविरां चिरस्थाविरां अतिवृद्धामिति यावत् धात्रीं पृथिवीं
 युवतयति युवतिं करोति रसवती करोतीति यावत् । (एते-
 नास्या. मधुरस्वरः वृद्धामपि रसयतीति भावः) । रणनशतोद्गारे-
 त्यत्र सरसतरिति, युवतयति चिरस्थाविरामित्यत्र सुरभयति
 चरस्थावनामिति पाठे सरसतर. अतिशयेन रसवान्, उद्गार
 इत्यस्य विशेषणम् । चरस्थावरा चरिष्युस्थासुररूपां, सुरभयति
 आमोदयति, उल्लासयतीत्यर्थः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ५४ ॥

अरण्यमिति । प्रियाया सीताया चक्षुषी नेत्रे मध्यं कटिदेश.
 स्तनी पयोधरो वदन मुक्ता तेषां सौन्दर्येण विजिताः विशेषेण
 जिता. यथाकर्म परिभूताः तैः सारङ्गैः. ऋगैः, चक्षुर्विजितै-
 रिति भावः, अरण्य वन, हरिभि कि है, मध्यविजितैरिति भावः,
 'सिंहो ऋगेन्द्र पञ्चास्यो हर्ष्यश्च केशरी हरि' इत्यमरः, गिरिः
 पर्वतस्य कुहराणि गह्वराणि तेषां गर्भा. अन्धन्तराणि, दिङ्मातङ्गैः
 दिग्गजैः, स्तनविजितैरिति भावः, दिशः, पङ्कजवने. कमलसङ्घैः,
 सुखविजितैरिति भावः, वनं जलम् अपि श्रितम् आश्रितम् ।
 तथाहि सता साधुना, सम्भावितानामिति भावः, माने स्नाने
 क्षीणे सति मरणम्, अथवा अरण्यशरण अरण्याश्रयणम्, अरण्य
 गमनं, दूरसरणमिति च पाठान्तरं, शुभमिति शेषः । अत्र

अयि प्रिये ! पश्य ।

दृष्ट्वा मुखं ते सरसीरुहाणि भृङ्गाचमालां जगद्गुर्जपाय ।

एणीदृशस्तोऽप्यवलोक्य वेणीं भोगं भुजङ्गाधिपतिर्जुगोप ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा सुवर्णं दहते स्वदेहं चिन्नेप वर्णं, तव दन्तपङ्क्तिम् । ॐ

विलोक्य तूर्णं मणिबीजपूर्णं फलं विदीर्णं किल दाडिमस्य ॥ ५७ ॥

सामान्येन विशेषमभयनरूपोऽयान्तरन्यासः । शिखरिणी

वृत्तम् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वेति । हे प्रिये ! सरसीरुहाणि पद्मानि ते तव मुखं दृष्ट्वा जपाय मन्त्रजपेन देवान्-आराधयितुमिति भावः, भृङ्गा एव अचमाला जपमाला तां जगद्गुः गृहीतवन्ति, पराजिताः पुनरुत्कर्षलाभाय तपस्यन्तीति भावः । भुजङ्गानामधिपतिः नागराज, एणीदृश, नृगाद्याः ते तत्र वेणीं केशपाशम् अवलोक्य भोगं स्वदेहं-जुगोपं विवरे संवृतवान्, लज्जयेति-भावः । दृष्ट्वा मुखं ते इत्यत्र वक्तुं वनान्ते इति, वेणी भोगमित्यत्र वेणीमङ्गलमिति च पाठे वनान्ते जलमध्ये वक्तुं वदनम् अवलोक्येति क्रिययान्तेति । इन्द्रवज्रा वृत्तं "स्यादिन्द्र वज्रा यदि तौ जगौ ग." इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वेति । सुवर्णं काञ्चनं तव वर्णं दृष्ट्वा स्वदेहं दहने अग्नी चिन्नेप, तव दन्तपङ्क्तिं विलोक्य मणिवत् बीजानां पूराः सहा यस्य यत्र वा तत् दाडिमस्य फलं तूर्णं शीघ्रं विदीर्णं किलेत्युत्प्रेक्षा । दृष्ट्वेत्यत्र स्वर्णमिति, वर्णमित्यत्र कान्तिमिति, मणिबीजपूर्णमित्यत्र मणिबीजपूर्णमितिपाठे सुवर्णमिति स्वर्णमित्यस्य विशेषणं, कान्तिं विलोक्येति क्रियायाः कर्म । मण्य इव बीजानि तैः पूर्णं मणिबीजपूर्णमिति । उपजाति वृत्तम् ॥ ५७ ॥

वदनममृतरश्मि पश्य कान्ते । तवीर्याम्
 अनिलतुलनदण्डेनास्य वार्धौ विधाता ।
 स्थितमतुलयदिन्दु खेचरोऽभ्रुलघुत्वात्
 क्षिपति च परिपूर्य्यं तस्य तारा किमेता १ ॥ ५८ ॥

(सीता सपरिहासम्) ।

रमण । चरणयुग्मं तावक भावयित्वा
 मधुरगिरमुदार रामदासी ब्रवीमि ।
 कृतमपि गुरु धात्रास्वाद्य निर्णीयता मे
 वदनममृतरश्मेर्मण्डल वा प्रियेण ॥ ५८ ॥

वदनमिति । हे कान्ते । पश्य अवलोकय । उर्या
 पृथिव्या, स्थितमिति उभयत्रान्वेति, तत्र वदन-वार्धौ वारिधौ
 स्थितम् अमृतरश्मि चन्द्रम् अनिल वायुरेव तुलनदण्डेन
 आस्य उभयकोट्यो ममावेश्येति भावः, अतुल्यत् तोलयामास
 किन्तु इन्दु अमृतरश्मि लघुत्वात् खेचरोऽभ्रुत् ऊर्ध्वं गत
 इति यावत्, गुणगौरवात् तत्र वदनमत्र स्थितमिति भावः
 इदानीमपि तस्य चन्द्रस्य पूर्य्यं पूरणाय तत्र मुखलावण्यस्य
 सम्यक् प्राप्तये इति भावः, एता तारा नक्षत्राणि क्षिपति च
 समन्तात् योजयति च, विधातेति कर्त्तृपदम् । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

ननु सिताखण्डयेदल्पतरु गुडसु बहुतर, तत् किम्
 आकारगौरवात् गुणाधिक्यमित्यत आह, रमणेति, हे रमण ।
 प्रिय । रामदासी अहं तव इदं तावक त्वत्सम्बन्धि चरणयुग्मं
 भावयित्वा चिन्तयित्वा मधुरगिर मधुरभाषिणम् उदार
 महान्तत्वा ब्रवीमि पृच्छामोत्यर्थं, प्रियेण कान्तेन त्वया

सीतां मनोहरतरां गिरमुद्गिरन्ती-
 मालिङ्ग्य तत्र बुभुजे परिपूर्णकामः ।
 रामस्तथा, त्रिभुवनेऽपि यथा न कोऽपि
 रामां भुनक्ति बुभुजे न च भोच्यतीशः ॥ ६० ॥
 श्रेदुसुरभिसुवर्णस्कीतकचापुटोद्य-
 वलितभुजलतायाः सम्पुटानिङ्गितायाः ॥

धात्रा विधात्रा गुरु कृतमपि मे मम वदन्म् अमृतरश्मे-
 र्मण्डलं वा आम्बाद्य पानेन दर्शनेन चानुभूय निर्णीयतां
 किं तदनयोर्गुरु इत्यवधार्यताम् ; गुणातिरेक एक गौरव-
 हेतुरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

सीतामिति । -रामः-तत्र शयनम न्दिरे मनोहरतराम् अति
 मनोहरां, वाचमित्यस्य सीतामित्यस्य च विशेषणं, गिरं
 वाचम् उद्गिरन्तीम् आनपन्तीं सीताम् आनिङ्ग्य परिपूर्ण-
 कामः परिहृष्टमनोरथः-सन्-तथा बुभुजे भुक्तवान्, यथा
 त्रिभुवने त्रिलोक्या कोऽपीशः प्रभुः रामां कान्तां न भुनक्ति,
 न बुभुजे न च भोच्यति, कालत्रयातीतं रामस्य सीतासम्भोग-
 सुखमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६० ॥

मृद्विति । श्रेदुः कोमलः सुरभिः सुगन्धः सुवर्णः काञ्चन-
 वत् शोभनवर्णः स्कीतः मांसलः यः कचापुटः बाहुमूल-
 मित्यर्थः, तस्मात् उद्यन्तो उदयमाना ललिता मनोहारिणी,
 "नलितं त्रिषु सुन्दरम्" इत्यमरः, भुजलता यस्याः तथाविधायाः
 सम्पुटेन सम्पुटाख्येन रक्षणव्यापारविशेषेण आनिङ्गिता तस्याः ;
 उक्तञ्च—“उत्तानसुप्तप्रमदोपरिस्थः कक्षां समावर्त्य यदूरु
 युग्मम् । सम्प्रदयान. स्तनमण्डलं यद्रमेत स स्थात् किल

सुरत-रसवशाया राघवस्य प्रियाया
 हरति हृदयतापं कापि दिव्या स्तनयोः ॥ ६१ ॥
 आगामिदोर्ध्वविरहं चिरमादिरासीत्
 ज्ञात्वेव रङ्गभवनेऽद्भुतकामकेलिः ।
 श्रुत्वा तथा गिरमपूरयदुल्लसन्तीम्
 उद्गीर्णकर्णरमणां चरणायुधानाम् ॥ ६२ ॥

सम्पुटाख्यः ॥” इति । अत एव सुरतरसेन वशा वशङ्गता तस्याः
 प्रियायाः सीतायाः दिव्या कापि अनिर्वचनीया स्तनयोः
 कुचशोभा राघवस्य रामस्य हृदयतापं हरति नाशयति, सुख-
 मतिमात्रं जनयतीत्यर्थः । एतच्च दुःखाभाव एव सुखमिति
 मतानुसाराद्भुतम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आगामीति । रङ्गभवने 'सुरतागारे अद्भुतकामकेलिः
 अद्भुतसुरतोत्सवः, तयोरिति शेष', आगामिदोर्ध्वविरहं 'दण्डका
 रणप्रवेशात् रावणहरणेनेति भावः, ज्ञात्वेव चिरं दोर्ध्वकालं
 व्याप्य आविरासीत् सम्पद्यतेत्यर्थः, तथा उल्लसन्ती विवर्द्ध-
 माना मती चरणायुधानां कुक्कुटानाम् उद्गीर्णं कर्णाभ्यां रमणं
 सुरतोत्सवमनोहरवचनसुखं यथा तथाभूतां सुरतसुखविबोधिनी-
 मिति भावः, गिरं वाचं, प्रभातसूचिकामिति भावः, श्रुत्वा
 अपूरयत् पूर्णतामगमत्, सुरतव्यापारो निवृत्त इति भावः ।
 श्रुत्वा तथा गिरमपूरयदुल्लसन्तीमुद्गीर्णकर्णरमणामित्यत्र श्रुत्वा
 तयोर्गिरमपूरयदोत्पत्नीमुद्गीर्णकर्णरमणामिति पाठे तथा
 तयोः सीतारामयोः गिरम् अन्योऽन्यानुरागवतीमिति भावः,
 श्रुत्वा आकर्ण्येवेत्यत्प्रेक्षा, चरणायुधानां कुक्कुटानाम् उद्गीर्णम्
 उदीरितं घचनं, प्रभातसूचकमिति भावः, तस्य कर्णयोः सरणं

एष श्रील-हनुमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके,
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्र-श्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जीकृतं,
वैदेहीसुरताभिधोऽत्र गतवानहो द्वितीयो महान् ॥ ६६ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

भुक्त्वा भोगान् सुरम्यान् कतिपयदिवसान् राघवो धर्मपत्न्या
साङ्गं वर्द्धिष्णुकामः श्रवणमुनिपितुः प्राप हा ! शापकालम् ।

प्रवेशो यस्याः ता कुक्कुटशब्दान् शृण्वतीमिति भावः, श्रोतु-
पत्नीम् अपूजयत् अर्चयामास, प्रशशसेत्यर्थः, विह्वलाय कुक्कु-
टानां शब्द श्रुत्वेव तान् घ्नन्ति ततश्च तदभावात् प्रभातज्ञान-
विरहेण अजस्रमहं प्रवर्ते इति कामकेलेराशय इति बोध्यम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

एष इति । वैदेही सीता तस्याः सुरतं सम्भोगः अभिधा
यस्य तथाभूतः । अन्यत् सुगमम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकद्वितीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ २ ॥

भुक्त्वा इति । राघवो रामः धर्मपत्न्या सीतया साङ्गं वर्द्धिष्णु-
कामः प्रवृद्धवृत्तः सच्चित्यर्थः, कतिपयदिवसान्, अत्यन्तसंयोगे

धत्तेऽकस्मादिवस्वान् मलिनकिरणता हा । महोत्पातहेतोः
 उल्कादण्ड प्रचण्ड प्रपतति नभसः, कम्पते भूतधात्री ॥ १ ॥
 दिग्भागो धूसरोऽभूत् अहनि बहुतरा स्फारताराः स्फुरन्ति,
 स्वर्मानोर्भानवीर्यं ग्रहणमसमये, रौधिरो शक्रदृष्टि ।

द्वितीया । कतिपयसमयमिति पाठान्तरं, सुरम्यान् भुज्यन्ते
 इति भोगा. सुखानीत्यर्थं तान्, सुरम्यानित्यत्र सुरङ्गानिति
 पाठे स एवार्थं, भुक्त्वा सम्भुज्य, भोगानाच्चाष्टविधत्वमुक्तं यथा
 —(सुगन्धि वनिता वल्ल गोव ताम्बूनभाजनम् । वाहनं भूषणं
 च्चेति भोगाष्टकमुदोरितम् ॥ इति । केचित्तु राघवा दशरथ. धर्म
 पत्न्या सार्द्धं वर्द्धिष्युकाम अपूर्णविषयाभिलाष इति व्याचक्षते ।
 श्ववणमुनिपितु. यज्ञदत्तनाम्नो वैश्यतपस्विन शपकालं
 प्राप, हा इति खेदे । एकदा मृगया गतो राजा दशरथ. वनगज-
 भ्रमेण निशि शब्दवेधिना शरेण जलकलसं पूरयन्तं यज्ञमुतं
 श्ववणास्यमुनिम् अदृष्ट्वैव जघान । अथास्य पित्रा यज्ञदत्तेन
 शप्त —‘त्वमपि अस्यामेव अवस्थायामहमिव पुत्रशोकात्
 परलोकं गमिष्यसि’ इति रामायणकथा । अत्रान्तरे दुर्निमित्ता
 न्यासन् इत्याह, धत्ते इति ।—विवस्वान् सूर्य अकस्मात्
 सहसा मलिनकिरणता मलिनप्रभतां धत्ते दधारेत्यर्थः, भूतार्थे
 वर्त्तमानप्रयोगश्चिन्त्यः । हा विपादे । धत्तेऽकस्मादित्यत्र
 धत्ते तस्मिन् इति पाठे तस्मिन् तत्र समये. इत्यर्थः, महान्
 उत्पात अमङ्गल तस्य हेतो. प्रचण्ड भीषण. उल्कादण्ड.
 दण्डाकृति. अग्निशिखाविशेष, नभस. आकाशात् प्रपतति,
 भूतधात्री पृथ्वी कम्पते । स्रग्धरा हृत्सम् ॥ १ ॥

दिग्भाग इति । दिशा भागः दिग्भाग, धूसरः रजस्वलः

मध्याह्ने ध्वाङ्घोपः, श्वगणरुतमतिस्कीतफेरुप्रचारो
वारं वारं गभीरः प्रलय इव महाकालचीत्कारघोपः ॥ २ ॥

अत्रान्तरे दशरथस्य चेष्टा ।

रामे नयचयं दृष्ट्वा लोकधर्मसहस्रं यत्
यौवराज्याभिषेकाय नृपे मतिरभूत्ततः ॥ ३ ॥

अभूत्, अहनि दिवसे बहुतराः बहुसंख्याः स्फारताराः प्रवृद्धानि
नक्षत्राणि स्फुरन्ति प्रकटतां गच्छन्ति, असमये अमावस्यादि-
व्यतिरिक्तकाले इति यावत्, स्वर्मानोः राज्ञोः भानवीयं सौरं
ग्रहणं ग्रामः, रौधिरी रुधिरमयो शक्रस्य वृष्टिः, विन्दुवृष्टिरिति
पाठान्तरम् । मध्याह्ने ध्वाङ्घाणां काकानां घोपः शब्दः, श्वगणानां
सारमेयाणां रुतं रवः, मध्याह्ने ध्वाङ्घोपः श्वगणरुतमित्यत्र
मध्याह्नीर्द्धास्यकाशश्वगणरुतमिति पाठे मध्याह्ने ऊर्द्धं ऊर्द्धगतः
आस्यकोशः मुखसम्पुटः यस्य तथाभूतः श्वगणः सारमेयकुलं
तस्य रुतं रव इत्यर्थः, अतिस्कीतानाम् अतिप्रवृद्धानां फेरुणां
शृगालानां प्रचारः सर्वतः सञ्चारः, वारं वारं पुनः पुनः
गभीरः भीषणः प्रलय इव कल्पान्तकाल इव महाकालस्य
सञ्चारिणो रुद्रस्य चीत्कारघोपः हृद्धारध्वनिः, अभूदिति सर्वत्र
योज्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥

रामे इति । ततः उत्पातदर्शनानन्तरं रामे नयचयं राज-
नीतिसामग्र्यं लोकधर्मसहस्रं लोकाचारानुमतं धर्मसहितञ्च यत्,
वृत्तं-तदिति शेषः, दृष्ट्वा स्थिते नृपे राजनि दशरथे यौवराज्ये
अभिषेकः तस्मै, रामस्येति शेषः, मतिः बुद्धिः, अभूत् प्राप्सित् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

सुमन्त्रो वह्निर्निघृत्य नागरान् प्रति ।

स्त्रीया जरामुपगतामवलोक्य राजा

रामश्च राज्यवहनक्षमभाकलय्य ।

राज्याभिषेकपरमोत्सवस्य कर्तुं

व्यादिष्टवान्, पुरजना । कुरुत प्रमोदम् ॥ ४ ॥

रामाभिषेके भदविह्वलाया कचाञ्चुरतो हेमघटस्तरुण्या ।

सोपानमारुह्य चकार शब्द ठठ ठठ ठ ठठठ ठठ छ ॥ ५ ॥

अथ कैकेयी [स्वगतम्] । पतितमिदमनर्थान्तरम् । (क)

[राजान्मुपसृत्य प्रकाशम्] । जयति जयति महाराज ।

दशरथ । कैकेयी । इत आगम्यताम् । प्रविश्य कैकेयी
एवमेव कथयति राजानम् । किन्तत् ? अमङ्गलेय बधू ।

स्त्रीयामिति । राजा स्त्रीया जरा वार्द्धकम् उपगताम उप
स्थिताम अवलोक्य राम राज्यवहनक्षमश्च आकलय्य विविच्य
अस्य रामस्य राज्याभिषेक एव परम महान् उत्सव तं कर्तुं
व्यादिष्टवान् आज्ञापयामास अस्मानिति शेष हे पुरजना ।
नगरवासिन । प्रमोदम् आनन्द कुरुत अनुभवत । वसन्त
तिलक वृत्तम् ॥ ४ ॥

रामाभिषेके इति । रामस्य अभिषेके अभिषेकसमये भदेन
उल्लासेन विह्वला परवशा तस्या तरुण्या युवत्या कचात् भुज
मूलात् च्युतो निपतित हेमघट सौवर्णजलकलस सोपानम्
अधिरोहणोम् आरुह्य प्राप्य ठठ ठठ ठ ठठठ ठठ छ इत्येव
शब्द चकार । अभिषेकस्य प्रजानामतीवानन्दहेतुत्वमुक्त
भवतीति भाव । उपजाति वृत्तम् ॥ ५ ॥

(क) अथ कैकेयीति । अनर्थान्तरम् अपरोऽनर्थ इत्यर्थः,
अन्यदमङ्गलमिति यावत् ।

यतोऽस्या आगमनानुपदमेव महोत्पाता दृश्यन्ते, तदेनां दूरतो निःसारय, मद्यञ्च प्राक् स्वीकृतं वरद्वयं प्रदीयताम् । तदेव सोतालक्ष्मणमहितस्य रामस्य वनप्रयाणं भरतस्य चक्रवर्त्तित्वेऽभिपेकः ।

ततो दशरथः । हा रामचन्द्र ! प्राणाधिकप्राण ! त्वयि किमेतटापतितम् [इति मूर्च्छति । समाश्वस्य । आकाशे] भूपुत्री (ख) तव पत्नो, तथापि तस्या भुवः परिग्रहणमनुचितमिदमिति कृत्वा कैकेयो त्वां निवारयति ।

ततः सुमन्त्रः । [स्वगतम् ।] राज्ञ एषोऽभिप्रायस्तत् स्वयमेव गत्वा रामचन्द्राय निवेदयामि [इति निष्क्रान्तः ।] [उपसृत्य च] जयति जयति श्रीरामचन्द्रः । भृत्यस्ते सुमन्त्रोऽस्मि निवेदयामि आम्भानमिदमन्यञ्च ।

श्रुत्वैव कैकयसुता नगरीजनानां
माङ्गल्यमुद्भदकलाकुलवारयोपम् ।
तुभ्यं श्रियं न्यसति शक्रसखे नरेन्द्रे,
प्राक् स्वीकृतं वरयुगं धमयाचतैनम् ॥ ६ ॥

(ख) भूपुत्रीति । तव पत्नो सोता भूपुत्री पृथिव्या दुहिता, तथापि तथाच तस्याः भुवः श्रुत्या इति भावः ।

श्रुत्वेति । शक्रसखे इन्द्रमित्रे नरेन्द्रे राजनि दशरथे तुभ्यं श्रियं राजलक्ष्मीं न्यसति अर्पयति सति, अर्पयितुमुद्यते सतीति यावत्, कैकयसुता कैकेयी नगरीजनानां पुरवासिनाम् धेनुदा सप्तसपूर्णेत्यर्थः, कलाकुला कला नृत्यगीतादिः तथा आकुला आसक्ता वारयोपा वैश्या यस्मिन् तथाभूतं माङ्गल्यं मङ्गलीक्षवं

तदेव वरयुगम् ।

रामो यातु वनं चतुर्दश समा मूर्द्धा जटा धारयन्
वन्द्या वृत्तिमुपागतो विरचिता सीतासखः सानुजः ।

राज्यं सानुचरं समुद्रतमिदं संन्यस्यता मत्सुते,
श्रुत्वैवं स तु निर्दयावच इदं भूमिं गतो विह्वलः ॥ ७ ॥

(अत्र दाक्षिणात्यपुस्तकपाठः कैकेयी आत्मगतम् । प्राप्तः
किल मदवाग्वन्धकालः तर्हि द्रुतं राजानं भरतराज्यं प्रार्थये
न खलु कालक्षेप श्रेयसे । [रहसि उपगम्य प्रकाशम् ।]
राजन् । अमङ्गलीयेय वधुः, यतोऽस्या आगमनमात्रेण
महोत्पाताः सम्भवन्तीति ।

तानुत्पातानविद्य दक्षिणमथ दशस्यन्दनं क्रन्दयन्ती
लोकान् शोकानलीघैः शिव शिव तरसा भस्मसात् कुर्वतीव ।

श्रुत्वैव आकर्ण्यैव एन राजानं प्राक् पूर्वं स्वीकृतम् अङ्गीकृतं वर-
युगं वरद्वयं समयाचत प्रार्थितवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥६॥

राम इति । रामः सीतासख सानुज. सलक्षणः सीता-
लक्षणसहित इत्यर्थ, चतुर्दश समा वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया, व्याप्येत्यर्थ, मूर्द्धा शिरसा विरचिता-जटां धारयन्
वन्द्या वृत्तिम् आरण्यजीविकाम् उपागत आश्रितः सन् वनं
यातु गच्छतु । इदं समुद्रत समुद्रं सानुचरं स्वगणसहितं राज्यं
मम सुते भरते संन्यस्यता संन्यस्तं भवतु । स तु राजा एवम्
इत्यम् इदं निर्दयायाः कैकेयाः वच श्रुत्वा आकर्ण्य विह्वलः
विमुग्ध सन् भूमिं गत. भुवि पपात । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७ ॥

कैकेयी वाचमूचे निखिलनिजकुलाङ्गारमूर्त्तिः समीतः
शान्त्यै पुत्रस्य राज्यं भवतु वनमभिप्रेष्यतामेव रामः ॥ ८ ॥

दशरथः । सकरणं स्त्रीवचनस्वीकरणं मरणोत्साहञ्च
नाटयन् महती मूर्च्छामासाद्य धरणितलमुपगतः कथमपि
चेतनामुपलभ्य ।

रामं कामायजमिव वनं प्रस्थितं वीक्ष्य शक्तो
धर्तुं प्राणान् शिव शिव कथं तान् विहायाथवाहम् ।
निर्मुक्तः स्यां वचनमनृतं तत् पुनर्नान्यथा मे
भूयात् भूयस्तदनु वचनं हा वभाषे तथेति ॥ ८ ॥

तानिति । अथानन्तरं निखिलं समस्तं निजकुलं निज
वंश, कैकेयराजवंश इत्यर्थः, तस्य अङ्गारा मालिन्यकरी मूर्त्ति-
र्यस्याः सा कैकेयी तान् उत्पातान् (पूर्वाक्तान् अमङ्गलसूचकान्
धूसरदिग्भागान्) अवेक्ष्य दृष्ट्वा दशम्यन्दनं दशरथं क्षितिपं
राजानं क्रन्दयन्ती रोदयन्ती शिव शिवेति खेदे लोकान् जनान्
शोकानलीषे. रामदशरथवियोगजनितदुःखाग्निसञ्चयेः भस्म
मात् कुर्वतीव दहन्तीव वाचम् उवाच शान्त्यै पूर्वोक्तामङ्गल
शान्त्यर्थं समीत एव रामः वनम् अभिप्रेष्यतां पुत्रस्य भरत
स्येति जेप, राज्यं भवतु । स्वधरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

राममिति । कामायजमिव सदानाग्रजन्मानमिव, वामा
दपि श्रेष्ठं सुन्दरमिति भावः, रामं वनं प्रस्थितं वीक्ष्य प्राणान्
धर्तुं कथम् अहं शक्तः ? नैव शक्यामीत्यर्थः, शिव शिवेति खेदे,
अथवा तान् प्राणान् विहाय निर्मुक्तः अनृतात् परिव्रातः स्याम्
अतः तत् मे वचनम् अनृतम् अमत्यम् अत एव अन्यथा अन्य
प्रकारं न भूयात् न भवतु, तदनु इत्थं विवेचनानन्तरं हा

श्रुत्वा श्रीमञ्चरणा प्रमाणमिति निष्क्रान्त ।

श्रीरामो लक्ष्मणं प्रति । वक्त लक्ष्मण ! निजा प्रजा
वतीम् (ग) आदाय अग्रे भव अहं सुस्थ तात नत्वा याव
दागच्छामीति ।

तात दशरथ नत्वा मातरौ जननीं तत ।

मैथिल्या सहितो रामो लक्ष्मणेन वन ययी ॥ १० ॥

गुर्वज्ञाप्रतिपालनात् प्रति वन सम्प्रस्थित राघव,
दृष्ट्वासौ त्वरिता विदेहतनया श्वश्रू (स्व' स्व)जन पृच्छतो ।
नत्वा कौशलकन्यकाङ्घ्रियुगल, पश्चात् सुमित्रां पुन,
पृष्ट्वा स्व शुकसारिकापिककुल, रामानुगा प्रस्थिता ॥ ११ ॥

इति खेदे तथा अस्त्विति शेष, इति वचन वभाषे उक्तवान्
कैकेयीमिति शेष । ८ ॥

(ग) प्रजावतीं भ्रातृजाया “प्रजावती भ्रातृजाया” इत्यमर ।

तातमिति । राम तात पितर दशरथ तत अनन्तर
मातरौ कैकेयीमुमित्ते जननी कौशल्या नत्वा मैथिल्या सीतया
लक्ष्मणेन च सहित सन् वन ययी प्रतस्थे । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वेति । असी विदेहतनया जानकी त्वरिता सत्वरा श्वश्रू
जन स्व स्व जनमिति वा पाठ, दृष्ट्वा पृच्छतो आमन्त्रयन्ती
कौशलकन्यकाया कौशल्याया अङ्घ्रियुगल चरणयुग्म पश्चात्
सुमित्रा पुन नत्वा स्व शुकसारिकापिककुल पृष्ट्वा आमन्त्रय
रामानुगा राममनुगच्छन्ती प्रस्थिता । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथ सीतां प्रति कौशल्यावाक्यम् ।

अयि जानकि पुत्रि ! शैशवे प्रतिपन्नासि बधूजनक्रियाम् ।

अथ गच्छसि यौवने वनं परिणामे भवितासि कीदृशी ? ॥ १२ ॥

लक्ष्मणं प्रति सुमित्रावचनम् ।

रामं दशरथं विद्धि, विद्धि मां जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि, गच्छ पुत्र ! यथासुखम् ॥ १३ ॥

रामं प्रति ।

वाला विदेहतनया ललितौ भवन्तौ,

दिग्दक्षिणा च रजनीचरचक्रजुष्टा ।

तद्वत्स ! वत्सलतयेदमुदाहरामो,

मा राम ! गच्छ नयदक्षिण ! दक्षिणाशाम् ॥ १४ ॥

अयोति । अयि पुत्रि जानकि ! शैशवे बाल्ये बधूजनक्रियां
स्रुपाजनोचितमाचारं प्रतिपन्नासि प्राप्तासि, अथानन्तरं, शैशवात्
परमित्यर्थः, यौवने तारुण्ये वनं गच्छसि, ततः परिणामे चरमे
वयसि कीदृशी भवितासि ? करुणोक्तिरियम् । सुन्दरीवृत्तम्
“अयुजोर्यदि सौ जगो युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरो तदा” इति
लक्षणान् ॥ १२ ॥

राममिति । हे पुत्र ! लक्ष्मण ! रामं दशरथं विद्धि
जानीहि, मां जनकात्मजां सीतां विद्धि, अटवीं वनम् अयोध्यां
विद्धि, यथासुखं गच्छ । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

वालेति । विदेहतनया सीता बाला शिशुः, भवन्तौ युवां
नलितौ सुकुमारौ, दक्षिणा दिक् च रजनीचराणां राजसानां
चक्रैः हन्दैः जुष्टा सेविता, तत्तस्मात् हे वत्स ! वत्सलतया
वात्सल्येन, स्नेहेनेत्यर्थः, इदम् उदाहरामः ब्रूमः हे नयदक्षिण

मद्गृहे विरम राम । सुहृन् पृच्छते पुनरसौ क्षितिपालः ।
आश्रयन्ति परिवृत्तिमकस्माद्दुर्मदस्य जरतश्च वचांसि १५ ॥

अत्रावसरे पौराः प्राहुः ।

अभिनवगुणग्रामे रामे विमुञ्चति पत्तनं,
तरुणकरुणापारावारे निमज्जति सज्जने ।
अचलदचलैरुर्वी, परं न तु केकयो,
कुलिशवडिशप्रायं प्रायो मनो वत ! योपिताम् ॥ १६ ॥

नीतिकुशल । राम । दक्षिणाशां याम्यां दिशं मा गच्छ न
याहोत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

मद्गृहे इति । हे राम । मद्गृहे मदालये सुहृन्
कियन्तं कान्तमित्यर्थः, विरम विलम्बं कुरु इत्यर्थः । असौ
क्षितिपालः राजा पुनः पृच्छते, अस्माभिः रामो वनं गच्छतु न
वा इति शेषः । किं तेनेत्याह आश्रयन्तीति । दुर्मदस्य मदमत्तस्य
जरतः स्यविरस्य च वचांसि अकस्मात् सहसा परिवृत्तिम्
अन्यथात्वमित्यर्थः, आश्रयन्ति परिणमन्ति । यदि पुनः राजा रामं
वनवासात् निवर्त्य राज्यमर्षयेदिति भावः । अत्र सामान्येन
विशेषमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, प्रसुताप्रसुतयोर्जरदुर्मदयो
रेकधर्ममन्वन्वात् दीपकालङ्कारश्च, तदनयोः संसृष्टिः, “अप्रसुत-
प्रसुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते” इति लक्षणात् । स्वागता वृत्तं,
“स्वागता रनभगैर्गुरुणा च” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

अभिनवेति । अभिनव नूतन गुणग्रामः गुणसमूहः
यस्य तयोक्ते रामे पत्तनं नगरं विमुञ्चति अत एव सज्जने माधु
जनसमूहे तरुणा अभिनवा या करुणा शोकः तस्याः पारा-
वारः समुद्रः तस्मिन् निमज्जति निपतति सति सर्व्वी पृथिवी

अथ वनप्रस्थाने पथि सीतावचसा रामखेदः ।

सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्धी

सीता जवाच्चिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् द्रुवाणा

रामान्गुण कृतवती प्रथमावतारम् ॥ १७ ॥

धरणीं प्रति राम ।

अरुणदल(लि)तनिम्ना स्निग्धपादारविन्दा

कठिनतरधरण्या यात्यकस्मात् स्वसन्ती ।

अवनि ! तव सुतेयं, पादविन्द्यासदेशे

त्यज निजकठिनत्वं, जानको यात्यरण्यम् ॥ १८ ॥

अचलैः पर्वतैः सहैत्यर्थं, अचलत् अकम्पत, परं किन्तु कैकयी न तु नैष अचलदित्यन्वयः । वत खेदे, योपितां स्त्रीणां मनः प्रायः बाहुल्येन कुलिशं वर्जं वडिशं मत्स्यवेधनार्थं सौहृत्कार-निर्मितक्षुद्रावयवतीक्ष्णवस्तुविशेषः तत्प्रायं तत्सदृशम् । मामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १९ ॥

सद्य इति । शिरीषकुसुमसुकुमाराङ्गी सीता सद्यः महिमा पुरीपरिसरे नगरोविभागे जयात् वेगात् विचतुराणि पदानि गत्वा कियत् गन्तव्यम् अस्ति इति अमकृतं पुनः पुनः द्रुवाणा कथयन्ती सती रामान्गुण, रामस्य नयनशाय्यस्य प्रथमावतारं कृतवती । वसन्तातिननं वृत्तम् ॥ १० ॥

पथि पथिकबधूभिः सादरं पृच्छमाना
 कुवलयदलनीलः कोऽयमार्ये । तथेति ।
 स्मितविकसितगण्ड व्रीडविभ्रान्तनेत्रं,
 मुखमवनमयन्तो स्पष्टमाचष्ट सीता ॥ १८ ॥
 मसृणचरणपातं गम्यता. भू सदर्भा,
 विरचय सिचयान्तं भूङ्क्षि, घनैः कठोरः ।
 तदिति जनकपुत्रीलोचनैरशुपूर्णैः,
 पथि पथिकबधूभिः शिञ्जिता वीञ्जिता च ॥ २० ॥

हेतुना स्निग्धे पादारविन्दे चरणकमले यस्याः सा, अरुणदल-
 नलिन्धास्निग्धपादारविन्देति पाठे अरुणदला रक्तच्छुदा या
 नलिनो पद्मिनी तद्वत् आस्निग्धे सम्यक् स्निग्धे पादारविन्दे
 यस्याः तथाभूतेत्यर्थः, तव इय सुता जानकी कठिनतरधरण्याम्
 अतिकठोरारण्यदेशे इत्यर्थः, कठिनतनुधरण्यामिति पाठे स
 एवार्थः, स्वसन्ती सती अकस्मात् याति पतति अतः पाद-
 विन्द्यासदेशे निजकठिनत्वं स्व' कार्कश्यं त्यज मुञ्च, जानकी
 अरण्यं याति । मालिनी वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

पथीति । पथि मार्गे पथिकाना पान्याना बधूभिः, यद्वा
 पथिकाः पान्या एव बध्व. नार्ये. ताभि. सादरं, हे आर्ये ।
 साधि । कुवलयनील नीलोत्पलश्यामलः अयं तव कः इति
 पृच्छमाना अनुयुज्यमाना सीता स्मितेन ईपहसितेन
 विकसितौ स्फुरितौ गण्डौ यस्य तथोक्त व्रीडेन लज्जया विभ्रान्ते
 विभ्रमयुक्ते नेत्रे यस्य तथाविधं मुखम् अवनमयन्तो अवनतं
 कुर्वन्ती सती स्पष्टं व्यक्तम् आचष्ट आर्यपुत्रोऽयं ममेति कथित
 वती । मालिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

मसृणेत्येति । पथि मार्गे पथिकबधूभिः जनकपुत्री सीता

प्रथमपथिकमस्मिन् कानने रामभद्रं,
तदनुचरणचारिण्येवमेकाकिनी सा ।
दुरितमगणयन्ती पर्यटन्ती दिगन्तान्,
क्षयश्चिमचिरेन्दुं रोहिणोवान्वियाय ॥ २१ ॥

तदानीं सीतां प्रति रामः ।

प्राक्पथिं परिहर पुरः, कण्टकिन्यत्र वीरुत्,
विश्वग्वर्हिः, पदमवहिता किञ्चिदुच्चैः कुरुष्व ।

मङ्गलः मन्दः चरणपातः पदविक्षेपः यस्मिन् तत् यथा तथा
गम्यतां यतः भूः पृथिवी सदर्भा टर्भाः कुशाः तैः सहिता,
कुशवनावृतायां भुवि सवेगपदनिक्षेपे चरणयोः कुशाद्गुरवेधः
स्यादिति भविः । मूर्ध्नि गिरमि मिचयान्तं वसनाञ्चलं विरचय
आच्छादय यतः घर्मः आतपसन्तापः कठोरः अतितीक्ष्णः
नदिति-इत्येतत् अशुपूर्णः भरद्वाप्यैरिति भावः, लोचनैः
गिञ्चिता वोञ्चिता दृष्टा च । लोचनैरिति विशेषणे करणे च
दृश्या । मालिनो वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रथमेति । एकाकिनी सा सीता अस्मिन् कानने अरण्ये
एवम् इत्थं तदेव अनुचरणम् अनुगमनं चरति अनुतिष्ठतीति
तयोक्ता दुरितं क्लेशम् अगणयन्ती अबुध्यमाना दिगन्तान्
पर्यटन्ती परितो गच्छन्ती क्षया क्षोणा रुचिः कान्तिः यस्य
तम् अचिरेन्दुं नवोदितं चन्द्रं रोहिणोव प्रथमपथिकं नूतन-
पात्यम्, अन्नातारण्यचर्यमिति भावः, रामभद्रम् अन्वियाय
अनुजगाम । मालिनी वृत्तम् । उपमालहारः ॥ २१ ॥

तिर्यग्ग्रीवं विनमय शिरः पश्य वल्ली शिरःस्था-
मग्रस्थस्ते चरति च करी, तत् स्थिरा तावदेधि ॥ २२ ॥

यच्चिन्तित तदिह दूरतर प्रयाति,
यच्चेतसा न गणित तदिहाभ्युपैति ।

प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती,
सोऽहं व्रजामि विपिनं जटिलस्तपस्वो ॥ २३ ॥

प्रावेति । हे प्रिये । पुर. अग्रतः प्रावणा प्रस्ताराणा ग्रन्थि
पङ्क्तिमिति यावत् परिहर परित्यज, अत्र न गच्छ (पदस्रलने
विशिषाघातसम्भवादिति भावेः, अत्र वीरुत् लता, परिदृश्य-
मानेति शेष', कण्टकिनो कण्टकचिता विश्वक् समन्तात्
वर्हि' कुशवनम्, अत. अवहिता सतो किञ्चिदुच्चैः ईषत् मन्द
मन्दम् इत्यर्थः, उच्चै. उपरि पदं कुरुष्व निधेहि, (निर्भर-
न्यास मा कुरु, तथात्वे पदतलस्फोटनसम्भवादिति भावे) ।
तिरयो श्रोवा यत्र तत् यथा तथा शिर. मस्तकं विनमय
अवनतं कुरु, शिरःस्था शिरस उपरि वर्तमाना वल्लो लता
पश्य अवलाकय, शिरोममनाकरणे अनया वल्लरा शिरः
सन्निध्यते इति भावे, करी हस्ती च ते तव अग्रस्थ. सम्मुखवर्ती
चरति, तत्तस्मात् तावत् स्थिरा निचला एधि भव, (न
गन्तव्यमग्रतः साम्प्रतमिति भावे) । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

यदिति । यत् चिन्तितम् अहं यीवराज्य प्राप्य एवमेवं
करिष्यामीति मनोरथीकृतमित्यर्थ, इह संसारे तत् मनोरथी-
कृत दूरतरम् अतिशयेन दूर प्रयाति गच्छति, नश्यतीति
भाव, चेतसा यत् न गणितं न चिन्तितम् इह संसारे त्रुत्
दुःखमिति भावः, अभ्युपैति उपतिष्ठति । यदा इह संसारे

अथ श्रीरामम् अनुव्रज्य आगतः (घ) सुमन्त्रो दशरथं प्रति ।
भवद्गिरा राज्यमपास्य तूर्णं वनं जगामैव रघुप्रवीरः ।
निपङ्गपृष्ठः शरचापहस्तस्तं लक्ष्मणोऽगादनु सीतया च ॥ २४ ॥

तदाकलय्य दशरथः ।

आङ्गतस्याभिपेकाय विस्मृष्टस्य (प्रस्थितस्य) वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ २५ ॥

यत् चिन्तितं, लोकेनेति शेषः, तत् दूरतरं प्रयाति, यत् चेतसा
न गणितं, लोकेनेति शेषः, इह तत् अभ्युपैति । वाञ्छितं न
सिध्यति अनिष्टञ्च समुपैतोति भावः । तथाहि यः अहं प्रातः
प्रभाते वसुधाधिपाना राज्ञां चक्रवर्त्ती सम्राट् भवामि, सोऽहं
जटिनः तपस्त्रो सन् विपिनं वनं व्रजामि गच्छामि, अहो विधि-
र्विन्म्रितमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥ ✓

(घ) अनुव्रज्य अनुगम्य ।

भवदिति । रघुप्रवीरः रामः भवतः गिरा वचनेन, आदेशे
नेत्यर्थः, भवद्गिरेत्यत्र गुरोर्गिरिति पाठश्च, राज्यम् अपास्य विहाय
तूर्णं शोधं वनं जगामैव । लक्ष्मणः निपङ्गः तूषीर पृष्ठे यस्य
सः तथा शराः चापं धनुश्च हस्ते यस्य तथाभूतः सन् सीतया
सह तं रामम् अन्वगाच्च अनुजगाम च । उपजाति वृत्तम् ॥ २३ ॥

आङ्गतस्येति । हे सुमन्त्र ! मया अभिपेकाय आङ्गतस्य
आमन्त्रितस्य वनाय विस्मृष्टस्य प्रेषितस्य, प्रस्थितस्यति पाठान्तरं,
तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारविभ्रमः आकारवेन चक्ष्यमिति
यावत्, न लक्षितः न निरीक्षितः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

हृदयात्रापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु वीक्ष्यसे ।

वत्स । राम । गतोऽसीति सन्तापादनुमीयते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा सुमन्त्रवचनेन सुतप्रयाणं,

शापस्य तस्य च विचिन्त्य विपाकवेलाम् ।

हा राघवेति सकृदुच्चरिते नृपेण

निश्चस्य दीर्घतरमुच्छसितं न भूय ॥ २७ ॥

अथ पौरजनः ।

जातं सूर्यकुले, पिता दशरथः, स्त्रीणीभुजामग्रणीः, ✓

हृदयादिति । हे वत्स राम । त्वं हृदयात् न अपयातः । न निर्गतः असि, हृदये तिष्ठस्येवेत्यर्थः, सर्वासु दिक्षु वीक्ष्यसे दृश्यसे, सङ्कल्पातिशयमहिम्ना सर्वजगतामेव राममयदर्शनादिति भावः, किन्तु सन्तापात् दुःखात् गतोऽसि इति अनुमीयते, यत्र यत्र रामसद्भावः तत्र तत्रैव सन्तापाभावः, यतोऽयं मे सन्तापाति शयो वर्तते तस्मात् रामो मम दूर गत इत्यनुमानमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । नृपेण राज्ञा दशरथेन सुमन्त्रस्य वचनेन सुतस्य रामस्य प्रयाणं वनप्रस्थानं श्रुत्वा तस्य च शापस्य यत्र दृत्तमुनि-
दत्तस्थिति भावः, विपाकवेला, “दिष्टान्तमाप्ससि भवानपि पुत्रशोकात्” इति पुत्रशोकरूपस्वमरणकाले विचिन्त्य, हा राघव । हा राम ! इति सकृत् एकवारम् उच्चरिते सति दीर्घतरं निश्चस्य भूयः पुनः न उच्छसितं न निश्चसितं, प्राणविगमो जात इति भावः । उच्चरितमिति पाठे दीर्घतरं निश्चस्य हा राघव । इति सकृत् उच्चरितं भूयः पुनः न उच्छसितमित्यन्वयः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी, यस्थानुजो लक्ष्मणः ।
 दोर्दण्डेन समो नचास्ति भुवने, प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
 रामो येन विहृष्वितोऽपि विधिनाऽन्यस्मिन् जने का कथा ? ॥२८॥
 जामाता पुरुषोत्तमो, भगवतो लक्ष्मीः स्वयं कन्यका,
 दूतो यस्य बभूव कौशिकमुनिर्यज्वा वशिष्ठः स्वयम् ।
 दाता श्रीजनकः, प्रदानसमये चैकादशस्या ग्रहाः,
 किं ब्रूमो भवितव्यतां हतविधेः रामोऽपि यातो वनम् ॥ २८ ॥

जात इति । सूर्यकुले सूर्यवंशे जातः, महाकुलीन इति
 भावः, चोणीभुजां भूपतीनाम् अग्रणीः श्रेष्ठः, सार्वभौम इत्यर्थः,
 दशरथः पिता, महापुरुषस्य पुत्र इति भावः, सत्यपरायणा
 सत्यधर्मरता सीता प्रणयिनी प्रेयसी, लक्ष्मणः अनुजः, यस्ये-
 ल्यभयत्रान्तेति, भुवने त्रिलोक्यामित्यर्थः, दोर्दण्डेन बाहुबलेन
 समः तुल्यः, यस्येति पूर्वणान्वयः, न च अस्ति नैव विद्यते,
 स स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः साक्षात् नारायणः रामः अपि येन
 विधिना विहृष्वितः प्रवक्षितः तस्य हतविधेः अन्यस्मिन्
 जने का कथा ? किं वक्तव्यम् ? विहृष्वनस्येति भावः । अत्र
 अन्यस्य विहृष्वनं दण्डापृषिकया आयातमित्यर्थापत्तिरुद्धारः,
“दण्डापृषिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते” इति लक्षणात् ।
 गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

जामातेति । पुरुषोत्तमः स्वयं विश्वः जामाता वरः,
 भगवती स्वयं लक्ष्मीः सीतेत्यर्थः कन्यका, कौशिकमुनि
 विष्वा मित्रः दूतः वार्ताहरः, योजक इति भावः, बभूव, स्वयं
 वशिष्ठः यज्वा विवाहयज्ञकर्त्ता, यस्येति सर्वत्रान्वेति, स
 श्रीजनकः दाता सम्प्रदानकर्त्ता, प्रदानसमये च ग्रहाः ख्यादयः

अथ वनस्थे रामे काकचरितम् ।

रक्षोऽभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

ऐषीकमस्त्रमधिहृत्य तदा तमच्छा

काणीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३० ॥

अथ मन्त्रिभिरानीतो भरतो मातरम् उक्तिप्रत्यु-

क्तिकया पृच्छति ।

मातस्तात. क्व यातः ? सुरपतिभवनं, हा ! कुतः ? पुत्रशोकात्,

कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां ? त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ? ।

एकादशस्था लग्नात् एकादशराशिस्थिता., शुभा इति भावः,
“सर्वेऽप्युपान्ये शुभा.” इति ज्योतिषवचनात्, आसन्निति शेषः,
तस्य जामाता स रामोऽपि वनं यात, अतः हतविधे. दुर्देवस्य
भवितव्यताम् अवश्यभाविता किं ब्रूमः ? किं कथयाम. ?
दुर्देवस्य असाध्यं किमपि नास्त्येति भावः. । अत्र कारणेन कार्यं
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

रक्ष इति । ‘यः काकं रक्षसाम् अभिचारे मारणार्थयज्ञ-
कर्मणि चरुभाण्डमिव पायसकलसमिव देव्या विदेहदुहितु-
मीतायाः स्तनं विददार नखैर्विदीर्णवान्, यद्वेत्यध्याहार्यमन्यथा
तदेत्यस्यासङ्गतिः स्यादिति बोध्यम् । तदा चरम. आद्यः
रघुराजपुत्र रामः ऐषीकम् ईषीका तृणविशेषः, तन्निर्मितम्
अस्त्रम् अधिहृत्य गृहीत्वा तं काकम् अच्छा नेत्रेण काणीचकार
(एकं चक्षुर्गैषीकेणास्त्रेण नाशितवानित्यर्थः). वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ३० ॥

मातरिति । हे मातः ! केकयि । तातः पिता क्व यातः ?

प्राप्तोऽसौ काननान्तं, किमिति ? नृपगिरा, किन्त्यासौ वभाषे ?
महागुब्धः, फलं ते किमिह ? तव धराधीगता, हा ! हतोऽस्मि ॥३१॥

सैषा निष्कृष्टमतिरात्मकुलोचितेषु

वंशेषु सत्स्वपि खला पिशिताग्निनीव ।

कुत्र गतः ? (भरतोक्तिः) सुरपतेरिन्द्रस्य भवनं स्वर्गमित्यर्थः,
गत इति शेषः । (केकयुक्तिः) हा इति शोके, कुतः ? कम्मात्
कारणात् ? (भरतोक्तिः) पुत्रशोकात् पुत्रस्य रामस्य शोकात् ।
(केकयुक्तिः) चतुर्णां पुत्राणां मध्ये अस्मौ कः पुत्रः यस्य
शोकादित्युक्तमिति भावः । (भरतोक्तिः) त्वं यस्य-अवरजतया
अनुजत्वेन जातः, तवाग्रज इत्यर्थः । (केकयुक्तिः) अस्य मद
अग्रजस्य किं, वृत्तमिति शेषः । (भरतोक्तिः) अस्मौ त्वदग्रजः, राम
इत्यर्थः, काननान्तं वनमीमां प्राप्तः गतः । (केकयुक्तिः)
किमिति ? कथम् ? (भरतोक्तिः) नृपगिरा राजवाक्येन,
(केकयुक्तिः) अस्मै-राजा-तया- त्वं वनं याहीत्यर्थः, किं कथं
वभाषे-उक्तवान् ? (भरतोक्तिः) मम वाचा सत्याद्भोकारणे
त्यर्थः, वद्मः, मत्सत्यप्रतिपाननार्थं तं रामं वनं गन्तुमादिदेशेति
भावः । (केकयुक्तिः) इह रामस्य वनप्रेषणे इति भावः, ते तव
फलं प्रयोजनं किम् ? (भरतोक्तिः) तव धराधीगता भूपतित्वं,
तव राज्यप्राप्त्यर्थं मया एतत्कृतमिति भावः । (केकयुक्तिः)
हा खेदे, हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि । (भरतोक्तिः) । स्वधरा
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सैषेति । सा एषा निष्कृष्टा क्षुद्रा, नीचेत्यर्थः, मतिर्यस्याः
सा आत्मनः स्वस्य कुलोचितेषु वंशानुरूपेषु, रक्षवंशयोग्येष्विति
अत एव सत्स्वपि शोभिषु अपि, निष्कलङ्कैष्वपीत्यर्थः, वंशेषु,

माकन्दशालिनि वने विषवह्निकेव
हा हन्त ! केकयसुता कथमादिरासीत् ॥ ३२ ॥

आनस्रमौलिमतिरोहितराजवेश
मानन्दयन्तमखिलानवलोकनेन ।

हा हन्त ! केकयसुता नयनाभिराम
राम कथं नु मुनिवेशधरं चकार ॥ ३३ ॥

अथ रामं प्रति भरतप्रयाणम् ।

रामो मूर्द्ध्नि निधाय काननमगान्नालामिवाज्ञां गुरो
स्तद्गत्यापि च लक्षणेन सकल मात्रा महैवोज्झितम् ।

केकयस्येति भावः, पिशिताशिनोव राक्षसीव पिशिताशनेवेति
वा पाठः, खला क्रूरा केकयसुता कैकेयी माकन्दशालिनि
वने विषवह्निकेव विपलतेव कथम् आवि
रासीत् उत्पन्ना ? हा हन्त शोकातिशयसूचनार्थं पदद्वयम् ।
उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

आनस्रेति । हा हन्त इति पूर्ववत् केकयसुता आनस्र
मौलिम् आनतमस्तकं, चरणे प्रणतमिति भावः, अतिरोहित
राजवेशम् अतिशयेन रोहितं शोभित इत्यर्थः, राजवेशः यस्य
तथोक्तम् अवलोकनेन दर्शनप्रदानेन अखिलान् सर्वान् जनान्
आनन्दयन्तं नयनाभिरामं दृष्टिप्रियं रामं कथं नु केन
प्रकारेण खलु मुनिवेशधरं तापसं चकार ? वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ३३ ॥

राम इति । रामं गुरोः पितुराज्ञां मान्नामिव मूर्द्ध्नि
शिरसि निधाय काननं वनम् अगात् गतवान्, तद्गत्या

श्रीमद्राम ! मया त्वया सह वने स्वयं, यतस्तेऽनुजः,
सौमित्रिः स शिशुर्नृपोऽपि भवतस्तापादितः स्वःपथम् ॥ ३४ ॥

अथ वनमायातं भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम् ।

परस्त्री मातेव, क्वचिदपि न लोभः परधने,

न मर्यादाभङ्गः, क्षणमपि न नीचेष्वभिरुचिः ।

रिपौ शौर्ध्यं, धैर्यं विपदि, विनयः सम्पदि सताम्

इदं वर्त्म भ्रातर्भरत ! नियतं यास्यसि सदा ॥ ३५ ॥

तस्मिन् रामे भक्तिः तया हेतुना लक्षणेनापि भावा जनन्या
सुमित्रया सहैव सकलं भार्यादिकम् उज्जितं परित्यक्तं श्रीम-
द्राम ! श्रीमन् रामेति वा पाठः, मया त्वया सह वने स्वयं
स्यातयं, यतः तेऽनुजः, सौमित्रिः लक्षणः, त्वदनुचर इति भावः,
सः शिशुः बालकः, श्रुतो बालकेन तेन भवतः परिचर्या न
सम्भवति ततो मयैव तव सकाशे स्यातव्यमिति भावे, नृपोऽपि
राजापि भवतः तापात् शोकात् इतः अस्मात् लोकात् स्वःपथं
स्वर्गपथं, सुरलोकमित्यर्थः, इतः गतः, ममारित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

परस्त्रीति । हे भ्रातः ! भरत ! परस्त्री परपत्नी मातेव, दृश्येति
शेषः, क्वचिदपि परधने लोभः न, कार्ये इति शेषः, मर्यादाभङ्गः
शिष्टाचारव्यतिक्रमः न, कार्ये इति शेषः, क्षणमपि अल्पकाल-
मपि नीचेषु असज्जनेषु अभिरुचिः मनोनिवेशः, आदर इति
यावत्, न, कार्येति शेषः, रिपौ शत्रौ शौर्ध्यं विक्रमः, विपदि
धैर्यं सहिष्णुता, सम्पदि अभ्युन्नतौ विनयः अनौदत्यम् इदं
सतां साधूनां वर्त्म पन्थानं सदा सर्वस्मिन् काले नियतम्
अवश्यं यास्यसि गमिष्यसि, भरत इत्यत्र भवतीति पाठे इदं

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता,
विद्यासु व्यसन स्वयोपिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।

भक्तिः शूलिनि, शक्तिरात्मदमने, ससर्गमुक्ति खले
एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नम ॥ ३६ ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नराणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ।

नत्वा नत्वा भाविन पार्यवेन्द्रान् भूयोभूयो याचते रामचन्द्र ॥३७॥

वर्त्म भवति, त्व सदा नियत यास्यमि एतत् वर्त्तेति शेष ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३५ ॥

वाञ्छेति । सज्जनै साधुभि सह सङ्गम तस्मिन् वाञ्छा
अभिलाष परगुणे परेषां शुभे विद्याविनयादौ प्रीति
सन्तोष गुरौ गुरुजने मात्रादिष्विति भाव, नम्रता अव
नति, विद्यासु ज्ञानेषु व्यसनम आसक्ति स्वयोपिति निज
पत्रग रति अनुराग, लोकापवादात् लोकेषु अपवाद निन्दा
दुष्कृतकार्यजनितेति भाव तस्मात् भय भीति, शूलिनि
ईश्वरे भक्ति, आत्मदमने इन्द्रियवशीकरणे शक्ति सामर्थ्य,
खले दुर्जने ससर्गमुक्ति सङ्गवर्जनम् एते निर्मलगुणा येषु
वसन्ति तिष्ठन्ति तेभ्यो नरेभ्यो नम. तान नरान् प्रणमामी-
त्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३६ ॥

सामान्य इति । अय नराणा सामान्य साधारण धर्म
सेतु धर्मसंक्रम, धर्मपथ इयि यावत् परस्त्री मातृव इत्याद्युक्त
रूप भवद्भि काले काले समये समये पालनीय रक्षणीय
इति रामचन्द्र भाविन भविष्यत पार्यवेन्द्रान् राज्ञ भूयोभूय
पुन पुन नत्वा नत्वा प्रणम्य प्रणम्य याचते । शालिनी वृत्तम्,
“भात्तौ गौ चेच्छालिनो वेदलोके ” इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

भरतः । हा हन्त ! मातरहह ! ज्वलितानलो मां,
कामं दहत्वशनिशैलकृपाणवाणाः ।
मथ्र्न्तु, तान् विपहते भरतः सलीलं,
श्रीरामचन्द्रपदयोस्तु न विप्रयोगम् ॥ ३८ ॥

रामः । मां बाधते नहि तथा विपिनेषु वासो
राज्येऽरुचिर्जनकबान्धववत्सलस्य ।
रामानुजस्य भरतस्य यथा, प्रियायाः
पादारविन्दयुगलक्षतिरुत्पलाद्याः ॥ ३९ ॥

हा, हन्तेति । हा हन्त इति खेदातिशयव्यञ्जकमव्यय
द्वयम् । अहह मातः ! केकयोमुद्दिश्य सम्बोधनमिदम् ।
ज्वलितानलः ज्वलदग्निः मां कामं यथेच्छं दहतु भस्मीकरोतु,
अशनिर्वज्रं शैलः पर्वतः कृपाणः अस्तिः बाणः शरः एते मां
मथ्र्न्तु हिंसन्तु, भरतः सलीलं सावहेलं यथा तथा तान्
ज्वलिताननादीन् विपहते विशेषेण सीटं, शक्नोतीत्यर्थः,
श्रीरामचन्द्रपदयोः विप्रयोगं विरहं न तु नैव, विपहते
इत्यन्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

मामिति । विपिनेषु वनेषु वासः मां तथा नहि नैव
बाधते पीडयति, जनकस्य पितुः बान्धवानाञ्च वत्सलस्य
प्रियस्य रामानुजस्य मदनुजस्येत्यर्थः, भरतस्य राज्ये राज्यं
कर्तुमित्यर्थः, अरुचिरनिच्छा वया—उत्पलाद्या नीनोत्पल
नयनायाः प्रियायाः सीतायाः पादारविन्दयुगलक्षतिः चरण-
पद्मयुगलक्षतं, विपिनपर्यटनाटिति—भावः,—यथा—बाधते इत्य-
न्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

ततः सीतां प्रणमति भरतः ।

मूर्ध्ना बद्धजटेन वल्कलभृता देहेन पादानतिं,
कुर्वाणो भरते, तथा प्ररुदितं तारस्त्रैः सीतया ।

येनोद्दिग्धविहङ्गसङ्कुलतरुर्निःसम्प्रदशापदाः,

शैलेन्द्रोऽपि किलैष भूरिभिरभूत् साशुः पयःप्रस्रवैः ॥ ४० ॥

ततो भरतः श्रीरामं प्रति ।

आर्यो राज्यमलङ्करोतु, विपिने वासो मया स्वीकृतः

ताताज्ञापरिपालनव्रतफलं गृह्णातु मत्तो भवान् ।

इत्युक्तोऽप्युपगम्य नाकृत मनो राज्ये यदा राघवः,

सम्प्राप्तो भरतस्तदा निजपुरीमादाय तत्यादुके ॥ ४१ ॥

मूर्ध्नेति । भरते बद्धा जटा यस्मिन् तादृशेन मूर्ध्ना शिरसा
तथा वल्कलभृता वल्कलाच्छादितेन देहेन पादयोः आनतिं
प्रणामं कुर्वाणे सति सीतया तारस्त्रैः उच्चैःस्त्रैः तथा प्ररुदितं
प्रकर्षेण क्रन्दितं येन--रोदनेन-एषः तत्रस्थ इति भावः,
शैलेन्द्रोऽपि पर्वतराजोऽपि उद्दिग्धैः क्रमैः विहङ्गैः सङ्कुलाः
व्याप्ताः तरवः यस्य यस्मिन् वा सः निर्नास्ति सम्प्रदो हर्षः
येषां तादृशाः श्वापदाः जन्तवः यस्मिन् तथाभूतः तथा भूरिभिः
बहुभिः पयसां प्रस्रवैः निर्भरैरित्यर्थः, साशु. सवाध्यः अभूत्
किल, अतिकरुणतरं तदासीदिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४० ॥

आर्य इति । आर्य, भवानित्यर्थः, राज्यम् अलङ्करोतु
शोभयतु, मया विपिने वने वासः स्वीकृतः अवलम्बितः, भवान्
मत्तः मत्सकाशान् तातस्य पितुः आज्ञायाः आदेशस्य परि-

राज्ये ते चाभिविच्याय नन्दिग्रामं गतः स्वयम् ।

राघवागमनापेक्षी भरतोऽपालयत् महीम् ॥ ४२ ॥

रामे प्राप्ते वनान्तं कथमपि भरतश्चेतनां प्राप्य तातं
नोत्वा देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहक्रियाभिः ।

भ्रातुः शोकाञ्जटावानजिनवृततनुः पालयामास नन्दि-
ग्रामे तिष्ठन्नयोध्यां रघुपतिपुनरागामिभोगाय वीरः ॥ ४३ ॥

दृष्ट्वाचमानघ चिराय विहाय चित्र-
कूटस्थलीमिह विराधवधं विधाय ।

पालनमेव व्रतं तस्य फलं सुकृतरूपं गृह्णातु स्वोक्तोऽतु इतो-
त्यम् उपगम्य भरतेन उक्तोऽपि अभिहितोऽपि राघवः रामः
यदा राज्ये मनः न भङ्गत नाकरोत्, तदा भरतः तत्पादुके
तस्य रामस्य पादुके भ्राटाय गृह्णीत्वा निजपुरीमयोध्या मम्प्राप्तः
प्रत्याजगाम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

राज्ये इति । अथ निजपुरीप्रत्यागमनानन्तरं भरतः ते
पादुके राज्ये अभिविच्य स्वयं नन्दिग्रामं गतः राघवस्य रामस्य
आगमनम् अपेक्षते इति तथाभूतः सन् महीं पृथिवीम्
अपालयत् शशास । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

रामे इति । वीरो भरतः रामे वनान्तं वनसीमां प्राप्ते
सति कथमपि चेतनां प्राप्य मुनिजनानां वशिष्ठादीनां वच-
नात् ऊर्ध्वदेहक्रियाभिः अन्येष्टिक्रियादिभिः तातं पितरं
देवेन्द्रलोकं स्वर्गं नोत्वा प्राप्य भ्रातुः रामस्य शोकात् जटा-
वान् जटाधारी अजिनेन चर्मणा आवृता तनुर्मय तथाभूतः
नन्दिग्रामे तिष्ठन् रघुपतेः रामस्य पुनरागामिने भोगाय
योध्यां पालयामास शशास । सूत्रधरा वृत्तम् ॥ ४३ ॥

कुम्भोज्ज्वेन मुनिना सह मन्त्रयित्वा

रामो निवासमकरोदथ पञ्चवद्याम् ॥ ४४ ॥

तं पयोदमिव वोच्य सवाष्पं कम्पमानकमनीयकलापाः ।

ताण्डवानि विदधुस्तरुपण्डे दण्डकाननशिखशिड्युवानः ॥ ४५ ॥

राघवेण लघुना रघुनाथप्रेरितेन विपिनादुपनीतम् ।

स्वर्णवर्णमकरोदधिकर्णं कर्णिकारकुसुमं करभोरुः ॥ ४६ ॥

दृष्टेति । अथ भरतप्रतिगमनानन्तरं रामः आश्रयमान्
तापसनिवासान् दृष्ट्वा चिराय चित्रकूटस्थलीं चित्रकूटपर्वत-
भूमिं विहाय परित्यज्य इह अरण्यभूमौ विराधस्य राक्षसस्य
वधं विधाय कृत्वा अथानन्तरं कुम्भोज्ज्वेन मुनिना अगस्त्येन
सह मन्त्रयित्वा पञ्चवद्यां निवासमकरोत् । वसन्ततिलकं
वृक्षम् ॥ ४४ ॥

तमिति । दण्डकाननशिखशिड्युवानः दण्डकारण्यस्थित-
तरुणमयूराः सवाष्पम् अक्षिजलसहितं तं रामं पयोदं मेघमिव
वोच्य दृष्ट्वा कम्पमानः कमनीयः रमणीयः कलापः वर्धः येषां ते
सन्तः, “कलापो भूषणे वर्धे” इत्यमरः, तरुपण्डे वृक्षस्त्रान्धे
ताण्डवानि नृत्यानि विदधुः चक्रुः । स्वागता वृत्तं, “स्वागता
रनभगैर्गुरुणा च” इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

राघवेणेति । करभोरुः सोता रघुनाथेन रामेण प्रेरितः
आदिष्टः तेन लघुना कनिष्ठेन राघवेण लक्षणेनेत्यर्थः, विपि-
नात् वनात् उपनीतम् आहृतं स्वर्णवर्णं काञ्चनप्रभं कर्णिकार-
कुसुमम् अधिकर्णं कर्णं इति अधिकर्णं, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः,
अकरोत् अकार । स्वागता वृत्तम् ॥ ४६ ॥

तत्र गमनसमये रामं प्रति सीता ।

पदकमलरजोभिर्मुक्तापाषाणदेहाम्

अलभत यदहल्यां गोतेमो धर्मपत्नीम् ।

त्वयि विचरति शीर्षायावृष्णि विन्ध्याद्रिपादे

कति कति भवितारस्तापसा दारवन्तः ॥ ४७ ॥

अथ लक्ष्मणो नदीं दृष्ट्वा नाविकमाह्वयति ।

नाविकः प्रविश्य श्रीरामचन्द्र प्रति ।

मानुषीकरणरेणुरस्ति ते पादयोरिति कथा प्रयोऽसी ।

ज्ञानयामि तव पादपङ्कजे नाथ । दारुदृषदोस्तु का भिदा ? ॥४८॥

पठेति । हे नाथ ! यत् यतः-गोतमः पदकमलयोः चरणार-
विन्दयोः, तवेति-भाव, रजोभिः धूलिभिः मुक्तः त्यक्तः पाषाण-
देहः प्रस्तरावयव. यथा तथाभूता धर्मपत्नीम् अहल्याम्
अलभत लब्धवान्, तस्मात् त्वयि शीर्षा. सुखलिता ग्रावाणः
यस्मात् तादृशे विन्ध्याद्रिपादे, शीर्षायावृष्णि विन्ध्याद्रिपादे इति
पाठान्तरम्, विचरति पर्यटति सति कति कति बहव इति
भावः, तापसाः दारवन्तः सुस्त्रीका भवितार, भविष्यन्ति ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मानुषीति हे नाथ । ते तव पादयो, चरणयोः मानुषी-
करणरेणुः मानुषोत्पादनकारणं रज अस्ति इति कथा वार्ता
प्रशीयसी प्रसिद्धिं गता, प्रचारितेत्यर्थः । अतः तव पादपङ्कजे
चरणकमले ज्ञानयामि धावयामि, येन रेणुपगमः स्यादिति
भावः । (ननु पाषाणस्य मानुषत्वे काष्ठमय्यास्तव तरणेः किमिति
भयमित्यत आह, दारिणिते) — दारुदृषदोः काष्ठपाषाणयोः भिदा

उपलतनुरहल्या गोतमस्येह शापात्
 इयमपि मुनिपत्नी शापिता कापि वा स्यात् ।
 चरणनलिनसङ्गानुग्रहं ते भजन्ती,
 भवतु चिरमियं नः श्रीमती पोतपात्री ॥ ४८ ॥

श्रीरामः ।

दृष्टान्तिदैन्यं जनकात्मजायास्तत्रैव रामः सह लक्ष्मणेन ।
 गोदावरीतीरसमाश्रितेषु देशेषु चक्रे निजपर्णशालाम् ॥ ५० ॥

भेदः का तु ? कैव, न कापोत्यर्थः, (येन पापाणं मानती क्रियते
 तेन काष्ठं तथा न क्रियते इति केन वक्तुं शक्यते इति भावे) ।
 रथोद्धता वृत्तं "रात्परैर्नरलगै रथोद्धता" इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

(ननु गोतमशापादहल्या पापाणमयो आसीत् मम यदरजसा
 तस्याः शापमुक्तिर्जाता तव कथं तस्मात् भीतिः ? इत्यत आह,
 उपलतेति)।—अहल्या गोतमस्य शापात् इह अस्मिन्, गोतमायमे
 इति भावः, उपलतनुः पापाणशरीरा, आसीदिति शेषः,
 इयमपि न अस्माकं पोतपात्री नौका, पोतपुत्रीति प्राठे चुद्रा
 नौरित्यर्थः, शापिता शापिता कापि मुनिपत्नी वा स्यात्—
 भवितुमर्हतीत्यर्थः । (तथापि रामस्य निर्वन्दे तत् का गतिः ?
 इत्याह,) चरणेति ।—इयमपि -ते-तव चरणनलिनसङ्गानुग्रहं
 पाटपद्मसंसर्गरूपमतुग्रहं भजन्ती लभमाना सती चिरं श्रीमती
 प्राप्तनिजसीन्दर्या भवतु, शापात्—मुक्ता भवत्विति भावः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दृष्टेति । रामः जनकात्मजायाः सीतायाः अतिदैन्यम्
 अतिकातरत्वं, पुनः पुनः पर्यटनासामर्थ्यमिति यावत्, दृष्टा
 तत्रैव पञ्चवय्यां गोदावरीतीरसमाश्रितेषु देशेषु स्थानेषु, वनेषु

लक्ष्मणस्तत्र पञ्चवटोरमणीयतामवलोक्य ।

एषा पञ्चवटी रघूद्वहकुटी, यत्रास्ति पञ्चावटी

पान्यस्यैकघटी पुरस्कृततटी, मञ्चेपवृत्तौ वटी ।

गोदा यत्र नटी तरङ्गिततटी कल्लोलचञ्चत्पुटी

दिश्यामोदकुटी भवाब्धिगङ्गटी भूतक्रियासूक्तटी ॥ ५१ ॥

इति पाठान्तरम् ; लक्ष्मणेन सह निजपर्याशालां पत्ररचित-
कुटीरं चक्रे कृतवान् । -इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५० ॥

एषेति । एषा पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी पञ्चभि-
र्वटैः परिगोभिता भूमिरिति यावत्, रघूद्वहस्य रामस्य कुटी
निवासः । रघूद्वहेत्यत्र रघूत्तमेति पाठान्तरम् । यद्वा हे
रघूद्वह । एषा पञ्चवटी तव कुटी निवासः, अस्त्विति शेषः,
रामं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । यत्र पञ्चवट्यां पञ्चावटी
पञ्चानामवटानां गर्त्तानां समाहारः पञ्चावटी, पञ्चसु वटवृत्त-
भूलेषु-पञ्च-सरस्वतीगर्त्ता-मन्तीति भावः, "गर्त्तावटौ भुवि
श्वभ्रे" इत्यमरः । तां विगिनटि, पान्यस्येत्यादि ।-पान्यस्य
प्रवामिनो जनस्य एका त्रिद्वितीया घटी जलपानपात्रं, (तत्रैव
पान्या जलं पिबन्तीति भावः) । पुरस्कृततटी पुरस्कृताः
गोभिनाः तटाः प्रान्तदेशाः यस्याः तथोक्ता । मञ्चेपवृत्तौ
वटी मञ्चेपः दारापत्यादिमङ्गः तस्य वृत्तौ प्रमङ्गे वटी औषध
वटिर्लत्वर्थः, नंसारनिवर्त्तिकेति भावः । मञ्चेपभित्ताविति पाठे
मञ्चेपस्य भित्तौ भेदे, निवारणे इति यावत् । यत्र यस्याः
समीपे तरङ्गितौ तरङ्गाविद्धौ तटी यस्याः तथाभूता कल्लोलैः
कर्मिभिः चञ्चन्तः वेगेन स्फुरन्त इति भावः, पुटाः जलनिर्गम
मार्गा यस्याः तथोक्ता दिश्यानाम् आमोदानां सौरभागानां,
पद्मादिममुत्पद्मानामिति भावः, कुटी कूपिका, भवः नंसार

एव अन्वि' समुद्रः तस्य शकटी - यानरूपा, तत्पारगमनार्थं
पोतरूपेत्यर्थः, एतस्या दर्शने सेवने च लोकाना संसारचिन्ता-
पगमेन परमार्थचिन्ताया' समुद्रवादिति भावः । भूतानां
प्राणिनां क्रियासु व्यापारेषु अवगाहनादिषु उक्ता श्रीकृत्य
शालिनी, श्रीद्वयवतीत्यर्थः, आन्दोलनवतीति भावः । भूत-
क्रियादुष्कुटीति पाठे भूतानां क्रियाभिः सामान्यधर्मैः
दुष्कुटी दुर्लभा, बहुपुण्यलभ्येति भावः । यहा भूतानां पञ्चानां
क्रियादीना क्रिया सृष्टिरूपा, स्थूलशरीरमित्यर्थः, तस्या दुःखं
कुटति पिनष्टीति तथाभूता, संसारध्वंसनेन मुक्तिदायिनीति
भावः । अपरश्चार्थः—हे रघूदह ! एषा कुटी आवासभूमि'
पञ्चवटी पञ्चानां पृथिव्यादीनां भूतानां वटी निहन्ती, वट
विशातने इत्यस्मात् पचाद्यच्प्रत्ययः । या प्राप्य न पुनर्जन्मवन्ध
इति भावः, यत्र यस्या पञ्चानां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानाम् अवटी
अनिहन्ती च, रूपादिविषयभोगास्सदचेत्यर्थः, यद्येयं मोक्षभूमि
स्तथा भोगभूमिरपीत्यर्थः पान्यस्य मोक्षमार्गकृतप्रयाणस्य
एका अद्वितीया वटी विश्रामस्थानं, षट् विश्रमणे इत्यस्मात्
पचाद्यच्प्रत्ययः । यत्र यस्या पुरस्कृता सगृहीता तटी समित्
कुशादिदेवार्चनसमृद्धिः यया तयोक्ता, तट च मन्त्राविति
धातो पचाद्यच् । तथा—संश्लेषस्य संसारासङ्गस्य भित्तौ भेदे,
ध्वंसने इत्यर्थः, -वटी वज्ररूपा "वज्रं वटी पवि सारि" इति
शाश्वतः । गोदा गावो वेदवाचः ददातीति गोदा मुनि
सत्तेत्यर्थः, नटी नर्तकी, आनन्देन वेदगानपरा नृत्यतीति
भावः । तरङ्गिताः उन्नतानताः तटा प्रान्तभागा यस्या
तयोक्ता, कल्लोलैर्देवैः, "कल्लोली देववारिणीः" इति धरणि ।
करणभूतेरिति भावः, चक्षन्तः राजन्तः पुटा निकुञ्जदेशा यस्या'

क्रीडाकल्पवटं विसर्पितजटं विश्वाम्बुजम्भावटं³⁰
 पिष्टाण्डौघघटं धृताङ्घ्रिशकटं ध्वस्तचमासङ्घटम् ।
 विद्युच्चारुचा विधूतकपटं सीताधरालम्पटं
 भिन्नारीभघटं विरुग्णशकटं वन्दे गिरां दुर्घटम् ॥५२॥

सा, दिव्यः अतिप्रगाढ़ इति यावत्, य आमोदः संसारवासनेत्यर्थः,
 तस्य कुटो चयकरी, “निवासचययोः कुटी” इति चरकः ।
 अत एव भवाब्धिशकटी संसारसागरतरणिः, मृतानां प्राणिना,
 श्लापदानामित्यर्थः, क्रियाभिरितस्ततः सञ्चारैः दुष्कुटो दुःखेन
 वस्तुं शक्येत्यर्थः, भिन्नमार्गप्रवृत्तानाम् आपाततः प्रतिबन्धभूताः
 श्लापदा अत्र वसन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५१॥

क्रीडिति । क्रीडया लीलयया कल्पते इति कल्पः, कर्म
 स्वर्णप्रत्ययः, वट. वटवृक्षपत्रमित्यर्थः येन तथोक्तं प्रलयाब्धि-
 जले वटपत्रे भासमानमित्यर्थः, विसर्पिता विस्तारिता जटा
 येन तथोक्तं जटाधरमित्यर्थः, विश्वमेव अम्बुजम् पद्मं तस्य
 आ समन्तात् वटः सूर्यः, तत्रकाशकत्वादिति भावः, तं पिष्टा
 घूर्णिता अण्डोवानां ब्रह्माण्डसङ्घानां घटा विस्तारः येन
 तथाभूतं धृती अङ्घ्री चरणो यैः ते धृताङ्घ्रयः—भक्ता इत्यर्थः,
 तेषां शकटं संसारमार्गश्चमनिवारकरथमित्यर्थः, ध्वस्तः नाशित.
 चमायाः पृथिव्याः सङ्घटः उपद्रवः येन तादृशं विद्युत् इव
 चारुः उज्ज्वला रुक् दीप्तिः तथा विधूतः नाशितः दूरीकृतः
 कपटः तमोरूपः, मायैत्यर्थः येन तथोक्तं, सीताया अधरस्य
 आलम्पटः सर्वथा लुब्धः तं भिन्ना अरयः शत्रवः इभघटा
 हस्तिसङ्घा इव येन तथाभूतं विरुग्णाः खण्डिताः शकटा
 राजमेखरा येन तथोक्तं, “शक्ती यवनराक्षसाः” इति विश्वः, “टो

इतः पञ्चवटीवृत्तान्तः ।

स्त्रीमायया हरति शूर्पणखेति बुद्धा
 सौमित्रिणा सपदि खड्गनिक्कत्तनासा ।
 सा रावणस्य भगिनी कुपिताऽय तत्र
 प्रत्यानिनाय खरदूषणसैन्यमुग्रम् ॥ ५३ ॥

तत्र श्रीरामगाम्भीर्यम् ।

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
 स्मरस्मेरं गण्डोल्लसित(डडमर)पुलकं वक्तकमलम् ।
 मुहुः पश्यन्, शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
 जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥ ५४ ॥

महेश्वर आख्यातः” इत्येकाक्षरकोपः । गिरां वाचां दुर्घटम्
 अनिर्वचनीयमित्यर्थः, वन्दे प्रणमामि । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ५२ ॥

स्त्रीमाययेति । शूर्पा इव नखा यस्याः सा शूर्पणखा नाम
 राक्षसी स्त्रीमायया सुन्दरीनारीरूपकपटेन हरति नाशयति,
 भ्रम्भानिति शेषः, इति बुद्धा सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सपदि
 भ्रुटिति खड्गेन निक्कत्ता खिन्ना नासा यस्याः तथाभूता सा
 रावणस्य भगिनो, अथानन्तरं नासाकर्त्तनानन्तरं कुपिता
 सती तत्र पञ्चवट्याम् उग्रं दारुणं खरदूषणसैन्यं खरश्च
 दूषणश्च तयो सैन्यं प्रत्यानिनाय उपस्थापितवतीत्यर्थः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कपोले इति । रघूणां—परिवृढः स्वामी रामः करि-
 कलभस्य हस्तिगावकस्य दन्तद्युतिं दशनकान्तिं मुष्णाति
 हरतीति तयोक्ते तन्निभे इत्यर्थः, जानक्याः सीतायाः कपोले

चतुर्दशसहस्रकं परमचण्डरक्षोगणं
निहत्य समराङ्गने सकलमेकवाणेन सः ।
श्वरं त्रिगिरसान्वितं तदनु दुर्धरं दूषणं
जघान घनघोषणस्फुरितकार्मुको राघवः ॥ ५५ ॥

आदर्गभूते इति भावः, अरस्मेरं कामावेशेन विकम्बरम् अत
एव गण्डयो, उल्लसितम् उल्लासितं पुलकं लीमाञ्चः यस्य
तथाभूतं वक्त्रकमलं मुखपद्मं, प्रतिफलितमिति भावः, सुद्ध-
पुनः पुनः पश्यन् तथा रजनिचराणां राक्षसानां सेनायाः
कलकलं कलरवं, सिंहनादमित्यर्थः, शृण्वन् जटाजूटस्य जटा
निचयस्य ग्रन्थिं बन्धं दृढयति दृढीकरोति । (न चात्र "आद्यः
करुणवीभत्सरीन्द्रवीरभयानकैः" इत्युक्तनयेनापाततः विरोधिनो-
र्वीरशृङ्गारयोः समावेश इति दोषो वाच्यः तत्र वीरशृङ्गारयो-
रालम्बनैस्तेन विरोध एव दोषायेत्युक्तत्वात्, अत्र तु वीरस्या
लम्बनं रजनिचरमेना, शृङ्गारस्यालम्बनं सीतेति न कश्चित्
विरोध इति वीध्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

चतुर्दशेति । स राघवः रामः घनेन सान्द्रेण घोषणेन
टडारखेण स्फुरितं राजितं कार्मुकं यस्य तथाभूतः सन्
समराङ्गने संग्रामभूमौ एकवाणेन एकेन शरेण चतुर्दशसहस्रकं
चतुर्दशसहस्रसंख्यकमित्यर्थः, परमचण्डम् अतिभीषणं रक्षोगणं
सकलं समग्रं निहत्य विनाशं तदनु तदनन्तरं त्रिगिरसा
त्रिमूर्धा नाम राक्षसेन अन्वितं सहितं श्वरं तथा दुर्धरं दुर्भेद्यं
दूषणञ्च जघान हतवान् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५५ ॥

सीतारूपं सुधाहृद्यं श्रुत्वा शूर्पणखासुखात् ।

राममोहाय मारोचं प्रेषयामास रावणः ॥ ५६ ॥

मारोच, स्वगतम् । कृतान्तदण्डटोर्दण्डः सकल-
चण्डाशुवंश्याखण्डलो रामचन्द्रः । अग्रमपि महेन्द्रावस्कन्द-
स्थानं लङ्केश्वरः । तदवश्यं श्रमनभवनातिथिना भवितव्यं
जीवितेनाय । (ङ

राघवादपि मर्त्तव्यं, मर्त्तव्यं रावणादपि ।

उभाभ्यामपि मर्त्तव्ये वर रामान्न रावणात् ॥ ५७ ॥

सीतेति । रावणः शूर्पणखाया सुखात् सुधावत् हृद्यं
मनोज्ञं सीताया रूपं सौन्दर्यं श्रुत्वा रामस्य मोहाय मोह-
नाय, वञ्चनायैत्यर्थः, मारोचं नाम राक्षसं प्रेषयामास प्रेरित
वान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ङ) कृतान्तेति । कृतान्तस्य यमस्य, "कृतान्तो यमदैवयो"
इति विश्वः, दण्ड इव दोर्दण्डः बाहुदण्ड यस्य तथोक्तः,
सकलेषु सर्वेषु चण्डाशुवश्येषु सूर्यवंशीयेषु आखण्डलः इन्द्रः ।
सकलैत्यत्र स किलेति पाठान्तरम् । महेन्द्रेति । महेन्द्रस्य
देवेन्द्रस्य अवस्कन्दः पराजयः, तस्य स्थानं क्षेत्रम्, इन्द्रजयोति
यावत् । भवितव्यं भावे तव्यप्रत्ययः ।

राघवादिति । राघवात् रामात् अपि मर्त्तव्यं रावणाजया
तदभियोगे इति भावः, रावणादपि मर्त्तव्यम् अस्यादेशाकरणे
इति भावः, उभाभ्यामपि मर्त्तव्ये मरणस्यावश्यभावित्वे रामात्
वरं, मरणमिति शेषः, रामात् मरणस्य मोक्षोपायत्वादिति
भावः, न रावणात्, रावणात् मरणे नरके गमनमिति भावः ।
राघवादपीत्यत्र रामादपि चेति, उभाभ्यामपीत्यत्र उभयोरिति,

सुललितफलमूलैस्तत्र कालं क्रियन्तं
दशरथकुलदीपे सीतया लक्ष्मणेन ।
गमयति, दशकण्ठीत्कण्ठया प्रेरितं द्राक्
कनकमयकुरङ्गं जानकी मन्ददर्शं ॥ ५८ ॥

ततः सीता श्रीरामं प्रति ।

देहं हेममयं हरिश्मणिमयं शृङ्गद्वयं वैट्टुमा-
श्वत्वारोऽपि खुरा रदच्छदयुगं माणिक्यकान्तिद्युति ।
नेत्रे नीलसुतारके सुवितते तद्वच्चलं प्रेक्षितं
तत्तद्रत्नमयं किमत्र बहुना सर्वाङ्गरम्यो मृगः ॥ ५९ ॥

वरं रामान्न रावणादित्यत्र वरं रामो न रावण इति च
पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

सुलनितेति । तत्र पञ्चवधां दशरथकुलदीपे रामे सीतया
लक्ष्मणेन च सह सुलनितैः शोभनैः, सुखादैरित्यर्थः, फलमूलैः
क्रियन्तं कालं गमयति अतिवाहयति सति जानकी दश-
कण्ठस्य उत्कण्ठया श्रीसुक्येन प्रेरितं कनकमयकुरङ्गं काञ्चन
मयमृगं द्राक् भ्रष्टिति, महसेत्यर्थः, मन्ददर्शं दृष्टवती । मालिनी
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

कुरङ्गं विगिनटि, देहमिति ।—हेममयं स्वर्णमयं देहं
शरीरं, हरिश्मणिमयं मरकतमयं शृङ्गद्वयं, वैट्टुमाः प्रवालमयाः
श्वत्वारोऽपि खुराः, रदच्छदयुगम् श्रीठाधरद्वयमित्यर्थः, माणि-
क्यस्य कान्तिवदद्युतिः कान्तिर्यस्य तादृशं, नीला सुतारका
शोभनाः तारका कनीनिका ययोः तथाभूते सुविस्मृते नेत्रे,
प्रेक्षितं दर्शनं तद्वत् तथैव चलं चञ्चलं तत्तद्रत्नम्, भवगिष्टमिति
‘जीप’,—रत्नमयं यस्येति सर्वगोपः, अत्र विषये बहुना, उक्तेनेति

स्वङ्गं मायाकुरङ्गं द्रुतनिधननिशाचारिमारोचमद्ये
 धावन्तं सञ्चरन्तं क्षणमपि गहने जानेऽपि याचते स्म ।
 रामं कामाभिरामं निशितशरधनुर्धारिणा लक्ष्मणेन
 क्षिप्रं तद्रक्षणयोल्लिखिततटभुवा सोऽप्यगात्तदवधाय ॥ ६० ॥

प्रियतम । मृगमद्भुताङ्गमेतं

मृगपतिविक्रम । देहि, मे प्रसीद ।

इति जनकसुतावचोऽतुरोधात्

कनकमृगं सशरोऽन्वियाय रामः ॥ ६१ ॥

शेषः, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, मृगः सर्वेषु अङ्गेषु
 रम्यः मनोहरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

स्वङ्गमिति । जानको कामाभिरामं मदनसुन्दरं रामं
 स्वङ्गं शोभनाङ्गं, द्रुतम् अचिरभावि निधनं यस्य तथोक्तः स
 चासी निशाचारी मारोचश्चेति तम् अद्ये पुरतः धावन्तं, क्षणमपि
 गहने निविड्देशे सञ्चरन्तं याचते स्म प्रार्थयाञ्चक्रे । सोऽपि
 रामः तस्याः सीतायाः रक्षणाय रक्षार्थम् उल्लिखितौ धनुष्कोट्या
 चिह्नितौ तटौ द्वारोपान्तभागौ यस्याः तथाभूता भ्रुः कुटी
 येन तथोक्तेन, (तदनुल्लेखां कोऽपि नोल्लङ्घयिष्यतीति भावे,
 निशिता, शरा, धनुश्च तानि धारयतीति तादृशेन लक्ष्मणेन
 सह तस्य स्वर्णमृगस्य बधाय क्षिप्रं शीघ्रम् अगात् गतवान् ।
 स्वधरा वृत्तम् ॥ ६० ॥

प्रियतमेति । हे मृगपतिविक्रम सिंहविक्रान्त ! प्रियतम !
 मद्भुताङ्गं विचित्राङ्गम् एतं पशितो दृश्यमानमित्यर्थः, मृगं मे
 मद्यं देहि, प्रसीद प्रसन्नो भव, इतीत्यं जनकसुतायाः सीतायाः

रामः । वक्ष लक्षण ! त्वमस्याः प्रजावत्याः सहायो भव ।
यावदहमेनं कनककुरङ्गं निहत्यागच्छामीति निष्क्रान्तः ।

आलोकयन् विशिखमेककरेण मन्दं
कोदण्डकाण्डमपरेण करेण सज्यम् ।
संनद्ध पुष्पलतया पटलं जटाना
रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु ॥ ६२ ॥
अथ मृगचरितम् ।

हस्तप्राप्यमुपैति, लीडि च वृणं, न स्पृश्यतां गाहते,
गुन्द्रान् प्राप्य निवर्त्तते, किमनयान्याघ्राय चाघ्राय च ।
भूयः पश्यति, गच्छति प्रतिदिशं, कण्डूयते स्त्रां तनुं,
दूरं धावति, तिष्ठति प्रचलति प्रान्तेषु मायामृगः ॥ ६३ ॥

वचोऽनुरोधात् वचननिर्वन्धात् हेतोः रामः सगरः सन् कनक-
मृगम् अन्विषाय अनुसमार । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आलोकयन्निति । रामः एककरेण एकेन करेण दृच्छिणेनेति
भावः, विशिखं शरम्, अपरेण करेण वामिनेनेति भावः, सज्यम्
अधिरोपितमौर्वीकं कोदण्डकाण्डं धनुर्दण्डं, -मृतमित्युभयव्याध्या-
हार्यं, -मन्दं -मावृणुमिति -यावत्-यथा तथा आलोकयन्
पश्यन्, आलोकयन्नित्यत्रान्दोलयन्निति, मन्दमित्यत्र साहमेमिति,
सज्यमित्यत्र धुन्वन्निति च प्राठान्तरं सुगमम्, पुष्पलतया
जटानां पटलं चयं सन्नद्ध संयम्य वनवीथिकासु भरस्वयेष्पि
मृगं मृगयते अन्विष्यति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

हस्तेति । मायामृगः काञ्चनकुरङ्गः हस्तप्राप्यं यथा तथा
उपैति उपगच्छति, समीपं गच्छतीत्यर्थः, हस्ताभ्यासमिति
पाठे हस्तसविधमित्यर्थः, वृणं लीडि खादति, स्पृश्यतां

तत्र सीता लक्ष्मणं प्रति ।

चिरयति मृगान्वेषी नाथः कथं रघुनन्दनो

वनपरिसरा ह्येते क्रूरक्षपाचरभैरवाः ।

मुद्गरपि भवानुक्तो न ज्यायसः परिमार्गणे

व्रजसि, तदहो चेतः किं किं न लक्ष्मण । शङ्कते ? ॥ ६४ ॥

चिरादृष्टे रामे करणकटुभिर्मथिलसुता-

वचोभिः कोदण्डाटनिजनितरेखान्तरगताम् ।

स्वश्रेयोग्यता न गाहते न प्राप्नोति, धर्तुं न शक्यते इति भावः,
गुल्मान् लतागहनानि प्राप्य निवर्त्तते तत्र न प्रविशतीति भावः,
किसलयानि पल्लवान् आघ्राय च आघ्राय च पुनः पुनराघ्राये-
त्यर्थः, भूयः पुनः पश्यति, प्रतिदिशं गच्छति, स्वा निजा तनुम्
अङ्ग कण्डूयते शृङ्गाभ्याम् उद्वर्षतीत्यर्थः, दूरं धावति, तिष्ठति
प्रान्तेषु आश्रमस्य प्रान्तदेशेषु प्रचलति प्रकर्षेण चरति । पश्य-
तीत्यत्र वस्यतीति पाठे वस्यति विभेतोत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६३ ॥

चिरयतीति । हे लक्ष्मण । नाथः आर्यपुत्रः रघुनन्दनः
मृगान्वेषो मृगानुसारो सन् कथं किमर्थं चिरयति विलम्बते ?
एते वनपरिसराः अरण्यविभागाः क्रूरैः दारुणैः क्षपाचरैः
राक्षसैः भैरवाः हि भोषणा एव, भवान् मुद्गः पुनः पुनः
उक्तोऽपि मया अनुरुद्धोऽपोत्यर्थः, ज्यायसः ज्येष्ठस्य परिमार्गणे
परितः अन्वेषणे न व्रजसि न गच्छसि, तत् तस्मात् अहो
आश्चर्यं किं कथं किं किमपोत्यर्थः, न शङ्कते ? अपि तु शङ्कते
एवेत्यर्थः । हरिणी वृत्तं “नसमरसला गः पद्भवेदैर्हयैर्हरिणी मता”
इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

विधायैनां रामस्फुरितपदपद्माङ्कितभुवं
 तदध्वानं पश्यन् कथमपि सं सौमित्रिरगमत् ॥ ६५ ॥
 नीतो दूरं कनकहरिणच्छ्रयना रामभद्रः,
 पद्याटेन द्रुतमनुसरत्येव वत्सः कनिष्ठः ।
 विभ्यत् विभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालाश्च भिक्षुः
 धिग् धिक् कष्टं प्रययति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ६६ ॥
 रामोन्मुक्तैकवाणप्रतिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः,
 सद्यो मारीचनामाऽजनि रजनिचरः सान्द्ररक्ताक्तवसाः ।

चिरादृष्टे इति । स सौमित्रिर्नक्षत्रणः रामे चिरादृष्टे चिर-
 मदृष्टेः—चिरयतीति—भावः, करणकटुभि इन्द्रियव्ययकैरित्यर्थः,
 मैथिलसुतायाः सोतायाः वचोभिः हेतुभिः एता सीतां
 कोदण्डस्य धनुषः अटन्त्या कोट्या जनिता उत्पादिता या रेखा
 तस्या अन्तरम् अभ्यन्तरं गता तां विधाय धनुष्कोटिरेखातो
 वहिर्मा गच्छेत्युक्तेति भावः, रामस्य स्फुरितैः राजितैः पदपद्मैः
 अङ्कितं विङ्कितं भूयत्र तं तदध्वानं तस्य रामस्य अध्वानं
 पद्यानं पश्यन् अवलोकयन् कथमपि—अनिच्छयेति भावः,
 अगमत् गतवान् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

नीत इति । रामः कनकहरिणः काञ्चनमृगः तस्य छ्रयना
 कपटेन दूरं नीतः आकृष्टः । एव कनिष्ठा वत्सः लक्ष्मणः
 पद्यात् द्रुततरम् एव रामम् अनुसरति अनुधावति । ततः
 अनन्तरम् अयं रावणः भिक्षुः मथ्यासी सन् विभ्यत् विभ्यत्
 वस्यन् वस्यन् पर्णशालां प्रविशति, धिक् धिक् कष्टं निजाम्
 आकृतिं दशाननावयवं प्रययति आविष्करोति च । मन्दा-
 क्रान्ता वृत्तम् ॥ ६६ ॥

भिन्नुः कोऽपि क्षणाद्दाम्निखचितचलत्कुण्डलश्रेणिशोभा-
वीचीखेलत्कपोलस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णाग्रजोऽभूत् ॥ ६७ ॥

बाणेन दिव्येन रघुप्रवीरो मृगस्य वक्ष.स्थलबद्धलक्ष्यः ।

विव्याध यावत्तरमा, तपस्वी दशाननस्तावदिहाजगाम ॥ ६८ ॥

आह च । भिक्षां प्रयच्छ ननु सूर्यकुलावतंसे ।

वंशे विदेहनृपतेः प्रथितासि साध्वि ।।

रामेति । काञ्चनाङ्ग. कुरङ्ग. मृगः रामेण उच्यते; प्रहित.
य एको बाणः शर' तेन प्रतिहतं हृदयं यस्य तथाभूतः मन्
मद्य. नत्क्षणं सान्द्रैः घनैः रक्तैः आत्तं लिप्तं वक्षो यस्य तथोक्त.
मारीचनाभा रजनिचरः राक्षसः अजनि अभूत् । कोऽपि भिन्नुः-
सत्र्यासी प्राक् पर्णशाला प्रविष्ट इति भाव' क्षणाद्दाम् अत्यस्यात्
क्षणात् मणिखचितानां रत्नाविज्ञानां चलताम् आन्दोलयता
कुण्डलानां कर्णभूषणविशिषाणां श्रेण्याः शोभावोचीभिः
शोभातरङ्गैः खेलत्सु स्फुरत्सु कपोलेषु गण्डदेशेषु स्फुरितानि
प्रतिविम्बितानि दश शिरांसि यस्य तथाभूतः कुम्भकर्णस्य
अग्रज' रावणः अभूत्, स्वरूपं जग्राहेति भावः । स्रग्धरा
वृत्तम् ॥ ६७ ॥

बाणेनेति । रघुप्रवीरो राम. यावत् दिव्येन बाणेन मृगस्य
वक्ष.स्थले बद्धः लक्ष्य येन तथाभूतः वक्षःस्थलं नक्षयन्नित्यर्थः,
तरसा प्रसङ्ग विव्याध तावत् तपस्वी भिक्षुवेशधरः दशाननः
इहास्मिन् आयमे आजगाम । मृगस्य वक्ष.स्थलबद्धलक्ष्य
इत्यत्र ततो मृगं वक्षसि बद्धलक्ष्य इति पाठे ततोऽनन्तरं बद्ध-
लक्ष्यः वक्षसि मृगमित्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ६८ ॥

भिक्षामिति । नन्विति सम्बुद्धिसूचकमव्ययम् । ननु सूर्य-

एतद्गृह्याण हरिपादरजोविमिश्रं,

निर्मात्यदाम सकलेषितसिद्धिहेतु ॥ ६८ ॥

इति तुलसीं दर्शयति ।

दृग्भङ्गिमन्दि(ञ्चि)मशतैरसतीरहस्यम्

अन्वेषयन् कपटभिद्भुक ! ललितोऽसि ।

आसं प्रभुः सुभग ! नाहमिति क्षमस्व,

भैक्षाय मा कुरु श्रुपा, त्वयमञ्जलिस्ते ॥ ७० ॥

स व्याहरन् धर्मिणि ! देहि भिक्षामलङ्घयल्लक्षणदत्तरेखाम् ।

जग्राह तां पाणितले चिपन्तीं समाह्वयन्तीं रघुराजपुत्री ॥७१॥

कुलावतंसे सूर्यकुलान्द्वारभूते । साध्वि ! भिक्षां प्रयच्छ
देहि, विदेहनृपतेः जनकस्य राजर्षेः वंशे प्रथितासि विख्या
तासि, हरेः नारायणस्य पादरजोभिः चरणरेणुभिः विमिश्रं
युक्तं सकलानाम् ईषितानाम् अभिलषितानां सिद्धिहेतु सिद्धेः
कारणम् एतत् निर्मात्यदाम निर्मात्यमानां गृह्याण । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

दृगिति । हे कपटभिद्भुक । दृग्भां भङ्गीनां मन्दिमशतेः
मन्दमन्दसञ्चालनशतैः, कटाक्षवीक्षणशतैरिति यावत्, मञ्चिम
शतेरिति पाठे मनोहरतातिशयैरिति भावः, असतीनां पुंश्रुतीनां
रहस्यं वृत्तम्, अन्वेषयन्, श्रुगयमाणः ललितः असि, हे सुभग !
सुन्दर ! अहं भैक्षाय भिक्षादानाय न प्रभुः न समर्था
आसम् अशक्यम् इति हेतोः क्षमस्व श्रुपा व्यर्थं मा कुरु, -प्रयास-
मिति शेषः, अयं तु ते तव अञ्जलिः, लताञ्जलिस्त्वां क्षमार्थं
याचे इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

स इति । स रावणः हे धर्मिणि । धर्मचारिणि ! भिक्षां

मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामेऽभिरामे
 शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ।
 सीता सीतातपनतनया राज्यलङ्घामलङ्घां
 नीता नीतासुरसुरबधूरावणे रावणेन ॥ ७२ ॥

देहि इति व्याहरन् उधरन् लक्ष्मणेन दत्ता धनुष्कोट्या अद्धिते-
 त्यर्थः, रेखा ताम् अलङ्घयत् अतिचक्राम । (यद्यपि लक्ष्मण-
 दत्तरेखायां केनापि अलङ्घयत्वं तथापि रावणस्य कामचरत्वात्
 तपोऽतिरेकाच्च तल्लङ्घनमिति बोध्यम्) व्याहरन्नित्यत्र व्याहर-
 दिति, अलङ्घयदित्यत्र प्रलङ्घयन्निति च पाठे लक्ष्मणदत्तरेखां
 प्रलङ्घयन् हे धर्मिणि ! भिचां देहीति व्याहरत् उक्त
 वानित्यर्थः । धर्मिणि धर्माचारिणि मयि भिचां देहीत्यपि केचित्
 व्याचक्षते । क्षिपन्तीम् आच्छिन्दतीं श्चुराजपुत्री रामलक्ष्मणो
 समाह्वयन्तीम्, आकारयन्तीमिति पाठे स एवार्थः, “इतिराका-
 रणाद्धानम्” इत्यमरः, तां मीतां पाणितले करतले जग्राह च ।
 उपजाति हृत्तम् ॥ ७१ ॥

मार्गमिति । मृगय्य अयं मार्गः तं मृगमग्रन्धिनं मार्गं
 पत्यानं मृगयति अन्विष्यति, अनुधावति इत्यर्थः, अभिरामे सुन्दरे
 मृगारातिः मृगगत्रुद्यामौ रामयेति तस्मिन् मृगाराशीनि रामे
 इत्यर्थः, लक्ष्मणे गते स्वनिकटं प्राप्ते सति लक्ष्मणेन अशुभचिह्न-
 भूतेन शिवारुतादिना शोकं शोषम्, आभाच्छेय द्विर्भावः, अत्यन्तं
 शोकं गतवति, नितराम् उन्नमस्कतां भजतीति भावः, सति
 नीतासुरसुरबधूरावणे रावणेन नीतः प्रापितः असुराणां सुरा-
 णाश्च बधूनां नारीणां रावयति क्रन्दयतीति रावणः इः कामो
 यस्य तथाभूतः रावण तेन असुरसुरबधूद्धारिणः रावणेनेत्यर्थः,

सीता दशमुखनीता भीता वदति स काञ्चनद्योता ।

रघुनन्दन ! रघुनन्दन ! रामचन्द्र ! रामचन्द्रेहि (ति) ॥७३॥

हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर !

हा नाथ ! हा रघुपते ! किमुपेक्षसे माम् ।

इत्थं विदेहतनयां बहुधानपन्तीम्

आदाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥ ७४ ॥

सीतातपनतनया-सीता लाङ्गलपद्धतिः तया आ सम्यक् तपति तपश्चरतीति तथोक्तः सीतातपनः [यज्ञार्थं लाङ्गलकृष्टक्षेत्रे यज्ञं कृत्वा यस्तपस्तप्तवानित्यर्थः, तस्य जनकस्येत्यर्थः, तनया कन्या सीता राजते इति राज्ञिः विद्योतमानेत्यर्थः, अतएव अलमत्यर्थं काम्यते इति अनङ्गामा अतिशयेन स्पृहणीयेत्यर्थः, सा चासौ लङ्का चेति तां नीता प्रापिता । अत्र मार्गं मार्गमित्यादिस्वर व्यञ्जनमंभते, क्रमेण तेनैवावृत्तेर्यमकालद्वारः—“सत्यर्थे पृथ-गर्थाया, स्वरव्यञ्जनमंभते, । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनि-गद्यते ॥” इति लक्षणात् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७२ ॥

मीतेति । काञ्चनवत् द्योतः दीप्तिर्यस्याः सा हेमाङ्गीत्यर्थः, सीता दशमुखेन रावणेन नीता हृता मती हे रघुनन्दन ! रघु नन्दन ! रामचन्द्र रामचन्द्र एहि आगच्छ इति, रामचन्द्रेति वा पाठः, वदति स आकारयति स ॥ ७३ ॥

हा रामेति । हा राम ! हा रमण ! हा जगदेकवीर ! हा नाथ ! हा रघुपते ! किं कथं माम् उपेक्षसे न पश्यसी-त्यर्थः, इत्थं बहुधा आनपन्तीं विदेहतनयां सीताम् आदाय राक्षसपति, रावणः नभसा आकाशमार्गेण जगाम गतवान् । वमन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

रावणस्य रथसङ्गता सती नूपुरं परिससर्ज सत्वरा ।

उत्तरीयमपि कङ्कणं क्वचिच्चारुहारमपि सा स्थले स्थले ॥ ७५ ॥

अथ जटायुहत्तान्तः ।

इतो वापं रामः क्षिपति हरिणे मुक्तकरुणः,

सचाप. सौमित्रिः स्वजनमनुयाति द्रुतमितः ।

इतः सीता भिक्षामुपनयति भिक्षोः करतले,

त्रयं व्योम्नि प्रेङ्खन् युगपदहमालोकयन्निदम् ॥ ७६ ॥

रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षेऽसिताष्टमी ।

अर्द्धरात्री दिनस्यार्धे चार्धचन्द्रार्धभास्करे ॥ ७७ ॥

रावणस्येति । सा सती पतिव्रता सीता रावणस्य रथ-
सङ्गता रथोपरिस्था सती सत्वरा क्वचित् क्वचित् स्थले स्थले
नूपुरम्, उत्तरीयं, कङ्कणं, चारुहारं मनाहरहारम् अपि परि-
ससर्ज परितत्याज । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् प्रदेशे रामः मुक्तकरुणः निर्दयः
सन् हरिणे काञ्चनमृगे वापं शरं क्षिपति. इतः अस्यां दिशि
सौमित्रिर्लक्ष्मणः सचापः धनुर्धरः सन् द्रुतमितः सत्वरं गतः
सन् स्वजनम् आत्मजनं राममित्यर्थं, अनुयाति अनुगच्छति ।
इतः अमुष्यां दिशि सीता भिक्षोः सत्र्यासिनः करतले भिक्षाम्
उपनयति ददाति । व्योम्नि आकाशे प्रेङ्खन् मञ्जरुं धरं युगपत्
समकालम् इदं त्रयं रामलक्ष्मणसीताव्यापारत्रितयमित्यर्थः.
आलोकयन् अपश्यम् । गिखरिणी वृत्तम् ॥ ७६ ॥

रावणेनेति । रावणेन कृष्णपक्षे असितपक्षे असितः-शनिघरः
षटमः स्वजन्मराग्यपेक्षया षटमरागिस्थः यस्याः सा, षटम-
शनि. षमङ्गलविधायित्वस्य ज्योतिःशास्त्रप्रतिपादितत्वादिति

रावणरथस्यां सीतां दृष्ट्वा स्वगतम् ।

मारीचमृगयाव्यग्रे रामभद्रे च नक्षत्रे ।

कथमेषा कुरङ्गाची रावणस्य रथोपरि ? ॥ ७८ ॥

भावः) अर्धं राति ददातीति अर्धरा भिचान्नस्य अर्धदानकर्त्तृ-
 त्वर्थः, अर्धचन्द्रस्य अर्धं तस्यैव भाः कान्तिर्यस्याः सा मनिन-
 प्रायेत्यर्थः, सीता अर्धौ अत्रिमुनेः समीपे, आश्रमसन्निधावित्यर्थः,
 दिनस्य अर्धं मध्याह्नममये इत्यर्थः, अक्रे पाणी हृता गृहीते
 त्वर्थः । केचित्तु अर्धचन्द्रार्धभास्करे इत्येकं पदं कृत्वा अर्धचन्द्रस्य
 अष्टमीचन्द्रस्येत्यर्थः, यत् अर्धचतुर्थीचन्द्र इत्यर्थः, तद्वत् भास्करः
 सूर्यः यस्मिन् तथाभूते, कुन्वधहरणात् अतीव मनिनभास्करे
 इति भावः, दिनम्याहं इत्यस्य विगेषणतया व्याचक्षते ।
 अर्धचन्द्रेऽर्धभास्करे इति पाठमाश्रित्य व्याख्यान्तरम् ।
 दिनस्य, दैव्येति शेषः, अर्धे चैत्रे मासीत्यर्थः, मक-
 रादिपट्कं दिनं कर्कादिपट्कं निगृह्णति स्मरणात् । “मासेन
 म्यादहोरात्रः पेत्रो यपेण दैवतः” इत्यमरोक्तेर्देवानां मानुषवपे-
 णाहोरात्रकीर्त्तनाच्च । तत्रापि अक्षयपक्षे शुक्लपक्षे अर्धः अष्ट-
 कलः चन्द्रः यस्मिन् तादृशे अथएव अर्धरात्रे, पितृणामिति
 शेषः, शुक्लपक्षस्य पितृणां रात्रित्वेन कीर्त्तनात् तदार्धं इत्यनेन
 शुक्लपक्षीयाष्टम्यामित्यर्थः प्रतीयते । अर्धभास्करे मध्यन्दिन-
 वर्त्तिनि आदित्ये श्रमितः शनैश्चरः अष्टमो यस्याः तथोक्ता सीता
 रावणेन हृता इत्यन्वयः । तदुक्तं वागङ्गे,—“चैत्रमामसिताष्टम्यां
 सुहृत्तं हृन्दभङ्गिते । राघवस्य प्रियां भार्यां जहार दगकन्धरः ॥”
 इति । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ७७ ॥

आकाशादवतरन्तं जटायुं दृष्ट्वा रावणः ।

मैनाकः किमयं कृण्वि गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिस्तस्य कुतः ? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।

तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

थां ज्ञातं, स जटायुरेष जरसा ग्रस्तो बधं वाञ्छति ॥ ७५ ॥

रावणं प्रति जटायुः ।

जन्म ब्रह्मकुले, हरार्धनविधौ कृत्वा शिर कर्त्तनं

भक्तिर्वज्रिणि बाहुदण्डदलनव्यापारशक्तिः परा(र्मता) ।

तत्र व्यग्र. व्यापृतः तस्मिन् सति एषा कुरङ्गाची मृगनयना
सीता रावणस्य रथोपरि कथ, तिष्ठतीति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ७८ ॥

मैनाक इति । अयं मैनाकः गगने अकाशे अव्याहृतं
केनापि अविघ्नित मम मार्गं कृण्वि आह्वयति किम् ? तस्य
मैनाकस्य कुतः कस्मात् शक्तिः सामर्थ्यम् ? यतः सः वज्र-
पतनात् वज्रप्रहारात् महेन्द्रादपि, किं पुनस्तद्विजेतुर्मत्त इति
भावः, भोतः तस्मात् मैनाको नायमिति निश्चयः) सोऽपि
तार्क्ष्यः गरुत्मान् निजेन विभुना नारायणेन समं मह मां
रावणं जानाति, (मया पूर्वं प्रभुमहितं पराजितं, तस्मात्
माऽपि नायमिति भावः) । आ ज्ञातम् । एष जरसा
वार्हेकेन ग्रस्तः क्लिष्ट इति पाठान्तरम्, जटायुः बधः—मत्-
सखागादिति भावः, वाञ्छति अभिलषति । अत्र प्रकृतं जटा
युषि धन्यस्य मैनाकादेः भंगयात् मन्देहानङ्कारः, "मन्देह-
प्रकृतान्यस्य मगधः प्रतिभोत्यतः" इति लक्षणात् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

हेनोत्तोलितकेलिकन्दकनिभः कैलास उत्पाटित-
स्तत् किं रावण ! लज्जसे न ? हरसे चौर्येण पत्नीं रघोः ॥८०॥
जन्म ब्रह्मकुले, तपस्वनुपमं वीर्यञ्च लोकोत्तरं,
किञ्चैश्वर्यमहो त्रिलोकजयिनः (ता) स्वर्गाङ्गनास्वामिनः ।
इत्यस्मादपि वाञ्छितं किमधिकं, सीता समाकृष्यते,
तस्मात्त्वं सह वान्धवैः पशुमते ! यातोऽसि निःशेषताम् ॥ ८१ ॥

जन्मेति । हे रावण ! ब्रह्मणः कुले वंशे जन्म, ब्रह्मणः
प्रपौत्रोऽमीति भावः, हरस्य अर्चनविधौ पूजनविधाने शिरसां
कर्त्तनं छेदनं, क्लान्तनमिति पाठान्तरे स एवार्थः, कृत्वा
भक्तिः, (प्राणानपि अगणयित्वा हरमर्चयसीत्यर्थः) वल्गिणि
वध्वायुधे इन्द्रे ब्राह्मदण्डैः यत् दहनं स एव व्यापारः तत्र
शक्तिः सामर्थ्यं पुरा महती, मतेति पाठे स्यादित्यर्थः । हेनया
अवलोलया उत्तोलितं यत् केलिकन्दुकं क्रीडागण्डुकं तद्विभः
तद्वदृशाः, हेनोत्तोलितेति पाठान्तरं, कैलासः गिरिः उत्पाटित-
कन्दुक्य उद्धृत इत्यर्थः, अथच चौर्येण रघोः रामस्य पत्नीं हरमे,
तत् तस्मात् न लज्जसे किम् ? निर्लज्जस्त्वमिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

जन्मेति । ब्रह्मकुले ब्रह्मणः वंशे जन्म, तपसु अनुपमम्
उपमारहितं, शिरःकर्त्तनावधिकत्वादिति भावः, वीर्यञ्च लोको-
त्तरम् अनोक्तिः, त्रिलोकविजयीति भावः । किञ्च त्रिलोक-
जयिनः तथा स्वर्गाङ्गनानां देवाङ्गनानां स्वामिनः, भोहुरिति
यावत्, तवेति शेषः, ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् अहो आश्चर्यं, त्रिलोक-
जयितेति पाठे त्रिलोकजयितया हेतुना स्वर्गाङ्गनानां स्वामिन
इत्यर्थः, इत्यस्मादपि अधिकं वाञ्छितम् अभिन्नपितं किम्,

अविदुषस्तव दोषमहं सहे, विष्टज गवण । वीरपतिव्रताम् ।
 शरणमस्मि जटायुरह सखा दशरथस्य रथस्तव तिष्ठतु ॥ ८२ ॥
 तथापि तमवधीर्यं गच्छति रावणे जटायु ।

रे रे भो परदारचौर । किमिदं धीरं त्वया गम्यते,
 तिष्ठाधिष्ठितगन्धमादनतट प्राप्नो जटायु स्वयम् ।
 मुञ्चैनां पतिदेवता, न खलु चेन्नतुण्डचण्डाङ्गुश-
 क्रीडा(ङ्गुरा)कर्पणनिर्गतास्त्रमुरस पास्यन्ति गृध्रास्तव ॥ ८३ ॥

अस्तीति शेषः, यत् मीता समाकथ्यते चौर्येणापह्नियते
 तस्मात् हे पशुमते । पशोरिव मति बुद्धिर्यस्य तथाभूत् ।
 नि शेषतां नास्ति शेषो यस्य स नि शेष तस्य भाव ता
 निर्वगतामित्यर्थं यात् गत अस्मि, (एतेन तव कर्मणा
 राक्षसकुल नि शेषं भविष्यतीति भावः) । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ८१ ॥

अविदुष इति । हे रावण । अविदुष अज्ञस्य तव दोष
 मीताहरणापराधमित्यर्थं, अहं मुहे क्षमे, वीरपतिव्रता वीर
 पतिरतां, मीतामिति शेष विष्टज मुञ्च । अह दशरथस्य
 सखा जटायु शरणं रक्षिता अस्मि भवामि, 'शरणं गृह
 रक्षितो' इत्यमर तव रथ तिष्ठतु भूमी अवरोहत्वित्यर्थं । द्रुत
 विलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो" इति लक्षणान्त ॥ ८२

रे रे इति । रे रे इति अवज्ञासूचकं सम्बोधनम् । भो
 परदारचौर परस्त्रीतस्कर । त्वया धीर मन्द मन्द यथा तथा
 निरुद्देशमिति भावः, गम्यते किमिदम् ? किमरे इति पाठा
 न्तरम् । तिष्ठ स्थिरो भव अधिष्ठित गन्धमादनस्य गिरे तटं
 येन स गन्धमादनतटवासीत्यर्थं, गन्धमादनेत्यव चन्दना-

सोतामाश्वासयन् रावणं प्रति क्रोधं नाटयति ।

मा भैषीः पुत्रि सीते ! व्रजति मम पुरी नैप दूरं दुरात्मा,

रे रे रक्षः ! क्व दारान् रघुकुलतिलकस्यापहृत्य प्रयासि ? ।

चञ्चाक्षिपप्रहारैस्फु)स्तुटितधमनिभिर्दिक्षु विचिष्यमाणै-

राशापालोपहारं दशभिरपि भृश त्वच्छिरोभिः करोमि ॥ ८४ ॥

चलेति पाठे चन्दनाचलः मलयद्रिरित्यर्थः, जटायुः स्वयं
प्राप्तः उपस्थितः । इमां पतिदेवतां पतिव्रतां मुञ्च त्वज ।
चेत् यदि न खलु नैव, मुञ्चेरिति शेषः, तदा गृध्राः पक्षि-
विशेषाः तव उरसः वक्षःस्थलात् मम तुण्ड एव चण्डः तीक्ष्णः
अद्भुतः अस्त्रविशेषः तस्य क्रीडया यत् आकर्षणं निर्दलनं
तेन निर्गतम् अस्त्रं रक्तं, मञ्जण्डतुण्डाद्गुशङ्कूरावस्करणव्रणा-
सृगिति पाठे मम चण्डं भीषणं तुण्डमेव अद्भुतः तेन यत्
क्रूरं निदारुणम् अवस्करणं कुट्टन तेन ये व्रणाः क्षतानि तेभ्यः
असृक् रुधिरं, निर्गतमिति शेषः, पास्यन्ति । शार्दूलविक्रीडितं
हृत्तम् ॥ ८३ ॥

मा भैषीरिति । हे पुत्रि सीते ! मा भैषीः भयं मा कुरु,
एषः दुरात्मा मम पुरः अग्रतः दूरं-न-व्रजति-न-गन्तुं शक्नो-
तीत्यर्थः । रे रे रक्षः ! राक्षस ! रघुकुलतिलकस्य रामस्य
दारान् भार्याम् अपहृत्य चोरयित्वा क्व कुत्र प्रयासि गच्छसि ?
नैव गन्तुं शक्नोषीति भावः, चञ्चा आक्षिपेण प्रसारणेन ये प्रहाराः
तैः स्फुटिताः क्षताः, द्रुटिना इति वा पाठः, धमनयः शिराः विषां
तैः दशभिरपि तव शिरोभिः मुण्डैः दिक्षु आशासु विचिष्यमाणैः
भृशमतिमात्रम् आशापालानां दिक्पालानाम् उपहारं पूजां
करोमि । स्त्रग्धरा हृत्तम् ॥ ८४ ॥

आः पापिन् । पश्यती मे रघुतिलकबधूं चोरयित्वा प्रयातुं
 सीतां शीतांशुलेखामिव गिरिशिरःशायिनीमुद्यतोऽसि ।
 एभिच्छित्त्वा शिरांसि प्रखरनखमुखैर्दीप्तचूडामणीनि
 त्वामद्याहं गरुत्मानुरगमिव सुधाहारिणं मंहरामि ॥ ८५ ॥
 जानामि त्वा दशास्य । प्रबलभुजवलव्यूढकैलासशैलं
 नीत्वा वैदेहपुत्रीं जलनिधिशरणं कस्य हेतोः प्रयासि ? ।
 किं वा दूर शराणां दिशि दिशि पतता, किन्तु निर्लक्ष्यबाण-
 व्यापारो नो विधेयः, समरमनुसर, प्रीयतां साहस्योः ॥ ८६ ॥

आः पापिन्निति । आ पापिन् पापाचार ! पश्यतो मे,
 अनादरे पडो, पश्यन्तं मामनादृत्येत्यर्थः, गिरिशस्य हरस्य
 शिरःशायिनी शिरःस्थिता शीताशुलेखामिव शशिकलामिव
 रघुतिलकस्य रामस्य बधूं सीता चारयित्वा अपहृत्य प्रयातुं
 गन्तुम् उद्यतः प्रहृत्त. असि, अद्य अहं गरुत्मान् गरुडः
 सुधाहारिणम् अमृतचौरम् उरगमिव भुजङ्गमिव त्वाम् एभिः
 प्रखरै. तीक्ष्णैः नखमुखैः नखाग्रै. दोसाः चूडामणयः किरीटा
 येषु तानि तव शिरांसि क्षित्त्वा मंहरामि नाशयामि । उपमा-
 नहारः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ८५ ॥

जानामीति । हे दशास्य दशानन ! प्रबलेन भुजाना
 बलेन व्यूढ. उडृतः कैलामशैलः येन तथाभूतं महाबलभुज-
 शालिनमित्यर्थः, त्वां जानामि, बाहुबलं दर्शयेति भावः,
 वैदेहपुत्रीं जानकीं नीत्वा अपहृत्येत्यर्थः, कस्य हेतोः किमर्थं
 जलनिधिरेव शरणम् आश्रयः तत् प्रयासि गच्छसि ? वा
 अथवा दिशि दिशि पतता शराणां दाशरथेरिति भावः, दूरं
 किम् ? न किमपीत्यर्थः, किन्तु-निर्नास्ति-लक्ष्यं यस्य तादृशः

अथ युद्धम् ।

अक्षं विक्षिपति, ध्वजं विभजते, मथ्नाति नहं युगं,
चक्रं चूर्णयति, क्षिणोति तुरगान् रक्षःपतेः पक्षिराट् ।
रूक्षं गर्जति, तर्जयत्यभिभवत्यालम्बते ताडय-
त्याकर्षत्यपकर्षति प्रचलति न्यञ्चत्युदञ्चत्यपि ॥ ८० ॥

वाणानां शराणां व्यापारः सम्प्रयोगः नो विधेयः न कर्त्तव्यः,
समरं युद्धं, रामेष्टिति भावः, अनुसर कुरु, साहसस्य रणव्यापारस्य
श्री. शोभा प्रीयतां प्रीता भवतु. चरितार्थतां गच्छत्वित्यर्थः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अक्षमिति । पक्षिराट् जटायुः रक्षमा पतेः रावणस्य अक्षं
रथचक्रान्तरालं काष्ठं विक्षिपति विपरीतं क्षिपति, ध्वजं
विभजते भग्नं करोति, दलयते इति पाठे दलयते वोटयती
त्यर्थः, नहं सम्बद्धं युगं रथाग्रवर्त्तिकाष्ठविशेषं मथ्नाति मर्दयति,
मृद्नातीति पाठे स एवार्थः । चक्रं चूर्णयति खण्डयति, तुर-
गान् अश्वान् क्षिणोति नाशयति, रूक्षम् उग्रं यथा तथा, रूक्ष-
मित्यत्र रुन्ध्विति पाठे रुन्धन् मार्गमाह्वयन्नित्यर्थः, गर्जति
चीत्करोति, तर्जयति तर्जनां करोति, अभिभवति तिरस्करोति,
आलम्बते मार्गमालम्ब्य तिष्ठति, ताडयति प्रहरति, आकर्षति,
अपकर्षति अद्नात् वसनादिकं व्यावयतीत्यर्थः, अवलुम्भतीति
पाठे तथैवार्थः, प्रचलति उड्डयते, न्यञ्चति अधोगच्छति,
उदञ्चति उदगच्छति अपि, अत्रानेकासु क्रियासु एकस्य
कारकपदस्य उक्तत्वात् दीपकभेदः, तदुक्तं दर्पणे—“अप्रस्तुत
प्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकभेदं स्यादनिकासु
क्रियासु चित्” इति ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

क्रुद्ध ततो दृढचपेटशिलातलेन
 रक्ष. पिपेष गगनेऽद्भुतपक्षिराजम् ।
 ईषत्स्थितासुरपतद्भुवि राम ! राम !
 रामेति मन्त्रमनिश निगदन् जटायुः ॥ ८८ ॥
 अथ कृतरथभङ्गं पक्षिराज (वीरं) निहत्य
 क्षितिगतमवलोक्य श्वासमात्रावशेषम् ।
 जनकनृपतिपुत्री क्षिप्रमादाय लङ्का
 सरभसमुपदध्नेऽशोककेलीवनान्ते ॥ ८९ ॥

क्रुद्ध इति । ततोऽनन्तर रक्ष रावण क्रुद्धं सत्, क्रुद्ध
 इति पुलिङ्गपाठ प्रामादिक, रक्ष शब्दस्य "नेर्द्धतो यात्
 रक्षो" इत्यमरोक्तेर्नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्विशेषणस्य तथैव युक्त-
 त्वादिति बोध्यम् । दृढचपेट एव शिलातल प्रस्तरखण्ड
 तेन गगने अन्तरीक्षे, स्थितमिति शेष, अद्भुतपक्षिराजम्
 आश्चर्य्यपक्षिप्रवर, गगने इत्यत्र गहने इति पाठान्तरम्,
 पिपेष निष्पिष्टवान् । जटायु ईषत् अल्प स्थिता असवः
 प्राणा यस्य तथाभूत सन्, तेन प्रहारेणेति भावः, राम राम
 राम इति मन्त्रम् अनिशम् अनवरत निगदन् उच्चरन् भुवि
 पृथिव्याम् अपतत् पपात । जटायुरित्यत्र मुमुक्षुरिति पाठे
 मुमुक्षुः मोक्षुमिच्छु, निर्वाण लिप्सुरित्यर्थः । मुमूर्षुरिति
 पाठे मुमूर्षुः मर्त्तुमिच्छु, आसन्नमृत्युरित्यर्थः । वसन्ततिलकं
 हस्तम् ॥ ८८ ॥

अथेति । अथानन्तर कृतो रथभङ्गो येन स पक्षिराज,
 पक्षिवीरमिति पाठान्तरं, निहत्य आहत्य क्षितिगत भूपतित
 श्वासमात्रावशेषं निःश्वासमात्रावशिष्टम् अवलोक्य दृष्ट्वा जनक

अथ जटायुखेदः ।

न मैत्री निर्व्यूढा दशरथनृपे कार्यविषया,

न वैदेही वाता हठहरणतो राक्षसपतेः ।

न रामस्यास्येन्दुर्नयनविषयोऽभूदकृतिनो,

जटायोर्जन्मेदं वितथमभवद्भाग्यरहितम् ॥ ८० ॥

नृपतिपुत्रीं सीताम् आदाय चिमं शोभं मरभमं सहपं लडां,
नीत्वेति—शेषः, अशोककेलीवनान्ते अशोकाख्यक्रीडोद्यान
सीमायाम् उपदधे रक्षितवान् । मालिनी वृक्षम् ॥ ८८ ॥

नेति । दशरथनृपे विषये कार्यविषया कार्यनिवन्धना,
कार्यधयात् जातेत्यर्थः, राज्यविषयेति पाठे राज्यसम्बन्धिनी-
त्यर्थः, मैत्री मर्त्यं न निर्व्यूढा न सम्पादिता (न कृतार्थीकृतेति
यावत्, न सख्यजनितम् ऋणं परिशोधितमिति भावः) । राक्षस-
पतेः रावणस्य हठहरणतः महसा हरणात् वलाहरणाद्वा
वैदेही सीता न वाता न रक्षिता, हठहरणतो राक्षसपते-
रित्यत्र न च रणहतो राक्षसपतिरिति पाठे वैदेही न वाता
राक्षसपतिश्च रणे न हत इत्यन्वयः । रामस्य आस्यं मुखमेव
इन्दुश्चन्द्रः न नयनविषयः दृष्टिगोचरः न अभूत् अतः अकृ-
तिनः अकृतकार्यस्य जटायोः इदं भाग्यरहितं हतभाग्यं
जन्म वितथं विफलम् अभवत् । अकृतिनः इत्यत्र सुकृतिन
इति पाठे सुकृतिनो रामस्येति योज्यम् । अत्र पूर्वपाठव्य-
वाक्यानां चतुर्थपादवाक्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वात् काव्यनिर्द्द-
मनद्वारः, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यनिर्द्दं निगद्यते” इति
लक्षणात्) शिखरिणी वृक्षम् ॥ ८० ॥

अथ पथि रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

एकाकिनीमुटजसीम्नि विहाय सीतां

किं वत्स ! मत्सविधमाकुलमागतोऽसि ? ।

अत्रागते चिरयति त्वयि वीर ! देव्या

नैव स्थितः कटुकदुक्तिकदर्थितोऽहम् ॥ ८१ ॥

बाणेनैकेनाद्भुतं तं निहत्य मारोचाख्यं यातुधानं जवेन ।

सीताशून्यां पश्यतः पर्णशालां किं किं वृत्तं नो तदा राघवस्य ॥ ८२ ॥

मायाकुरङ्गं विनिहत्य बाणैर्भ्रात्रा समागत्य च पर्णशालाम् ।

कोणत्रयं तत्र समीच्य शून्यं द्रष्टुं चतुर्थं न शशाक रामः ॥ ८३ ॥

एकाकिनीमिति । हे वत्स ! लक्ष्मण ! उटजसीम्नि पर्णशालाप्रदेशे एकाकिनोम् असहायां सीतां विहाय परित्यज्य किं कथम् आकुलं यथा तथा मम सविधं सकाशम् आगतः असि ? इति रामोक्तिः । हे वीर ! अत्र आगते त्वयि चिरयति विलम्बमाने सति देव्या, सीतायाः कटुभिः दारुणाभिः कदुक्तिभिः कुत्सिताभिः उक्तिभिः कदर्थितः क्षोभितः अहं नैव स्थितः स्यातुं न शक्त इत्यर्थः । लक्ष्मणोक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

बाणेनेति । एकेन बाणेन शरेण तम् अद्भुतं विधिवं मारोचाख्यं यातुधानं राक्षसं जवेन वेगेन निहत्य सीताशून्यां पर्णशालां पश्यतः अवलोकयतः राघवस्य रामस्य तदा किं किं नो वृत्तम् ? न जातम् ? अपि तु दुःखस्य परा काठा जातेति भावः । शालिनी वृत्तं "माक्षी गो चेच्छालिनी वेदलोकैः" इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

मायेति । रामः बाणैः मायाकुरङ्गं मायामृगं, मारोच-

एष श्रीलहनुमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मित्यश्रीमधुसूदनेन कविना मन्दर्भ्यं सज्जोक्तते
वैदेहीहरणाभिधोऽत्र गतवानङ्गस्तृतीयो महान् ॥ ८४ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ रामविलापः ।

बहिरपि न पदानां पङ्क्तिरन्तर्न काचित्,
किमिदमिह न सोता, पर्णशाला किमन्या ? ।

मित्यर्थः, विनिहत्य विशेषेण निपात्य पर्णशालां समागत्य च
तत्र पर्णशालायां कोणत्रयं शून्यं समीच्य दृष्ट्वा चतुर्थं, कोण
मिति शेषः, द्रष्टुं न शशाक न शक्तोऽभूत् । (युगपत् सर्वाशा-
भङ्गो नितरां दुःसह इति भावः ॥ ८३ ॥

एष इति । वैदेहीहरणाभिधः सोताहरणाख्यः । स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकतृतीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ३ ॥

बहिरपोति । बहिरपि बाह्यदेशेऽपि काचित् पदानां
पङ्क्तिः पदपङ्क्तिः न, अन्तरपि मध्यदेशेऽपि न-दृश्यते- इति
शेषः । इह अस्यां पर्णशालायां सोता न, अस्तीति-शेषः,
इदं किम् ? किमिदमियमसीतेति पाठे इयं पर्णशाला

अहमपि किल नाह सर्वथा राघवयेत्

क्षणमपि न हि सोढा हन्त । सीतावियोगम् ॥ १ ॥

हा पर्णशालाङ्गनवासयष्टे । हा भूतलाविष्कृतचन्द्रलेखे ।

मज्जीवितानामवलम्बशास्त्रे । वैदेहि । वैदेहि । कुतो गतासि ॥ २ ॥

युक्तमेव हि कैकेय्या यदहं प्रेषितो वनम् ।

ईदृशी यस्य मे बुद्धिर्मृगं क्वापि हिरण्यम् ॥ ३ ॥

असीता सीताशून्या इदं किम् ? अथवा द्वयम् अन्या अपरा परकीयेत्यर्थं पर्णशाला किम् ? अहमपि किल निश्चितं न राम इति शेषं सर्वथा अहं राघव रामयेत्, तदा क्षणमपि सीतावियोगं न हि नैव सोढा किल सोढुं शक्त एव (भवामीति शेषः । नाहमित्यत्र नायमिति पाठे अयं राम इत्यात्मनिर्देशः । मालिनो वृत्तम् ॥ १ ॥

हेति । हा इति खेदसूचकं सम्बोधनम् । हा पर्णशालाया अङ्गने चत्वरि यो वास तस्य यष्टिः अवलम्बनदण्ड इत्यर्थः, तत्सम्बद्धो मम पर्णशालाङ्गनवासयष्टे । अवलम्बनभूते इत्यर्थः; हा भूतले आविष्कृता प्रकाशिता विधात्रेति शेषः, चन्द्रलेखा तत्सम्बद्धो, भूतलोदितशशिकले इत्यर्थः, मम जीवितानाम् अवलम्बशास्त्रे आययवित्प तत्सम्बद्धो, हे मम जीवनावलम्बनीत्यर्थः, वैदेहि । वैदेहि । कुत कुत्र कथं वा गतासि ? इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २ ॥

युक्तमेवेति । कैकेय्या अहं यत् वनं प्रेषितं, तद्धि युक्तमेव उचितमेव । यस्य मे मम ईदृशी हिरण्यमृगव्यापादनीति भावः, बुद्धिः, जातेति शेषः हिरण्यमृगं क्वापि, सम्भवतीति नैव सम्भवतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

स भूरजोरञ्जितसर्वकायो बभौ विभुर्मन्युविदीर्णचेताः ।

योपिद्वियोगानलदह्यमानं स्वकान्तमालिङ्गयतीव भूमिः ॥ ४ ॥

अद्रावसरे मुनिजनवाक्यम् ।

एकदेव तु रामेण लब्धमर्थचतुष्टयम् ।

राज्यनाशो वनेवासो हृता सीता मृतः पिता ॥ ५ ॥

असम्भवं हेममृगस्य जन्म, तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समासन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ॥ ५ ॥

स इति । स विभुः रामः मन्युना शोकेन विदीर्णं चेतः
चित्तं यस्य तथाभूतः अत एव भुवः पृथिव्याः रजोभिः रेणुभिः
रञ्जितः अलङ्कृतः, निम्न इत्यर्थः, सर्वः समयः कायो यस्य
तथोक्तः भुवि लुण्ठितगात्र इत्यर्थः, सन् बभौ शुशुभे । अत्रोत्-
प्रेक्षते योषिदिति, भूमिः योषितः कान्तायाः, सपत्न्या इति
भावः, वियोगानलेन दह्यमानं स्वकान्तं निजपतिम् आलिङ्गय-
तीव, आत्मानमिति शेषः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४ ॥

एकदेति । रामेण एकदेव अल्पकालमध्य एवेति भावः,
राज्यनाशः राज्यात् भ्रंगः, वने वासः, सीता हृता रावणेनेति
शेषः, पिता मृत इति अर्थचतुष्टयं लब्धं, तु इति खेदे । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ५ ॥

असम्भवमिति । हेममृगस्य जन्म असम्भवं न कदाचित्
सम्भवतीत्यर्थः, तथापि तमर्थं जानन्नपीत्यर्थः, रामः मृगाय लुलुभे
लोभं चकार, “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति मृगायेत्यस्य सम्प्रदान-
त्वम् । तमेवार्थमर्थान्तरेण द्रढयति, प्राय इति ।—समासन्ना
सन्निहिता या विपत्तिः तस्याः काले समये पुंसां धियोऽपि
बुद्धयोऽपि प्रायः बाहुल्येन मलिनीभवन्ति मलिनतामापद्यन्ते ।

कर्मणा बाध्यते बुद्धिर्न बुद्ध्या कर्म बाध्यते ।

सुबुद्धिरपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ ७ ॥

राज्याद् भ्रमयता वनं गमयता, घोरेस्त्रियामाचरै
रेव कारयता, मतिं क्लयता मायामृगच्छद्गना ।

दारान् हारयता, वने भ्रमयता नानावनालोतलं,

रामस्यापि कृतं शठेन विधिना दुःखातिदुःखं महत् ॥ ८ ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपजाति
वृत्तम् ॥ ६ ॥

कर्मणेति । बुद्धिः कर्मणा बाध्यते वशीक्रियते, कर्माधीना
भवतीत्यर्थः । कर्म बुद्ध्या न बाध्यते न वशीक्रियते, बुद्ध्याधीनं
न भवतीत्यर्थः । यत् यत राम सुबुद्धिः सुधीरपि हैमं
सौवर्णं हरिणमृगम् अन्वगात् अनुससार, अत्र रामस्य
मृगानुसरणरूपं कर्म न बुद्ध्याधीनमिति भावः । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

राज्यादिति । राज्यात् भ्रमयता आवयता वनं गमयता
प्रेषयता घोरेः दारुणे त्रियामाचरैः राक्षसैः एवम् इत्य-
धिसंवादमिति शेषः, कारयता घटयता मायामृगच्छद्गना
हरिणमन्वगाच्छलेन मतिं बुद्धिं क्लयता मोहयता वने
दारान् भार्या हारयता कृता कारयतीत्यर्थः, नानावनालोतलं
विविधारण्यश्रेणितलभागं भ्रमयता पर्याटयता शठेन धूर्त्तं
विधिना दैवेन रामस्यापि, अन्यस्य का कथेत्यपिशब्दार्थः, महत्
दुःखातिदुःखं दुःखात् अतिदुःखं कृतम् उत्पादितम् । शार्दूल-
वृत्तम् ॥ ८ ॥

भूमिरुत्थाय रामः ।

नास्त्रादिताऽधरसुधा न शिरीषकोव-

मृक्षी मयोरसि कृता तनुरायताश्याः ।

घ्रीडे ! विरोधिनि ! विमुञ्च विमुञ्च कण्ठ-

माक्रन्दितुं वितर जानकि ! जानकीति ॥ ९ ॥

हा वल्लभे ! जनकवंशजवैजयन्ति !

हा महिलोचनचकोरनवेन्दुनेखे ! ।

इत्थं स्फुटं बहु विलप्य विलप्य राम-

स्नामेव वर्णवदन्ति परितयचार ॥ १० ॥

अत्रालिङ्गितमत्र चुम्बितसथात्रैव प्रणामः कृतः,
 किञ्चात्रालिखिता कपोलफलके कस्तूरिकापत्रिका ।
 इत्यालोच्य विलोचनोत्सवकरीस्तास्ता विहारस्थली-
 सेतः किं शतधा न याति विरहे तस्याः कुरङ्गीदृशः ॥ ११ ॥

पुनः पर्णशाला धिलोक्त ।

आलिङ्गिताऽत्र सरसीरुहकोरकाची,
 पीतोऽधरोऽत्र मधुरो विधुमण्डलास्ये ।
 रङ्गावतारमकरन्दविमर्दितानि
 पुष्पाण्यमूनि, दयिते । क्व गतासि सुभ्रु ! ॥ १२ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे आलिङ्गितम् आलिङ्गनं
 कृतम् अत्र चुम्बितं चुम्बनं कृतम्, अत्रैव प्रणामः प्रणति
 कृतः, किञ्च अत्र कपोलफलके गण्डतटे कस्तूरिकापत्रिका
 मृगनाभिपत्रावली अलिखिता रचिता इतीत्यं विलोचनयो.
 नयनयो उत्सवकरो विनोदनकरी ता, ता विहारस्थली.
 क्रीडाप्रदेशान् आलोच्य आलोक्येति यावत्, आलोक्येति वा
 पाठ, चेत मानसं तस्याः कुरङ्गीदृशः मृगाद्याः विरहे
 शतधा न याति किम् ? अपि तु यात्येवेत्यर्थः । शार्दूल
 विक्रीडितं हस्तम् ॥ ११ ॥

आलिङ्गितेति । अत्र सरसीरुहकोरकाविव पद्मकलिके
 इव, "कलिका कोरक, पुमान्" इत्यमरः, अक्षिणी यस्याः सा,
 प्रियेति शेषः, आलिङ्गिता आग्निष्टा अत्र विधुमण्डलमिव
 आस्थं मुखं तस्मिन् मधुर अधरः पीत, आस्तादित, । अमूनि
 पुरतः . परिदृश्यमानानीत्यर्थः, पुष्पाणि रङ्गाणां केलीनरम्
 अवतारे आविर्भावे यः मकरन्दः मधुररसः तेन विमर्दितानि

अथ सीतान्वेषणे रामचरितम् ।

हे गोदावरि ! रम्यवारिसुभगे ! दृष्टा त्वया जानकी ?
 साऽऽहर्तुं कमलानि किं गतवतो, याता विनोदाय वा ? ।
 इत्येवं प्रतिपादपं प्रतिपथं प्रत्यापगं प्रत्यगं,
 प्रत्येणं प्रतिवर्हिणं तत इतस्तां याचते मैथिलीम् ॥ १३ ॥
 भो हृत्ताः ! पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमानाः,
 रामोऽयं व्याकुलात्मा दशरथतनयः पृच्छते शोकदग्धः ।

निर्दलितानि, हे दयिते प्रिये ! हे सुभ्रु ! शोभनभ्रूशालिनि ।
 क कुत्र गतासि ? गतासि सुभ्रु इत्यत्र गतेत्यरोदीदिति पाठे
 क गता इति, अरोदोत् रुरोद । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

हे इति । हे रम्यवारिसुभगे । रम्यैः वारिभिर्जलैः सुभगा
 प्रिया तत्सम्बुद्धी, हे गोदावरि ! त्वया जानकी दृष्टा ? इति
 काकुः, दृष्टा किमित्यर्थः, रम्यवारिसुभगे दृष्टा त्वया जानकी-
 त्यत्र पुण्यवारिपुलिने सीता न दृष्टा त्वयेति पाठे पुण्यानि
 वारोणि पुलिनानि च यस्याः तत्सम्बुद्धी, अन्यत् सुगमम् ।
 सा जानकी कमलानि आहर्तुम् अवचेतुं गतवतो किम् ? वा
 विनोदाय तव जलेषु क्रीडनाद्येत्यर्थः, याता ? इत्येवम् एवं-
 प्रकारेण प्रतिपादपं प्रतिवृत्तं प्रतिपथं पथि पथोति प्रतिपथं
 प्रतिवर्त्मं प्रत्यापगं प्रतिनर्दं प्रत्यगं प्रतिपर्वतं प्रत्येणं प्रतिमृगं
 प्रतिवर्हिणं प्रतिमयूरं तत इतः समन्तात् तां मैथिलीं सीतां
 पृच्छते पृच्छतोत्यर्थः, राम इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १३ ॥

भो हृत्ता इति । भोः पर्वतस्थाः बहुभिः कुसुमैः युताः
 वायुना घूर्णमानाः हृत्ताः । भो इत्यत्र रे इति पाठान्तरम् ।

विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या
हा । सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा ? ॥१४॥

भो भो भुजङ्ग । तरुपल्लवलोलाजिह्व ।

बन्धूकपुष्पवरशामितनेत्रयुग्म । ।

अथ व्याकुलात्मा दशरथतनय राम शोकेन दग्ध सन्
पृच्छते आत्मनेपद निरद्भुया कवय इत्युपेक्ष्यम् । युष्मानिति
शेष बहुकुसुमयुता इत्यत्र गिरिगहनलता इति घूर्णमाना
इत्यत्र वीज्यमाणा इति रामोऽयमित्यत्र रामोऽहमिते पृच्छते
शोकदग्ध इत्यत्र शोकशुक्लेण दग्ध इति पाठे हे गिरि
गहनलता पर्वतस्थवनप्रतत्य इत्यर्थं शोकशुक्लेण शोक एव
शुक्ल अग्नि तेन । विम्बमिव ओष्ठी यस्या सा चारु
नेत्रा सुनयना गजपतिगमना गजगामिनी मन्दगामिनी
त्यर्थं दीर्घकेशी सुमध्या क्षीणमध्या मम हृदयगता मनो
रथवर्तिनी सीता हा इति खदे केन नीता हता केन
वा कुत्र दृष्टा अवलोकिता ? गजपतिगमना दीर्घकेशी
सुमध्येत्यत्र सुविपुलजघना बहनागेन्द्रकाञ्चीति पाठे सुवि
पुलजघना विस्तृतकटिपुरोभागा । बद्धा सयमिता नागेन्द्रा
(करिकुम्भमणिस्तोमनानारत्नोत्करैधिता । मध्ये कुम्भाकृति
स्वर्णा सा नागेन्द्राख्या मतेता ॥ इति लक्षणा काञ्ची रशना यस्या
सा । केन वा कुत्र दृष्टेत्यत्र को भवान् केन दृष्टेति पाठे
भवान् क ? आकाशवचनम् । केन जनेन दृष्टा ? इत्यर्थं ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ १४ ॥

भो भो इति । भो भो तरुपल्लववत् लोला चञ्चला जिह्वा
यस्य तथोक्त तल्लम्बुद्धौ बन्धूक नाम यत् पुष्पवर कुसुमीत्तम

पृच्छामि ते पवनभोजन ! तुङ्गभोग !

मार्गे स्थिता सपदि चन्द्रमुखी न दृष्टा ? ॥ १५ ॥

सा रेवातटिनो तदेव विपिनं सैषा निकुञ्जस्थली

सोऽयं भूमिधरः स एव मलयप्रोद्भूतमन्दानिलः ।

तान्येतानि सरांसि हन्त ! विमलान्युत्तुङ्गवचोरुह-

हन्दापीडनभारमन्दगमना नाऽऽलोक्यते जानकी ॥ १६ ॥

रामः । आदाविव कृशोदरी कुचतटोभारेण नम्रा पुन-

र्त्तिनाचङ्गमणश्च नैव सहसे दोलाविधौ आस्यसि ।

तद्वत् शोभितं नेत्रयुग्मं यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ, पवन-
भोजन ! वायुभोजिन् ! तुङ्गभोग ! महाकाय ! भुजङ्ग ! सर्प !
८ ते तव, कर्मणि षठी, त्वामित्यर्थः, पृच्छामि मार्गे पथि स्थिता
चन्द्रमुखी सोता सपदि सम्प्रति न दृष्टा ? । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १५ ॥

सेति । सा रेवा नर्मदा नाम तटिनो सरित्, तदेव विपिनं
वनं, सा एषा निकुञ्जस्थली लतादिपिहितविहारभूमिः, सः
अयं भूमिधरः पर्वतः, स एव मलयात् चन्दनगिरेः प्रोद्भूतः
निःसृतः मन्दः मृदुवाहीत्यर्थः, अनिलः वायुः, तानि एतानि
विमलानि निर्मलानि सरांसि सरोवराः, उत्तुङ्गेन समुन्नतेन
वचोरुहहन्द्नेन पयोधरयुगलेन यत् आपीडनम् आक्रमणं तस्य
भारेण आतिशयेन . मन्दं मन्थरं गमनं यस्याः तथाविधा
जानकी न आलोक्यते न दृश्यते (जानक्याः सर्वाण्येव विनीद-
स्थानानि दृश्यन्ते परं सैव न दृश्यते इति खेदसूचकं हन्तेति
पदमे । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

आदाविति । आदाविव पूर्वमेव कृशोदरी तथा कुचतटोभारेण

स्रोतः काननगर्त्तनिर्भरसरित्प्रायानपूर्वानिमान् ,
भूभागानपि भूतभैरवमृगान् वैदेहि । यायाः कथम् ? ॥ १७ ॥

गाह गाहं गह्वरे कानने ता,

दर्शं दर्शं दर्शवह्नीमतल्लोम् ।

स्मारं स्मारं भूषणान्ताश्च कान्ता

रामः कान्तामद्रिचारो ह्यरोदोत् ॥ १८ ॥

अथ सीतायामलब्धायां रामः ।

मध्य केशरिभिः, स्मितश्च कुसुमैर्नदं कुरङ्गीगणैः,

नस्त्रा पुन, त्वं लोलया विलासेन चङ्गुमणं पुन. पुनः भ्रमणं
न सहसे न सोढुं शक्नोषि, तथा दोलाविधौ दोलनव्यापारे
श्याम्यसि श्रान्ता भवसि, अत स्त्रीतासि जलप्रवाहाः काननेषु
गर्शा निर्भरा सरित. नद्य ता. प्रायेण येषु तान् अपूर्वान्
अपरिचितानित्यर्थः, स्रोत काननगर्त्तनिर्भरगिरिप्रायानपूर्वानिति
पाठान्तरम् । भूतेषु प्राणिषु भैरवा भीषणा मृगा. श्लापदाः
येषु तान् अपि इमान् भूभागान् हे वैदेहि । कथं केन प्रकारेण
यायाः ? गच्छे. ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

गाहं गाहमिति । राम, गह्वरे गुहाया कानने वने तां सीतां
गाह गाहम् अवगाह्य अवगाह्य अन्विथान्विष्येत्यर्थः, भूषणेन
अलङ्कारेण अस्ता मनोहराश्च कान्तां रम्यां कान्तां सीता स्मारं
स्मारं-पुन, पुन, स्मृत्वा दर्शवह्नीषु दर्शनोयलतासु मतल्लो प्रशस्ता,
“मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डसुहृत्तल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि”
इत्यमरः, दर्शं दर्शं पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः, अन्विथ अन्विष्येत्यर्थः, अद्रि-
चारो पर्वतचरः सन् अरोदोत् । हिशब्दः पादपूरणार्थः । शालिनी
वृत्तं, “मात्तौ गौ चेच्छालिनो वैदलोकैः” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

कान्तिश्चम्पककुट्टिलैः, कलरुतं हा हा हृतं कोकिलैः ।

वह्नीभिर्ललितं गतं करिवरैरित्यं विभज्याञ्जसा

कान्तारे सकलैर्विलासपटुभिर्नीतासि किं मैथिलि । १ ॥ १८ ॥

अथ सीताया नूपुरं प्राप्य ।

चक्षुर्मे प्रीणयत्येतत् सीताया इव नूपुरम् ।

अवधारय सौमित्रे । भूषणान्तरसाम्यतः ॥ २० ॥

मध्यमिति । हे मैथिलि ! हा हा इति खेदातिशयसूचक
मध्ययद्यम् । केशरिभिः सिंहैः मध्यं मध्यभागः, कटिदेश
इत्यर्थः, कुसुमैः पुष्पैः स्मितं मन्दहसितं, कुरङ्गीगणैः मृगीवृन्दैः
नेत्रं, चम्पककुट्टिलैः चम्पकमुकुलैः कान्तिः, कोकिलैः कलरुतं
मधुररवः, वह्नीभिः लताभिः ललितं चेष्टितं, करिवरैः गजैः
गतञ्च हृतम् इत्यमनेन प्रकारेण सकलैः विलासपटुभिः विलसन-
शीलैः केशर्यादिभिः कान्तारे गहने वने अञ्जसा भटिति,
“द्राक् भटित्यञ्जसाङ्गाय” इत्यमरः, विभज्य नीतासि किम् ?
मध्योऽयं हरिभिः स्मितं हिमरुचा नेत्रे कुरङ्गीगणैरिति, कलरवो
हाहा हृतं कोकिलैरिति, मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैः
विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुवन्नीतासि भो मैथि
लोति पाठे हरिभिः सिंहैः, हिमरुचा चन्द्रेण, मातङ्गैः
हस्तिभिः पशुवत् विनाश्य तत्तदङ्गं हत्वा नीतासि भक्षितासी-
त्यर्थं, धातूनामनेकार्थत्वादिह नयतेर्भक्षणार्थत्वं, यदा नीतासि
मृहीतासि, तत्तदङ्गेष्विति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

चक्षुरिति । हे सौमित्रे । एतत् पुरो दृश्यमानं सीताया नूपुर-
मिव मे मम चक्षुः प्रीणयति आनन्दयति, भूषणान्तरसाम्यतः
अलङ्कारान्तरसादृश्यात् अवधारय निश्चिनु । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥२०॥

लक्षणः । नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कङ्कणे ।

नूपुरे चाभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २१ ॥

कियद्दूरं गत्वा पतितं सीतोत्तरीयं दृष्ट्वा रामः ।

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः,

क्रीडापरिचमहरं व्यजनं रतान्ते ।

शय्या निशोथकलहे हरिणेक्षणायाः

प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥ २२ ॥

ततश्चन्द्रं दृष्ट्वा रामलक्षणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

सौमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं, चण्डांशुसञ्जृम्भते,

चण्डांशोर्निशि का कथा, रघुपते ! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

नाहमिति । अहं केयूरे अङ्गदे न जानामि, अहं कङ्कणे च न जानामि, नित्यं प्रतिदिनं पादयोरभिवन्दनात् प्रणिपातात् नूपुरे च नूपुर एवं अभिजानामि । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २१ ॥

द्यूते इति । मया द्यूते पणः प्रणयनं, पराजयलभ्यं वस्त्विति भावः, प्रणयकेलिषु प्रेमक्रीडासु, प्रणयमन्युष्विति पाठे प्रणयकोपेष्वित्यर्थः, कण्ठपाशः कण्ठबन्धनरज्जुः, रतान्ते सुरतावसाने क्रीडया विहारेण यः परिचमः, तस्य हरतीति हरं, पचाद्यच् प्रत्ययः, वीन्यतेऽनेनेति व्यजनं निशोथकलहे शय्या, निशोथसमये इति पाठान्तरं, हरिणेक्षणायाः सीतायाः, जनकात्मजाया इति पाठान्तरम्, इदम् उत्तरीयम् उत्तरासङ्गवसनं विधिवशात् भाग्यवशात् प्राप्तं लब्धम् । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ २२ ॥

सौमित्रे इति । हे सौमित्रे ! लक्षण ! ननु भोः तरुतलं सेव्यताम् आश्रीयतां यतः अयं चण्डांशुः चण्डरश्मिः, सूर्यः

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता, धत्ते कुरङ्गं यतः,

क्वासि प्रेयसि ! हा कुरङ्गनयने ! चन्द्रानने ! जानकि ! ॥ २३ ॥

ततश्चन्द्रं प्रति रामः ।

शीतरश्मिरसि चन्द्र ! कथं मान्तापयस्यनलगर्भमयूखैः ।

त्वा शरेण शतधा विभजेयं, जानकोमुखसमो यदि न स्याः ॥ २४ ॥

अथ स्मृतिभ्रंशे रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

इत्यर्थः, उज्जृम्भते उदेति । रामोक्तिः । हे रघुपते ! निशि रात्रौ चण्डांगोः सूर्यस्य कथा का ? न कापीत्यर्थः, अयं चन्द्रः उन्मोलति उद्वच्छति । लक्ष्मणोक्तिः । हे वत्स ! भवता एतत्—सूर्योऽयं न, चन्द्र एवीदेतीति कथं विदितं ज्ञातम् ? रामोक्तिः । यतः कुरङ्गं मृगं कलङ्कभूतमिति भावः, धत्ते धारयति । लक्ष्मणोक्तिः । हे प्रेयसि प्रियतमे ! कुरङ्गनयने मृगाक्षि ! चन्द्रानने जानकि ! क्व कुत्र असि वर्त्तसे ? शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

शीतेति । हे चन्द्र ! त्वं शीतरश्मिः शीतलकिरणः असि भवसि, अतः कथम् अनलः गर्भे येषां ते मयूखाः किरणा-
तैः मां तापयसि दहसीत्यर्थः, यदि त्वं जानक्या मुखेन समः तुल्यः न स्याः न भवेः, तदा त्वां शरेण शतधा शतखण्डे-
नेत्यर्थः, विभजेयं खण्डं खण्डं विदध्यामित्यर्थः । मन्दरेण मथितोऽसि न पापिन् ! ज्वालितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ।
त्वां शरेण शतधा परिणिन्ये इति पाठे मन्दरेण पर्वतेन, समुद्रमन्यनकाली इति भावः, न मथितः न विलोडितः असि,
तमसा राहुणा, “तमसु राहुः स्वर्भानुः” इत्यमरः, न ज्वालितो-
ऽसि । अन्यत् सुगमम् । स्वागता वृत्तम् ॥ २४ ॥

के यूयं रघुनाथ ! नाथ ! किमिदं भृत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः,
 कोऽहं वत्स ! वदाशु, देव ! भगवानार्यो भवान् राघवः ।
 किं कुर्मो विजने वने, तत इतो देवी समन्विष्यते,
 का देवी, जनकाधिराजतनया हा हा प्रिये ! जानकि ! ॥ २५ ॥
 हारो नारोपितः कण्ठे मया विच्छेदभीरुणा ।
 इदानीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः ॥ २६ ॥

के यूयमिति । यूयं के ? इति रामोक्तिः । हे रघुनाथ !
 हे नाथ ! इदं किम् ? अस्मीति अहमित्यर्थे अव्ययम्, अस्मि
 अहं ते तव भृत्यः किङ्करः लक्ष्मणः । इति लक्ष्मणोक्तिः । हे
 वत्स ! अहं कः ? आशु शीघ्रं वद ब्रूहि । रामोक्तिः । देव !
 भवान् भगवान् सर्वशक्तिमान् आर्यः राघवः । लक्ष्मणोक्तिः ।
 विजने वने किं कुर्मः ? इति रामोक्तिः । तत-इतः समन्ता-
 दित्यर्थः, देवी सीता समन्विष्यते समनुसन्धीयते । लक्ष्मणोक्तिः ।
 देवो का ? जनकाधिराजतनया । प्रिये जानकि ! हा हा
 किमिदमापतितमिति भावः । रघुनाथेत्यत्र वद नाथ इति, भृत्य
 इत्यत्र दास इति, वदाशु देव इत्यत्र स आर्य एवेति,
 भवानित्यत्र स क इति च पाठान्तरं सुगमम् ॥ २५ ॥

हार इति । विच्छेदभीरुणा मया, विक्षेपभीरुणेति पाठान्तरं,
 कण्ठे हारः न आरोपितः न निहितः, इदानीम् आवयोः सीता-
 रामयोः मध्ये सरित्सागरभूधराः नदीसमुद्रपर्वताः, वर्त्तन्ते इति
 शेषः । स्वल्पस्य विक्षेपस्य शान्तये कण्ठे हारार्पणं महत्तु
 एतादृशस्य शान्तये कामुपायं करिष्यामीति भावः । आवयोर्मध्ये
 सरित्सागरभूधरा इत्यत्र अन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा इति
 पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २६ ॥

सोढस्तातवियोगः, सोढो रान्यश्रियो वियोगोऽपि
सोढो विपिने वासः, सोढुं न भवामि जानकीविरहम् ॥ २७ ॥
इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसाधस्याः स्पर्शा वपुषि बहुलचन्दनरसः ।
अयं कण्ठे वाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसद्यसु विरहः ॥ २८ ॥
वासि वात ! यतः कान्ता, तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।
रत्नेन्द्रां कोऽनया नान्यः, शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ २९ ॥

सोढ इति । तातस्य पितृर्वियोगः सोढः सद्यतां नीतः,
रान्यश्रियः राजनक्ष्म्याः वियोगोऽपि सोढः, विपिने अरण्ये वासः
सोढः, किन्तु जानकीवियोगं सोढुं, न भवामि न प्रभवामि,
न शक्तोमीत्यर्थः । आर्या वृत्तं, "यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा
तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या ॥"
इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

इयमिति । इयं सीता गेहे लक्ष्मीः गृहलक्ष्मीरित्यर्थः, इयं
नयनयोः चक्षुषोः अमृतवर्त्तिः सुधालेप इत्यर्थः, वपुषि शरीरे
अस्याः सीतायाः असौ स्पर्शः बहुलः प्रभूतः चन्दनरसः चन्दन-
द्रवः, कण्ठे अयं वाहुः शिशिरमसृणः शीतलकोमलः मौक्तिक-
सरः मुक्ताहारः, मौक्तिकरस इति पाठे मौक्तिकरसः मुक्तामणि-
द्रवः इत्यर्थः, यदि परं केवलं विरहः ते विच्छेद एव असद्यो न,
तदा अस्याः किं प्रेयः ? प्रियतरं न ? सर्वमेव परमप्रियमित्यर्थः ।
रूपकालङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

वासोति । हे वात ! पवन ! यतः यत्र कान्ता प्रिया,
वर्त्तते—इति शेषः, ततः वासि वहसि, तां कान्तां स्पृष्ट्वा

तद्वियोगसमुत्थेन तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ।

रात्रिन्दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ३० ॥

वायुर्दक्षिणतो, वनानि(शिखी च) पुरतो, भृङ्गध्वनिर्वामतः,

पथाद्दुःसहं चक्रवाकचरि(रुदि)तं चोर्द्ध्वं सुधादीधितिः ।

इत्थं दुःसहपञ्चतापसहिते मध्ये मया ध्यायता,

नेथ्यन्ते कति वा प्रजागरभरैरत्यन्तदीर्घाः क्षपाः ॥ ३१ ॥

मामपि स्पृश । अनया कान्तया अन्य,, अत्रान्यशब्दयोगे
तृतीया कवेर्निरद्भुशत्वात् सोढव्या । कः कोऽपोत्यर्थः, मां न
रक्षेत् रक्षितुं शक्नुयात् । एतेन तत्स्पृष्टवातेन जीवितुं शक्यं
कथमपि जीवनं धर्तुं पारयितव्यं, मयेति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २८ ॥

तद्वियोगेति तस्या विद्योग. विरह. तस्मात् समुत्तिष्ठ-
तीति तद्वियोगसमुत्थं तेन तस्याच्चिन्ता एव विपुलाः प्रचुरा.
धर्चिषो यस्य तेन मदनाग्निना कामानलेन मे मम शरीरं
रात्रिन्दिवम् अहोरात्रं दह्यते । रूपकालङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३० ॥

वायुरिति । दक्षिणत दक्षिणस्या. दिशः दक्षिणस्या
दिशि वा वायुः मलयपवन इत्यर्थः, वहतीति-शेषः, पुरतः
अग्रतः, अग्रे इत्यर्थः, वनानि काननानि, वर्तन्ते इति शेषः, शिखी
चेति पाठे शिखी मयूरचेत्यर्थः । वामतः वामभागे भृङ्गाणा
ध्वनि. भ्रमरविरतम् । पथात् पृष्ठभागे दुःसहं सोढुमशक्य-
मित्यर्थः, चक्रवाकाणां चरितं युगलभावस्य विच्छेद इत्यर्थः,
रुदितमिति पाठे रुदितम् अन्योऽन्यस्य वियोगे कर्षणविरत-
मित्यर्थः । ऊर्द्ध्वं उपरि च सुधादीधितिः चन्द्रः । इत्थम्

चन्द्रचण्डकरायते, मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते
माला सूचिकुलायते, मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते ।
आलोकस्तिमिरायते, विधिवशात् प्राणोऽपि भारायते,
हा हन्त ! प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ ३२ ॥

एवं दुःसहैः पञ्चभिः तापैः सहितं युक्तं तस्मिन् मध्ये अभ्यन्तरे
ध्यायता चिन्तयता, पञ्चाग्निसार्धं—तपश्चरतेति भावः मया,
प्रजागरभरैः निद्राविरहातिशयैः कति वा कियतीर्वा अत्यन्त-
दीर्घाः अतिमहत्त्वः क्षपाः रात्रयः नेष्यन्ते अतिवाहन्ते ?
नातिवाहयितुं शक्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

चन्द्र इति । चन्द्रः चण्डकरः उष्णरश्मिः तद्वदाचरतीति
चण्डकरायते अतोव तापयतीति भावः, मृदुगतिः मन्दसञ्चारो
वातोऽपि पवनोऽपि वज्रमिव आचरतीति वज्रायते शरीरे
वज्रमिव स्पृशतोत्यर्थः । माला पुष्पस्रक्, माल्यमिति पाठा-
न्तरम्, सूचिकुलमिव आचरति सूचिपङ्क्तिरिव विध्यतीति
भावः । मलयजस्य चन्दनस्य आलेपः प्रलेपः स्फुलिङ्गः अग्निकणः
स इवाचरति स्फुलिङ्गायते अग्निकणवत् आनिम्पतीति भावः,
“त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः । आलोकः उद्योतः,
“आलोकौ दर्शनोद्योतौ” इत्यमरः, तिमिरमिव आचरति अन्य
कारणदाभातीति यावत्, आलोकस्तिमिरायते इत्यत्र रात्रिः
कम्पगतायते इति पाठान्तरम् । किं बहुना विधिवशात्
दुर्द्वेषवशात् प्राणोऽपि जीवनमपि भारायते भार इवाचरति,
अपगमे सुखं जनयतीति भावः । हा हन्त इति खेदातिशये,
प्रमदायाः प्रेयस्याः वियोगसमयः संहारकाल इवाचरति

रे रे निर्दय ! दुर्निवारमदन ! प्रोत्फुल्लपङ्केरुहान्,
 बाष्पान् स्रवणं संवृणु, त्यज धनुः, किं पौरुषं मां प्रति ।
 कान्तायास्तु वियोगजातहुतभुग्ज्वालाप्रदग्धं वपुः,
 शूराणां मृतमारणे न हि परो धर्मः प्रयुक्तो बुधैः ॥ ३३ ॥
 आपुङ्गाग्रममो शरा मनसि मे मग्नाः समं पञ्च ते,
 निर्दग्धं विरहाग्निना वपुरिदं तैरेव सार्धं मम ।
 तत् कन्दर्प ! निरायुधोऽसि भवता जेतुं न शक्तः परो
 दुःखी स्यामहमेक एव, सकलो लोकः सुखी(खं)जीवतु ॥ ३४ ॥

कल्पान्त इवावभासते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । शार्दूलविक्री-
 ढितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

रे इति । रे रे निर्दय निष्ठुर ! दुर्निवार ! अप्रतिसमा-
 धेय ! मदन ! प्रोत्फुल्ल, प्रकर्षेण विकस्वरा इत्यर्थः, पङ्केरुहा
 पद्माः तान्, (अत्र पङ्केरुहशब्दस्य पुंलिङ्गता पूर्ववत् सोढव्ये)।
 बाष्पान् शरान् संवृणु संवृणु मा सुञ्च मा सुञ्चेति भावः, धनु
 कार्मुकं त्यज मा प्रति पौरुषं पुरुषकारः, पराक्रम इत्यर्थः,
 किम् ? किमर्थमित्यर्थः, वपुः शरीरन्तु ममेति शेषः, कान्ताया
 वियोग एव जात उत्पन्न यो हुतभुक् अग्नि तस्य ज्वालाभि
 शिखाभि प्रकर्षेण दग्ध (नृतोऽहमिति भावेः, मृतस्य मारणे
 शूराणां बलवता परो महान् धर्मः बुधैः विद्वद्भिः न हि नैव
 प्रयुक्तः कथितः, मृतोपरि प्रहारो न पौरुषायेति भावः ।
 शार्दूलविक्रीढितं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

आपुङ्गाग्रमिति । ते तव अमी पञ्च शरा. आपुङ्गाग्रं
 पुङ्गाग्रपर्यन्तं समं युगपदेव मे मम मनसि मग्ना. निपतिताः
 मम इदं वपुः शरीरं विरहाग्निना वियोगानलेन कर्त्ता

क्षणं विकमितागोकतने विश्रम्य ।

रक्तम्बं नवपल्लवैरहमपि न्नाघ्यैः प्रियाया गुणै-

श्वामायाति गिनीमुखाः अरधनुर्मुक्ताः सखे । मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे, तद्वन्ममाप्याययोः .

सर्वं तुल्यमगोक ! केवलमहं धात्रा सगोकः कृतः ॥ ३५ ॥

एवं देवादस्रं गते मार्त्तण्डमण्डले प्रचण्डमार्त्तण्डमिवो-
दयस्तमचण्डरश्मिमण्डलमाखण्डलदिशि अवलोक्य लक्षणं
प्रति रामः । (क)

तैरेव शरैः सार्द्धं निर्दग्धं निःशेषेण भस्मोक्तम् । तत्तस्मात्
हं कन्दर्प ! त्वं निरायुधः निरस्त्रः अस्मि, भवता परः मदन्य
इत्यर्थः, जेतुं न शक्तः, अहमेक एव दुःखी स्यां, तव शरे-
निर्दग्धत्वादिति भावः, सजलः, अन्य इति शेषः, लोकः सुखी
सन्, त्वत्पोढनाभावादिति भावः, सुखमिति पाठे सुखं यथा
तथेत्यर्थः, जीवतु प्राणान् धारयतु । शार्दूलविस्तीर्णितं
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

सौमित्रे । दाववज्जिस्तुरुशिखरगतो वार्यतां निर्भरोदौ ,
 का वार्त्ता दाववज्जेरयमुदयगिरेरुज्जिहीते हिमांशु ।
 धत्ते धूम पुरस्तात् किमिति कथय तत् नैष धूमो, धरण्या
 ऋ येय सङ्गताभूदयि धरणिमुते । कुत्र सीते । स्थितासि ? ॥३६॥
 जानकि । जानकि । मैथिलि । मैथिलि । वैदेहि । वैदेहि । ।
 जनकमुते । जनकमुते । सीते । सीते । क्व याताऽसि ॥ ३७ ॥

तद्वत् कान्ताया जानक्या पादतलाहति प्रणयकोपादिति भाव
 मुदे भवतोत्यन्वय । अत आश्रयो सर्वं तुल्यम् अह कवल
 धात्रा विधिना सशोक शोकसहित कृत त्वमशोक अहन्तु
 सशोक इति विशेष इति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥३५॥

(क) मार्त्तण्डमण्डले सूर्यमण्डले । अचण्डरश्मिमण्डल
 शोतरश्मिमण्डलम् । आखण्डलदिशि प्राच्या दिशि ।

सौमित्रे इति । हे सौमित्रे ! तरुशिखरगत वृत्तायलग्न
 दाववज्जि वनाग्नि निर्भरोदौ निर्भरवारिभि वार्यता निर्वा
 प्यताम् । रामोक्ति । दाववज्ज वनानलस्य वार्त्ता का ? क
 सवाद ? अय हिमांशु चन्द्र उदयगिरे उदयाचलात् उज्जि
 हीते उहच्छति । लक्ष्मणोक्ति । अय पुरस्तात् अयत
 किमिति धूम धत्ते । तत् कथय ? पुरस्तात् किमिति कथय
 तदित्यत्र हिमांशु कथमयमिति पाठान्तरम् । रामोक्ति ।
 एष धूमो न धरण्या पृथिव्या छाया इय सङ्गता अत्रेति शेष,
 अभूत् । लक्ष्मणोक्ति । अयि धरणिमुते पृथ्वीकन्ये सीते ।
 कुत्र स्थिता असि वर्त्तसे ? रामोक्ति । कुत्र मास्तेऽसि सीते
 इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३६ ॥

जानकीति । सुगमम् ॥ ३७ ॥

यत्र यत्र न जगाम राघवस्तत्र तत्र बुबुधे स भैद्यिनीम् ।

यद्यदेति भवनं न भिक्षुकस्तत्तदत्रपरिपूर्णमीक्षते ॥ ३८ ॥

एवं दैवात् गोगवयगजशार्दूलसिंहादिभैरवजन्तुसङ्घीर्ण-
तान्तमालविशालासु अरख्यस्थलीषु सीतागतान्तरात्मना
रामिण ।

विचिन्वता तेन विदेहपुत्रीं दृष्टो जटायुः श्वसितावशेषः ।

सीता हता ते दशकन्धरीणेत्यावेद्य सद्यः स तनुं सुमोच ॥ ३९ ॥

ज्ञात्वा दगरयस्येनं मित्रं शत्रुनिसूदनम् ।

हा तात ! किमिदं नाम रामः पक्षीन्द्रमत्रवीत् ॥ ४० ॥

यत्रेति । राघवो रामः यत्र यत्र प्रदेशे न जगाम, तत्र तत्र
स राघवः भैद्यिनीं, स्थितामिति शेषः, बुबुधे व्यतकेयत् । तथाहि
भिक्षुकः यत् यत् भवनं न एति न गच्छति तत्तत् भवनम्
अत्रपरिपूर्णम् ईक्षते पश्यति, मन्यते इत्यर्थः । अत्र उभयोरपि
वाक्ययोः सामान्यधर्मस्य एकरूपतया पर्यवमानात् प्रतिवस्तु-
पमानद्वारः, “प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्यधीर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति लक्षणात् ।
रथोद्धता हत्तं, “रात्प रैर्नरनगै रथोद्धता” इति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

विचिन्वतेति । विदेहपुत्रीं जनकात्मजां विचिन्वता अन्विष्यता
तेन रामिण श्वसितं निश्वासः अवशेषो यस्य तथाभूतः
जटायुः दृष्टः । स जटायुः दशकन्धरीण, राघवेन ते तव सीता
हता इति आवेद्य सद्यः तत्क्षणं तनुं क्लीवरं सुमोच तत्याज ।
उपजाति हत्तम् ॥ ३९ ॥

प्राप्तेति । रामः शत्रुनिसूदनं शत्रुन्तपम् एनं पक्षीन्द्रं
पक्षिराजं जटायवं जटायुषं वा दगरयस्य मित्रं सखायं ज्ञात्वा

पारलौकिकं कृत्वा पुटाञ्चलिः ।

तात । त्वं निजतेजसैव गमित, स्वर्गं, व्रज, स्वस्ति ते,
व्रूमस्ते किमिमा बधूहृतिकथा तातान्तिके मा कथाः ।

रामोऽहं यदि तद्दिने कतिपर्यैर्व्रीडानमत्कन्धरः

साहं वन्धुजनैः सुरेन्द्रविजयी वक्ता स्वयं रावणः ॥ ४१ ॥

कियद्दूरं गत्वा भग्नं रावणरथं दृष्ट्वा ।

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राद्भुश(र)

क्रूरापस्किरमाणभङ्गुरनखतोदिव्रुटद्वन्धनः ।

हा तात । इदं किं नाम इति अब्रवीत् उवाच । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ४० ॥

तातिति । हे तात । त्वं निजतेजसैव स्वर्गं गमित, नीत,
व्रज गच्छ, ते तुभ्यं स्वस्ति शुभम्, अस्त्विति शेषः, ते तुभ्यं
तव वा किं व्रूम. १ किं कथयाम, १ न किमपि कथनीय-
मस्तीत्यर्थ, इमां बधूहृतिकथा जानकीहरणवाचीं तातस्य
पितु, स्वर्गतस्येति शेष, अन्तिके समीपे मा कथा न कथय ।
यदि अहं राम., स्यामिति शेष, तत् तदा कतिपर्यैरस्यै-
रेवैत्यर्थ., दिने. सुरेन्द्रविजयी देवेन्द्रजेता रावण. वन्धुजनै
साहं सह व्रीडया लज्जया, सीताहरणरूपदुष्कृतजनितयेति
भावः, नमन्ती कन्धरा श्रीवा यम्य तथाभूतः सन् स्वयं वक्ता
वक्षति. (तव सुपाहरणात् सर्वशोऽहं निधनं गत इति तातान्तिकं
स्वयं कथयिष्यतीत्यर्थ) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

भग्न इति । अयं रावणरथः रावणस्य स्यन्दनः तातेन
वज्राद्भुशं वध्निर्मितं वक्राश्रमकृतं तद्वत् क्रूराः दारुणाः
अपस्किरमाणाः उद्विद्य भाकपंस्तः भङ्गुरा भञ्जनकारिणः,

हा सीरध्वजराजपुत्रि । स तटा दृष्टस्त्वया धन्यया
पचीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारपञ्चाननः ॥ ४२ ॥

जटायुवचसा रावणेन सीता हृतेति निश्चित्य

आत्मानमधिक्षिपति ।

राज्यनाशो वने वासो हृता सीता मृतः पिता ।

एकैकमपि यद्दुःखं समुद्रमपि शोषयेत् ॥ ४३ ॥

कर्त्तरि घुरच्प्रत्ययः न तु कर्मकर्त्तरि, तथात्वे भङ्गुरा भङ्गप्रवणा
इत्यर्थः स्यादिति बोध्यं, ये नखाः व्रीटयश्चवय तैः तटाघातै-
रित्यर्थः, वृटत् विश्लयत् बन्धनं यस्य तदाभूतः कथं केन
प्रकारेण भग्नः खण्डितः अस्ति ? (असम्भवमिदमिति भावः,
क्रूरावस्करणेन भङ्गरनसत्कोटीवृट्ज्जं धनुरिति पाठे अयं
रावणरथः तस्मिन् कथं भग्नः, तथा वज्राहुशस्येव क्रूरं दुःसंहं
यत् अवस्करणं तुण्डेन उद्भियाकर्षणं तेन भङ्गरे वक्त्रे लसन्त्यौ
ये कोटी धनुरग्रभागी तयोः सकाशात् वृटन्ती ज्या मीर्वी
यस्य तादृशं धनुश्च, भग्नमिति शेषः । हा इति खेदे सीरध्वज-
राजपुत्रि । जानकि । हे इति पाठान्तरम्, -तदा तस्मिन्
काले, हरणसमये इत्यर्थः, धन्यया पुण्यवत्या त्वया दशकण्ठः
रावण एव कुञ्जरः हस्ती तस्य शिरःसु सञ्चारे आरोहणे
इति यावत्, पञ्चाननः सिंहः, "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः" इत्यमरः,
पचीन्द्रः पक्षिराजो जटायुः दृष्टः अवलोकित, आत्मव्राणायेति
भावः । तदेत्यत्र तथेति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

राज्यनाश इति । राज्यस्य नाशः भंगः, वने वासः, सीता
हृता, पिता मृतः, एकैकमपि येषां राज्यनाशादीनां दुःखं

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ४४ ॥

युक्तमेव हि कैकेया भरतस्याभिषेचनम् ।

भार्यामपि न यो रक्षेत् स कथं पालयेन्महीम् ॥ ४५ ॥

भद्रं कृतं हि तातेन, येनाहं वनवासितः ।

एषापि हि न मे बुद्धिः क्व नृगः क्व हिरण्यः ॥ ४६ ॥

सगरात् सागरः कीर्त्तिर्गङ्गा कीर्त्तिर्भगीरथात् ।

समुद्रमपि शोषयेत्, समुद्रशोषणमिव हृदयशोषणमिति
भावः । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ४३ ॥

एकस्तेति । अहम अर्णवस्य समुद्रस्य पारमिव यावत्
एकस्य दुःखस्य अन्तं न गच्छामि, तावत् द्वितीयं दुःखं मे मम
समुपस्थितं, तथाहि अनर्था विपदः, दुःखानीत्यर्थः, छिद्रेषु
रन्ध्रेषु बहुलीभवन्ति विस्तृतिभाषयन्ते इत्यर्थः । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । इन्द्रवज्रा छत्तम् ॥ ४४ ॥

युक्तमिति । भरतस्य अभिषेचनं राज्ये नियोगः कैकेया
युक्तमेव उचितमेव, हि यतः य. भार्यां पत्नीमपि न रक्षेत्
न रक्षितुं शक्नुयात् सः कथं केन प्रकारेण महीं पृथिवीं
पालयेत् रक्षेत् ? नैव रक्षितुं शक्नुयादित्यर्थः । अनुष्टुप्
छत्तम् ॥ ४५ ॥

भद्रमिति । येन तातेन पिता अहं वनवासितः वनं
प्रेषितः, तेन तातेन भद्रं युक्तं कृतं हि, नम वनप्रेषणं पितु-
रुचितमेवेत्यर्थः । मे मम एषा बुद्धिरपि न, अस्तीति शेषः, यत्
नृगः क्व, हिरण्यः काश्चनमयः क्व ? न कथमपि नृगस्य
हिरण्यत्वं मन्ववतीति भावेः । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ४६ ॥

अस्माकमीदृशी कीर्त्तिरेका भार्या न रक्षिता ॥ ४७ ॥
 लब्धव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।
 अतो न शोचामि न विस्मयो मे ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥ ४८ ॥
 या पाणिग्रहलालिता सुतरुणी तन्वी सुवंशोद्भवा,
 गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्यं मनोहारिणी ।
 सा केनापि हता, तथा विरहिणी(ता) गन्तुं न शक्ता वयं,
 हे भित्तो । तव कामिनी ? न हि न हि प्राणप्रिया यष्टिका ॥ ४९ ॥

सगरादिति । सगरात् मत्पूर्वपुरुषादिति भावः, सागरः
 (कीर्त्तिः जातेति शेषः, अश्वमेधीयाश्वान्वेषणे पातालगमनार्थं
 पुत्रैः भूमिखननात् सागरो जात इति भावः) भगीरथात्
 अपरात् पूर्वपुरुषादिति भावः, गङ्गा कीर्त्तिः जातेति शेषः,
 सगरपुत्राणां कपिलकोपदग्धानाम् उद्धाराय भूतले गङ्गा
 आनीता भगीरथेनेति भावः, अस्माकम् ईदृशी कीर्त्तिः यत् एका
 अपिरत्राध्याहार्यः, एकापीत्यर्थः, वद्धो भार्या दूरे आसतामिति
 भावः, न रक्षिता न रक्षितुं शक्ता । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४७ ॥

लब्धव्यमिति । मनुष्यः लब्धव्यम् अर्थं लभते प्राप्नोति,
 देवोऽपि तम् अर्थं वारयितुं न शक्तः न क्षमः । अतः कारणात्
 न शोचामि न दुःखं करोमि, न च मे मम विस्मयः क्षमत्कार-
 बुद्धिः, अस्तीति शेषः, ललाटलेखः विधाटलिपिः न पुनः
 प्रयाति नैवान्यथा भवतीत्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

येति । या पाणिग्रहात् आरभ्य पाणिग्रहणेन करग्रहणेन
 च लालिता सादरं पालितेत्यर्थः, सुतरुणी सुन्दरी युवती
 सुनवीना च तन्वी कृशाङ्गी सुवंशोद्भवा महाकुलोद्भवा सुदु-
 वेणुसम्भवा च गौरी गौरवर्णा एकत्र निमर्गात् अन्यत्र

अर्हे चेतसि जानकी परितपत्यर्हे च लङ्केश्वरः
 तच्चार्यं मदनानल. कवलयत्यर्हञ्च रोषानलः ।
 इत्थं दुर्विधिसङ्गमव्यतिकरसुख्यो हयोरंशयोः
 एक वेद्मि तुपाग्निदग्धमपरं दग्धं करीपाग्निना ॥ ५० ॥

त्वगपनयनादिति भावः, स्पर्शसुखावहा सुखम्पर्शा गुणवती
 शीलसौन्दर्यादिशान्तिनी चिक्कणतादिसमन्विता च नित्यं
 सततं मनोहारिणी हृदयङ्गमा, मा केनापि हता चोरिता, तथा
 विरहिणः वियोगिनः वयं गन्तुं चलितु न शक्ताः । हे भिक्षो !
 तव कामिनी १ -अस्तीति शेष. इति केनापि पृष्टे, नहि नहि
 कामिनी मम नास्ति नास्ति प्राणप्रिया यष्टिका अवलम्बनदण्ड
 इत्यर्थः । (अत्र गोपनीयमर्थं कथञ्चन द्योतयित्वा पश्चादन्यथा-
 करणात् अपञ्चतिरलङ्कारः, "गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा
 कथञ्चन । यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपङ्कतिः ॥" इति
 लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

अर्हे इति । अर्हे चेतसि चित्तस्वार्हंशे इत्यर्थः, जानकी
 सीता तिष्ठतीत्यर्थः, अर्हे च, अपरस्मिन्निति शेषः, लङ्केश्वरः
 रावण. परितपति परितस्त्रापं ददातीत्यर्थः । तच्चार्यं प्रथम-
 मिति भावः, मदनानलः कामाग्नि. कवलयति धमति, अर्हञ्च,
 द्वितीयमिति शेषः, रोषानलः क्रोधाग्निः, कवलयतीत्यन्वयः,
 जानकीं प्रति मदनानुरागः रावणं प्रति क्रोध इति भावः, इत्थं
 हयोरपि अंशयोः, चेतस इति शेषः, दुर्विधिः दुर्द्वयं तस्य सङ्गमः
 समागमः तस्य व्यतिकरः प्रभाव. सुख्यः, अतः एकम् अंशं
 प्रथममिति भावः, तुपाग्निना तुपानलेन दग्धम् अपरम्
 अंशं द्वितीयमिति भावः, करीपाग्निना शुष्कगोमयानलेन

अन्वेपयामि सुमुखीं, विमुखो विधाता,
तां विस्मरामि, निविडप्रणयो विरोधी ।

अङ्गीकरोमि गरलं, कुलयोः कलङ्कः,

शान्तिं भजामि, कुटिलं धनुरन्तरायः ॥ ५१ ॥

न मे दुःखं प्रिया दूरे, न मे दुःखं हृतेति सा ।

एतदेव हि शोचामि, चापो यदभिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

मांसं काश्चाटभिगतमपां विन्द्वो वाप्पपातात्

दग्ध वेद्मि मन्ये इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

अन्वेपयामीति । सुमुखीं सुवदनां मीताम् अन्वेपयामि अनुसन्दधामि, किन्तु विधाता विमुखः प्रतिकूलः, अन्वेपणे फलं नास्त्येति भावेऽ) । तां कान्तां विस्मरामि विस्मर्त्तुमिच्छामि, किन्तु निविडप्रणयः सान्द्रप्रेमा विरोधी प्रतीपः, (विस्मरणं प्रति-वध्नातीति भावः) गरलं विषम् अङ्गीकरोमि विषपानेन प्राणान् त्यक्तुमिच्छामीति भावः, किन्तु कुलयोः पितृमातृवंशयोः पितृश्वशुरवंशयोर्वा कलङ्कः अपवाटः, स्यादिति शेषः, शान्तिं भजामि तूष्णीं तिष्ठामीत्यर्थः, किन्तु धनुः कार्मुकम् अन्तरायः विघ्नः, धनुषा प्रतीकारविधाने मां समुद्योजयतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

नेति । प्रिया जानकी दूरे, तिष्ठतीति शेषः, इति मे मम न दुःखं, सा प्रिया हृता इति मे मम न दुःखम्, अस्तीति शेषः, चापः धनुः यत् अभिवर्त्तते तिष्ठति एतदेव शोचामि, हि मम धनुर्धारणं विफलं यदनेन प्राणाधिका कान्तापि न रक्षितेति दुःखमनुभवामीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(तद्विरहे प्राणधारणादात्मनः काठिन्यं प्रारब्धावश्यमोग्यत्वं

तेज कान्तापहरणवशाद् वायव श्वासदैर्घ्यात् ।

इत्य नष्ट विरहवपुपस्तन्मयत्वाच्च शून्य

जीवत्येव कुलिशकठिनो रामचन्द्र किमेतत् । ५३ ॥

दर्शयति मासमिति । काश्यात् दुश्चिन्तया क्रमेण क्षीणत्वात्
 माम क्षितिरशभूतमिति भाव अभिगतं नष्टमित्यर्थं अपा
 विन्द्व जलीयभागा इति भाव वाष्पाणाम् अश्रूणा पातात्
 अभिगता इति लिङ्गवचनव्यत्यासेनान्वय । तेज प्रताप इति
 भाव कान्ताया अपहरणवशात् अभिगतमित्यन्वय । वायव
 मरुद्भागा इति भाव श्वासाना निश्वासाना दैर्घ्यात् अभिगता
 इत्यन्वय । इत्यम् एव विरहे यत् वपु शरीरे तस्य तन्मय
 त्वात् सोतया पूरितनिखिलावकाशत्वादिति भाव शून्य
 व्योमभागश्च नष्टम् । (उक्तञ्च सिद्धान्तमुक्तावल्याम्, “तस्मिन् यत्
 कठिनत्वं मा भू तज्जल यद्द्रवात्मक, तेजो भवेद् यदुष्णत्वं
 तत् सञ्चरद् यं स मारुत सुपिर यत्तदाकाशमिति पञ्चात्मक
 वपु” इति । कारणाभावात् कार्यस्याप्यभाव इति नयादेतत्
 कार्येन्द्रियगणोऽपि नष्ट इति द्योतितम् । उक्तञ्च तत्रैव “अवणे
 व्योमतो वायोऽम्बक् नेत्रे तेजसो जलात् । रमना भूमितो
 घ्राणमिति पञ्चेन्द्रियोद्भव ॥ इति आहकाभावे आह्रस्याप्यभाव
 इति नयेन इन्द्रियगणविषयाणामप्यभावे व्यञ्जित । तथा
 चास्य क्षित्वादिपञ्चकमिन्द्रियपञ्चक तद्ग्राह्यविषयपञ्चकञ्च
 नष्टमिति ध्वन्यते । कर्मेन्द्रियाणाञ्च वायुकार्यत्वात् तस्यै
 नय एव महदहह्वारमनसित्तानाञ्च पृथिव्यपृथिवीवायूनां
 माश्विकाग्निभ्यो जातानां तन्नहिनय एव नय इति चतुर्विधमिति
 तत्त्वमय सुतरां जात इति भावे; एषु मत्पि रामचन्द्र

(ख) एवं दैवयोगाद् गोगवयगजभुजङ्गशरभशार्दूलकोलबहुल-
कोलाहलाद्गतभूतधेतालसमुत्तालकालकराल-चक्रवालकण्ठनाल-
प्रोच्छलत्तुमुल-घोर-चीत्कार-मिलित-बहुलान्धकार-कलित-गह्वरा-
न्तरालविलसदधिरल-सरल परिमलबहल चञ्चलगलद्विमल-सकर-
न्दविन्दकीलालजालपिच्छिलालवालतुलितप्रमत्तालि-माला-मन्दा-

कुलिशकठिनः वज्रकठोरः अत एव जीवति, एतत् किम् ?
चतुर्विंशतितत्त्वविगमेऽपि प्राणितीत्याद्यर्थमिति सन्दर्भार्थः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(ख) एवमित्यादि । दैवयोगात् विधिवगात्, सहसेत्वर्यः,
गोगवयादि .पक्षिणीपक्षवृद्धिमिति अरण्यानीमित्यस्य विग्रे-
पणम् । भुजङ्गश्चित्रमृगः सर्पे वा, “भुजङ्गो सर्पचित्रकौ” इति
धरणिः । शरभः अष्टापदमृगविशेषः, गवयः गोसदृशो जन्तु-
विशेषः, कोलः वराहः, ‘कोलः पोषी किरिः किटिः’ इत्यमरः ।
गोगवयादिकीलान्तानां कीलाहलेन निनादेन आहृताः आका-
रिताः ये भूताः मृतशरीराविष्टाः प्रेताः वेतानाः रुद्रगणभेदाच्च
तेषां संमुत्तान्तानि महान्ति यानि कालवल्करानानि भीषणानि
चक्रवालानि समूहाः, “चक्रवालन्तु मण्डलम्” इत्यमरः, तेषां
कण्ठनालीभ्यः प्रोच्छलन् समुद्गच्छन् तुमुलो महान् यः घोरः
भीषणचीत्कारः तेन मिलिताः सद्गताः ये बहुलाः प्रभृताः
अन्धकाराः तैः कलितानाम् आहृतानां गह्वराणाम् अन्त-
रालेभ्यः अवकाशेभ्यः विलसन्तः स्फुरन्तः अधिरलाः घनाः
ये सरन्तानां देवदारुणां परिमलाः येषु तादृगाः बहला बहलाः

निलान्दोलवाचाल-दरदलित ललितमाकन्दवृन्द-वकुलमुकुल-
 धूलिजालखिलत्कीकिलकुल-विलासिनी कोमलालाप निखिल-
 गिरिशिखर-शिखिलास्य-लीलाकलापस्यानुकूललोलदृगोलाङ्गल-
 चञ्चकोरचक्र-मञ्जुगुञ्जदृ-हृत्पक्षिणी पक्षवृद्धिं गगनचुम्बनवद-
 लघ्य-विपुल फलभारावलम्बनालम्बितानन्त जन्तु सन्तोषपीप नि-
 दीप भूषणाध्युपित-निःशेष - सविशेषामृतवर्ष-स्पर्धि-वर्धिष्णु-रस-
 रसान्-प्रियालङ्किताल-तमाल कृतमाल-विशाल-शालमल-मालूर-
 शल्लकी शिरीषासन-शमीशाक-शिशपाशोक-चम्पक-सुरदार कोवि-

“पयः कोमलमनृतम्” इत्यमर, तेः पिच्छिलेषु पूर्णेषु आलवालेषु
 हृत्तमूलजनाधारगर्भेषु ललिता लुब्धाः ये प्रमत्ता अलयः भ्रमराः
 तेषां माला, तथा मन्दानिलस्य मन्दं मन्दं मञ्चरती मात-
 रिश्वनः आन्दोलेन प्रकम्पनेन वाचाला मुखरा या दरदलि-
 तानाम् ईषदिकसितानाम् अतएव ललितानां सुन्दराणां, मनो-
 हराणामित्यर्थः, “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इति कोपः, माकन्द-
 वृन्दानाम् आम्रममूहानां वकुलमुकुलानाञ्च धूलिजालेषु
 परागनिवहेषु खेलन्त्यः विहरन्त्यः कोकिलकुलविलासिन्यः
 कोकिना इत्यर्थः, तामां कोमलेन मृदुना आलापेन निखि-
 लानि पूर्णानि यानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि तेषु ये
 शिखिनः मयूराः तेषां नगम्यनीलाकलापः नर्त्तनक्रीडातिगयः
 तस्य अनुकूलाः तदुत्साहहेतव इत्यर्थः, लीलन्ता इतस्त-
 यलन्तः गोलङ्गुलाः यानराः तथा चञ्चन्तः समस्तात् प्रमरन्तः
 चकोराः पक्षिविशेषाः तेषां चक्रेण सम्बुद्धेनेत्यर्थः, मञ्जु मनोह्रं
 गुञ्जन्ती नदन्ती हृत्पक्षिणीनां हृत्स्थितपक्षिणीनां पक्ष्य
 कुम्भस्य वृद्धिः ममृद्धिः, ममवाय इति यावत् यस्यां तथाविधाम् ।

दारकर्णिकार-सिन्धुवार बहुसार निम्ब जम्बुदुम्ब र-कदम्ब-करञ्ज-
शोभाञ्जन वज्रुल-निचुल-करूर खर्जूर-वीजपूर,जम्बीर-भाण्डीर-
यानीर काश्मीर-नारङ्ग कर्भरङ्ग-कदली-चन्दनानिद्रित-नवनी-
धात्री-वटुकुटज-पाटनाडोल=कडोल चोल-भद्रातक-विभीतक-
हरीतक्याम्नातक-केतक=कडूत-वैकडूत-मधूक-बन्धूक जयन्ती-
जयाश्वत्य तिन्तिडीनागकेशरादि-दुस्तराम् अरखानीं पर्यटन्
महावराहस्कन्धारुदम् उत्कटं रटन्तं करटं वामतो विलोक्य

गगनस्य आकाशस्य चुम्बनाय बह्वं लघ्वं यैः ते समुन्नता इति
यावत्, विपुलेन प्रभूतेन फलभारावनम्येन आनम्विता अव-
नताः अनन्तानाम् अशेषाणां जन्तूनां प्राणिनां सन्तीषं
पुण्यातीति सन्तोषपोष, सन्तोषकर इत्यर्थः, निर्दोषं विशुद्धं
यत् भूषणम् अनङ्गारः तदिव अध्वपितः निःशेषः बहुलः
सविशेषः विशिष्टगुणयुक्तः अमृतवर्षस्पर्दी पीयूषवर्षणसदृश
इत्यर्थः, वर्डिष्णुः प्रहङ्गः रसः स्वादः येषां तैः रसानादि-केशरा
दिभिः दुस्तरां दुष्पारामित्यर्थः । रसालः आम्रः, “आम्रयूतो
रसालः” इत्यमरः, प्रियालः राजादनाख्यवृक्षभेदः, “राजादनः
प्रियालः स्यात्” इत्यमरः, हिन्ताली हिङ्गोटकाख्यः वृक्षभेदः,
तमालः प्रसिद्धः, कृतमालः चतुरङ्गलाख्यवृक्षः, शात्मलः
शात्मली, मालूरः श्रीफलः, “मालूरः श्रीफली विल्वः” इत्यमरः ।
शङ्खकी गजभक्ष्यवृक्षविशेषः, शिरीषः प्रसिद्धः असनः तदाख्य-
वृक्षभेदः सुरदारुः देवदारुः, कोविदारुः चमरिकाख्यवृक्षः ।
बहुसारः सप्तच्छदः शोभाञ्जनः ‘सजिना’ इति प्रसिद्धः, निचुलः
स्यन्वेतसभेदः, करूरः वृक्षभेदः, कर्भरङ्गः, ‘कामराङ्गा’ इति
प्रसिद्धः, अन्ये च लवल्यादयः केशरान्ता वृक्षभेदाः आदयो येषां

दक्षिणतस्तु दक्षिणाचलप्रचलित मलयमालती-मरुवक खवङ्ग
 कङ्कोल दमनक-जाती-तगर शतपत्रादि-कमल-सुकुल कुमुदिनी-
 कङ्कार-परिमल मिलित चुम्बित ताम्रपर्णी कावेरी तुङ्गभद्रा सान्द्र-
 गभीर नीरधारा तरङ्ग परिपीत मैत्रावरुणतरुणी लङ्का शशाङ्क रुद्र-
 पादाद्रिसरलमिहल सालकथीगोपालक-पाण्ड्रमङ्गलगिरिप्रवाल-
 चोल कुन्तल केरल पुत्राटक कर्णाटक करहाट विदग्धान्ध्रुकामिनी
 नीरन्ध्र पोन्नस्तनवदन-घनजघनदोर्मूल-धम्बिलभारान्तराधिष्ठित

तै, दुस्तरा ताम् । महान् वराह, शूकरः तस्य स्कन्ध तम्
 आरूढ, तम् । उल्लट दारुण रटन्तं ध्वनन्त करटं काक,
 “काके तु करटारिष्ट” इत्यमरः । दक्षिणेति । दक्षिणाचलेषु
 दक्षिणदिग्वर्तिषु पर्वतेषु मध्ये प्रचलितो यो मलय, तदाख्यो
 गिरिः तत्र ये मालतीना मरुवकाणा खवङ्गाना कङ्कोलानां
 दमनकाना वृक्षभेदानां जातीना तगराणा शतपत्रादिकमल
 सुकुलाना शतपत्रमङ्गस्रपत्रप्रभृतिपद्मकुलाना कुमुदिनीनां
 कङ्काराणां रक्तोत्पलानाञ्च - परिमलाः विमर्दजनिता गन्धाः
 तेषां मिलित मेलनं, भावे क्तप्रत्ययः, तेन चुम्बिताः सङ्गताः याः
 ताम्रपर्णी कावेरी तुङ्गभद्रा नदीविशेषा इत्यर्थ, तासां
 सान्द्रा घना, गभीराः या नीरधाराः जलप्रवाहा, तासां
 तरङ्गेषु परिपीता, कृतावगाहना, परिपूर्वात् पिबते, कर्त्तरि
 क्तप्रत्ययश्चिन्त्यः, यद्वा तासां-तरङ्गैः कर्त्तृभिः परिपीताः
 चालिता धौताङ्गा इति यावत् मैत्रावरुणतरुणी अगस्त्यपत्नी
 लोपामुद्रेत्यर्थः, तथा लङ्काद्यन्ध्रपथ्यस्तदेशानां कामिन्यः—तासां
 नीरन्ध्राणा घनानां पीनानां स्तनाना वदनानां घनजघनाना

श्रीखण्डागुरु-कर्पूर-नृगमद कुङ्कुम-स्तोमसम्भृत-यक्षकर्दमविमर्द-
वर्द्धितविविधगन्धकुसुमवहुलपरिमलोद्गारि मारुताशनोत्थितचीर-
नीहार-काश्मीर-स्फटिक-शुद्धशङ्ख--कर्पूरकुन्दावदात-महाभुजङ्ग-
स्फीतफुत्कारप्रफुल्लफणामणौ क्रीडन्तं शोकभञ्जनं सञ्जन-
ञ्चावलोक्य वामेनाच्छा सकरुणं सवाप्यश्च दक्षिणेन सवि-
स्मयं मानन्दम् । (ग)

ततोऽन्यतो गत्वा श्रीखण्डागुरुकर्पूरनृगमदकुङ्कुमस्तोमसम्भ-
वक्रजातोतगर-चम्पकादि-गन्धकुसुमवहुलमारुतोत्थितस्य चीर-
नीहारस्फटिकशङ्खकर्पूरकुन्दावदातस्य स्फीतफुत्कारप्रफुल्लस्य

टीर्मूलानां मुजामूलानां धम्मिल्लानां संयतकुन्तलानां, "धम्मिल्लाः
संयताः कवाः" इत्यमरः, भारस्य अन्तरेषु अधिष्ठितः यः
श्रीखण्डः चन्दनम् अगुरु कर्पूरं नृगमदः कस्तूरी कुङ्कुमः
तेषां स्तोमः समूहः तेन सम्भृतः यः यक्षकर्दमः प्रागुक्तः
पद्मभेदः तस्य विमर्देन वर्द्धितः विविधानां गन्धकुसुमानां
वहुलः प्रभृतः परिमलः तस्य उद्गारी वाही यः मारुतः वायुः
स अशनं भोजनं यस्य स चामौ सत्थितः--अर्द्धमिति यावत्,
चीरं दुग्धं नीहारः शिशिरः काश्मीरस्फटिके इव शुद्धः निर्मलः,
स्वच्छ इत्यर्थः, शङ्खकर्पूरकुन्दवत् अवदातः खेती यः महान्
भुजङ्गः सर्पः, "अवदातः सिता गौरी बलचो धवलोऽर्जुनः" इत्य-
मरः, तस्य स्फीतेन प्रवृत्तेन फुत्कारेण श्वासविशेषेत्यर्थः,
प्रफुल्लायाः फणायाः मणिः रत्नं तत्र क्रीडन्तं विहरन्तं शोक-
भञ्जनं शोकनाशनं, दर्शनेनैव दुःखमवसाययन्तमित्यर्थः ।

(ग) ततोऽन्यता गत्वत्यादि । श्रीखण्डादिचम्पकादीनां
गन्धद्रव्याणां कुसुमानाञ्च बहुलेन मारुतेन तत्पानार्थमिति

भुजङ्गस्य फणामणौ कामिनीलोचनगञ्जनं खञ्जनं दृष्ट्वा
राम । (ग)

काक कपोलस्थलसंस्थितो मे कीलस्य वामे व्यसन भदौ स्यम ।
राज्य भुजङ्गस्य फणाधिरूढो व्यनक्तव्यो दक्षिणखञ्जरीट ॥५४॥

क्षणं विचिन्त्य विश्वस्य च सवाप्यम् ।

भो भो भुजङ्ग । तरुपल्लवलीलजिह्व ।

बन्धूकपुष्पवरगोभितपुष्कराक्ष । ।

पृच्छामि ते पवनभोजन । कीमलाङ्गी

काचित् त्वया शरदचन्द्रमुखो न दृष्टा ? ॥ ५५ ॥

भाव उल्लितस्य अर्द्धोद्धतस्येत्यर्थं, चीरेत्यादिवत् भवदातस्य
गौरम्य स्फोतिन फूलारेण श्वासेन प्रफुल्लस्य प्रहृष्टकायस्येत्यर्थं ।
कामिनीलोचनगञ्जनं रमणोनयनतिरस्कारकं तत्सदृशमिति
भावः । तत इत्यादिपाठस्तु प्राच्यपुस्तकेषु दृश्यते ।

काक इति । वामे वामभागे कीलस्य वराहस्य कपोलस्थल
संस्थितं स्तम्भाधिरूढं इति यावत् काक मे मम भदौ म्य
दुःखावस्थानसहितं व्यसनं विषदं भुजङ्गस्य फणाधिरूढं
दक्षिणखञ्जरीटं दक्षिणदिग्वर्तीं खञ्जनं राज्यं व्यनक्ति
सूचयति (अहो एकदैवार्थं ह्यसूचकशकुनत्वादासर्व्यमित्यर्थं)
उपजातिं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

भो इति । भो भो तरुपल्लववत् मीना चना जिह्वा यस्य
तयोक्तं तत्सम्युद्धौ, बन्धूकपुष्पवरेण गोभिते ये पुष्करे पत्रे
ते इव पक्षिणो यस्य तयोक्तं तत्सम्युद्धौ हे पवनभोजिन् ।
यायुभोजिन् भुजङ्ग । तं तुभ्यं तव या पृच्छामि कीमलाङ्गी
मृदुकमेवरा शरदचन्द्रमुखी शरदचन्द्रवदना काचित् त्वया

चतुर्थोऽङ्कः ।

रामः ।

दृष्टा गता चम्पकपुष्पवर्णा पीनस्तनी कुङ्कुमचर्चिताङ्गी ।
आकाशगङ्गेव सुशीतलाङ्गी नक्षत्रमध्ये इव चन्द्ररेखा ॥ ५६ ॥

व्यसनं किमतोऽप्यास्ते ज्ञातव्याभ्युदयो मम ।

शरणं मरणं, राज्यं मा पुनर्मरणन्तु तत् ॥ ५७ ॥

ततो रामः पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य च दक्षिणम् ।

धन्यो धन्यशरण्यान्तामरण्यानीं व्यगाहत ॥ ५८ ॥

दृष्टा न ? न्विति पाठे दृष्टा नु दृष्टा किमित्यर्थः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

गतेति । चम्पकपुष्पवत् वर्णा यस्याः तथाभूता गौरीत्यर्थः,
पीनस्तनी स्थूलकुचा कुङ्कुमेन चर्चितं विलेपितम् अङ्गं
यस्याः सा आकाशगङ्गेव मन्दाकिनोव सुशीतलाङ्गी नक्षत्र-
मध्ये चन्द्ररेखेव, कापीति शेषः, गता दृष्टा ? । उपजाति
वृत्तम् ॥ ५६ ॥

व्यसनमिति । इतोऽपि अस्मादपि, सीतावियोगादिति
भावः, व्यसनं दुःखं किम् आस्ते ? (न किमपीत्यर्थः, यदावेदयति
करट इति भावः) । मम अभ्युदयश्च समुन्नतिश्च ज्ञात, (खिन्न-
दर्शनेनेति भावेः, माम्भतं मरणं शरणम् आश्रय इत्यर्थः, मरण-
मेव आश्रयामोत्यर्थः) राज्यं पुनः मा, अस्त्विति शेषः, तत् राज्यं
मरणन्तु मरणमेवेत्यर्थः, सीतारहितस्य मनेति भावः, मरण-
न्वित्यत्र लक्षणेऽस्त्विति पाठे तत् राज्यं लक्षणे अस्तु भवतु,
लक्षणेो राज्यं लभतामित्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५७ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं शुभाशुभशकुनदर्शनात् परं धन्यः
पुण्यकर्मा रामः पुरस्कृत्य - अथलस्येत्यर्थः, अशुभशकुनमिति

ततः कबन्धदर्शनम् ।

आयोजनप्रसृतदोर्युगलेन मार्गम्

आक्रमस्य कण्ठकुहरे कुरुते नु कोऽयम् ।

सौमित्रिणेति गदितः स कबन्धकण्ठं

चिच्छेद गर्भकदलीमिव रामभद्रः ॥ ५८ ॥

पूतो रामशरेण दिव्यमगमद्देहं कबन्धस्तन-

स्तहाक्वाच्छमणायमे हनुमता संयुज्य सीतापतिः ।

भावः, दक्षिणं शुभशकुनमित्यर्थः, तिरस्कृत्य अगणयित्वेति भावः.
रामः पुरस्कृत्य तिरस्कृत्य चेत्यत्र वामं तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य चेति
पाठे वामम् अशुभशकुनं तिरस्कृत्य निर्भर्त्स्य दक्षिणं शुभशकुनं
पुरस्कृत्य प्रशस्य चेत्यर्थः, धन्यानां पुण्यकर्मणाग्नीषीणामिति भावः.
शरण्याम् आश्रयभूतां, वन्यशरण्यामिति पाठे वन्यानां वन-
चारिणां शरण्यामित्यन्वयः, ताम् अशरण्यानीं महारण्यं, "महारण्य
मरण्यानी" इत्यमरः, व्यगाहत प्रविष्टवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥५८॥

आयोजनेति । कोऽयं योजनात् आ आयोजनं क्रोगचतु-
ष्टयं यावदित्यर्थः, "स्याद् योजनं क्रोगचतुष्टयेन" इत्युक्तेः, प्रसृतं
विस्तृतं दोर्युगलं बाहुद्वयं तेन मार्गं पथानम् आक्रमस्य निरुध्य
कण्ठकुहरे गलविवरे कुरुते, अस्मानिति -शेषः, नु धितर्कः ।
सौमित्रिणा लक्ष्मणेन इतीत्यं गदितः अभिहितः स रामभद्रः
कबन्धस्य योजनवाहोरिति भावः, कण्ठं गर्भकदलीमिव कद-
म्पस्तर्भागविशेषमिव चिच्छेद चकर्त्त । यमन्ततिनरुं वृत्तम् ॥५८॥

पूत इति । ततः रामशरकर्त्तनानन्तरं कबन्धः रामस्य
शरेण पूतः निर्मूर्त्तकलुप इत्यर्थः, दिव्यं स्वर्गीयं देहम् अगमत्
प्राप । सीतापतिः रामः तस्य कबन्धस्य वाक्यात् (याहि शमणा-

सीतोद्धारविधौ समं निजबलैः स्वीकार्यं साहायकं
संप्राप्तः प्रतिपन्नबालिनिधनः सख्यं कपीन्द्राधिपात् (पे) ॥ ६० ॥

ऋष्यमूकगिरौ रामो निःसहायः परिभ्रमन् ।

सख्यं समानदुःखेन सुग्रीवेण सहाकरोत् ॥ ६१ ॥

पादाङ्गुष्ठेन दूरं धरणिधरगुरुं दुन्दुभेरस्थिकूटं

क्षिप्त्वासौ क्षिप्रकारी विषमविनिहितान् वज्रवत् सप्त तालान् ।

बाणेनैकेन शब्दप्रतिहतसकलश्रोत्रगर्भान् विभिद्य

प्रत्याशां बालिवे(वा)धे प्लवगवलपतेः पोषयामास रामः ॥ ६२ ॥

सजागं मा ते उपायं विधास्यति” इति वचनादित्यर्थः, अमण्यायाः
तदाभ्यायाः सिद्धगवर्याः आश्रमे हनुमता सह संयुज्य सङ्गत्य
सीताया उद्धारविधौ उद्धारसाधने विषये निजबलैः कपिसेनाभिः
समं सह साहायकं सहायभावं स्वीकार्यं प्रतिश्राव्येत्यर्थः,
प्रतिपन्नबालिनिधनः अङ्गीकृतबालिवधः सन् कपीन्द्राधिपात्
सुग्रीवात्, कपीन्द्राधिपे इति पाठान्तरं, सख्यं सम्प्राप्तः लब्धवान् ।
स्वीकृत्येति पाठे स्वीकृत्य अङ्गीकृत्य, स्थितादिति अध्याहृत्य
कपीन्द्राधिपादित्यनेनान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

ऋष्यमूकेति । निःसहायो रामः ऋष्यमूकगिरौ परिभ्रमन्
समानं दुःखं कान्तावियोगजमिति भावः, यस्य तेन सुग्रीवेण
विनिहृतदारिण्येति भावेः, सह सख्यं मैत्रीम् अकरोत् । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ६१ ॥

पादेति । असौ रामः धरणिधरः पर्वतः तद्वत् गुरुः महान्
भारवान् वेत्यर्थः, दुन्दुभेः तदाख्यस्य दैत्यभेदस्य, बालिना नि-
हृतस्येति भावेः, अस्या कूटः राशिः तं पादस्य अङ्गुष्ठेन दूरं
क्षिप्त्वा निक्षिप्य क्षिप्रकारो द्रुतहस्तः सन्नित्यर्थः, वज्रवत् वज्रे-
णेव एकेन बाणेन शब्देन भेदध्वानेन प्रतिहताः बधिरौकता

किष्किन्ध्यादौ रौद्ररुद्रावतारं दृष्ट्वा रामो मारुतिं वाचमूचे ।
 सीता नीता केनचित् कापि दृष्टा हृष्ट कष्ट संहरन् प्राह वीरः ॥६१॥
 पापेनाकृष्यमाणा रजनिचरवरेणाश्वरेण व्रजन्ती
 किष्किन्ध्यादौ सुमोच प्रचुरमणिगणैर्भूषणान्यर्चितानि ।

इति यावत् सकलाना सर्वेषा प्राणिनामिति भाव , श्रोत्रगर्भाः
 श्वश्वेन्द्रियविवराणि यैः तान् विषम विकट यथा तथा
 विनिहता विद्धा तान् सप्त तालान् येणीवृक्षान् सप्तसंख्यकान्
 तालवृक्षानित्यर्थ , विभिव्य विज्ञेपेण भिच्वा प्लवगानां वानराणां
 वनस्य सेनाया पति तस्य सुग्रीवस्येत्यर्थ , बालिवेधे बालिनो
 वेधे शरेण भेदने, बाधे इति पाठे बाधे पीडने, हिंसने इत्यर्थ,
 प्रत्याशा पोषयामास जनयामास । (यदा अय पादाङ्गुठेन
 दुन्दुभिकङ्कालं सुदूर निक्षिप्य एकेन शरेण सप्त तालान् विभेद
 तदा अनेन बालिवध सम्भाव्यते इति सुग्रीवस्य मनसि आशा
 जातिति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६२ ॥

किष्किन्ध्या इति । राम किष्किन्ध्यादौ रौद्र' भीषण रुद्रस्य
 हरस्य अवतार, अशरूपेणाविर्भूत इति यावत् तं मारुतिं
 वायुपुत्र, इन्द्रमन्तमित्यर्थ, दृष्ट्वा वाचम् ऊचे अवतीत् (वक्ष !)
 केनचित् जनेन कापि सीता नीता दृष्टा ? त्वयेति शेष । म
 वीरः इन्मान् हृष्ट' सन् कष्ट दुःखं, रामस्येति शेष , संहरन्
 निरस्यन् प्राह प्रोक्तवान् । इन्द्रवध्या वृत्तम् ॥ ६३ ॥

पापेनेति । पापेन दुराचारेण रजनिचरवरेण राक्षसा
 धिपेन, केनचिदिति शेष, आकृष्यमाणा नीयमाना अश्वरेण

हा राम ! प्राणनाथेत्थहह जहि रिपुं लक्ष्मणेनानपन्ती
यानीमानीति तानि क्षिपति रघुपुर. कापि रामाञ्जनेयः ॥६४॥

तालवेधसमये श्रीरामो ज्ञाणं प्रति ।

भावोऽनिशं कुशिकनन्दनपादयोर्मै,

यद्यस्म्यहं द्विजतिरस्कृतिरोपहो नः ।

नान्याङ्गनासु च मन, शर । सप्त तालान्,

भिच्वा तदा प्रविश भूतलमप्यगाधम् ॥ ६५ ॥

एकेनैव शरेण गर्भकटनीकाण्डेष्विवानुक्रमात्

विद्येषु प्रथितेन दाशरथिना तालेषु सप्तस्वपि ।

आकाशेन व्रजन्तो गच्छन्तो कापि रामा कामिनी, “कामिनो
रमणो रामा” इत्यमरः “हा राम ! प्राणनाथ ! अहह इति
खेदातिशयार्थं, लक्ष्मणेन सह रिपुं शत्रुं जहि नाशय इति
आलपन्ती प्रचुरमणिगणैः अर्चितानि खचितानि यानि भूषणानि
किष्किन्ध्यादौ सुमोच तत्याज, आञ्जनेय’ अञ्जनासनय. हनूमान्
तानि इमानि इति, उक्तेति शेष, रघुपुर रामायत. क्षिपति
अर्पयति, भूताद्ये वर्तमानप्रयोगाद्यन्त्य । स्तम्भरा वृत्तम् ॥ ६४ ॥

भाव इति । यदि मे मम कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य
पादयोः अनिशं सततं भाव-भक्तिः, अस्ति इति शेषः, यदि अहं
द्विजानां ब्राह्मणानां तिरस्कृतिः तिरस्कारः रोषः क्रोध. ताभ्यां
हीनः वर्जित. अस्मि ब्राह्मणेषु नापराध. अस्मीति भावः, यदि
च मम मनः अन्याङ्गनासु परनारीषु न, अस्तीति शेषः, तदा
हे शर ! सप्त तालान् भिच्वा अगाधम् अतनस्पर्शं भूतलमपि
प्रविश । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

एकेनेति । प्रथितेन प्रसिद्धेन दाशरथिना रामेण एकेनैव

* * * * *

शैला, सप्त रसातलानि भयत, सह्रानसाम्यादिव ॥ ६६ ॥

श्रुत्वा हतान् समरमूर्धनि सप्त तालान्

रामेण दीनहृदयेन विनापराधम् ।

कोपानलज्वलितहृत्कमलोऽथ बाली

रङ्गावतारमगमत् गिरिगह्वरात् सः ॥ ६७ ॥

शरेण गर्भकदलीकाण्डेष्विव अभ्यन्तरवर्तिरम्भास्तम्भेष्विव अनु-
क्रमात् यथाक्रमं सप्तसु अपि तालेषु विद्धेषु सक्तु, बाल
कदलीकाण्डप्रभङ्गक्रमात् कृत्तेषु प्रथमेषु दाशरथिना तालेषु
सप्तस्वधेति पाठान्तरम्, (शैला, सप्त रसातलानि भयतः
सख्यानसाम्यादिवेत्यत्र छतीयपादविरहात् -पाञ्चाच्यपुस्तकीय-
पाठ. संयोजितः) अश्विना सप्त जगन्ति सप्त मुनयः, सप्तः अश्वयः
सप्त गाः शैलाः सप्त च मातरो भयभृत, सह्रानसाम्यादिव
सप्त अश्विना, रवेरिति शेष, सप्त जगन्ति भूरादीनि सप्त मुनयः
मरीच्यादयः, सप्त अश्वयः समुद्रा लवणादयः, सप्त-गाः-सप्त
हीपानि सप्त शैला पर्वता सप्त मातरश्च जनन्यादयः, -"राज-
पत्नी गुरोः पत्नी स्वशूभूमिः प्रसूस्तथा । पितृपत्नी चोपमाता
सप्तैता मातरः स्मृताः ॥" इत्युक्ता. सह्रानसाम्यादिव अस्माकमपि
सप्तसंख्यास्तत् यदि अस्मानिष्ययं विधेदित्याशङ्गावगादिव. भय-
भृतः भीताः, आसन्निति शेष. । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तर स प्रसिद्धो बालो दीनहृदयेन शोकात्त-
चेतसा, (स्वस्थतायां किमु वक्तव्यमिति भावः, रामेण सप्त तानान्
अपराधं विना हतान् नागितान् श्रुत्वा कापानलेन ज्वलितं
हृत्कमलं हृदयपद्मं यस्य तथाभूत सन् गिरिगह्वरात् किष्कि-
भ्याद्विगुहात्, समरमूर्धनि रणगिरिभि रङ्गावतारं नर्त्तनार्थ-

ततस्तारा सहर्षमात्मगतम् । अद्यावश्यं श्रीरामचन्द्र-
चरणप्रसादात् निजवल्गुभस्य चिरविरहिणो वक्षःपीठे लुठिष्यामि
वीरसुग्रीवस्य इत्याशिषं पठति । (क)

तारा सन्त्यक्तहारा गिरिशिखरवरव्यस्तधम्मिल्लभा(धा रा
शोकाब्धेः प्राप्तपारार्पितमदनशरा वीरसुग्रीवदाराः ।

नाना नाराचधारा निजरमणरतातापिनः पापिनोऽस्य
प्राणान् भालावतीर्णा हरतु कलिकलाशालिनो दानिनोऽस्य ॥६८॥

भवतरणम् अगमत् रणभूमौ आजगामेत्यर्थः । दीनहृदयेनेत्यत्र
पापहृदयेनेति, गिरिगङ्गरादित्यत्र गिरिचत्वरेष्विति पाठान्तरम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(क) अद्यावश्यमित्यत्र अवश्यं भगवतः श्रीपुरुपोत्तमस्य
रामचन्द्रस्य प्रसादादस्य चिरविरहिणः प्राणवल्गुभस्य सुग्रीवस्य
वक्षःपीठे लुठिष्यामीति मन्यमाना गिरिवरशिखरमारुह्य राम-
पौरन्दरि-समरम् आकाङ्क्षन्ती चिन्तयामास इति पाठान्तरे राम-
पौरन्दरिसमरं रामश्च पुरन्दरस्यापत्यं पुमान् पौरन्दरिः वाली च
तयोः समरः तम् ।

तारेति । सन्त्यक्तः परित्यक्तः (प्राणवल्गुभसुग्रीवशोकादिति
भावेः) हारो यया सा गिरिशिखरवरे क्रिष्किभ्याद्रिशृङ्गश्रेष्ठे
व्यस्तः विपर्यन्तः (श्रीसुक्यातिगयादिति भावेः), धम्मिल्लभारः
मंयतकेशनिवहः यस्याः तथोक्ता शोकाब्धेः विरहदुःखसागरस्य
प्राप्तपारा पारंगता, (चिरिभाविप्राणनाथसमागमलाभादिति
भावेः) अर्पितः निहितः मदनेन शरो यस्यां तथाभूता काम-
शरविहेत्यर्थः, वीरस्य सुग्रीवस्य दाराः पत्नी तारा निजरमणे
स्वभर्त्तरि सुग्रीवे रता अनुरागिणी सती इति वक्ष्यमाणम्

लक्ष्मणः । पृथिव्या चतुरन्ताया नास्ति बालिसमो बली ।

वचसामिन लोकाना शङ्खितव्यो महेन्द्रजः ॥ ६८ ॥

राम. स हामम्

मा भैषीर्मयि सौमित्रे । राघवेऽधिज्यधन्वनि ।

मता देहं परित्यज्य निर्गच्छत्यमतो भयम् ॥ ७० ॥

आशिपं पठतीति प्रागुक्तपद्येनान्वयः । का सेत्याहे, नानेति ।—
अद्य नाना विविधा नाराचधारा अस्त्रविशेषधारा मान्या
श्रेणीक्रमेण अवतीर्णा पतिता सती आतापिन सम्यक् सन्ता
पिन पापिन. कलिकलाशालिन विवादाशशोभिन, सतत-
विरोधिन इति यावत् अस्य बालिन प्राणान् हरतु नाशयत ।
निजरमणरतातापिन इत्यस्यैकपदत्वे निजरमणे रतं सुरत-
सम्भोग तस्य आतापिन प्रतिबन्धिन इत्यर्थः । गिरिशिखर-
चरा स्रस्तधम्मिल्लभारा शोकाब्धिप्राप्तपारेति पाठान्तरम् ।
नानेत्यत्र नारेति पाठे नरस्य रामस्य इयं नारा रामसम्बन्धि-
नीत्यर्थः । कलिकलाशालिन इत्यत्र किलकिलाशालिन इति
पाठे किलकिलेति वानरजातीयशब्दविशेषः, तच्छालिन, तद्वत्
इत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६८ ॥

पृथिव्यामिति । चत्वार समुद्रा इति भावः, अन्ता यस्या
तस्यां पृथिव्या बालिना सम तुल्य. बली बलवान् नास्ति,
अनेन लोकानां वचसा वाक्येन महेन्द्रज इन्द्रतनयः बालीत्यर्थः,
शङ्खितव्य भयहेतुतया गण्य इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मेति । हे सौमित्रे । लक्ष्मण ! राघवे रघुवगजे मयि
अधिज्यधन्वनि आरोपितकार्मुके मति मा भैषी. भयं मा कुरु,

वाली । गृहाण बाणं रघुराजपुत्र !
 सुत्रामसूनुं समरेऽवतीर्णम् ।
 जानीहि मां दुन्दुभिघातवधं
 नेष्यामि वा कालगृहातियित्वम् ॥ ७१ ॥

इत्युभौ युद्धमवतरतः । लक्षण. सुग्रीवं प्रति ।

आर्यबाणेन भिक्षोऽयं वाली लुठति भूतले ।

तद्विपक्षस्य शिरसि पुष्पवृष्टिः सुरैः कृता ॥ ७२ ॥

वालो । सुग्रीवोऽपि क्षमः कर्तुं यत् कार्यं तव राघव । ।

तदहं न क्षमः कस्मादपराधं विना हतः ? ॥ ७३ ॥

भय सतां साधूनां देहं परित्यज्य असतः दुर्जनान् निर्गच्छति
 नितरा प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७० ॥

गृहाणेति । हे रघुराजपुत्र ! बाणं शरं गृहाण, मा दुन्दुभिः
 दैत्यविशेषस्य घाते संहारे वधं कुन्निशं दुन्दुभिदैत्यघातिन-
 मित्यर्थः, (तत्र हनने किं वक्तव्यमिति भावः) समरे युद्धे अवतीर्ण
 सुत्रामसूनुम् इन्द्रपुत्रं जानीहि, वा युवा, त्वा लक्षणश्चेत्यर्थः,
 कालगृहस्य यमानयस्य अतिघित्वं नेष्यामि हनिष्यामोत्यर्थः ।
 उपजाति वृत्तम् ॥ ७१ ॥

आर्येति । आर्यस्य रामस्य बाणेन भिक्ष. विद्वः अयं वाली
 भूतले लुठति विचेष्टते, सुरैः देवैः तस्य बालिनः विपक्षः गवुः,
 राम इत्यर्थः, तस्य शिरसि पुष्पवृष्टिः कृता । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ ७२ ॥

सुग्रीव इति । हे राघव ! तव यत् कार्यं सीतोदाररूपं
 सुग्रीवोऽपि कर्तुं क्षमः शक्तः, तत् कार्यं कर्तुम् अहं न क्षमः ?
 (कोकुः, सुग्रीवादपि प्रबलोल्लसवशं तत् कार्यं कर्तुं शक्त)

मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
 सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।
 का नोतिरीतिरियती रघुवशवीर ।
 शाखामृगं जरति यस्तव बाणमोक्ष. १ ॥ ७४ ॥

रामः सकरुणम् ।

शस्त्रौघप्रसरेण रावणिरसौ यद्दुर्यगोभागिनं
 चक्रे गातमशापयन्वितभुजस्येमानमाखण्डलम् ।
 कक्षागर्त्तकुलोत्तरा गमयता वीर ! त्वया रावणं
 तत् ममृष्टमहो ! विगल्यकरणो जागर्त्ति सत्पुत्रता ॥ ७५ ॥

इत्यर्थः अत कस्मात् हेतो अपराध दोष विना हत. ? अह-
 मिति शेषः, विना दोषेण मां कथं हतवानसीत्यर्थः । अतु
 दुष् वृत्तम् ॥ ७३ ॥

मुक्ताफलायेति । मुक्ताफलाय मीत्तिकलाभार्थमित्यर्थः,
 करिणं हरिणं, पलाय मांसाय मांसनाभार्थमित्यर्थः, हरिणं
 मृगं, भुजविक्रमसूचनाय बाहुबलप्रकटनाय सिंहं निहन्ति
 हिनस्ति, जन इति शेषः, हे रघुवशवीर ! जरति जीर्णं
 स्वविरे इत्यर्थः, शाखामृगे वानरे तव य, बाणमोक्षं शर-
 निक्षेपः इत्यती एवंरूपा नोतिरीति, नोतिमृग्यतः आचार. का ?
 कया भोत्या, प्रचलितयेति यावत् । शाखामृगवधे न किमपि
 फलमिति भावः । यमन्ततिनकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

शस्त्रौघेति । अस्मी रावणस्य अपत्यं पुमान् रावणिः
 इन्द्रजित् शस्त्रौघप्रसरेण शस्त्रममुहवर्षणेन गीतमस्य अहस्या-
 पतेरिति भावः, शापेन अहस्याधर्षणजनितेन, "त्वं पौरुष
 होतो भव" इत्येवंरूपेणति भावः, यन्वितः निरुद्धः भुजयो.

अतिक्रान्तस्य ते धर्मं कामवृत्तस्य वानर । ।

भ्रातृभार्याभिमर्षेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ ७६ ॥

न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः ।

तदन्नं परितापेन स्वर्गं गच्छ कपोश्वर । ॥ ७७ ॥

बाली । सोऽहं योमतो रघुवशावर्तस्य भवतः प्रसादात्

वाह्नीः स्थेमा स्थैर्यं, क्षिप्रकारित्वमिति भावः यस्य तादृशम्
आखण्डलं सुरपतिं दुर्यशोभागिनः पराभूत्वमिति भावः, चक्रे
कृतवान् इति यत्, हे वीर । त्वया रावणं कक्षां मुजामूलमेव
गर्त्तं, तस्य कुनोरता कर्कटता गमयता मता तत् सँमृष्टं परि
शोधितम्, अहो आश्चर्यं सत्पुत्रता उत्कृष्टपुत्रशान्तिता विशल्य-
करणो शल्याहारकारिणो, मनोदुःखनिराकरणीति यावत्,
जागर्त्ति शोभते इति यावत् । त्वया सत्पुत्रेण भगवान्
देवेन्द्रः रावणिकृतपराभवदुःखं मुमोचेति भावः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ७५ ॥

किन्तु—अतिक्रान्तस्येति । हे वानर । धर्मम् अति-
क्रान्तस्य उद्ब्रह्मितवतः, कामवृत्तस्य स्वेच्छाचारिणः, ते तव
अस्मिन् भ्रातृ, सुग्रीवस्य भार्याभिमर्षे भार्याहरणे अयं दण्डः
प्राणान्तरूप इत्यर्थः, प्रतिपादितं कृतं, मयेति शेषः ॥ ७६ ॥

न चेति । यतः अहं कुलोद्गतः, महाकुलप्रसूतः, क्षत्रियः,
अतः ते तव पापं—भ्रातृभार्याहरणरूपमिति भावः, न च
मर्षये नैव क्षमे, महाकुलप्रसूतानां क्षत्रियाणां दुष्टनिग्रह-
शिष्टपालनरूपधर्मवत्त्वादिति भावः, तत् तस्मात्, हे कपोश्वर ।
परितापेन सन्तापेन अन्नं सन्तापं मा कुर्वित्यर्थः, स्वर्गं गच्छ ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७७ ॥

महावीरोचितां गतिं गच्छामि । अयं वल्कोऽह्मदस्तव दास
एवेति स्वर्गारोहणं नाटयति ।

सद्यो निर्भिद्य बाणैः समरभुवि तदा बालिनं रामचन्द्रः
किष्किन्ध्याराज्यमाञ्जानिकमथ स ददौ तत्र सुग्रीवहस्ते ।
वर्षाकालं घनालोघनरवदलितोद्दामदिक्चक्रवालं
क्षेमं वासं वितेने शिखरवनतटे माल्यवत्पर्षतस्य ॥ ७८ ॥
राज्ये सुग्रीवमादौ सदयितमभिषिच्याद्भद्रं यौवराज्ये
रामः सैनाधिपत्ये सपवनतनयान् वानरेन्द्रान् प्रतस्थे ।
लडां सन्त्यज्य गडां तदनु कपिभटैर्मात्यवत्युत्तमाद्री
वर्षाकालं गमयितुमचिरात् मन्त्रिभिः सम्यतोऽभूत् ॥ ७९ ॥

सद्य इति । रामचन्द्रः तदा समरभुवि रणभूमौ सद्यः
बाणैः बालिनं निर्भिद्य निपात्य अथानन्तरं तत्र तस्मिन्
सुग्रीवहस्ते आज्ञानिकं प्रतिश्रुतं, यद्वा आ इति सहार्थमध्ययम्,
आ सह जाययेति आञ्जानिकं, जायाया जानिरादेशः, भार्या-
महितमित्यर्थः, किष्किन्ध्याराज्यं ददौ । घनालीनां मेघसङ्घानां
घनेन गभीरेण रवेण दलितं स्तब्धीकृतम् उद्दामम् उत्कटं
दिशा चक्रवालं मण्डनं यस्मिन् तं वर्षाकालं क्षेमम् अति-
वाहयितुं माल्यवत्पर्षतस्य शिखरे यत् घनं तस्य तटे प्रान्तदेशी
वासम् अवस्थितिं वितेने कृतवान् । अथवा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

राज्ये इति । रामः आदौ अप्रतः राजेऽ किष्किन्ध्याया-
मित्यर्थः, दयिता कान्ता तथा सह वर्णमानं सदयितं सभार्य-
मित्यर्थः, सुग्रीवं, यौवराज्ये अद्भद्रं, सैनाधिपत्ये सपवनतनयान्
हनुमत्प्रभृतीन् वानरेन्द्रान् कपिप्रवरान् अभिषिष्य तदनु
तदनन्तरं कपिभटैः वानरयोरेः सह गडां भयं सन्त्यज्य

एष श्रीलङ्घनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृतं
रामादालिवधाभिधोऽत्र गतवानह्मश्चतुर्थो महान् ॥ ८० ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

रामादलीयान् परोऽस्ति कश्चिद्दारापहारान् परोऽपमानः ।
तथापि रामः शरदं समीक्ष्य प्रतीक्षते सम्प्रति कालमेतम् ॥ १ ॥

निर्भयं यथा तथेत्यर्थः, लङ्घां प्रतस्थे प्रवचाल । किन्तु अचिरात्
सम्प्रतं माख्यवति तदाख्ये उत्तमाद्री उल्कृष्टगिरो वर्षाकालं
गमयितुं नेतुं मन्त्रिभिः जाम्बुवत्प्रमुखैरिति शेषः, सम्प्रतः
अभूत् । मन्त्रिणां परामर्शेन माख्यवत्पर्वते वर्षाकालमनय-
दिति भावः, । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एष इति । सुगमम् ॥ ८० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकचतुर्थाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ४ ॥

रामादिति । कश्चिदपि रामात् परः श्रेष्ठः बलीयान् प्रबलः
न अस्ति न विद्यते, दारापहारात् भार्यापहरणात् परः श्रेष्ठः,
महानित्यर्थः, अपमानं न, अस्तीत्यन्वयः, तथापि रामः शरदं
समीक्ष्य सम्यग् दृष्ट्वा यात्राकालं विचार्येति यावत्, सम्प्रति
एतम् उपस्थितं कालं वर्षाकालं प्रतीक्षते गमयतीत्यर्थः, समीक्ष्य
प्रतीक्षते सम्प्रति कालमेतमित्यत्र प्रतीक्ष्य बहुवचनं सेतुमरिं
जगामेति पाठान्तरम् । उपजाति वृत्तम् ॥ १ ॥

अत्र माल्यवति पर्वते वर्षासु विरही रामः ।

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं,

मेघैरन्तरितं प्रिये । तव सुखच्छायानुकारी शशी ।

येऽपि त्वहमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-

स्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते ॥ २ ॥

लक्षण. । शिथिलशिथिलं न्यस्य स्वैर धनु शिखरे शिरो

नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीलितामपरामिव ।

अहह । विकल. श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितं सुहृः

किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥३॥

यदिति । हे प्रिये । यत् इन्दीवरं नीलोत्पलं तव नेत्रेषु
समाना कान्तिर्यस्य तथाभूत तत् सलिले मग्न तव सुख
च्छायानुकारी त्वन्मुखसन्निभ इत्यर्थः, शशी चन्द्रः मेघैः अन्त-
रितः आहत । ये राजहंसाः तव गमनम् अनुकरोतीति
तथाभूता गतिर्येषा तादृशा, तेऽपि गताः मानस सर इति
भावः, अतः देवेन विधिना तव सादृश्येन विनोदमात्रमपि
प्रीतिलाभोऽपि न क्षम्यते न मद्ध्यति । सादृश्यदर्शनं हि विर-
हिणां विनोदस्तदपि मम नास्तोति भावः, देव न हि क्षाम्य-
तीति पाठान्तरम् । अत्र पूर्ववाक्यत्रयस्य चतुर्थवाक्यहेतुत्वेन
निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

शिथिलेति । आर्य राम. धनुषः कार्मुकस्य शिखरे अथ
शिरः शिथिलशिथिलं मन्दं मन्दमित्यर्थः, स्वैरं स्वैच्छया न्यस्य
निधाय नयनसलिलैः वाष्पधाराभिः अपरामिव अन्यामिव
मौर्वीलितां ज्वावहरीं कुर्वन् रचयन् अहह खेदे. विकल.

एते ते दुरतिक्रमक्लममिलहर्मोर्मिममैच्छिदः
 कादस्वेन रजोभरेण ककुभी रुन्धन्ति भ्रज्जानिलाः ।
 घोरास्ताडनरूढनीरदघटासंघटनीलीभवद्-
 व्योमस्फोटकटाहजातकपयो वेषीकणग्राहिणः ॥ ४ ॥

नितराम् आकुलः सन् मुहुः पुनः पुनः घनस्तनितं मेघगर्जितं
 श्रुत्वा श्रुत्वा अतिशयेन आकर्ष्य किमपि किमपि ध्यायन्
 चिन्तयन् न याति न गच्छति न तिष्ठति, गन्तुं स्थातुं ह्यमपि न
 शक्नोतीति भावः । हरिणी वृत्तं—“नसमरसला गः पङ्क्वेदैर्हयै-
 र्हरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

एते इति । दुरतिक्रमेण दुःशमनीयेन क्लमेन अमेण
 मिनन् सङ्गच्छन् यः घमं शोषः तस्य ऊर्मिस्तरङ्गः तस्या
 ममं छिन्दन्तीति तयोक्ताः श्लिष्मातिशयमन्तापहारिण इति
 यावत्) घोरा भीषणाः (स्ताडनेन पवनस्याघातेनेति भावः), रूढाः
 प्रखरचलिता या नीरदघटाः मेघवृन्दानि तासां सहस्रेण
 सहस्रेण अनीलं नीलं भवदिति नीलीभवत् यत् व्योम आकाशं
 तदेव स्फुटतीति स्फोटः स चासौ कटाहश्चेति तयोक्तः सच्छिद्र
 इत्यर्थः, कटाहः तस्मात् जातान्येव जातकानि निर्गलिता
 नीत्यर्थः, यानि पयांसि जनानि तेषां वेष्ट्याः प्रवाहस्य कप्यान्
 विन्दून् गृह्णन्तीति तयोक्ताः एते ते भ्रज्जानिलाः सगर्जित-
 वात्वा इत्यर्थः, कादस्वेन कदम्बपुष्पसम्बन्धिना रजोभरेण धूलि-
 निचयेन ककुभः दिशः रुन्धन्ति आसृजन्ति । दुरतिक्रमा इति
 पाठे दुःसहा इत्यर्थः । घोरास्ताडनेत्यत्र गाढास्त्रेडनेति पाठे
 गाढेन अत्यन्तेन आस्त्रेडनेन सञ्चालनेनेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

मन्द मरुहृदति, गर्जति वारिवाहो,
विद्यलता स्फुरति, कूजति नीलकण्ठः ।
एतावति व्यतिकरे रघुनन्दनस्य
मूर्च्छैव केवलमभूदवलम्बनाय ॥ ५ ॥

रामः । पूर्वं पुरारिधनुषो निनदेन रुष्टं
रामं मुनिं रणमुखे परितो विलोक्य ।
शङ्काशङ्कादपरितप्तमुखारविन्दं
तामेव मैथिलसुतां सततं स्मरामि ॥ ६ ॥

स्त्रिध्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेणुहस्ताका घना,
घाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कलाः ।

मन्दमिति । मरुत् वायु मन्दं वहति, वारिवाह. मेघ
गर्जति विद्यलता तडिट्टपा वल्ली स्फुरति राजति, नीलकण्ठो
मयूरः कूजति नदति, "मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्ग
भुक्" इत्यमरः, एतावति उक्तप्रकारे व्यतिकरे अवस्थायां
मूर्च्छा एव रघुनन्दनस्य रामस्य केवलम् अवलम्बनाय जीवन
रक्षणाय अभूत् (सर्वेषामेवैतेषां समुदीपकत्वात् मोह एव
रामस्य विरहव्यथा व्यनाशयदिति भावः । वसन्ततिनक
हस्तम् ॥ ५ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं प्राक् पुरारिः हरः तस्य धनु. तस्य निना
देन भङ्गनध्वानेन परितः सर्वत रुष्ट कुपितं मुनिं रामं
भार्गवं रणमुखे मंत्रामगिरसि विलोक्य दृष्ट्वा गङ्गा ताम एव
शङ्काशङ्कान्द्रः तेन परितप्त च्छानं मुखमेव अपरविन्दं पश्य यस्या
तयाभूतां तामेव मैथिलसुतां नीतां सततं स्मरामि । वसन्त
तिनकं हस्तम् ॥ ६ ॥

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं महे,
 वैदेहो तु कथं भविष्यति, हहा हा देवि ! धीरा भव ॥ ७ ॥
 नीलेन्दोवरगङ्गया नयनयोर्वन्धूकबुद्ध्याऽधरे,
 पाणौ पद्मधिया, मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।
 लीयन्ते कवरीषु बान्धवजनव्यामोहलातसृष्टा,
 दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि ! स्थानानि रक्षिष्यामि ॥ ८ ॥

स्निग्धेति । घना मेघाः स्निग्धाभिः श्यामलाभिः कान्तिभिः
 निम्नम् आच्छादितं वियत् आकाशं येः तथाभूताः, “वियत्
 विष्णुपदं वापि पुंस्याकाशविहायमी” इत्यमरः, तथा वेङ्गन्यः
 सञ्चरन्त्यः वलाकाः वकपङ्क्तयः येषु तथाविधाः, वाताः वायवः
 शीकरिणः, “शोकरोऽम्बूकणः सृतः” इत्यमरः, तदन्तः, पयोदः
 मेघः सुहृत् येषां ते पयोदसुहृदः मयूरा इत्यर्थः, तेषाम् आनन्देन
 केकाः शब्दविशेषाः यासु ताः कान्ताः क्रीडनानि कामं सम्यक्
 सन्तु भवन्तु, दृढं यथा तथा कठोरं कठिनं हृदयं यस्य सः
 रामः अस्मि भवामि, अतः सर्वमेतदिति शेषः, महे सोढं,
 शक्नोमीत्यर्थः, तु किन्तु वैदेहो सीता कथं भविष्यति (अतोव
 मृदुत्वात् नैव सोढं, शक्यतीत्यर्थः,) हहा इति खेदे, हा देवि ।
 धीरा कथञ्चित् सहनशीलित्यर्थः, भव । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७ ॥

नीलेति । हे तरुणि ! यौवनभृतशरीरं ! दुर्वारा वार
 यितुमशक्या मधुपाः भ्रमराः नीलेन्दोवरगङ्गया एते नीलो-
 त्पले इति भ्रमेणेत्यर्थः, नयनयोः, तवेति सर्वत्र योज्यं, वन्धूक
 बुद्ध्या वन्धूककुसुममेतदिति धिया अधरे, पद्मधिया कमल-
 मिटमिति बोधेन पाणौ करे मधूककुसुमभ्रान्त्या मधूक-

कार्येषु मन्त्रो, करणेषु दासी, धर्मेषु पत्नी, सहने धरित्री ।
 स्नेहेषु माता, शयनेषु वैश्या, रङ्गे सखी लक्षण । सा प्रिया मे ॥६॥
 जीवातु' कुसुमायुधस्य भुवने, सीमन्तिनीनां शिरो-
 रत्नं मकुलदेवताप्रतिनिधिर्नेत्रोत्सवः कामिनाम् ।
 माद्यद्दन्तिनितान्तमन्दगमना सा मे प्रिया जानक्री
 सीमिते । शतपत्रशत्रुवदना कुवाधुना सीदति १ ॥ १० ॥

कुसुमे एते इति भ्रमेण गण्डयोः कपोलयोः तथा दान्धवजन
 व्यामोहजातसृष्ट्या दान्धवजना. स्वजातीया इत्यर्थः, एते इति
 व्यामोहेन विमुग्धतया जाता या सृष्ट्या तत्सङ्गच्छा तथा
 हेतुना कवरीषु, केशपाशेषु लोयन्ते लयं गच्छन्ति, अन्त'
 प्रविशन्तीत्यर्थः अतः कियन्ति स्थानानि रक्षिष्यसि ? एभ्य
 इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

कार्येष्विति । हे लक्षण । सा मे मम प्रिया कान्ता कार्येषु
 कर्तव्याद्येषु मन्त्रो सचिव करणेषु सासारिकव्यापारानुष्ठानेषु
 दासो किङ्करो धर्मेषु धर्मकृत्येषु पत्नी, (सिंस्लोको धर्ममाचरेत्"
 इति सपत्नीकत्वश्रुतेरिति भावः. सहने चमाया सहिष्णुतायां
 धरित्री पृथिवी, पृथिवी यथा कस्यापि अपराधं न गृह्णाति
 तथा सा ममेति भावः. स्नेहेषु माता जननी, माता यथा
 पुत्राय सिद्ध्यति तथा सा सहायिणी भावः. शयनेषु शय्यासु
 वैश्या वाराङ्गना, (यथा वारनारी कामिनं नानारङ्गेण प्रोणयति
 तथा सा मामिति भावः, रङ्गे परिहासादि नर्म्मव्यापारे सखी
 सहचरी । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ९ ॥

जीवातुरिति । हे सीमिते । भुवने जगति कुसुमायुधस्य
 कामस्य जीवातुर्जीवनोपधं, "जीवातुर्जीवनीपधम्" इत्यमरः.

इदृग्भानुकुले न कोऽपि भविता, यस्य अङ्गना कामुकै-
राकृष्टेति परस्परं निगदतां श्रुत्वा सुनीनां मुखात् ।

सौमित्रे ! कुलपांशुलस्य चरितं श्रीरामचन्द्रस्य मे
शक्रार्द्धासनमस्थितेन गुरुणा दुःखं परं धीयते ॥ ११ ॥

रामो नाम नृपात्मजस्तदवला सीता, स चासौ स्थितिं
चक्रे पञ्चवटीवने विहरतस्ताञ्चाहरद्रावणः ।

इत्येवं जनसंक्रयां सुविपुला विस्फारितां शृण्वतः

सौमित्रेः क्व धनुर्धनुर्धनुरिति व्यया गिरः पान्तु वः ॥ १२ ॥

सौमन्तिनीनां रमणीनां गिरोरत्रं चूडामणिः मम कुलदेवतायाः
प्रतिनिधिः, कामिनां नेत्रोत्सवः नेत्रानन्ददायिनीत्यर्थः, मोक्षतः
मत्तस्य दन्तिन इव नितान्तं मन्दं गमनं यस्याः तयोक्ता
शतपत्रं कमलं तस्य शत्रुः चन्द्रः तद्वत् वदनं यस्याः, तथाभूता
मे मम प्रिया सा जानकी अधुना इदानीं कुत्र सीदति क्लेशेन
तिष्ठतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

इदृगिति । हे सौमित्रे ! भानोः सूर्यस्य कुले इदृक्
एतादृगः कोऽपि न भविता न जनिष्यते (न भूत इति किमु
वक्तव्यमिति भावः, यस्य अङ्गना कान्ता कामुकैः आकृष्टा
अपहृता इति परस्परम अन्योन्यं निगदता सुनीनां टिबपीणा
मिति यावत्, मुखात् कुलपांशुलस्य कुलाङ्गारस्य श्रीराम-
चन्द्रस्य मे मम चरितं श्रुत्वा शक्रस्य इन्द्रस्य अर्द्धासनमस्थितेन
गुरुणा पित्रा परम् अत्यन्तं दुःखं यथा तथा धीयते स्थीयते
इत्यर्थः, स्थीयते इत्यपि पाठः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राम इति । रामो नाम नृपात्मजः राजपुत्र, तस्य अवला
पत्नी सीता, स चासौ रामः पञ्चवटीवने स्थितिं चक्रे कृतवान् ।

अतीताया प्राश्रुति नागच्छति सुग्रीवे रामचरितम् ।

ततो रामो महातेजा लक्ष्मणं समुपाह्वयत् ।

सुग्रीवं प्रेषयामास स्कन्धावारं चकार सः ॥ १३ ॥

श्रीमद्रामो वनस्थः कपिवरनगरे लक्ष्मणः प्रेषितोऽहं

किष्किन्ध्यादारमागा रघुपतिवचनाल्लक्ष्मणस्तं जगाद ।

श्रुत्वा रामेति वाक्यं हसति कपिवरो रामनामा किमेतत्

कस्मात् किंवा प्रमेयं सचकितमनसा विस्मितोऽसौ प्रमत्तः ॥१४॥

रावण. विह्वरतः ऋगया चरतः तस्य ताम् अबलाम् अहरश्च
जहार च इत्येवं सुविपुला सुमहतीं विस्फारितां विस्तृतां
जनाना सहसा सलापं शृण्वतः आकर्णयत्. सौमित्रेः लक्ष्मणस्य
क धनु. धनुः धनुरिति व्यग्राः सत्वरा गिर. वाच वः युष्मान्
पान्तु रचन्तु । जटोक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

तत इति । तत. वर्षापगमानन्तरं महातेजा राम.
लक्ष्मणं समुपाह्वयत् समाजुहाव, सुग्रीवं प्रतीति शेषः, प्रेषया-
मास चेत्यध्याहार्यं, स लक्ष्मणः स्कन्धावारं युद्धोद्योगार्थं व्यापार-
मित्यर्थं चकार कृतवान् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमदिति । श्रीमान् रामः वनस्थः अरख्ये स्थितः, अहं
लक्ष्मण कपिवरस्य सुग्रीवस्य नगरे प्रेषितः प्रेरितः, (रामेणेति
शेषः) रघुपते. रामस्य वचनात् किष्किन्ध्यादारम् आगाम्
आगतवानस्मि इति लक्ष्मणः तं सुग्रीवं जगाद उक्तवान् । अस्मी
प्रमत्तः, (राज्यैश्वर्येणाभादिति भावः, कपिवरः सुग्रीवः रामेति
वाक्यं श्रुत्वा विस्मितः विस्मयान्वित मन् सचकितमनसा
चमत्कृतचित्तेन रामनामा, कश्चिदिति शेषः, एतत् किम् ?
कस्मात् किमर्थम् ? किं वा प्रमेयं कार्यम् ? इति, उक्तेति

विश्वामित्रहिताय ताडकवधं यज्ञस्य सम्पूर्त्तये
 सीतार्ये हरचापभङ्गमकरोच्छ्रियो जितः शूलिनः ।
 मारीचः खलु लीलयाऽपि निहतो बाली हतः साम्प्रतं,
 सोऽयं सम्प्रति राघवः कपिपते ! पञ्चाननो गर्जति ॥ १५ ॥

स्वस्ति श्रीरामपादाः समाज्ञापयन्ति ।

न मे सङ्घुचितो वाणो येन बाली हतो मया ।

समये तिष्ठ सुग्रीव ! मा बालिपयमन्वगाः” ॥ १६ ॥

शेष, हसति जहासेत्यर्थे, भूते वर्त्तमानप्रयोगश्चिन्त्यः । स्वधरा
 हतम् ॥ १४ ॥

विश्वामित्रेति । विश्वामित्रस्य हिताय यज्ञस्य सम्पूर्त्तये
 ताडकवधं य., अकरोत् इति अभ्याहार्यम् । सीतार्ये जानकी
 स्नाभार्यं हरस्य चापभङ्गं धनुर्भङ्गम् अकरोत् हतवान्, य
 इत्यभ्याहार्यम् । येन च अध्याहृतेनेति भावः, शूलिनः शङ्करस्य
 शिष्यः भार्गवः जितः पराभूतः, लीलया अबहेलया मारीचोऽपि
 निहतः खलु नागितः एव, साम्प्रतं बाली हतश्च, हे कपिपते !
 सोऽयं राघवः पञ्चाननः रघुसिंहः, व्यस्तरूपकम्, सम्प्रति गर्जति
 नदति, त्वामाह्वयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं हतम् ॥ १५ ॥

नेति । हे सुग्रीव ! मया येन बाली हतः, मे मम स वाणः
 न सङ्घुचितः न विनष्ट इत्यर्थः, अतः समये प्रतिज्ञायां, “समयाः
 शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः, बालिनः पत्न्याः
 बालिपथः त बालिगतमध्वानमित्यर्थः, मा अन्वगा. न गच्छ,
 बालिवत् निधनं न लभस्वेत्यर्थः, अन्वगा इति मा योगीर्षि
 अमागमश्चिन्त्यः । अनुदुप् हतम् ॥ १६ ॥

समागत्य सुग्रीवः ।

याऽसौ प्रकृतिरस्माक वानराणां नरेश्वर ! ।

तामह त्यक्तुमिच्छामि न सा मा त्यक्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

पुन सानुनायम् ।

दग्ध दग्ध त्यजति न पुन काञ्चनं कान्तमूर्त्तिं (वर्णं)

द्विष द्विष त्यजति न पुन स्वादुतामिच्छुदण्डम् ।

घृष्ट घृष्ट त्यजति न पुनचन्दनं चारुगन्ध

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नात्तमानाम् ॥ १८ ॥

श्रीराम. सुग्रीव दृष्ट्वा ।

तातेन दत्त भरताय राज्यं सीतां हृता सम्प्रति रावणेन ।

येति । हे नरेश्वर ! नराधिप ! वानराणां अस्माकं या
असौ प्रकृतिः स्वभावः, चापस्यमिति भावः, अस्तीति शेषः, अहं
ता प्रकृतिं त्यक्तुम् इच्छामि, किन्तु सा प्रकृतिः सा त्यक्तुं न
इच्छति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

दग्धमिति । काञ्चनं स्वर्णं दग्धं दग्धं पुनः पुनरतिगयेन
अ दग्धमित्यर्थः, पुनरपात्यर्थं कान्तमूर्त्तिं मनोहररूपं, मूर्त्ति-
मित्यत्र वर्णमिति पाठान्तरं, न त्यजति, इच्छुदण्डं द्विष द्विषं
पुनः पुनश्चिद्वचनपोत्यर्थं, स्वादुता सुस्वादत्वं न त्यजति, चन्दनं
चन्दनकाष्ठमित्यर्थं, घृष्टं घृष्टं पुनः पुनः अतिगयेन घृष्टमपीत्यर्थः,
चारुगन्धं मनाहरसीरभं न त्यजति एवञ्च उत्तमानां सत्पुरुषाणां
प्राणान्तेऽपि प्राणापगमेऽपि प्रकृतेः स्वभावस्य विकृतिः वेदम्य न
जायते न भवति, सत्पुरुषो भवान् वानर मां क्षमतामिति
भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

तातेनेति । सः रामः तदा सुग्रीवदर्शनकाले इत्यर्थः,

विचिन्त्य रामो मनसाकुलेन विहाय चापं स तदा कुरीद ॥ १८ ॥

सुग्रीवः । एते सप्त पयोधयो दश दिशः सप्तैव गोत्राचलाः

पृथ्वादीनि चतुर्दशैव भुवनान्येकं नभोमण्डलम् ।

एतावत् परिमाणमल्पविषये ब्रह्माण्डभाण्डोदरे

क्वासौ यास्यति जानकी ? रघुपते । किं कामुर्कं त्यज्यते ?

॥ २० ॥

रामः । व्यसने महति प्राप्ते स्थिरैः स्यातुं न युज्यते ।

लङ्कां निःशङ्कमालोक्य क्व इहागन्तुमर्हति ? ॥ २१ ॥

तातेन पित्रा भरताय राज्यं दत्तं, सम्प्रति रावणेन सीता हृता इति आकुलेन व्यथितेन मनसा विचिन्त्य चापं धनुः विहाय विमुच्य कुराद रुदितवान् । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

एते इति । हे रघुपते ! एते सप्त पयोधयः सुग्रीवादि तु ततोऽधिका इति भावः, दिशः दश न त्वधिकाः, गोत्राचलाः कुलपर्वताः सप्तैव न तु ततोऽधिका इति भावः, पृथ्वादीनि भुवनानि जगन्ति भूर्भुवः-स्वर्जन महस्तपः सत्वानि सप्त अतनानु-तन्मवितरुसुतलतनातनपातालरसातलानि सप्त इत्येवं मिलित्वा चतुर्दशैव न तु एतदधिकानोति भावः, नभोमण्डलं आकाश-मण्डलम् एकमेव, न तु द्वितीयमस्तोति भावः, एतावत् अल्पमेवेत्यर्थः, परिमाणं परिच्छेद. जगतामिति भावः, अतः अल्पः विषयः स्थानं यस्य तादृशे ब्रह्माण्डमेव भाण्डं तस्य उदरे अभ्यन्तरे असी जानकी क्व कुत्र यास्यति ? (रावणेन नोयमानेति भावः, अवश्यमेव अस्माभिः सा शत्रुहस्तात् उद्धार्येते इति भावः, अतः किं कथं कामुर्कं धनुः त्यज्यते ? नैव त्यक्तुमुचितमित्यर्थः) शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

व्यसन इति । महति व्यसने विपदि, "व्यसनं विपदि"

जाम्ब । आञ्जनेयः समाज्ञेयो योऽसौ कपिकुलोद्भवः ।

लङ्काप्रस्थापनायोग्यः, प्रोक्तं जाम्बवता सता (तदा) ॥२२॥

हनूमान् रामं प्रणम्य ।

किं प्राकारविशालतोरणवतीं लङ्कामिहैवानये ?

किं वा सैन्यसमुद्भूतं तच्च सकलं तत्रैव सम्पादये ? ।

हेलोत्तोलितपर्वतोच्चशिखरैर्वध्नामि वा तोयधिं ?

देवाज्ञापय किं करोमि ? सकलं दीर्घदृष्टाध्यं मम ॥२३॥

इत्यमरः, प्राप्ते उपस्थिते सति स्थिरेः निश्चिन्तैरित्यर्थः, स्यातुं न युज्यते नोदितमित्यर्थः । नि शङ्कं नास्ति शङ्का यस्मिन् तत् यथा तथा लङ्काम् आलोक्य दृष्ट्वा कः इह अस्मत्सकाशे इत्यर्थः, आगन्तु प्रत्यागन्तुमित्यर्थः, अर्हति शक्नोतीत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

आञ्जनेय इति । योऽसौ कपिकुलेषु उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य स आञ्जनेयः अञ्जनासुतः । हनूमान् लङ्काया प्रस्थापना प्रेरणा तस्या योग्य समाज्ञेयः समादेश्य इति सता सुबुद्धिना जाम्बवता प्रोक्तं कथितम् । सतेत्यत्र तदेति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

किमिति । हे देव । आज्ञापय आदिग, प्राकारेण प्राचीरेण विशाला महती, दुर्लभेति यावत्, तोरणवती प्रशस्तवह्निर्द्वारा च तां, "तोरणोऽस्त्री वह्निर्द्वारम्" इत्यमरः, लङ्काम् इह अस्मिन्, भवत्सन्निधावित्यर्थः, आनये किम् ? वा पक्षान्तरे तत्रैव लङ्कायामिव सकलं सर्वं स्थानं सैन्यैः वानरचमूभिरित्यर्थः, मया मोतेरिति भावः, समुद्भूतं मसुम्भूतितं, समुद्यतमिति पाठे मसुसतिमदित्यर्थः, सम्पादये करोमि किम् ? वा पक्षान्तरे हिनया

देवाज्ञापय किं करोमि ? सहसा लङ्कामिहैवानये ?
जम्बूद्वीपमितो नये ? किमथवा वारां निधिं शोषये ? ।
हेलोत्पाटितविन्ध्यमन्दरगिरिस्वर्णत्रिनेत्राचल-
क्षेपक्षुषविवर्त्तमानसलिलं बध्नामि वारां निधिम् ? ॥ २४ ॥

रामः । दो स्तम्भास्फालनमभिनीय द्रुवन्तं हनूमन्तं प्रति ।

एतैर्महत्त्वमुद्वुष्ट मारुते । तव तेजस ।

इथा परियमः कार्य्यं, सीता जीवति वा न वा ? ॥ २५ ॥

अवलोलया उत्तोलितै उत्पाटितैः पर्वतानाम् उच्चै उन्नतैः
शिखरैः शृङ्गैः तोयधिं समुद्रं बध्नामि ? किं करोमि ? सकलं
कार्य्यं मम दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन साध्यं निष्पाद्यम् । (विशाले-
त्यत्र विहारेति पाठे प्राकारस्य विहारः, दीप्तिः तोरणस्य तद्वती
तामित्यर्थं, यद्वा प्राकारस्य विज्ञीयते अस्मिन्निति विहारश्च
उपवनश्चेत्यर्थं, तोरणस्य तद्वती तामित्यर्थः । हेलोत्तोलिते-
त्यत्र हेनान्दोलितेति, वा तोयधिमित्यत्र वारां निधिमिति च
पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

देवेति । हे देव । आज्ञापय । किं करोमि सहसा इह
अस्मिन्नेव स्थाने लङ्काम् आनये ? इत् अस्मिन् स्थाने जम्बू-
प्रधान द्वीपं जम्बूद्वीपं नये आनयामि ? अथवा पञ्चान्तरे वारां
निधिं सागरं शोषये किम् ? किञ्च वारां निधिं हेनया उत्पाटि-
तानां विन्ध्यं मन्दरगिरिं स्वर्णत्रिनेत्राचलौ सुमेरुकैलासौ
च तेषां क्षेपेण क्षुष्यानि आलोडितानि विवर्त्तमानानि विप-
र्य्यस्तानि सलिलानि यस्मिन् तत् यथा तथा बध्नामि ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

एतैरिति । हे मारुते ! हनूमन् ! एतैः प्रागुक्तैः तव

कूर्मो मूलवदालवालवदपां नाथो, लतावद्दिशो,
 मेघाः पल्लववत्, प्रसूनफलवन्नक्षत्रसूर्येन्द्रवः ।
 राजन् ! व्योममहीरुहो मम तले शुत्वेति गां मारुतेः,
 सीतान्वेषणमादिदेश सहसा रामः सहर्षः स्वयम् ॥ २६ ॥
 सीतान्वेषणे तद्वत्तमनभिजानतो हनुमतः परिदेवनम् ।
 कुत्रायोध्या ? क्व रामो ? दशरथवचनादृण्डकारण्यमागात्
 कासी मारीचनामा कनकमयमृगः ? कुत्र सीतापहारः ? ।

तेजसः महस्त्वम् उद्दृष्टुष्टम् उच्चैः प्रकटितं, किन्तु वृथा निरर्थकः
 परिश्रमः। भागरलङ्घनादिरिति भावः, कार्यं करणीयः यतः
 सीता जीवति वा न वा जीवति ? यदि सीता जीवति तदैव ते
 श्रमः सफल, नो चेत् विफलः इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

कूर्म इति । हे राजन् । कूर्मः, कमठावतारः मूलवत्
 मूलमिव, यस्येति सर्वत्र योज्यम्, अपा नाथः समुद्रः शालवालवत्
 तलस्थजलाधारगर्त्तयिशेष इव, दिशः लतावत् व्रतत्य इव,
 मेघाः पल्लववत् पल्लवा इव, नक्षत्रसूर्येन्द्रवः नक्षत्राणि सूर्य
 इन्दुयन्द्रय प्रसूनफलवत् प्रसूनानि फलानि च तद्वत् एवम्भूतो
 व्योम एव महीरुहः तरुः मम तले कारतले, स्थित इति शेषः,
 इति मारुतेः हनुमतः गां वाचं श्रुत्वा रामः सहर्षः सन् सहसा
 सद्य एव स्वयं सीतायां अन्वेषणम् आदिदेश आश्रापयामास ।
 राजश्रित्यत्र स्वामिविति, व्योममहीरुहो मम तले इत्यत्र
 व्योमतर्भमम क्रमतले इति च पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ २६ ॥

शुत्वेति । अयोध्या कुत्र ? कस्मिन् म्याने ? स्थितेति शेषः,
 रामः क्व ? स च दशरथस्य पितृगिति भावः, यचनात् दण्डका-

सुग्रीवो राममित्रं क्व ? जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं ?
योऽर्योऽसम्भावनीयस्तमपि घटयति क्रूरकर्मा विधाता ॥ २७ ॥

रामः सत्वरं करमुद्रां समुहृत्य । वीरमारुते ।

मुद्रां समुद्रमुल्लङ्घ्य शीघ्रमाग्रास्य जानकीम् ।

विन्यस्य पुरतस्तस्या आगच्छ मयि जीवति ॥ २८ ॥

हनुमान् तथेति श्रीरामसुग्रीवौ प्रणम्य मुद्रां समादाय समुद्रोप-
कण्ठमागच्छन् ।

सम्पातेरथ दृष्टयोजनगतात्, पारेसमुद्रं पुरी

लडा तत्र विदेहराजतनयेत्याकर्ष्य वायोः सुतः ।

रख्यम् आगात् आगतवान् । असी मारोचनामा कनकमय
मृगः क्व ? सीताया अपहारः अपहरणं कुत्र ? वृत्तमिति शेषः,
रामस्य मित्रं सुग्रीवः क्व ? कुत्र ? स्थित इति शेषः, अहं जनक-
तनयायाः सीतायाः अन्वेषणे प्रेषितः ? क्वेति शेषः, अतः-योऽर्यः
विषयः असम्भावनीयः अघटनीयः, क्रूरकर्मा दारुणव्यवसायो
विधाता तमपि अर्थं घटयति योजयति । अत्र चतुर्यपाटवाक्यस्य
पूर्वपादत्रयस्य हेतुत्वेन प्रतिपादनात् काव्यलिङ्गमनहारः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २७ ॥

मुद्रामिति । समुद्रम् उल्लङ्घ्य उत्तीर्य जानकीम् आग्रास्य
तस्याः जानक्याः पुरतः अग्रतः मुद्राम् अभिज्ञानभूतामिति
भावः, विन्यस्य टप्त्वा मयि जीवति सति शीघ्रम् आगच्छेत्य-
न्वयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २८ ॥

सम्पातेरिति । अथानन्तरं वायोः सुतः हनुमान् समुद्रस्य
पारे पारेसमुद्रं लडा नाम पुरी अस्तीति शेषः, तत्र विदेह-

अश्वि स्वल्पशरीरदुस्तरतर दृष्ट्वा तथाऽवर्द्धत

व्याप्त येन तदीयकेशरसटाटोपैर्नभोमण्डलम् ॥ २८ ॥

आरम्भ विदधे महेन्द्रशिखरादश्रोनिधेर्लङ्घने

वीरश्रीरघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुति ।

मूर्ध्नि जाम्बवतोऽभिवन्द्य चरणौ सश्लिष्य सेनापतीन्

प्राग्वास्यायुमुखान् मुहुः प्रियतमान् प्रेष्यान् समादिश्य च ॥३०॥

राजतनया सीता अस्तीति दृष्ट योजनानां शतं क्रोशशतचतुष्टयमित्यर्थं "स्यात् योजनं क्रोशचतुष्टयेन इत्युक्ते" येन तथा विधात् सम्पाते जटायुषोऽग्रजात् पश्चिराजात् आकर्ण्य श्रुत्वा अश्वि समुद्र स्वल्पेन क्षुद्रेण शरीरेण दुस्तरतरम् अतीव दुष्पार दृष्ट्वा तथा अवर्द्धत वृद्धिमगच्छत् येन वर्द्धनेन तस्य इमा तदीया या केशराणां जटानां मटा विस्तार तस्या आटोपा प्राडम्बरा तैर्नभोमण्डल गगनाभोग व्याप्तम आवृतम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २८ ॥

आरम्भमिति । मारुति पवनात्मज वीरस्य श्रीरघुनाथस्य पादरजसां चरणरेणूनां कर्मणि पठो उच्चैः अतिशयेन भक्ति भावेनेति भावः स्मरन् भावयन् जाम्बवत ऋक्षराजस्य चरणीं मूर्ध्नि शिरसा अभिवन्द्य सेनापतीन् सश्लिष्य समालिङ्ग्य प्रियतमान् सुहृदः अयुमुखान् भाविविरहदुःखादिति भावे मुहुः पुनः पुनः प्राग्वास्य गान्धर्विवा प्रेष्यान् भृत्यान् समादिश्य एवमेव कार्यं युष्माभिरिति समाज्ञाप्य च महेन्द्रस्य पर्वतस्य शिखरात् शृङ्गात् (यवधेः पञ्चमी महेन्द्रशिखरमारुह्येत्यर्थः) अश्रोनिधेः समुद्रस्य महने आरम्भम् उपक्रम विदधे । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३० ॥

लाङ्ग्लोत्तानकेतुर्नभसि पृथुगतिस्फारसीमन्त्रिताभ्रः,
 स्फूर्जत्प्रौढोरुवेगोच्छूलितजलनिधिः पृष्ठदेशीयसत्त्वः ।
 दूरात् सिन्दूरपूरारुणमरुणरुचिस्रोजसः संविभागे-
 यक्रे दिग्वारणानां कटितटमभितः सूर्यविम्बावदातम् ॥ ३१ ॥
 रत्नं किरीटे, तिलकं सलाटे, हारे वरे नायकतामुपेतः ।
 क्रमेण भानुः पवमानसूनोः प्रबोधयामास पटारविन्दम् ॥ ३२ ॥

अथ स विलसदम्भःस्तम्भिताक्षिप्रकाशं
 जलचरखरखेलास्फालवाचालिताशम् ।
 जलनिधिमतिवीरो लङ्घितुं वायुपुत्रः
 खगपतिरिव चण्डोड्डीनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥

लाङ्गूलेन गभस्तिमान् बलयितः, पीतः शशी मौलिना,
 जीमूता विधुराः सटाभिरुडवो दंष्ट्राभिरासादिताः ।
 उत्तीर्णोऽम्बुनिधिर्भृगैरविशदैर्भीमादृहासोर्मिभिः
 लङ्घेगस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्रौढः प्रतापानलः ॥ ३४ ॥

श्रेष्ठे द्वारे नायकतां मध्यमणित्वम् उपेतः प्राप्तः मध्यमणिरिव
 प्रतिफलितः मन् किरोटे रत्नं ललाटे तिलकं पादारविन्दश्च
 क्रमेण प्रबोधयामास दीपयामास । उपजाति वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अथेति । अथानन्तरं सः अतिवीरः महावीरो वायुपुत्रः
 खगपतिरिव गरुड इव विलसद्भिः उहच्छद्भिः अशोभिः
 पयोभिः स्तम्भितः आच्छादितः अक्षिप्रकाशः दृष्टिव्यापारः येन तं
 जलचराणां नकादोनां खरेण उद्येण खेलास्फालेन लीला-
 विचरणेन वाचालिता मुखरिता आशा दिशो येन तद्योद्धं जल-
 निधिं सागरं लङ्घितुम् उत्तरीतुम् चण्डोड्डीनं प्रचण्डमुड्डयनम्
 अङ्गीचकार उपक्रान्तवानित्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

लाङ्गूलेनेति । लाङ्गूलेन गभस्तिमान् सूर्यः बलयितः
 वेष्टितः, मौलिना किरोटेन गिरसा वा शशी चन्द्रः पीतः
 कथलितः, सटाभिः जटाभिः, “जटा सटाकेसरयोः” इत्यमरः,
 जीमूताः मेघाः विधुराः,—कृता इति शेषः, विध्वस्ता इत्यर्थः,
 दंष्ट्राभिः दशनैः उडवः नक्षत्राणि, “नक्षत्रमृचं भं तारा तारका-
 प्युङ् वा स्त्रियाम्” इत्यमरः, आसादिताः आक्रान्ताः, भृगैः

कपीनां कटके घोरे जातः कलकलध्वनिः ।

आञ्जनेयः किमेकाको गच्छेद्रावणसन्निधिम् ॥ ३५ ॥

वेलावने तालतमानमालामालोकमानः सहसाञ्जनेयः ।

उल्लोलयन् बालधिवालमुच्चैः कल्लोलिनीवल्लभमुल्ललङ्घे ॥ ३६ ॥

प्रविश्य सुरसामुखान्तरमती विनिष्क्रम्य च

क्रमाद्दुदितमम्बुधेस्तुहिनशैलजं मानयन् ।

महद्भिः भविशदेः अनिर्मलैः भीमाट्टहासीर्मिभिः सत्कटोच्च-
हासरूपतरङ्गैः अम्बुनिधिः समुद्रः उत्तोरुणः लङ्घेशस्य रावणस्य
दिशि दिशि प्रतिदिशं प्रौढः प्रवृद्धः प्रतापानलः लङ्घितय,
हनुमतेति कर्त्तृपदं—सर्वत्र योज्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

कपीनामिति । कपीनां वानराणां घोरे भीषणे कटके
सैन्ये एकाकी असहायः आञ्जनेयः अञ्जनासुतः हनुमान्
रावणसन्निधिं गच्छेत् किम् ? इतीत्यं कलकलध्वनिः जातः ।
किलकिलाध्वनिरिति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

वेलेति । आञ्जनेयः हनुमान् वेलावने समुद्रतीरवर्तिनि
अरण्ये—तिलानां, शैलेति पाठे शालानामित्यर्थः, तमालानाञ्च
माला श्रेणोम् आलोकमानः पश्यन् तथा बालधिवालं पुच्छ
लोमचयं, बालधिवालमित्यत्र बालधिवल्लीमिति पाठे बालधि-
वल्ली पुच्छलतामित्यर्थः, उल्लोलयन् विस्फारयन् सहसा भटिति
उच्चैः महान्तं कल्लोलिनीवल्लभं नदीपतिम् उल्ललङ्घे उल्लङ्घित
वानित्यर्थः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३६ ॥

प्रविश्येति । स पवनजः वायुसुतः सुरसा तदाख्या नाग-
माता तस्या मुखान्तरं वदनविवरं प्रविश्य अतो मुखान्तरात्

निहत्य पथि रोधिकां नभसि सिंहिकां राक्षसीं

विलङ्घ्य जलधिं ययौ पवनजः स लङ्कापुरीम् ॥ ३७ ॥

गत्वा लङ्का निशायां पवनसुतवरोऽन्विष्य सीतां विनीतां

गेहे गेहे प्रयत्नात् स्थलजलविटपे सर्वतो वृक्षमध्ये ।

यत्नास्ते कुम्भकर्णः सुरजितभवने कन्दरे गह्वरे नो

दृष्ट्वा वैदेहपुत्रीं चिरमनुसरणाच्चिन्तितोऽसौ हनूमान् ॥ ३८ ॥

विनिष्क्रम्य च, महाविस्तारं तन्मुखमतिक्रमितुमशक्ततया क्षुद्र-

रूपेण तदन्तः प्रवेशः तस्मान्निर्गमश्चेति भावः) क्रमात् अम्बुधिः

समुद्रात् उदितम् उल्लिख्य, स्वस्थाभिनन्दनविश्रामदानार्थमिति

भावः) तुहिनगैलजं हिमाद्रिसुतं मैनाकमित्यर्थः, मानयन् स्वर्गेन

तदातिथ्यं स्त्रीकुर्वन्निति भावः, नभसि पथि नभोमार्गे रोधिकाम्

अवरोधकारिणीं सिंहिका नाम राक्षसीं निहत्य निपात्य

जलधिं विलङ्घ्य उत्तीर्य लङ्कापुरी ययौ प्राप । पृथ्वी वृत्तं "जसौ

जसयन्ता वसुग्रहयतिथ पृथ्वी गुरु " इति तल्लक्षणात् ॥ ३७ ॥

गत्विति । असौ पवनसुतवरः हनूमान् निशायां लङ्कां

गत्वा प्रविश्येत्यर्थः, गेहे गेहे प्रतिगृहं स्थलजलविटपे स्थले जले

विटपे वृक्षशाखायामित्यर्थः, सर्वतो सर्वस्मिन् वृक्षमध्ये, स्थित्वेति

शेषः, विनीतां विनयवतीं सीताम् अन्विष्य यत्र कुम्भकर्णः,

आस्ते स्वपितोति भावः, तत्रैत्यध्याहार्यं, सुराणां देवानां जितं

भवन येन तादृगे कन्दरे गृहाकारे पर्वतनितम्पभागे गह्वरे

गुहायां वैदेहपुत्री सीतां नो दृष्ट्वा अनवलोक्येत्यर्थः, चिरम्

अनुसरणात् अन्वेषणात् हेतोः चिन्तितः चिन्ता अस्य जातिति

चिन्तितः क्रियं न दृश्यते मृता या इति चिन्ताकुन्तितः,

अभूदिति शेषः) स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

मातृभ्रातृकलत्रमन्त्रिसचिवप्रख्यातपुत्रालयाः

पौलस्त्यस्य मया निरूपितमपि त्र्यसौधमेकैकगः ।

नानारूपरहःस्थली च चरिता सीता न दृष्टा क्वचि-

च्छेदे सागरलङ्घने निपतिता लङ्घेशशङ्खाकुला ॥ ३८ ॥

संचिप्यार्थं तनु निरीच्य सकला लङ्घा शरच्चन्द्रिका

निर्धीताखिलसोधमण्डलमहोद्योतप्रसन्नान्तराम् ।

दृष्ट्वाऽशोकवने स राक्षसवधूसंवेष्टिता जानकीम्

आरूढी निभृतं स्थित पवनज. कङ्केशिभूमोरुहम् ॥ ४० ॥

चिन्ताप्रकारमाह, भाविति । मया पौलस्त्यस्य रावणस्य मातृभ्रातृकलत्रमन्त्रिसचिवप्रख्यातपुत्रालया. मातु भ्रातृणा कलत्राणा नारीणा मन्त्रिणा सचिवाना भृत्याना प्रख्याताना प्रसिद्धानां पुत्राणाञ्च आलयाः गृहाणि त्र्यसौधमपि त्र्यसौधमन्दिरं राजभवनमपि एकैकग एकमेक कृत्वेत्यर्थं, निरूपितं निरीक्षितं नानारूपा विविधप्रकारा रह स्थली विजनविहारभूमि-रित्यर्थं, चरिता अन्विष्टा च, क्वचित् कुत्रापि सीता न दृष्टा नावलोकिता, अतः—सागरलङ्घने समुद्रलङ्घनकाले लङ्घेशात् रावणात् या शङ्खा भय तथा आकुला आर्त्ता भती निपतिता, सागरे इति शेषः, इति शङ्खे मन्ये, इति चिन्तित इति पूर्वेषा-न्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

संचिप्येति । अथ चिन्तानन्तरं स. पवनज. हनुमान् तन शरोर संचिप्य सङ्कोच्य शरच्चन्द्रिकया शारदोद्यया ज्योत्स्नया निर्धीतानां चालितानाम् अखिलाना सर्वेषा सोधमण्डलानां हर्म्यगृहाना महता उद्योतनं आलोकेन, "आलाकौ दर्शनोद्-द्योती" इत्यमरः, प्रसन्नं विगदम् अन्तरं अवकाशः यस्याः तां

क नु कुलमकलङ्गमायवाच्याः ?

क नु रजनीचरसङ्गमापवादः ? ।

अयि ! खलु विषमः पुराकृताना

प्रभवति जन्तुषु कर्मणा विपाकः ॥ ४१ ॥

अत्रान्तरे रावण, स्वयमागत्य सीता प्रति ।

मुग्धे मैथिलि ! चन्द्रसुन्दरमुखि ! प्राणप्रदानोपधि !

प्राणान् रक्ष नृगात्ति ! मन्मथनदि ! प्राणिवरि ! त्राहि माम् ।

सकलां लङ्कां निरीक्ष्य विचित्र्येति यावत् अशोकवने न विद्यते
शोको दुःखं यत्र तादृशं यत् वन तस्मिन् अशोकाख्ये उद्याने
राक्षसवधूमि. सवेष्टिता परिहृतां जानकीं दृष्ट्वा कोङ्कलिभूमो
रुद्धम् अशाकतरुम् आरूढः निभृतं गूढं स्थितः किमिय-सेति
निरूपणार्थमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ४० ॥

क ति । आयते विशाले अक्षिणी यस्याः सा तस्याः
सीताया अकलङ्गं विशुद्धं कुलं क नु ? कुत्र खलु ? रजनी-
चरसङ्गमापवाद. राक्षससङ्गजनितकुत्सावादः क नु ? कुत्र
खलु ? (त्रोभयोरेतयो सङ्गतिः, अतीवायुक्तेति भावः, इति
चिन्तिते देवमेवोत्तरमाह, अयीति—अयीति कोमलामन्त्रणे,
अयि ! कोमलबुद्ध ! पुराकृताना प्राकृताना कर्मणा विपच्यते
इति विपाकः परिणामः, फलमिति यावत्, जन्तुषु प्राणिषु
विषम. दारुणः सन् प्रभवति खलु प्रकर्षेण स्वसामर्थ्यं
दर्शयत्येवेति भावः । सामान्येन विगेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ ४१ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे मूढे ! निर्विषेके इत्यर्थः, मैथिलि !
चन्द्रसुन्दरमुखि चन्द्रानने ! प्राणप्रदानस्य मञ्जीवनदानस्य

रामयुस्त्विति ते सुखं सुललितं वक्त्रैकमात्रेण तत्
चुस्विथ्यामि दशाननैर्बहुविधं मुञ्च ग्रहं मानिनि ! ॥ ४२ ॥

अयि जनकतनूजे ! तापसेन त्वमेवं

ननु किमपि कुमन्त्रज्ञानिना शिचिताऽसि ।

नमदमरकिरीटोद्दृष्टपादारविन्दे

प्रणमति मयि तस्मिन् मर्त्यकीटेऽनुरागः ? ॥ ४३ ॥

सीते ! त्वं परिसुञ्च मानमधुना, राजादरो मृच्छतां

पश्य त्वं कनकोज्ज्वलां सुनगरीं लङ्केश्वर जीवय ।

ओषधि ! भेषजभूते ! मृगाक्षि ! मृगनयने ! मन्मथनदि ! काम-
प्रवाहिणि ! प्राणान् रक्ष हे प्राणेश्वरि ! मां ब्राह्मि जीवय,
रामः वक्त्रैकमात्रेण एकेनैव वदननेत्यर्थः, ते तव सुललितं
सुन्दरं सुखं चुस्वति, अहं दशभिराननैः तत् ते सुखं बहुविधं
विचित्रं यथा तथा चुस्विथ्यामि, हे मानिनि कोपने ! ग्रहं
निर्वन्धं, पातिव्रत्यरक्षणे इति भावः, मुञ्च त्वज । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे जनकतनूजे जानकि !
कुमन्त्रज्ञानिना कुत्सितो मन्त्रः परामर्शः तस्य ज्ञानं विद्यते
अस्येति तयोक्तेन असदुपदेशदायिनैत्यर्थः, तापसेन रामेण त्वम्
एवं किमपि कटाचाररूपमिति भावः, शिचितासि ननु शिचि-
तास्येव । नमतां प्रणिपतताम् अमराणां देवानां किरीटैः
सुकुटैः उद्दृष्टं सहस्रमासं पादारविन्दं चरणपद्मं यस्य तादृशे
मयि प्रणमति तव चरणयोः पतति मत्वपीत्यर्थः, तस्मिन् मर्त्य-
कीटे मनुष्यापसदे इति यावत्, रामे अनुरागः आसक्तिः ?
प्रायर्थ्यमेवा तव कुबुद्धिरिति भावः । शान्तिनी वृत्तम् ॥ ४३ ॥

एकोनाथ शतैकराजमहिषीस्यक्त्वा च मन्दोदरीं
 सेवार्यं विनियुज्यते च सकलं लङ्काधिपत्याय ते ॥ ४४ ॥
 सीते ! पश्य शिरांसि यानि शिरसा धत्ते महेशः पुरा
 तानि त्वत्पदसंस्थितानि सुभगे ! कस्मादवज्ञायते ? ।
 श्रुत्वैतत् परदारलम्पटवचः सीताऽऽह तं रावणं
 निर्मात्यानि शिरांसि मूढ । तव धिक्, सीतावचः पातु व' ॥४५॥

सीते इति । हे सीते ! त्वं मानं कोपं परिमुञ्च परित्यज,
 अधुना राजादर. राज्ञ. मम आदरः गृह्यतां, त्वं कनकोज्ज्वला
 सुवर्णोज्ज्वला सुनगरी लङ्कां पश्य लङ्केश्वरं, मामिति शेषः,
 जीवय आत्मप्रदानेन परिरक्षेत्यर्थः, एकोनाथ एकया जना
 हीनाथ शतैकराजमहिषीः नृधनवतिसंख्याः राजपत्नीरित्यर्थः,
 मन्दोदरीञ्च सर्वप्रधानमहिषीञ्च त्यक्त्वा अनादृत्येति भावः,
 लङ्काधिपत्याय सकलं लङ्कैश्वर्यममग्रमित्यर्थः, ते तव सेवार्यं
 विनियुज्यते विशेषेण नियुक्तं क्रियते, मयेति शेषः । शार्दूल-
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सीते इति । हे सीते ! पश्य, पुरा पूर्वं महेशः शम्भुः शिरसा
 यानि शिरांसि उपहारोक्तानीति भावः, मयेति शेषः, धत्ते
 गृह्णाति, हे सुभगे ! सौभाग्यशालिनि ! तानि शिरांसि तव
 पदयोः संस्थितानि, अतः कस्मात् अवज्ञायते ? अवहेलनं क्रियते ?
 भावे लट्प्रत्ययः । एतत् परदारलम्पटस्य परस्त्रीकामुकस्य वचः
 श्रुत्वा सीता तं रावणम् आह प्रोक्तवतीत्यर्थः, हे मूढ ! तव शिरांसि
 निर्मात्यानि देवोच्छ्रितानि, विग्रेपतः शिवोच्छ्रितानि अग्राह्या-
 णीति भावः, "अग्राह्यं शिवनिर्मात्यम्" इति वचनात्, अतएव
 धिक् निन्दामीत्यर्थः, "धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः । इति

कारौकसि त्वमुपितथिरमेव यस्य
 निर्वापितो युधि स येन सहस्रवाहुः ।
 तस्यापि रे ! पुरभिदाऽखिलमस्त्रवेद
 मध्यापितस्य विजयी भम जीवनाथः ॥ ४६ ॥
 अपतदथ दशास्यो जानकीपादपद्मे
 करधृतपदयुग्मः कामुकस्तामुवाच ।
 सुरपतिरपि पादे चापतद् यस्य, तस्मिन्
 पतति मयि (तव) न तुष्टिर्नृहि किं वा करोमि ? ॥४७॥

सीताया वचः वः युष्मान् पातु रचतु । नटोक्तिरियम् । गार्दूल-
 विक्रीडितं व्रत्तम् ॥ ४५ ॥

इत्थं निशम्य मधुरं नृपमाह वाक्यं

नम्रानना सपदि कोपवती च सीता ।

श्रीरामबाणहतरावणमस्तकेषु

गृध्राः पदं दधति चेन्मम तुष्टियोगः ॥ ४६ ॥

यदन्तरं वायस-वैनतेययोर्यदन्तरं सिंह-शृगालयोर्वने ।

खद्योत मार्त्तण्डकयोर्यदन्तरं तदन्तरं ते रघुनन्दनस्य च ॥४८॥

सीते । त्वं ननु कम्पिता मम भयेनाद्यैव, नान्ते तु तत्

रामं दृष्यसि नष्टरूपमचिरात् आकारपूर्वं वद ।

तवेति पाठे मयीत्यध्याहार्यम् । मालिनी हत्तम् ॥ ४७ ॥

इत्यमिति । इत्थं मधुरं नारीचित्तहरमिति भावः, वाक्यं निशम्य सीता सपदि सद्यः नम्रानना श्रवणतमुन्नी कोपवती च नृपं राजानं रावणम् आह उक्तवती, श्रीरामस्य बाणैः शरैः हतानि निकृत्तानि रावणस्य तवेति भावः, मस्तकानि तेषु गृध्राः क्रव्यादाः पक्षिविशेषाः पदं दधति न्यस्यन्ति चेत् यदि तदा मम तुष्टियोगः सन्तोषनाभः, स्यादिति शेषः । यमन्ततिलकं हत्तम् ॥ ४८ ॥

यदन्तरमिति । वायस काकः वैनतेयः गरुडः तयोर्यत् अन्तरं प्रभेदः, वने सिंह-शृगालयोः यत् अन्तरं प्रभेदः, खे आकाशे द्योतते इति खद्योतः आलोकवान् कीटविशेषः, मार्त्तण्डः सूर्यः तयो यत् अन्तरं ते तव रघुनन्दनस्य रामस्य च तत् अन्तरं प्रभेदः, त्वं काकः रामो वैनतेयः, त्वं शृगालः रामः सिंहः, त्वं खद्योतः रामः मार्त्तण्ड इति याव्यर्थः । वंगस्यविनं वृषं “यदस्ति वंगस्यविनं जती जरी” इति तद्वृषणम् ॥ ४८ ॥

सीते इति । हे सीते । त्वं मम भयेन अद्यैव इदानीमेव

मानेनैव तनुः क्षयं ननु गता, सत्यं वचोव्याधिना,
 श्रुत्वा रावण-सीतयोरिति वचो हास्यं हनूमान् ययौ ॥ ५० ॥
 सीतया प्रतिक्षिप्ते (क) रावणे गते त्रिजटा सीतयोः रहस्यम् ।
 पृच्छामि त्रिजटे ! सुखेन भवतीं कस्मादयं रावणो
 नीतिज्ञो ननु वाञ्छतीह किल मामन्याङ्गनां कानने ? ।
 सीते ! मन्मथपुष्पसायकहते का नाम नीतेः कथा ?
 यावत् कामशराहतो न पुरुषस्तावद् विशिष्टायते ॥ ५१ ॥

(परत्र एव न भविष्यतीति भावः) । कम्पिता ननु कम्पिता एव,
 तु किन्तु तत् कम्पनं अन्ते न, भविष्यति इति शेषः ।
 अचिरात् शीघ्रं रामं नष्टरूपं निहतत्वात् विरूपम् इत्यर्थः,
 द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि इति रावणोक्ती आकारपूर्वम् आकारः
 पूर्वं यस्य तयोक्तं रामम् आराममित्यर्थः, तव उपवनमिति
 यावत्, "आरामः स्यादुपवनम्" इत्यमरे, नष्टरूपं वानरैः भग्नत्वात्
 विपर्यस्तसौन्दर्यं द्रक्ष्यसीति वद कथय । इति सीताप्रत्युक्तिः ।
 मानेनैव इत्याजनितकोपेनैव, "मानः कोपः स तु द्वेषा प्रणयेर्ष्या-
 समुद्भवः" इत्युक्ते, तनुः शरीरं तवेति शेषः, क्षयं गता ननु
 चीणैव, इति रावणोक्ती सत्यं-क्षयं गता तनुर्ममेति-अवितथं
 किन्तु वचोव्याधिना तव दुर्वचसेत्यर्थः, न तु मानेनेति भावः,
 इति सीताप्रत्युक्तिः । इतीत्यं रावणसीतयोः वचः उक्तिप्रत्युक्ति-
 रूपं वचनं श्रुत्वा हनूमान् हास्यं ययो प्राप, जहासेत्यर्थः ।
 गार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५० ॥

(क) प्रतिक्षिप्ते निराकृते ।

पृच्छामीति । हे त्रिजटे ! भवतीं सुखेन इदानीं रावण-

वञ्ज जीर्यति वञ्चिणोऽपि च हरेश्चक्रच्च वक्र तथा,
 दण्ड खण्डगत यमस्य दलित पाशोऽभवत् पाशिन ।
 लङ्घेशोरसि तत्र मन्मथशरी मग्नो न भग्नस्तत
 क शास्त्री मखि । यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुधस्यायुधम् ? ॥ ५२ ॥

प्रतिगमनात् स्वच्छन्देनेत्यर्थं, पृच्छामि, अय नीतिज्ञ राज
 नीतिविचक्षण रावण ननु अन्याङ्गनां परनारीं किल माम् इह-
 कानने अशोकवने कस्मात् किमर्थं वाञ्छति अभिलपति ? । हे
 सीते ! मन्मथस्य कामस्य पुष्पसायकेन पुष्पैश्चैव शरैश्चेत्यर्थं, हते-
 विहे, जने इति शेष, नीते कार्याकार्यविचारनयस्य कथा का
 नाम ? नैव कार्याकार्यविवेको विद्यते इत्यर्थं पुरुष यावत्
 कामशरेण आहत विड न, भवतीति शेष तावत् विगिष्टायते
 विगिष्ट इवाचरति, मज्जनायते इत्यर्थं । सामान्येन विगेषममर्थन
 रूपोऽर्थान्तरन्यास । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५१ ॥

वञ्जमिति । वञ्चिण वञ्जायुधस्य इन्द्रस्य वञ्जमपि लङ्घेशो
 रसि रावणवञ्चसि जीर्यति जीर्णता गच्छति, तथा हरेश्चक्रा
 यणस्य चक्रं मुदर्शनार्थमपि वक्र कुटिलरूपं विनटमिति
 यावत् यमस्य दण्ड खण्डगत तथा पाशिन वरुणस्य “प्रचेता
 वरुण पाशो” इत्यमर, पाशोऽपि पाशास्तमपि दलित खण्डित
 अभयत् किन्तु तत्र लङ्घेशोरसि मन्मथस्य शर भग्न निपतित
 मन् तत तस्मात् न भग्न न खण्डित, अत हे मखि सीते ।
 यस्य पुष्प पुष्पायुधस्य कामस्य आयुधम् अस्त्रम् अभयत् म
 शाश्वी वृत्त क ? निर्विद्यापि अस्त्र कचिदपि विहत स्यात्
 किन्तु कामास्त्र कुवापि न विहन्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ५२ ॥

सीताया हृदये शिरीषकुसुमप्राये पफालोच्चकैः
 पौलस्त्यस्य स एव कुण्डकुलिशे वच्चाधिके वक्षसि ।
 आपुङ्गं निममञ्ज मन्मथशरस्तत् किं न जानीमहे ?
 व्यक्तं श्रीरघुनन्दनस्य महिमा यंस्त्रायते स्वां तनुम् ॥ ५३ ॥

अथ सीतादर्शने हनूमान् ।

का त्वं पद्मपलाशाक्षि ! पीतकौपेयवामिनि ! ।

द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ? ॥ ५४ ॥

सीताया इति । यः मन्मथशरः सीतायाः शिरीषकुसुम-
 प्राये अतिकोमले इति भावः, हृदये उच्चकैः अतिशयेन पफाल
 विभेद, भग्मतां गतवानित्यर्थः, स एव मन्मथशरः पौलस्त्यस्य
 रावणस्य कुण्डं सद्बुचितं, शीर्णमित्यर्थः, कुलिशं वक्षं यस्मिन्
 तथाभूते अतएव वच्चाटपि अधिके अतिकठिने इत्यर्थः, वक्षसि
 आपुङ्गं पुङ्गपर्वन्तं निममञ्ज, तत् किं न जानीमहे न जानीमः ?
 अवश्यमेव जानीमहे इत्यर्थः, श्रीरघुनन्दनस्य श्रीरामस्य
 महिमा व्यक्तं स्फुटम् अवभासते इति भावः, य. महिमा स्वां
 तनुम्-अर्द्धाद्भूतां भार्यामित्यर्थः, “शरीरार्धं अमृता जाया पुण्या-
 पुण्यफले समा” इति बृहस्पतिवचनात्, व्रायते रक्षति । रामशरेण
 अदृष्टमित्येन सीताहृदयपतितः कामशरो विहन्यते इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

का त्वमिति । हे पद्मपलाशाक्षि ! पद्मपत्रनेत्रे ! हे पीत-
 कौपेयवामिनि ! पीतं पीतवर्णं यत् कौपेयं कृमिकोपीत्यं वसनं,
 “कौपेयं कृमिकोपीत्यम्” इत्यमरः, तत् वस्त्रे आच्छादयतीति
 तद्योक्ता तत्सम्युद्धौ, अनिन्दिता त्वं, यद्वा अनिन्दिते इति

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।

पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ? ॥ ५५ ॥

सीता । दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।

सीतेति नाम तस्याह भार्या रामस्य धीमतः ॥ ५६ ॥

रक्षिता रघुवंशस्य जनकस्य च रक्षिता ।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ५७ ॥

धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ।

विपुलासो महाबाहुः कम्बुश्रीवो महामनाः ॥ ५८ ॥

सम्बुद्धिः, दुमस्य हृत्स्यं शाखाम् आलम्ब्य आश्रित्य, धृत्वेति यावत्, तिष्ठसि, का त्वम् ? ॥ ५४ ॥

किमर्थमिति । पुण्डरीकपलाशाभ्यां श्वेतपद्मपत्राभ्यां, "पुण्डरीकं सिताम्भोजम्" इत्यमरः, विप्रकीर्णं विगलितम् उदकमिव तव नेत्राभ्यां शोकजं वारिं वाप्यं किमर्थं स्रवति चरति ? ॥ ५५ ॥

दुहितेति । अहं महात्मनः वैदेहस्य विदेहो निमि' तस्यापत्यं पुमान् वैदेह तस्य जनकस्य सीतेति नाम दुहिता । तथा अहं तस्य प्रसिद्धस्य धीमतः महाबुद्धेः रामस्य भार्या पत्नी ॥ ५६ ॥

रक्षितेति । य इत्यध्याहार्यम् । यः परन्तपः शत्रुघाती रामः रघुवंशस्य रक्षिता, जनकस्य जनकवंशस्य च रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च रक्षिता ॥ ५७ ॥

धनुर्वेदे इति । यस्य विपुलांसः बृहत्स्कन्धः महाबाहुर्दीर्घभुजः कम्बुश्रीवः शङ्खश्रीवः महामनाः प्रशस्तचित्तः उदारचेता इत्यर्थः, धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु (गिष्ठा कम्पो

अथ हनूमान् मुद्रां दर्शयति ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य वरानने ! ।

प्रेषितं रामभद्रेण सुवर्णस्याङ्गरीयकम् ॥ ५८ ॥

सीता हनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

मातर्जानकि ! को भवान् ? वनचरः, केनात्र संप्रेषितः ?

त्वद्दोषेण रघूत्तमेन, किमिदं हस्ते स्थितम् ? मुद्रिका ।

दत्ता तेन, तदैव तां निजकरेणादाय चानिद्रय च

प्रेम्णाऽयूषि ससर्ज, शब्ददुद्भूजात्रेषु रोमीद्रमः ॥ ६० ॥

पङ्कानि स्मृतानि च ॥” इत्युक्तेषु च निद्रा उत्कर्षः जाताऽस्येति
निष्ठितः लभ्यप्रतिष्ठ इति यावत् ॥ ५८ ॥

सुवर्णस्येति । हे वरानने ! चारुवदने ! रामभद्रेण सुवर्णस्य
शोभनो वर्णो यस्य तयोक्तस्य सुवर्णस्य शोभनाः वर्णा राम-
नामाचराणि यत्र तयोक्तस्य सुवर्णस्य दशमापकप्रमाणस्य,
(सुवर्णं दशमापकम्” इत्युक्तेः) सुवर्णस्य हिम्नः अङ्गरीयकम् अङ्गल्या
भरणं प्रेषितम् । चतुःपञ्चाशतमारभ्य एकोनपष्टिपर्यन्तेषु
श्लोकेषु अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५८ ॥

मातरिति । मातः । जानकि ! इति हनूमदुक्तिः । भवान्
कः ? इति सीताप्रत्युक्तिः । वनचरः शाखान्तग इति यावत् ।
हनूमदुक्तिः । केन जनेन अत्र संप्रेषितः ? त्वमिति शेषः ।
सीताप्रत्युक्तिः । रघूत्तमेन रघुयेष्टेन रामेण तव-दोषेण वार्त्ता-
वहत्वेन, प्रेषितोऽस्मीति शेषः । हनूमदुक्तिः । हस्ते इदं किं
स्थितम् ? सीताप्रत्युक्तिः । मुद्रिका मुद्राद्वितं सुवर्णाङ्गरीय-
मित्यर्थः, तेन रामेण दत्ता प्रहिता । हनूमदुक्तिः । सा सीता
तदैव तच्छब्दमात्रक्षणे एव तां मुद्रिकां निजकरेण आदाय

सीतामुद्रयोरुक्तिप्रत्युत्तौ ।

मुद्रे ! ते कुशलं प्रिये ! १ जनकजे ! चेमञ्च रामस्य मे,
सत्यं मां स्मरति ? प्रविह्वलमनाः किं भाषते प्रोपिताम् ? ।
क्वसौ महिरहात् कथञ्च नयतीत्युक्त्वा मुहूर्त्तानिमान्
शुश्रूष्यत्वात्पतिं ह्यसावभिमृशत्यामुह्यति ध्यायति ॥ ६१ ॥
मुद्रे ! ब्रूहि सलक्षणाः कुशलिनः श्रीरामपादाः स्वयं ?
सन्ति स्वामिनि ! मा विधेहि विधुरं चेतोऽनया चिन्तया ।

आलिङ्ग्य च प्रेम्णा प्रीत्या अश्रूणि वाष्पवारीणि ससर्ज मुमोच,
तदा च तस्या. गात्रेषु शश्वत् सततं रोमोद्गमः सोमहर्षः, प्रिय-
तमाङ्गरीयस्पर्शादिति भावः, उदभूत् आविरासीच्च । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

मुद्रे इति । हे प्रिये मुद्रे ! ते तव कुशलम् ? इति सीतोक्तिः ।
हे जनकजे ! जानकि ! मे मम रामस्य च चेमं कुशलम् । इति
मुद्रोक्तिः । मा स्मरति सत्यम् ? प्रविह्वलं प्रकर्षेण विह्वलं
व्याकुलं मनो यस्य तथाभूत् सन् प्रोपिता देशान्तरस्थां, मामिति
शेष, किं भाषते किं कथयति ? इति सीतोक्तिः । असौ सीता
क ? कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, कथञ्च इमान् मुहूर्त्तान् समयान्
नयति अतिवाहयति ? इति उक्त्वा असौ रामः शुश्रूषति शीर्यति
आनपति त्वद्विषयं जल्पति अभिमृशति मन्वयति आमुह्यति
मूर्च्छति ध्यायति चिन्तयति च, हिगब्धोऽवधारणार्थः । इति
मुद्रोक्तिः । स्वानिकासु क्रियासु एकस्यैव कर्त्तृत्वात् दीपका-
नद्वारः, तदुक्तं दर्पणे—“अप्रमृतप्रमृतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

मां वै ध्याहर मैघिलेन्द्रतनये ! नामान्तरेणाधुना
रामस्त्वहिरहेण कङ्कणपदं यस्यै चिरं दत्तवान् ॥ ६२ ॥

अथाङ्कुरीयकमणोः प्रतिविम्बमासीत्
रामस्य सादरमि(म)तीव विलोकयन्ती ।
मद्रूप एव किमभून्मम चिन्तयेति
मीमांसया जनकराजमुता मुमोह ॥ ६३ ॥

मुद्रे इति । हे मुद्रे ! लक्ष्मणाः लक्ष्मणसहिताः श्रीराम-
पादाः स्वयं कुशलिनः चेमवन्तः ? वृद्धि कथय । स्वयमित्यत्र
मुखमिति पाठे मुखं तिष्ठन्तीत्यर्थः । हे स्वामिनि ! सन्ति, श्री-
रामपादाः कुशलिनः—इति शेषः, अनया चिन्तया चेतः चित्तं
विधुरं व्याकुलं मा विधेहि न कुरु, हे मैघिलेन्द्रतनये !
जानकि । मैघिनाधिपमुते इति पाठान्तरम्, मां वै नियये
अधुना नामान्तरेण अन्येन नाम्ना, कङ्कणेत्याग्नयेति भावः,
ध्याहर आल्प, रामः तव विरहेण यस्यै,—मद्यमिति शेषः,
चिरं दीर्घकालं कङ्कणपदं वलयस्थानं दत्तवान्, (तव विरहेण
तया काञ्चनमवाप रामः, यथा अङ्कुरीयकं वलयरूपेण दधारेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं जनकराजमुता सीता अङ्कुरीयक-
मणौ रामस्य प्रतिविम्बम् आसीत् इतीव इति धियेवेत्यर्थः,
सादरं यथा तथा विलोकयन्ती पश्यन्ती सती मम चिन्तया,
(वीक्षयेति पाठे वीक्षया दर्शनेनेत्यर्थः) मद्रूप एव मत्सदृश एव
कथय इति-भावः, अभूत् किम् ? इति-मीमांसया विचारण्या
मुमोह मोहं गतवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

हनूमान् । अनुदिनमनुशैलं त्वामनालोक्य सीते ।

प्रतिदिनमतिदीनं वोच्य रामं विरामम् ।

गिरिरश्मनिमयोऽसौ यत्ततो न द्विधाऽभूत्

चित्तिरपि न विदीर्णा सा हि सर्वं सहैव ॥ ६४ ॥

समाश्लास्य । किं दूरमिन्दुमुखि ! रामशिलीमुखाना ?

किं दुर्गम बलभिदा हरियूथपानाम् ? ।

दैव प्रसन्नमिव देवि । तवाद्य सत्य

रक्षासि कानि कुपितस्य च लक्षणस्य ? ॥ ६५ ॥

प्रतिदिनमिति । असौ गिरि पर्वत, यत्र रामो वसतीति भावः, अशनिमय वज्रमय यत् यत तत् प्रतिदिन रामम् अतिदीनम् अतएव धिरमतीति विराम तम् उपरतप्राय मित्यर्थः, वोच्य दृष्ट्वा द्विधा नाभूत् चित्तिरपि पृथिव्यपि न विदीर्णा, हि यत सा चित्ति सर्वसहैव सर्वमेव सहते इति तथाभूतैव, अन्यथा सा विदीर्यन्तीति भावेऽ) मालिनो वृत्तम् ॥ ६४ ॥

किमिति । हे इन्दुमुखि चन्द्रवदने ! रामस्य शिली मुखाना शरणां दूर किम् ? न किमपि स्थान दूरमित्यर्थः रामशरा हि दूरभेदिनो दुर्नध्यभेदिनयेति भावे, बलभिदा परमैक्यघातिना हरियूथपाना वानरसेनापतीना दुर्गमम् अगम्य किम् ? न किमपि स्थान अगम्यमित्यर्थः, सर्वत्रैव ते गन्तुं क्षमा इति भावः किं दुर्गमर्गलभिदामिति पाठे अर्गलं दारावरोधकदण्डविशेषं भिन्दन्तीति तथोक्तानां दुर्गं दुर्गमं स्थानमित्यर्थः । हे देवि । अद्य साम्प्रत तव दैवम् अदृष्टं प्रसन्नमिव अनुकूलमिव सत्यं नियतं, मन्ये इति शेषः

सीता । चन्द्रो यस्य दिनेगदीधितिषमस्तोयं स्फुलिङ्गायते,
 कर्पूरं कुलिशोपमं, शशिकला शम्पासमा भासते ।
 वायुर्बाहववह्निवन्मलयजं दावाग्निवत् साम्प्रतं,
 सन्देशं नय रामसन्निधिमितो यात्रां द्रुतं कारय ॥६६॥

कुपितस्य क्रुद्धस्य लक्षणस्य च रक्षांसि कार्ति ? अतितुच्छा-
 नीति भावः । कुपितस्य सलक्षणस्येति पाठे सलक्षणस्य
 लक्षणसहितस्य, रामस्येति शेषः । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥६५॥

चन्द्र इति । यस्य रामस्य, यत्रेति पाठान्तरं, चन्द्रः चन्द्रस्यायं
 चन्द्रः चन्द्रसम्बन्धी, किरण इति शेषः, दिनेशस्य सूर्यस्य दीधिति-
 समः किरणसमः, अतोव दुःसह इति भावः, तोयं जलं
 स्फुलिङ्गायते स्फुलिङ्गः अग्निकणः, “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः”
 इत्यमरः, स इवाचरति, पदां स्फुलिङ्गोपममिति पाठान्तरम् ।
 कर्पूरं कुलिशोपमं वच्चतुल्यं, कर्पूरः कुलिशोपम इति
 पुंलिङ्गपाठोऽपि । शशिकला चन्द्रकला शम्पासमा विद्युत्तुत्या
 भासते स्फुरति, वायुः बाहववह्निवत् बह्वानल इव, मलयजं
 चन्दनं दावाग्निवत् दावानल इव उद्दीपकत्वेनासङ्घात्वादिति
 सर्वत्र योज्यम् । साम्प्रतम् अधुना तस्य रामस्य सन्निधिं सन्देशं
 महाचिकं नय प्रापय, इतः अस्मात् स्थानात् द्रुतं शीघ्रं यात्रां
 कारय कुर्वित्यर्थः, करोतिरत्र स्वार्थे णिजन्तः । अत्र यस्येति
 यच्छब्देन तच्छब्दस्याकाहितत्वात् तेनैवान्वयी युक्तः किन्तु
 रामसन्निधिमित्येकदेशरामेति शब्देन सम्बन्धो न घटते, उक्तञ्च
 “प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
 सम्बन्धस्तेन नेष्यते ॥” इति । तदत्र भद्र ! सन्निधिमिति पाठे,
 हे भद्र ! इति सम्बोध्य सन्निधिमित्यस्य “यच्छब्देन तु तच्छब्दो

सीता धूमशिखा शत्रो कालव्यालवधूरिव ।
उदस्य च शिरोरत्न विज्ञान स्वामिने ददौ ॥ ६७ ॥

तथा चित्रकूटे पर्वते ।

रक्षोऽभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो
देव्या विदेहदुहितुर्विददार काक ।
ऐपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमच्छा
काण्ठीचकार चरमो रघुराजपुत्र ॥ ६८ ॥

इति द्वितीयमभिज्ञानम् ।

मन शिलायास्तिलक तथा मे गण्डस्यले पाणितले च घृष्टम् ।
स्मरेति विज्ञानमिदं तृतीय जीवाम्यहं राघव । माम्मात्रम् ॥ ६९ ॥

बोद्धव्यं सततं बुधैः " इत्युक्तं तस्येत्यध्याहृतनान्वयं समीचीनतया
सङ्गच्छते इति सुधीभिर्विभाष्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

सीतेति । कालव्यालवधूरिव कृष्णसर्पकामिनीव शत्रो
रावणस्य धूमशिखा दहनान्नेरिति भावः, सीता शिरोरत्नं
शिरस्यत् रत्नं स्वामिने रामाय विज्ञायते अनेनेति विज्ञानम्
अभिज्ञानचिह्नं ददौ अर्पितवती हनुमत्करे इति शेषः । अनु
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ६७ ॥

रक्षोऽभिचारिति । १०० पृष्ठायां ३० श्लोके प्राग्
व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

मन शिलाया इति । हे राघव ! तथा पाणितले करतले
तवेति शेषः, घृष्टं मृदितं मन शिलाया धातुविशेषस्य तिलकं
मे मम गण्डस्यले कपोलतले, त्वया रचितमिति शेषः अहं
इदं तृतीयं विज्ञानम् । अहं माम्मात्रम् एकमेव माम्
जीवामि । (एतन्मध्ये मदुदारार्थं यत्र करणीयं अतः परं ह्यया
प्रयत्न इति भावः) उपजाति वृत्तम् ॥ ६९ ॥

फलान्यपि ददाति ।

श्रीमद्रामपदारविन्दयुगले दातव्यमेकं फलं
सैन्येभ्यो युगले फले, कपिपतावेकं सुरम्यं फलम् ।

एकञ्चापि फलं ततस्तदनुजे देयं शुभाशौःशतं,

पश्चात् सैन्यनिराकुलप्रकृतिना भोक्तव्यमेकं त्वया ॥ ७० ॥

समुद्रतरणे तव कीदृग्ब्यवसाय इति पृष्टो हनुमान् ।

तव प्रसादात् पवनप्रसादात्तवैव भर्तुश्चरणप्रसादात् ।

त्रिभिः प्रसादैरनुकूलितोऽहं व्यलङ्घयं गोप्यदवत् समुद्रम् ॥ ७१ ॥

सीतासम्भाषणान्ते पवनसुतवरः काननं भङ्क्तुकामो

व्याजेनापि द्विजोऽभूद्दलितरदनखः शोणंकायोऽतिवृद्धः ।

श्रीमदिति । एकं फलं श्रीमतो रामस्य पदारविन्दयुगले दातव्यं, युगले फले फलद्वयमित्यर्थः, सैन्येभ्यः, दातव्ये इति शेषः, एकं सुरम्यं फलं कपिपतौ सुग्रीवे, ततोऽनन्तरं तदनुजे सक्षरणे एकञ्च फलं तथा शुभाशिया शतमपि देयम् । पश्चात् सैन्येषु मध्ये निराकुला अब्याकुला, घोरित्यर्थः, प्रकृतिः स्वभावो यस्य तथाभूतेन त्वया एकं फलं भोक्तव्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७० ॥

तवेति । तव प्रसादात् अनुग्रहात् पवनस्य पितुरिति भावः, प्रसादात्, तथा तव भर्तुः रामस्य चरणप्रसादात् इत्येवं त्रिभिरेव प्रसादैः अनुकूलितः आनुकूल्यं नीतः अहं समुद्रं गोप्यदवत् गोप्यदमिव व्यलङ्घयं लङ्घितवानस्मीत्यर्थः । उपेन्द्र-वञ्जा वृत्तम् ॥ ७१ ॥

सीतेति । पवनसुतवरः हनुमान् सीतासम्भाषणान्ते सीतया संलपनानन्तरं काननं प्रसदवनं भङ्क्तुकामः भङ्क्तुमिच्छुः

श्वेतो मुण्डोऽपि भूत्वा वननिकटगतो भापते मन्दमन्दं
भ्रातर्युष्मत्प्रसादात् पतदमृतफलं किञ्चिदभ्यर्चये च ॥ ७२ ॥

इन्मता भग्ने प्रमदवने रावणं प्रति उद्यानपालः ।

यत्रारण्ये वहति सततं मारुतो मन्दमन्दं

सूर्यो यत्र व्रसति, चकितस्तोयदस्तोयदाने ।

यत्प्राचीरे पतति सहसा याति वै विश्वकर्मा

तत्तेऽरण्यं ललितमधुना वानरैकेण भग्नम् ॥ ७३ ॥

सन्, अरण्यनिर्भङ्गुकाम इति पाठस्तु प्रामादिक इति परि-
त्यक्तः) ध्याजेन ह्यग्ना गलितरदनखः पतितदन्तनखः
शीर्षकायः कृशतनुः अतिवृद्धः श्वेतः शुभ्रवर्णः मुण्डोऽपि
मुण्डितोऽपि द्विजो ब्राह्मणः अभूत् । वननिकटगतः कानन-
सन्निहितश्च भूत्वा मन्दमन्दं गनैः गनैः भापते कथयति, हे
भ्रातः ! उद्यानपाल ! इति शेषः, युष्माकं प्रसादात् अनुग्रहात्
पतत् स्वयं विगलत् अमृतफलं सुधासदृशं फलं किञ्चित् अल्प-
मात्रमित्यर्थः, अभ्यर्चये च प्रार्थये । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७२ ॥

यत्रेति । यत्र अरण्ये उद्याने मारुतः वायुः सततं मन्द-
मन्दं न तु भङ्गभयात् सातिवेगमिति भावः, वहति, यत्र सूर्य-
व्रसति विभेति समधिकतापदाने वृक्षाणां शोषणादिति भावः,
स्तोयदः मेघः स्तोयदाने जलवर्षणे चकितः संक्रान्तः, भवतीति
शेषः, अथवा वर्षणभयादिति भावः, यस्य - अरण्यस्य प्राचीरे
प्राकारे पतति भग्ने सति विश्वकर्मा सहसा भट्टिति याति,
संस्कारार्थमिति शेषः, तत्र अविदित एवेति भावः, तत् ते तत्र
नमितं सुन्दरम् अरण्यं प्रमोदकाननम् अधुना एकेन वानरेण
भग्नं दमितम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७३ ॥

देवाकर्णय कर्कशेन कपिना केनापि केलीवने
खेलद्वालधिचालिता विटपिनः साटोपमुत्पाटिताः ।
तत्रान्ये वनपालकाः सरभसं सर्वेऽपि निर्वापिता-
स्तद्दार्ताकथनाय केवलमहं दैवेन संरक्षितः ॥ ७४ ॥

इत्याकर्ण्य रावणचेष्टा ।

हन्तीति ज्वलितः क्रुधा, कपिरिति व्रीहानमत्कन्धरो
हेलीलङ्घितवाहिनीपतिरिति शङ्खाचलत्कुण्डलः ।
रामस्यायमित्तीर्थया कलुषितो, लङ्गामुपेत्योद्धटं
विक्रामत्यनिनात्मजे दग्धमुखः कां कां दशां नो गतः ? ॥ ५ ॥

देवेति । हे देव ! आकर्णय शृणु, केनापि कर्कशेन
निष्ठुरेण कपिना केलीवने क्रीडोद्याने खेलता चलता चाल-
धिना लाङ्गूलेन चालिताः सञ्चालनं नीताः विटपिनः तरवः
साठोपं सवेगं यथा तथा उत्पाटिताः उन्मूलिताः । तत्र तस्मिन्
व्यापारे सर्वेऽपि वनपालकाः उद्यानपालाः सरभसं सवेगं
निर्वापिताः निर्वाणं नीताः, निहता इति यावत्, अहं केवलं
तद्दार्ताकथनाय तत्समाचारदानाय दैवेन भाग्येन संरक्षितः
सञ्जीवितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हन्तीति । अनिलात्मजे हनूमति लङ्गामुपेत्य आगत्य
उद्धटम् उल्कटं यथा तथा विक्रामति विक्रमं प्रकटयति सति
दग्धमुखो रावणः कां कां दशाम् अवस्थां नो गतः ? न प्राप्तः ?
तथाहि इन्ति, अरण्यपालानिति शेषः, इति हेतोः क्रुधा
कोपेन ज्वलितः, कपिर्वानरः इति व्रीहया लज्जया नमन्ती
कन्धरा गीवा यस्य तयोक्तः, (वानरेण भूमैतदरण्यमेवं कृतमिति
लज्जया अधोवदन इत्यर्थः) । हेतुया अवलीलया उल्लङ्घितः

अत्रान्तरे सीताहनुमतो रहस्ये त्रिजटया उक्ते रावणचेष्टा ।

मुद्रा मर्कटकेन रामनिकटादागत्य दत्ता करे

सीताया इति सम्भ्रमात् त्रिजटया प्रोक्तैश्च लङ्केश्वरैः ।

किं किं किं किमिति ब्रुवद्भिरनिशं सिंहासनादुत्थितै-

रचोमुख्यसुतस्तमेव हि कपिं धर्त्तुं नियुक्तीकृतः ॥ ७६ ॥

रावणाज्ञया चलति अक्षे कुमारे पारिपार्श्विकः ।

प्राकारतोरणमयीं पुरमप्यलङ्घ्यां

लङ्घामिमां विशति कोऽपि कपिप्रवीरः ।

वाहिनोपतिः नदीनाथः, समुद्र इत्यर्थः येन तथाभूतः अयमिति

हेतोः शङ्कया चलन्ति कुण्डलानि यस्य तथाभूतः । अयं

वानरः रामस्य—दूत-इति शेषः, इतीर्थ्या विद्देषेण कलुषितः

अन्तर्बन्धित इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

मुद्रेति । मर्कटकेन वानरेण रामनिकटात् आगत्य

सीतायाः करे हस्ते मुद्रा अभिज्ञानमङ्गुरीयकमित्यर्थः, दत्ता

इति त्रिजटया तदाख्यया राक्षस्या सम्भ्रमात् सम्भ्रामात् प्रोक्तैः

अभिहितैः लङ्केश्वरैः रावणैः, बहुवचनं गौरधार्यम् ; किं किं किं

किमिति अनिशं पुनः पुनः ब्रुवद्भिः सिंहासनात् उत्थितैः

सद्भिः तमेव कपिं वानरं धर्त्तुं रक्षसां मुख्यः श्रेष्ठः सुतः पुत्रः,

अक्षो-नामेति..शेषः, अनियुक्तः नियुक्तः कृतः नियुक्तीकृतः

प्रेषित इत्यर्थः, अभूततद्भावे चिप्रत्ययः शार्दूलविक्रीडितं

वृत्तम् ॥ ७६ ॥

प्राकारेति । कोऽपि कपिप्रवीरः वानरमुख्यः प्राकार-

तोरणमयीं प्राकारेण परिवेष्टितां तोरणैश्च परिशोभितामिति

तत्सम्मुखं प्रचलति स्वयमक्षनामा

नन्वेव राक्षसपतेः कुपितः कुमारः ॥ ७७ ॥

अथ अक्षे पतिते गच्छति च शक्रजिति पारिपार्थिकः ।

हत्वा कथञ्चिदधिराजकुमारमक्षं

रे वानरापसद ! कुत्र पलायितोऽसि ।

त्वां हन्तुमिच्छति दशाननशासनेन

दर्पोद्धतो धृतधनुर्ननु मेघनादः ॥ ७८ ॥

रामाभ्यागमनं निवेद्य सुचिरादाखास्य सीतां ततः

तक्षीमन्तमणिं तदा रघुपतेः प्रत्यायनायाददे ।

भङ्क्ताऽशोकवनं निहत्य सहसा चाक्षादिकान् राक्षसान्

द्रष्टुं रावणमात्मबन्धविषये सौम्योऽभवन्मारुतिः ॥ ७९ ॥

लङ्घयति, ननु भोः एषः अक्षनामा राक्षसपतेः रावणस्य कुमारः

कुपितः सन् स्वयं तत्सम्मुखं तदभिमुखं प्रचलति प्रधावति ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

हत्वेति । रे वानरापसद ! वानराधम ! कथञ्चित् केनापि

प्रकारेण अधिराजस्य रावणस्य कुमारम् अक्षं हत्वा विनाशश्च

कुत्र पलायितः प्रधावितः असि ? ननु भोः दर्पेण अहङ्कारेण

उद्धतः उग्रः मेघनादः दशाननस्य रावणस्य शासनेन आज्ञया

धृतधनुः धनुर्धरः सन् त्वां हन्तुम् इच्छति उदयच्छतीत्यर्थः ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

रामेति । मारुतिर्हनुमान् रामस्य अभ्यागमनं युद्धार्थमत्र

प्रयाणं निवेद्य सुचिरात् बहुक्षणमित्यर्थः, सीताम् आखास्य

प्रबोध्य, सान्त्वयित्वेत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले रघुपतेः रामस्य

(अत्र पाद्यात्पुस्तकोयः पाठः)

इत्युक्तौ रजनीचरस्य हनुमानुद्भिद्य लीलावनं
वीरं तत्कृतमक्षमात्तपरिघाघातैर्जघानागतम् ।
तत्कोपारुणलोचनेन्द्रजयिना प्राङ्निष्फलत्वात् धृत-
ब्रह्मास्त्रेण विगर्हितेन विधिना बहो विदग्धः कपिः ॥ ८० ॥

प्रत्यायनाय विश्वासार्थं तस्याः सीतायाः सीमन्तमणिं शिरोरत्नं
आददे जयाह । (ततः) सहसा अशोकवनं भङ्क्त्वा अचादि-
कान् राक्षसान् निहत्य च रावणं द्रष्टुम् आत्मनः स्वस्य बन्ध-
विषये सौम्यः सुसाध्य इति भावः, अभवत् नागपाशबद्धः रावण-
सकाशं नीत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

इतीति । इतीत्यम्—उक्तः—सम्भाषितः, सीतयेति शेषः,
हनुमान् रजनीचरस्य रावणस्य लीलावनं क्रोडोद्यानम् उद्भिद्य
उच्चैरतिशयेनेत्यर्थः, भङ्क्त्वा आत्तस्य गृहीतव्यं परिघस्य
अर्मलस्य आघातैः प्रहारैः आगतं वनभङ्गश्रवणात् कपिनिध-
नार्थमुपस्थितं वीरं तस्य रावणस्य सुतम् अक्षं जघान हतवान् ।
तत् तस्मात् कोपेन अरुणे रक्ते लोचने यस्य स वासौ इन्द्र-
जयी मेघनादयेति तेन प्राक् प्रथमं निष्फलत्वात् हनुमति
विफलत्वात् विगर्हितेन विनिन्दितेन धृतब्रह्मास्त्रेण धृतेन
ब्रह्मपागेन विधिना हेतुना विदग्धः चतुरः, विप्र इत्यर्थः,
कपिः बहः । (अत्रेयं कथा, पूर्वं ब्रह्मणा मेघनादाय दत्तो
ब्रह्मपागः एतेन त्वं कपिं बध्नीहीति । रुद्रावतारे तु हनुमति
स पागो निष्फलो जातः । ततो मेघनादेन ब्रह्मणो गर्हा
कृता, तस्य ब्रह्मणा प्रार्थितो हनुमान् स्वयं तत्सम्पन्नार्थं
बह इति ॥ ८० ॥

राव । रे रे द्रुत कपे ! किमेव चरितं वारां निधिं दुस्तरं
 लङ्घित्वा जलजन्तुभिः परिहृतं भीमं तरङ्गीत्कारैः ? ।
 आयातोऽसि विना रथं कथमिह प्रस्थापितः केन वा ?
 ब्रूहि त्वं न हि बध्य एवमभयः, किं नामधेयो भवान् ? ॥८१॥
 हनू । श्रीरामेण सलक्ष्मणेन जयिना श्रीचित्रकूटे स्थितः
 सीतान्वेषणकार्यसाधनविधौ प्रस्थापितो यत्नतः ।
 लब्धा चैव वरं चिरात् पुरभिदः सर्वत्रगामी स्वयं
 वेत्सि त्वं पवनात्मजो दशमुख ! श्रीमान् हनूमान् कपिः ॥८२॥

रे रे इति । रे रे इति अवज्ञासूचकसम्बोधनम् । रे रे
 द्रुत । कपे । वानर । जलजन्तुभिः परिहृतं तरङ्गाणाम् उत्कारैः
 समूहैः भीमं भीषणम् अत एव दुस्तरं दुर्लभमेव वारां निधिं
 समुद्रं लङ्घित्वा उत्तीर्य किं चरितम् ? किं कृतम् ? घटि च
 त्वया कथञ्चिन्नहित एषः किन्तु कदाचित् मैवं साहसं कृत्या
 इति निर्भर्त्सनीपदेशः) । इह लङ्कायां रथं विना कथम् आयातः
 आगतः असि ? केन वा प्रस्थापितः प्रेषितः ? त्वमिति शेषः,
 भवान् किं-नामधेय' किन्नाख्यः ? न हि बध्यः नैव भया
 हन्तव्य एव, अतः त्वम् अभयः निर्भय' सन् ब्रूहि कथय ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

श्रीरामेणेति । सलक्ष्मणेन जयिना विजयता श्रीरामेण
 श्रीचित्रकूटे श्रीमहिचित्रशृङ्गशालिनि, ऋष्यमूके इति शेषः,
 स्थितः पवनात्मज. वायुसुतः श्रीमान् हनूमान् नाम कपिरहं
 सीताया अन्वेषणमेव कार्यं तस्य साधनविधौ निर्वाहव्यापारे
 यत्नतः सादरमित्यर्थः, प्रस्थापितः प्रेषितः । हे दशमुख !
 रावण ! त्वं चिरात् दीर्घकालं तपश्चरणादिति भावः, पुरभिदः

हत्वा बालिमहाबलं कपिचमूमाखास्य सुग्रीवकं
 राजानं कृतिनं सदा विजयिनं सख्युः सदानन्दिनम् ।
 कृत्वा चैव विशेषदेवनिवहाख्यानस्य चिन्तान्वितः ।
 श्रीरामो जनकात्मजाहरणतः कालोपमो राजते ॥ ८३ ॥

रावणहनुमतोः उक्तिप्रत्युक्ती ।

रे रे वानर भारते ! किमथवा बाली बली नेतरो ?
 दूतो दाशरथेरहं, कथय मे वीरस्य किं रे कपे ! ? ।
 देवालोडनखेलने च चरितं किं तादृशं बालिन ?
 रे ! यत्रेह मतिर्मम प्रभवति, प्रेक्षा पुनस्तस्य किम् ॥ ८४ ॥

शम्भोः सकाशात् वरं लब्ध्वा सर्वत्रगामी सन् स्वयं वेत्ति
 जानाति, सर्वगामितया तव किमपि भ्रगोचरं नास्ति तदवश्यं
 त्वयाहं विदित एवेति भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

इति । श्रीरामः बाली महाबलः बालिमहाबलः तं
 महाबलं बालिनमित्यर्थः, यद्वा बालिनं महत् बलं महाबलं
 हत्वा विनाशय कपिचमूमाखास्य वानरसेनाम् आखास्य सान्त्वयित्वा
 सदा कृतिनं कार्यदक्ष विजयिनं सख्युः—रामस्य, सख्ये इति
 वा पाठः, सदानन्दिनं सदानन्दविधायकं सुग्रीवं—राजानं
 कृत्वा च विशेषात् देवनिवहस्य देवउन्दस्य यत् आख्याय
 राक्षसवग्निधनार्यप्रवृत्तिवचनमिति भावः, तस्य चिन्तया
 चिन्तितं युक्तं, द्राक् कथं राक्षसवंशमुच्छिन्नशीति चिन्तित इति
 भावः, पुनर्य जनकात्मजायाः सीतायाः हरणतः हरणात् कालो
 पमं यमसदृशः राजते द्योतते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

रे रे इति । रे रे भारते महत्तनय ! वानर ! किम् ?
 उच्यते त्वयेति शेषः, अथवा पक्षान्तरे बाली बली वनवान्

रे रे वानर ! को भवानहमरे ! त्वत्सूनुहन्ताऽऽहवे
 दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदण्डशि(दी)चागुरोः ।
 महोर्दण्डकठोरताडनविधौ कोऽसौ त्रिकूटाचलः
 को मेरुः क्व च रावणोघगणना कोटिस्तु कौटायते ॥ ८५ ॥

कथमिव गण्यते इति भावः, इतरः, जनः इति शेषः, न गण्यते,
 बलवान् इति शेषः इति रावणोक्तिः । अहं दाशरथेः रामस्य
 दूतः । इति हनूमदुक्तिः । अथ रावण आह, रे कपे ! वीरस्य
 मे मम किम् ? तेनेति शेषः कथय, (यच्च वालिनो महा-
 वनत्वमुक्तं तत्र च वच्मि) देवानाम् आलोडनं ध्वंसनमेव
 खेलनं क्रीडनं, ममेति शेषः, तत्र तादृशं तयाविधं चरितं
 विचेष्टितं वालिनः किम् ? अस्तोति शेषः, नास्त्येवेत्यर्थः ।
 रे । वानर ! यत्र विषये इह जगति मम मतिः प्रभवति
 समर्या भवति तस्य वालिनः प्रेक्षा दूरदर्शिता किं पुनः तत्र,
 प्रभवति इति शेषः, (वालिनो मम च महदन्तरमिति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

रे रे इति । रे रे वानर ! भवान् कः ? अरे इति अवघा-
 सूत्रकं सम्बोधनम्, अरे रावण ! यद्वा हे अरे शत्रो ! अहम्
 आहवे युद्धे तव सूतोः अक्षस्य हन्ता खरखण्डनस्य खर-
 राक्षसघातिनः जगतां कोदण्डशिचागुरोः धनुर्विद्याशिचाया-
 माचार्यस्य, शिष्यत्वव दोक्षेति वा पाठः ; रामस्येति शेषः,
 दूतः । मम दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः कठोरं कर्कशं यत्
 ताडनं प्रहारः तदेव विधिर्यापारः तत्र असौ त्रिकूटाचलः
 त्रिकूटपर्वतः (स्योपरि लडा वर्तते इति भावः, कः) ? मेरुः
 सुमेरुगिरिः कः ? न गण्यते इति भावः, रावणानाम् षोड-

एकोऽहं पवनात्मजो दशमुख । त्वञ्चापि कोटोत्तर-
स्त्वां जित्वा समरे प्रभोः प्रणयिनीं सीताञ्च नेतुं चमः ।

किन्तु प्रौढतया पुरा भगवता रामेण सुग्रीवेतो

दत्त्वा दक्षिणपाणिना वसुमतीं त्वां हन्तुमुक्तं वचः ॥ ८६ ॥

रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पगो ! मूर्खोऽसि मूर्खाधम !

गर्वं वर्वर ! मुञ्च मुञ्च भटिति प्रीत्या वयं (हितं) ब्रूमहे ।

मूर्धां सेवय रामचन्द्रचरणी दत्त्वा पुरो जानकीं

तस्माद्वाज्यमकण्टकं कुरु चिरं पुत्रेण पौत्रेण वै ॥ ८७ ॥

गणना समूहसंख्यानञ्च क्व ? रावणस्य गणनेति पाठान्तरं,
कोटिसु, रावणानामिति शेषः, कोटायते कोट इवाचरति,
एकस्तावद्वावणो दूरे तिष्ठतु बहवोऽपि न मया गण्यन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

एक इति । रे दशमुख ! पवनात्मजोऽहं एकः, त्वञ्च कोटी
श्वरः कोटिसेनानायक इत्यर्थः, अहं त्वां समरे संग्रामे जित्वा
प्रभोः स्वामिनः प्रणयिनीं सीतां नेतुञ्च चमः शक्तः । किन्तु
भगवता सर्वशक्तिमता रामेण पुरा पूर्वं प्रौढतया प्रगल्भतया
सुग्रीवेतः सुग्रीवाय वसुमतीं पृथिवीं, राज्यमित्यर्थः, दत्त्वा
दक्षिणपाणिना त्वां हन्तुं वचः, उक्तं स्वयमिति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पगो । मूर्खाधम !
मूर्खः मूढः असि, रे वर्वर ! कालिदास ! भटिति शीघ्रं गर्वं
मुञ्च त्वज, मुञ्च त्वज, प्रीत्या प्रणयेन वयं, हितमिति पाठा-
न्तरं, ब्रूमहे कथयामः, पुरः अगतः जानकीं दत्त्वा प्रत्यर्थं
मूर्धां गिरसा रामचन्द्रस्य चरणी सेवय आराधय तस्मात्

आत्मानं परिरक्षितुं यदि भवान् पुत्रञ्च पौत्रादिकं
 भ्रातुर्वर्गकुटुम्बकं परिजनञ्चान्यं तथा सैनिकम् ।
 राज्यञ्चापि समुञ्ज्वलं दशगिरः ! काहृत्यलं स्वेच्छ्या
 श्रीरामाय महात्मने विजयिने तद्दोयता मैथिली ॥ ८८ ॥
 यावद्दाशरथेर्न पश्यसि मुखं यावच्च वारा निधि,
 ब्रह्मो यावदियञ्च वानरबलाक्रान्ता न लङ्कापुरी ।
 यावत् सोदरवन्धुपुत्रसुहृदा मृत्युं न चानोकसे
 तावद्दावण ! लोकनाथदयिता सीता स्वयं दोयताम् ॥ ८९ ॥
 किं बहुना ।

रामचन्द्रचरणसेवनात् द्विरं पुत्रेण पौत्रेण वै सह भ्रकरण्डकं
 राज्यं कुरु भुङ्क्ष्वेति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

आत्मानमिति । हे दशगिरः । रावण ! भवान् आत्मानं
 पुत्रं पौत्रादिकं च भ्रातुः वर्गस्य स्रजनस्य कुटुम्बकं परिजनं
 च तथा अन्यं सैनिकं सेनासंक्रान्तपुरुषवर्गं समुञ्ज्वलं महा-
 ममृह राज्यञ्चापि अन्नम् अतीव काहति यदि, तत् तदा
 महात्मने विजयिने श्रीरामाय मैथिली सीता स्वेच्छ्या दीय-
 ताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

यावदिति । यावत् दाशरथे रामस्य मुखं न पश्यसि
 नावलोकयसि, यावच्च वारा निधि समुद्र न ब्रह्म, यावच्च इयं
 लङ्कापुरी वानराणां बलैः न आक्रान्ता, स्यादिति शेषः, यावत्
 सोदराणां वन्धूनां भ्रातॄणां पुत्राणां सुहृदा मित्राणाञ्च मृत्युं न
 आलोकसे च, न पश्यसि च, हे रावण ! तावत् लोकनाथस्य
 रामस्य दयिता प्रिया सीता स्वयम् अप्रार्थनायामिति भावः,
 दोयताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

तावन्नृश्वरो राजा, यावन्नायाति राघवः ।

आयाति राघवे वीरे लङ्का लङ्केश्वरः कुतः ? ॥ ८० ॥

अत्रावसरे क्रुद्धे रावणे विभीषणवाक्यम् ।

वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो मीण्ड्य तथा लक्षणसन्निवेशः ।

एतान् बधानर्हति रूक्षवादी शास्त्रेषु दूतस्य बधो न दृष्टः ॥ ८१ ॥

अपि च । कपीना किल लाङ्गूलमिष्टमेकं विभूषणम् ।

तदस्य दीप्यतामाशु तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ८२ ॥

तावदिति । तावत् राजा लङ्केश्वरः, शोभते इति शेषः, यावत् राघव, रामः न आयाति नागच्छति, राघवे वीरे लङ्काम् आयाति सति लङ्केश्वरः कुतः ? नेव स्यास्यतीति भावः । अनुदुष्पृष्ठम् ॥ ८० ॥

वैरूप्यमिति । रूक्षवादी कर्कशवादी, कटुभाषित्यर्थः, दूतमङ्गेषु वैरूप्य कशानिपातः, “अग्नादेस्ताडनी कशा” इत्यमरः, तस्या निपातः तत्रहार इत्यर्थः, मीण्ड्य सर्वकेशमुच्छन्नं तथा नक्षणस्य चिह्नस्य सन्निवेशः दुष्कृतसूचकचिरस्यायिगारीर-चिह्नोक्तमिति भावः) इत्येतान् बधान् दृष्टानित्यर्थः, अर्हति प्राप्नोति, शास्त्रेषु दूतस्य बधः घननं न दृष्टः नावलोकितः । इन्द्रध्वजा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कपीनामिति । कपीना खानराणां लाङ्गूलम् एकं केषलं सुगन्धं वा, “एके सुगन्धकेषला” इत्यमरः । इष्टं प्रियं विभूषणम् अलहारः, अथ कपिः तत् लाङ्गूलम् आशु गीघं दीप्यता प्रक्षाम्यता, तेन लाङ्गुलेन दग्धेन गच्छतु स्वदेशं प्रतीति शेषः । अनुदुष्पृष्ठम् ॥ ८२ ॥

इपत् सज्जनमैत्रीव नाभियत कपेस्तनुः ।

निहता चन्द्रहासेन रावणेनातिरंहसा ॥ ८३ ॥

रावणस्तथाज्ञापयति ।

छेत्तुं तं जनितोद्यमः, क्षितिभुजां वधो न दूतो भवेत्

इत्याकर्ण्य विभीषणस्य वचनं क्रुद्धस्तदा रावणः ।

वद्वा बालधिवह्नरो बहुविधैर्वासोभिरान्यद्गुतै-

र्दस्वा वद्धिमदोपयद्गुमतः कर्त्तुं विरूपं वपुः ॥ ८४ ॥

वद्धिर्बभौ वानरपुच्छजन्मा प्रदह्य लङ्कां खमिवोत्पतिशुः ।

रामाद् भयं प्राप्य किल प्रतापः पलायमानो दयकन्धरस्य ॥ ८५ ॥

रावणं प्रति हनुमान् कथयति ।

अग्निः प्रज्वलितः, समादिश भृशं वर्षन्तु धाराधरा,

वातो वाति, न वास्यति भ्रवमसौ देवस्त्वदाज्ञावशः ।

इपदिति । रावणेन अतिरंहसा अतिवेगेन चन्द्रहासेन
अग्निना निहता कपेः हनुमतः तनुः सज्जनमैत्रीव साधुजन-
सख्यमिव इपत् अल्पमपि न अभियत न भिन्ना ॥ ८३ ॥

छेत्तुमिति । तं हनुमेन्तं छेत्तुं हन्तुं जनितोद्यमः समुद्यत
इत्यर्थः, क्रुद्धो रावणः तदा दूतः क्षितिभुजां रात्रां वधः न
भवेत् इति विभीषणस्य वचनम् आकर्ण्य श्रुत्वा हनुमतो वपुः
विरूपं कर्त्तुं बालधिवह्नरीं लाङ्गूलमञ्जरीं बहुविधैः आन्यद्गुतैः
घृताक्षैः वासोभिः वस्त्रैः वद्वा वद्धिं दत्त्वा, तत्रेति शेष,
अदीपयत् ज्वालयामास । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

वद्धिरिति । वानरस्य हनुमतः पुच्छजन्मा लाङ्गूलभवः
वद्धिः लङ्कां प्रदह्य प्रकर्षेण भस्मीकृत्य रामात् भयं प्राप्य पलाय-
मानः दयकन्धरस्य रावणस्य खम् आकाशम् उत्पतिशुः प्रताप
इव बभौ किल शशभे खलु । उपजातिं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

अग्निरिति । अग्निः प्रज्वलितः, समादिश आज्ञापय,

इत्थं सुव्यथकोक्तिभिर्हनुमतो लङ्कापतेर्मानसं

दग्धं यादृशमक्रमेण न तथा दग्धापि लङ्कापुरी ॥ ८६ ॥

पलानि भुक्त्वा चपेलः पलाशिनां

हुताशनस्तृप्तिमुपागतः परम् ।

विराजते स्म प्रतियातनाच्छलात्

जलानि चाब्धौ तृपितः पिबन्निव ॥ ८७ ॥

रावण, स्वगतम् । यद्ययं रुद्रावतारो मारुतिस्तर्हि किमिति

रुद्रभक्तस्य मे नगरी दहति ? अहह । ज्ञातम् ।

सुष्ट. पिनाकी दशभिः शिरोभिसुष्टो न चैकादशभो हि रुद्रः ।

अतो हनूमान् दहतोव कोपात् पङ्क्तैर्हि भेदो न पुनः शिवाय ॥ ८८ ॥

धाराधरानिति शेषः, ते धाराधराः मेघा. भृशम् अत्यर्थं वर्षन्तु

वातो वाति वहति, ध्रुवं नियतं न वास्यति, पवन इति शेषः,

कुतः ? अमौ देवः वायुः तव आज्ञावशः आज्ञाधीनः इत्थं हनू-

मतः सुव्यथकोक्तिभिः सुष्टु व्यथादायिनीभिः उक्तिभिः कथनै-

नङ्कापते, रावणस्य मानसं यादृशं यथा अक्रमेण अतिशये-

नैत्यर्थः, दग्धं लङ्कापुरी नापि नैव तथा दग्धा । शार्दूल

विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

पलानोति । चपेलो हुताशनः पुच्छाग्निः पलाशिनां

क्रव्यादानां राक्षसानां पलानि मांसानि भुक्त्वा परां तृप्तिं

सौहित्यम् उपागतः प्राप्तः अतएव तृपितः तृपाकुलः प्रति

यातनाच्छलात् प्रतिविश्वव्याजेन अब्धौ जलधौ जलानि

पिबन्निव विराजते स्म शरभे च ॥ ८७ ॥

सुष्ट इति । दशभिः शिरोभिः महत्तरिति भावः, पिनाकी

रुद्रः, दशसंख्यक इति भावः, सुष्टः, एकादशमः रुद्रः न चैव

अत्रान्तरे जनानां वितर्कः ।

अग्निः किं बहवानलेन ? तरणेर्विम्बेन किं वा वियत् ?

मेघः किं चपलाञ्चलेन ? शशिभृत् किं भालनेत्रेण वा ? ।

कालः किं क्षयवह्निनेन्द्रधनुषा धाराधरः किं महान् ?

मेरुः किं ध्रुवमण्डलेन स ? कपिः पुच्छेन खे राजते ॥८८॥

हनू । रामाये न च लक्ष्मणस्य पुरतः कृत्वा न चैवाहवं

सीता निस्त्रप ! वेषमानहृदया चौर्येण नीता त्वया ।

(तुष्टः तदप्राप्तेरिति भावः, अतः कारणात् हन्मान् (एकादश-
रुद्रावतार इति भावे), कोपात् दहतीव, हि यतः 'पङ्क्तेः सङ्घस्य
सम्भूयवर्तिनामिति भावः, मध्ये भेदः अन्यतमस्य भेदकरणं पुनः
शिवाय मङ्गलाय न, भवतीति शेषः । शिमान्येन विशेषस्य
उत्प्रेक्षितार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । तदनयोस्तुत्प्रेक्षार्था-
न्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । उपजाति वृत्तम् ॥ ८८ ॥

अग्निरिति । अग्निः समुद्रः बहवानलेन किम् ? वियत्
आकाशम्, अस्वरमिति पाठान्तरं, तरणेः सूर्यस्य विम्बेन
मण्डलेन किंवा ? मेघः चपला विद्युत् तस्या अञ्चलेन प्रान्त-
देशेन किम् ? शशिभृत् शङ्करः भालनेत्रेण ललाटचक्षुषा
किंवा ? कालः कल्पान्तः क्षयवह्निना युगान्तानलेन किम् ?
महान् धाराधरः मेघः इन्द्रधनुषा किम् ? स प्रसिद्धः मेरुः
सुमेरुगिरिः ध्रुवमण्डलेन उपरि दीप्यमानेनेति भावः, किम् ?
कपिः पुच्छेन मुच्छलग्नानलेनेति भावः, खे आकाशे राजते
द्योतते । अत्र निश्चयान्तः सन्देहः, तदुक्तं दर्पणे—“सन्देहः प्रकृते-
ऽन्यस्य संग्रहः प्रतिभोत्यतः । शुद्धी निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त
इति त्रिधा ॥” इति । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्ष तव दुर्मते । वरगृहेः पूर्णा जनैराहता

स्वर्णस्फाटिकरत्नमौक्तिकमयी लङ्का मया दह्यते ॥ १०० ॥

उल्कामुखाना भयविह्वलानां गृहे गृहे सञ्चरता मुखेभ्यः

निर्गत्य वङ्गिर्दिगुणप्रभावो ददाह लङ्कामनिवारितार्चिः, ॥ १०१ ॥

राव । शीघ्रं रक्षत वाजिवारणगृह शय्यागृह श्रीगृहं

रत्नागारधनालयौ बलवता वातिन दोसोऽनल ।

धूमश्याकुलनेत्रवक्त्रयुवतीवक्ष्यतीताडना-

क्रन्दद्वालकहृदभीतवनिताहाहारव श्रूयते ॥ १०२ ॥

रामाये इति । रे निस्त्रयः निर्लज्जः । वैपमानहृदया

भयात् कम्पमानचित्ता सीता त्वया शौर्येण तस्करहृत्वा नीता

लङ्का प्रापिता, रामाये लक्ष्मणस्य च पुरत अग्रत न चैव

श्लाघ्यं युद्धं कृत्वा नीतेत्वन्वय । हे दुर्मते ! मया तव प्रत्यक्ष

पुरत वरगृहे उत्तमभवने पूर्णा जनैः आहता स्वर्णस्फाटिक

रत्नमौक्तिकमयी स्वर्णस्फाटिकमणिमौक्तिकखचिता लङ्का दह्यते ।

शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १०० ॥

उक्तेति । वङ्गिः भयविह्वलाना भयार्ताना गृहे गृहे

सञ्चरतां भ्रमताम् उल्कामुखाना शृगालविशेषाणा मुखेभ्यः

निर्गत्य दिगुणप्रभाव हेगुण्यप्रस इत्यर्थः, अत एव अनिवारि

तार्चिं दुर्वारिष्वान सन् लङ्कां ददाह भस्मीचकार । उपजाति

वृत्तम् ॥ १०१ ॥

शीघ्रमिति । वाजिनाम् अश्वाना वारणानां हस्तिनाश्च

गृह शय्यागृह श्रीगृह राजनक्षत्रीनिलयं राजकार्यालय

मित्यर्थः रत्नागारधनालयौ रत्नभाण्डार धनभाण्डारश्च शीघ्र

रक्षत, युयमिति शेषः । भृत्यान् प्रत्युक्तिः । बलवता प्रयत्नेन

श्रीलङ्कामवलोक्य घोरदहनैः सन्दृष्टमानां भृशं
प्रोवाचेति वचांसि सर्ववदनैस्तोयार्थिलङ्केश्वरः ।

अग्रे नीरधिरम्बुधिर्निधिरपां पाथोनिधिः सम्भ्रमात्

अम्बोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारां निधिर्वारिधिः ॥ १०३ ॥

निकुम्भ ! कुम्भोदर ! कुम्भकर्ण ! कुम्भैरलं केवलनामधेयैः ।

मन्दोदरोमन्दिरपावकोऽयं पानीयमानीय न कैर्विनीतः ॥१०४॥

वातेन वायुना अनलः दीप्तः प्रखलितः, तथेति शेषः, यथा-
धूमिन व्याकुले नेत्रे यस्य तादृशं वक्तुं वदनं यस्याः तथाभूता
या युवती तस्याः वक्षःस्यत्यां या ताडना तथा क्रन्दतां
बालकानां वृद्धानां भीतानां वज्रितानां स्त्रीणाञ्च हाहारवः
हाहा किमिदमापतितमित्यार्त्तनादः श्रूयते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १०२ ॥

श्रीलङ्कामिति । श्रीलङ्कां श्रीमतीं सन्दृष्टामित्यर्थः, लङ्कां
घोरैः महद्भिः, भीषणैरित्यर्थः, दहनैः अग्निभिः भृशमत्यर्थं
सन्दृष्टमानां सम्यक् पुनः पुनरतिशयेन वा भस्मोक्रियमाणान्
अवलोक्य तोयार्थी जलार्थी, पिपासाकुम्भ इत्यर्थः, स चासौ
लङ्केश्वरश्चेति तथोक्तः तृपार्त्ता रावण इत्यर्थः, सर्वैः दशभिरिति
भावः, वदनैः सम्भ्रमात् भयजनितत्रासात् अग्रे पुरतः नीरधिः,
अम्बुधिः, अपां निधिः, पाथोनिधिः, अम्बोधिः, जलधिः,
पयोधिः, उदधिः, वारां निधिः वारिधिः, अस्ति किमिति शेषः-
इति-वचांसि प्रोवाच । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०३ ॥

निकुम्भेति । हे निकुम्भ ! हे कुम्भोदर ! हे कुम्भकर्ण !
केवलं नामधेयं कुम्भशब्दयुक्तमभिधानं येषां तैः कुम्भैः युष्माभिः
अलं व्यर्थं, युष्मदाह्वानं विफलमिति यावत्, "अलं व्यर्थं समर्थयोः"
इत्यमरः । कैरपि, महृत्येरिति शेषः, पानीयं जलम् आनीय अयं

तथाऽशोकवने वायु-पुत्रः सीतान्तिकेऽव्रवीत् ।

नङ्गा दग्धा मया देवि ! विदायो दीयतामिति ॥ १०७ ॥

सीता । चन्द्रो यस्येत्यादिकं पुनः पठति ।

वैलाट्रेरेष हेलाक्रमणपरिणतसुहृन्माक्रम्य मौलिं

मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यम्बुराशिम् ।

वेगप्रोद्धतवातप्रतिहतसलिनोन्मत्तगभीरगर्भ-

व्यक्तीभूतोऽरगेन्द्रप्रतिगलविलसत्कीर्त्तिहारो हनुमान् ॥ १०८ ॥

यैः तथोक्तानि भर्त्सितः दशग्रीवः यैः तथाभूतानि प्रयुक्तरावण-
भर्त्सनानीत्यर्थः, वद्वया अनलज्वालया अग्निशिखया प्रज्वलिता
या स्वस्य बालधिनता पुच्छवल्ली तथा निर्दग्धा लङ्गा येषु
तानि कपेरिमानि कापेयानि-वानरोचितचेष्टितानि अकरोत्
कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

लङ्गा दग्धा वनं भग्नं लङ्घितञ्च महीदधि ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ? ॥

इति अतिरिक्तः पाठः अत्र दाक्षिणात्यपुस्तके दृश्यते ।

तथेति । तथा, अनुष्ठिते इति शेषः, वायुपुत्रः अशोकवने
सीताया अन्तिके समीपे, समागत्येति शेषः, अव्रवीत् उक्तवान्,
हे देवि ! मया लङ्गा दग्धा, विदायः प्रस्थानानुमतिरित्यर्थः,
दीयताम् इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

वैलाट्रेरिति । हेमिया अवलीलया यत् आक्रमणम् आरो-
हणं तत्र परिणतः परिपक्व एष, हनुमान् पूर्वाचलस्य उदय-
गिरेः मौलिम् आक्रम्य नभः आकाशं द्युमणिरिव सूर्य इव
“द्युमणिस्तरणिर्मित्रः” इत्यमरः, वैलाट्रेः-सागरतटगिरेः तुङ्गम्
उन्नतं मौलिं शिखरम् आक्रम्य आरुह्य वेगेन लङ्घनजवेन
प्रोद्धतः प्रकर्षेण उद्धतः, यः वातः वायुः तेन प्रतिहतैः ताडितैः,

मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ
समुद्यत्ताङ्गूलो ध्वज इव समाश्लिष्टगगनः ।
पुनः प्रत्यायास्यत्यहह कपिसैन्ये प्रचलिते
मुहुः प्रोचुर्नीचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ १०५ ॥

अत्रावसरे हनूमतश्चेष्टा ।

कापेशान्यकरोटसौ कवलितव्रध्नानि सद्यस्त्रुट्ट-
वन्धानि प्रविमुग्धमैथिलसुताजीवातुभूतानि च ।
भग्नाशेषभटानि भर्त्सितदशग्रीवाणि वद्वानल-
ज्वालाप्रज्वलितस्त्रवाद्यधिलतानिर्दग्धलङ्कानि च ॥ १०६ ॥

भन्दोदर्या मन्दिरं गृहं तस्य पावकः अग्निः न विनीतः ?
न निर्वापितः ? । उपजाति वृत्तम् ॥ १०४ ॥

मरुदिति । असौ एकसु एक एव असहायो वा कपि
कटकानां कपिसैन्यानां रक्षायां मणिः रत्नभूतः मरुत्पुत्रः
पवनपुत्रः हनूमान् समाश्लिष्टगगन आक्रान्तगगनः ध्वज इव
समुद्यत्ताङ्गूलः ऊर्ध्वलाङ्गूलः सन् कपिसैन्ये वानरसैन्ये प्रचलिते
सुहृद्यात्तासु आगते सति पुनः प्रत्यायास्यति प्रत्यागमिष्यति,
अहह इति खेदे भयचकिताः ताससम्भ्रान्ताः लङ्कापुरजनाः
इति वाक्यं नीचैः शनैः, अस्पष्टमिति यावत्, रावणभयादिति
भावः, मुहुः वारं वारं प्रोचुः कथयामासुः । पदम् इति पाठे पदं
वाक्यमिति वार्यः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०५ ॥

कापेशानीति । असौ हनूमान् कवलितव्रध्नानि यस्तस्त्रुट्ट-
मण्डनानि मद्यः तत्क्षणं वृट्न् बन्धः पूर्वोक्तप्रह्लापागनियन्त्रणं
येषु तानि प्रक्रेपेण विमुग्धायाः राक्षसापचारात् नृतप्रायाया
मैथिलसुतायाः सीतायाः जीवातुभूतानि जीवनीपधरूपाणि,
समाग्रामकराणीति भावः, भग्नाः पलायिताः अशेषा भटाः

तथाऽशोकवने वायु-पुत्रः सीतान्तिकेऽब्रवीत् ।

लङ्का दग्धा मया देवि ! विदायो दीयतामिति ॥ १०७ ॥

सीता । चन्द्रो यस्येत्यादिकं पुनः पठति ।

बेलाद्रेरेष ह्रीलाक्रमणपरिणतसुहृन्माक्रम्य मौलिं

मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्कयत्यस्युराशिम् ।

वेगप्रोद्धतवातपतिहतसलिलोन्मत्तगम्भीरगर्भ-

व्यक्तीभूतोरगेन्द्रप्रतिगलविलसत्कीर्त्तिहारो हनुमान् ॥ १०८ ॥

यैः तथोक्तानि भर्त्सितः दशग्रीवः यैः तथाभूतानि प्रयुक्तरावण-
भर्त्सनानीत्यर्थः, वद्वया अनलज्वालाया अग्निशिखया प्रव्वलिता
या स्वस्य बालधिलता पुच्छवल्ली तथा निर्दग्धा लङ्का येषु
तानि कपेरिमानि कापेयानि वानरोचितचेष्टितानि अकरोत्
कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्कितश्च महोदधिः ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ? ॥

इति अतिरिक्तः पाठः अत्र दाचिणात्यपुस्तके दृश्यते ।

तथेति । तथा-अनुष्ठिते-इति शेषः, वायुपुत्रः अशोकवने
सीताया अन्तिके समीपे, समागत्येति शेषः, अब्रवीत् उक्तवान्,
हे देवि ! मया लङ्का दग्धा, विदायः प्रस्थानानुमतिरित्यर्थः,
दीयताम् इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

बेलाद्रेरिति । ह्रीनया अवल्लीलया यत् आक्रमणम् आरो-
हणं तत्र परिणतः परिपक्वः एषः हनुमान् पूर्वाचलस्य उदय
गिरेः मौनिम् आक्रम्य नभः आकाशं द्युमणिरिव सूर्य इव
“द्युमणिस्तरणिर्मित्रः” इत्यमरः, बेलाद्रेः-सागरतटगिरेः तुङ्गम्
उन्नतं मौलिं शिखरम् आक्रम्य आरुह्य वेगेन लङ्कनजवेन
प्रोद्धतः प्रकर्षेण उद्धतः, यः वातः वायुः तेन प्रतिहतैः ताडितैः,

दग्धा लङ्गामशङ्कं जनकानृपसुतां तां समाश्लास्य भूयो
 वायोः सूनुस्तरस्त्री पुनरपि मिलितो जाम्बवन्मुख्ययूथैः ।
 तेभ्यः सर्वं निवेद्य प्रमुदितहृदयैस्तैः समं सन्निवृत्तः
 सुग्रीवप्रेमपात्रं मधुवनमय संसृत्य भोगं स चक्रे ॥ १०८ ॥

तैः पिवद्भिरभितो मधुञ्चयं

वारयन् विनिहतो महाबलैः ।

रक्षको दधिसुखोऽवधोरितः

सं ज्वङ्गपतिसन्निधिं ययौ ॥ ११० ॥

सलिलैः उन्मत्तः परित्यक्तः यो गम्भीरः गर्भः अभ्यन्तरभागः,
 पातालमित्यर्थः, तत्र व्यक्तीभूताः प्रकाशं गताः ये उरगीन्द्राः
 वासुकिप्रभृतयः तेषां प्रतिगलं प्रतिकण्ठं विलसन् स्फुरन्
 कोर्त्तिरेष हारो यस्य तथाभूतः, तादृशैः उरगीन्द्रैः संसृतकीर्त्तिः
 सन् इति भावः, अम्बराणि सागरं लङ्घयति, स इत्यध्याहार्यम्,
 उत्ततारित्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०८ ॥

दग्धेति । तरस्त्री महाजवः सः वायोः सूनुः इत्यूमान्
 अशङ्कं निःशङ्कं यथा तथा लङ्गां दग्धा तां जनकानृपसुतां भूय
 पुनः समाश्लास्य सास्त्वयित्वा पुनरपि जाम्बवान् मुख्यः येषां तैः
 यूथैः वानरसैन्यैः मिलितः सद्भतः, अध्यानन्तरं तेभ्यः जाम्बवत्-
 प्रभृतिभ्यः सर्वं लङ्गावृत्तमिति भावः, निवेद्य प्रमुदितं हृदं, तद-
 वात्तायवणादिति भावः, हृदयं येषां तथोक्तैः तैः समं सह सन्नि-
 वृत्तः सन् सुग्रीवस्य प्रेमपात्रम् अतिप्रियमित्यर्थः, मधुवनं संसृत्य
 समागत्य भोगं विहारं चक्रे कृतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०८ ॥

तेरिति । स रक्षकः उद्यानपालः दधिसुखः तदाप्यो
 वानरः वारयन् मधूनि मा भक्षयत इति प्रतिषेधन् अभितः
 मधुञ्चयं मधुममूहं पिवद्भिः महाबलैः तैः इत्यूमदादिभिः

एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
धीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सज्जोक्तते
सन्देशाहरणाभिधोऽत्र गतवानङ्को महान् पञ्चमः ॥ १११ ॥

पठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति दधिमुखः । जयति जयति सुग्रीवः । प्रणम्य ।
विन्ध्यं भूमिधरं तदन्तरवनं तद्भाक्तुमिच्छारुचिं
तत्राधिष्ठितदेवतापरिकरं तत्रोतिदत्तं फलम् ।
वैदेहीमभितो विचित्र्य हरयः सुग्रीव ! संप्रेषणात्
आरोहन्ति विशन्ति यान्ति दधति ध्यायन्ति खादन्ति च ॥ १ ॥

विनिहतः प्रहृतः अत एव अवधोरितः अवमतः सन् पूवङ्गपतेः
सुग्रीवस्य सन्निधिं समीपं ययौ गतवान् । रघोद्वता वृत्तं,
“रात्परैर्नरलगै रघोद्वता” इति लक्षणात् ॥ ११० ॥

एष इति । सन्देशाहरणाभिधः सन्देशो वाचिकं, वार्त्तत्वर्थः,
तस्य आहरणं हरणं वा आनयनमित्यर्थः, अभिधा आख्या
यस्य सः । सुगमम् ॥ १११ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकस्य पञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ५ ॥

विन्ध्यमिति । हे सुग्रीव ! सम्प्रेषणात् सन्नियोगात्, तवेति

हनूमदागमनमजानन् सुग्रीवं प्रति रामः ।

मासमेकं गतो लङ्कां हनूमात्र निवर्त्तते ।

चिरं दूतेषु कल्याणं यदि बद्धो न तिष्ठति ॥ २ ॥

अथ दधिसुखात् हनूमतः आगमनं श्रुत्वा रामं प्रति सुग्रीवः ।

अस्त्यस्माकं मधुवनमिह क्षामुजामेकभोग्यं,

मङ्गला भुङ्क्ते पवनतनयश्चेदसौ लब्धकार्यः ।

श्रेयः, हरयः वानराः अभितः समन्तात् वैदेहीं सीता विचित्र
अन्विष्य विन्ध्यं भूमिधरं पर्वतम् आरोहन्ति, तदन्तरवनं तस्य
विन्ध्यस्य अन्तर्गतं काननं विशन्ति प्रविशन्ति, वनं भोक्तुं यान्ति
गच्छन्ति, इच्छया रुचिम् अनुरागं दधति धारयन्ति, तत्र वने
अधिष्ठिता या देवताः, तासां परिकरः समूहः तं ध्यायन्ति
चिन्तयन्ति, आराधयन्तीति भावः, तेन देवतापरिकरेण प्रीत्या
दत्तं फलं खादन्ति च भक्षयन्ति च । अत्र विन्ध्यादीनामुद्दिष्टानां
यथासंख्यम् आरोहन्त्यादिक्रियाभिरुद्देशात् यथासङ्ग्रहमन्तद्वा
“यथासङ्ग्रहमनुद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत्” इति लक्षणात् ।
गाढूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

माससिति । हनूमान् एकं मासं लङ्कां गतः, न निवर्त्तते,
अद्यापीति श्रेयः, यदि बद्धः, शत्रुभिरिति श्रेयः, न तिष्ठति, तदा
दूतेषु चिरं विलम्बनं कल्याणं शुभं, बहुकार्यसम्पादनसम्भवा-
दिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

अस्तीति । इह अस्मिन् प्रदेशे क्षामुजां राज्ञाम् एकभोग्यं
केवलभोगस्थानं, न त्वन्येषामिति भावः, केवलं राजभोग्य-
मित्यर्थः, अस्माकं मधुवनम् अस्ति, क्षामुजामस्माकमिति

सत्यं प्रत्यागत इति, तयोरित्यमालापभाजो-

स्तत्रायातः क्षितकिलकिलोत्रीतहर्षो हनूमान् ॥ ३ ॥

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः, प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनूमानिवागतः ॥ ४ ॥

अथ रामहनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

हं हो मारुतनन्दनाऽऽदिग विभो ! दृष्टा त्वया जानकी ?

वान्वयः । चेत् यदि पवनतनयः भङ्क्ता, तत् मधुवनमिति भावः, भुङ्क्ते भक्षयति, तदा असौ सत्यं लब्धकार्यः सम्पादितनियोगः सन् इत्यर्थः, प्रत्यागतः, इतीत्यम् इत्येवमालापभाजोः आलपतीरित्यर्थः, तयोः रामसुग्रीवयोः तत्र स्थाने हनूमान् क्षितेन शृदुहासेन यत् किलकिन्ना स्रज्जातीयशब्दविशेषः तथा उन्नीतः प्रकटितः हर्षः येन तथोक्तः सन् आयातः आगतः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३ ॥

असौ इति । असौ हनूमान् मरुता वायुना चुम्बिताः सृष्टाः, आन्दोनिता इत्यर्थः, चारवः मनोज्ञाः केसराः लोमानि पुष्पकिञ्चलकाश्च यस्य तथोक्तः प्रसन्नः प्रीतः यस्ताराधिपः तारापतिः, सुग्रीव इत्यर्थः, तस्य मण्डलं चक्रं तस्य अग्रणीः श्रेष्ठः, अन्यत्र प्रसन्नम् अतिस्वच्छं ताराधिपमण्डलं चन्द्रमण्डलं तेन अग्रणीः रमणीयतया श्रेष्ठ इत्यर्थः, वियुक्तः विरहो रामः तस्य आतुरया सिद्धार्थो न वेति व्याकुलया दृष्ट्या, अन्यत्र वियुक्ताभिर्विरहिणीभिः रामाभिर्नारीभिः आतुरया खिन्नया दृष्ट्या वीक्षितः निरीक्षितः अतएव वसन्तकाल इव आगतः उपस्थितः । समागतः श्रीहनूमान् वसन्तवदिति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः । वंशस्यविलं वृत्तम् ॥ ४ ॥

दृष्टा, जीवति ? जीवति, प्रियतमा मां शोचते ? शोचते ।
महिच्छेदकृशा ? कृशा, वदति किं ? हा राम ! हा लक्ष्मणे-
त्येवं, तत्प्रहितं किमस्ति ? सुतरामस्येप चूडामणिः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाभिज्ञानं चूडामणिमर्पयति ।

कण्ठे सन्तनुते चिरं चिरमुरःपीठे निवेश्य प्रिया-
स्यर्गील्लासभरं समाकलयति, प्रेम्णा चिरं पृच्छति ।
स्वामिन्याः कुशलं तवेति, पुरतः पर्यश्रुणा संप्रत-
निष्पन्देक्षणमीक्षते क्षणममु चूडामणिं राघवः ॥ ६ ॥

हं हो इति । मारुतनन्दन ! हनुमन् ! हे विभो ! आदिश
आज्ञापय, त्वया जानको दृष्टा ? दृष्टा, जीवति ? जीवति
प्राणितोत्यर्थः, प्रियतमा सा मां शोचते ? शोचते भवन्तमुद्दिश्य
गोकं करोतोत्यर्थः । मम विच्छेदेन विरहेण कृशा ? कृशा,
किं वदति ? हा राम ! हा लक्ष्मण ! इत्येवं वदतीत्यन्वयः ।
किमपि तथा प्रहितं प्रेषितम्, अभिज्ञानरूपमिति भावः,
अस्ति ? एष, चूडामणिः सुतरां सुदतराम् अस्ति, प्रेषित इति
शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

कण्ठे इति । राघवो रामः अमुं चूडामणिं चिरं कण्ठे
सन्तनुते मन्थसे, चिरम् उरःपीठे वक्षस्त्रटे निवेश्य प्रियायाः स्पर्शं
इव य उल्लासभरः प्रमोदातिगयः तं समाकलयति अनुभवति,
प्रेम्णा प्रीत्यतिशयेन तव स्वामिन्याः सीतायाः कुशलम् इति
चिरं पृच्छति अनुसुद्धे, पुरतः अग्रतः पर्यश्रुणा परिगतम्
अश्रुणा संप्रुते आच्छेदे निष्पन्दे ईक्षते नेत्रे यस्मिन् तत्
यथा तथा क्षणम् ईक्षते पश्यति । अत्र एकस्य राघव इति
कर्तृकारकस्य अनेकासु क्रियासु सम्यग्भात् दोषकभेदः । उक्तञ्च

हनू । मनःगिलायास्तिलकं स्मर गण्डस्थले त्वया ।

संघृष्टं, जानकीवचःस्पर्शात् काणोक्ततः खगः ॥ ७ ॥

इत्यभिज्ञानद्वयं कथयति ।

तत आनिङ्घितुमुपक्रान्तं रामं प्रति हनूमान् ।
पीतो नाम्बुनिधिर्न रावणपुरो निःश्रेयचूर्णोक्ता,
नानोतानि गिरांश्चि राक्षसपतेर्नानायि सीता मया ।
आश्लेषार्पणपारितोषिकमहं नार्हामि वार्त्ताहरः,
संजल्पत्यनिलात्मजे स जयति स्मेराननो राघवः ॥ ८ ॥

दर्पणे—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं
स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

मन इति । त्वया गण्डस्थले संघृष्टं सम्यक् धर्षणं प्राप्तं,
संघृष्टमिति वा पाठः, मनःगिलायाः द्रव्यविशेषस्य तिलकं तथा
ज्ञानव्याः वचःस्पर्शात् स्तनविटारणादिति भावः, काणोक्ततः
अकाणः काणः कृतः खगः पक्षी, काक इत्यर्थः, एतत् द्वयं स्मर ।
काणोक्ततं खगमिति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

पीत इति । (हे राघव । मया अम्बुनिधिः समुद्रः न
पीतः, रावणपुरी लडा न निःश्रेयं यथा तथा चूर्णोक्ता,
कौणपपुरी निष्पिथ्य चूर्णोक्तेति पाठे कौणपा राक्षसाः,
“राक्षसः कौणपः क्रय्यात् क्रय्याटोऽस्त्रप आश्रयः” इत्यमरः, तीपां
पुरी लडेत्यर्थः) राक्षसपतेः गिरांश्चि न आनीतानि, सीता न
आनायि नानीता, अतः वार्त्ताहरः वार्त्तामात्रहारी अहम्
आश्लेषस्य आनिङ्घनस्य अर्पणमेव पारितोषिकं पुरस्कारं न
अर्हामि नाधिकरोमि इति संजल्पति संकथयति अनिलात्मजे

अथ उपविश्य रामहनूमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।
 कास्त्रे सीता ? वसति विपिने देव ! लङ्केशगुप्ते,
 कीदृक् पन्याः ? जलधिपिहितस्तोर्त्यते दैवयोगात् ।
 इत्याख्याते पवनतनये व्रीहविभ्रान्तनेत्रे
 हर्षव्रीह्याभयसचकितो विह्वलो रामचन्द्रः ॥ ११ ॥

क्षणं स्थित्वा, सीता किमाहेति प्रश्ने ।

श्रीराम ! राम ! रघुनन्दन ! राम ! राम !

श्रीराम ! राम ! भरताग्रज ! राम ! राम ! ।

श्रीराम ! राम ! रणकर्कश ! राम ! राम !

श्रीराम ! राम ! शरणं भव राम ! राम ! ॥ १२ ॥

कीदृशी सीता इति प्रत्ययार्थं हनूमान् ।

केति । सीता क्व कुत्र आस्त्रे वसति ? हे देव ! लङ्केशेन
 रावणेन गुप्ते रक्षिते विपिने वने, अशोकवने इत्यर्थः, आस्त्रे
 इत्यन्वयः । पन्याः मार्गः कीदृक् कथम्भूतः ? जलधिना
 समुद्रेण पिहितः वेष्टितः दैवयोगात् शुभादृष्टसम्बन्धात् तीर्थ्यते
 लङ्क्यते । पवनतनये हनूमति व्रीहेन लल्लया, स्वसामर्थ्य-
 प्रकटमजनितेनेति भावः, विभ्रान्ते विघूर्णिते नेत्रे यस्य तथाभूते
 इतीत्यम् आख्यातं कथितं येन तस्मिन् सति रामचन्द्रः हर्षेण
 सीतावात्तान्नाभजेनेति भावः, व्रीह्या भार्याहरणजनितया
 क्रमागतयेति भावः, भयेन अन्तरा समुद्रादिमहान्तरायचिन्ता-
 जनितेनेति भावः, सचकितः विभ्रान्तः विह्वलः कर्त्तव्यविमूढ
 इति यावत्, आसीदिति शेषः । मन्दाक्रान्ता हृत्तम् ॥ ११ ॥

श्रीरामेति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव,
 प्रस्नानारुणिमेव विद्रुमदलं, श्यामेव हेमप्रभा ।
 कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रसृतं,
 सीतायाः पुरतश्च हन्त । शिखिना वर्हाः सगर्हा इव ॥ १३ ॥
 विरहे सीतायाः कौटुम्बमङ्गसौष्ठवमिति प्रथे । हनूमान् ।
 कार्कश्यं चेत् प्रतिपत्कला हिमरुचः स्थूलाऽथ चेत्याण्डिमा
 नीला चैव नृणालिका, यदि पुनर्वाप्यः कियान् वारिधिः ।
 सन्तापो यदि शीतलो हृतवहस्तस्याः कियद्वर्ण्यते
 राम । त्वत्स्मृतिमात्रमेव हृदयं नावस्थशेषं वपुः ॥ १४ ॥

इन्दुरिति । सीताया. पुरतः अयत', सन्निधावित्यर्थः, इन्दु-
 चन्द्र' अञ्जनेन कञ्जलेन लिप्त इव, मृगीणां हरिणीना दृष्टिः
 जडितेव मन्यरेव, निर्व्यापारेवेत्यर्थं विद्रुमदलं प्रवालपत्रं
 प्रस्नाना प्रकर्षेण स्नानं गता अरुणिमा रक्तिमा यस्य तथोक्तम्
 इव, हेम्न' काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव कण्ठेषु, कोकिलवधूना कोकि-
 लाना कण्ठेषु कलया अंशक्रमेण कार्कश्यं कार्कश्यत्वं प्रसृतमिव
 प्रसक्तमिव शिखिना मयूराणा वर्हाः पिच्छानि च सगर्हा इव
 कुक्षिता इव हन्त हर्षे । अत्र मुखनयनोष्ठाङ्गवचनकेशानां
 निमीर्णतयोत्कर्षातिशयद्योतनाय इन्द्रादीनाम् अञ्जनलिप्तत्वादि-
 सभावनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः, "भवेत् सभावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
 परात्मना" इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

कार्कश्यमिति । तस्या. सीतायाः कार्कश्यं क्लृप्ता चेत्, स्यादिति
 शेषः, तदा हिमरुच' चन्द्रस्य, हिमनिधिरिति पाठान्तरं,
 प्रतिपत्कला प्रतिप्रति तिथ्यनुदयमाना कला प्रोष्ठशभागैकभागः,
 "कला तु षोडशो भागः" इत्यमरः, -स्थूला, प्रतीयते इति-

स्वभावादेव तन्वङ्गी त्वद्वियोगाद्विशेषतः ।

प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुता गता ॥ १५ ॥

कथं समुद्र उत्तीर्णं इति प्रश्ने ।

शाखाभृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः ।

यन्मया लङ्घितोऽम्भोधिः प्रभावीऽयं तव प्रभो ! ॥ १६ ॥

शेषः । अथ पाण्डिमा विरहजनिता पाण्डुता चेत्, तदा मृणालिका मृणालमेव मृणालिका नीलैव नीलवर्णैव, प्रतीयते इति शेषः । वाप्यः अशुभरः पुनः यदि, स्यादिति शेष, तदा वारिधिः समुद्रः कियान् ? अत्यल्प एवाभातीति भावः, सन्तापः, विरहज इति शेष, यदि, स्यादिति शेष, तदा ह्रुतवहः अग्निः शीतलः, प्रतीयते इति शेषः, हे राम ! कियत्, वृत्तमिति शेषः, वर्ण्यते ? हृदयं तव स्मृतिरेव मात्रा जीवनाधान हेतुर्यस्य तादृशं वपुः शरीरञ्च नावण्यशेषं लावण्यं (मुक्ताफलेषु क्वायायाप्सरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इत्युक्तलक्षणं शेषो यस्य तथाभूतम् । सर्वयातीव कातरा चीणाङ्गी सा दृष्टेति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १४ ॥

स्वभावादिति । स्वभावादेव निसर्गत एव विशेषतः तव वियोगात् तन्वङ्गी कशाङ्गी सा प्रतिपत्पाठशीलस्य प्रतिपदि स्वाध्यायनिषेधात् तत्र पाठरतस्य विद्येव, तनुता कृगता, स्वभावादप्यधिकतरामिति भावः, गता प्राप्ता । उपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

शाखेति । शाखाभृगस्य वानरस्य शाखायाः वृक्षविटपात् शाखाम्, अन्यामिति शेषः, गन्तुं पराक्रमः शक्तिः, अस्तीति

राम । राम ! तव नाम जपन्तः पामरा अपि तरन्ति भवाब्धिम् ।
अङ्गसङ्घिभवदङ्गलिमुद्रः किञ्च चित्रमतरत्कपिरब्धिम् ? ॥ १७ ॥

रामः । त्रिदशैरपि दुर्धर्षा लङ्का नाम महापुरी ।

कथं वीर । त्वया दग्धा विद्यमाने दशानने ॥ १८ ॥

हनु । निश्वासेनैव सीताया राजन् ! कोपानलेन ते ।

दग्धा पुरैव लङ्केयं, निमित्तमभवं त्वहम् ॥ १९ ॥

शेष., हे प्रभो ! यत् मया अम्भोधिः समुद्रः लङ्कित, अयं लङ्कन
व्यापारः इत्यर्थः, तव प्रभाव. सामर्थ्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

रामेति । हे राम । राम । पामरा अपि पापिनोऽपि तव
नाम जपन्तः उच्चरन्तः सन्तः भवाब्धिं संसारसागरं तरन्ति,
अङ्गस्य सङ्घिनो भवतः अङ्गलिमुद्रा यस्य तथाभूतः कपिः
वानर अब्धिं सागर यत् अतरत् तत् किं चित्रं नु ? न आश्चर्यं
खलु । त्वं नाम्नः निरवयवस्यापि महासमुद्रस्य संसारस्य
तरणे सामर्थ्यं सावयवस्य तु त्वदङ्गुरीयस्य ततोऽपि तुच्छ
सागरतरणे सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमित्याश्चर्यमेवेति भावः ।
अत्रार्थापत्तिरलङ्कार., “दण्डापूपिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते”
इति लक्षणात् । स्वागता वृत्तं, “स्वागता रनभगैर्गुण्णा च” इति
लक्षणात् ॥ १७ ॥

त्रिदशैरपीति । हे वीर ! दशानने विद्यमाने सति त्रिदशै-
रपि देवैरपि दुर्धर्षा दुरतिक्रमा, का कथा अन्यैरिति भावः,
लङ्का नाम महापुरी महानगरी त्वया कथं केन प्रकारेण
दग्धा ? अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

निश्वासेनेति । हे राजन् ! सीताया. निश्वासेनैव तथा ते
तव कोपानलेन इयं लङ्का पुरैव प्रागेव दग्धा, अहन्तु केवलं

रावणजये भवतः कोट्टग्व्यवसाय इति प्रश्ने ।

रक्षस्तद्वहुकन्धरं बहुभुजं बह्वाननं दीप्तिमद्-

दंद्रारौद्रमहं विलोक्य सहसा दध्ने मनो हिंसितुम् ।

देव ! त्वत्कृपया विजृम्भितधियां किं किं भवेत् दुष्करं

भर्तुः कर्म भटस्य नोचितमिति त्यक्तो मया रावणः ॥२०॥

रामः । साधु वानर ! वीर्यं ते श्लाघनीयोऽसि मे पुरः ।

धिगस्तु मे बाहुवलं यत्तु जीवति रावणः ॥ २१ ॥

निमित्तरूपं सामान्यकारणम् अभवम् । अभवत्वहमित्यत्र
अभवत् कपिरिति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

रक्ष इति । हे देव ! बहुकन्धरं बहुग्रीवं, दशकन्धर-
मित्यर्थः, बहुभुजं विंशतिभुजमित्यर्थः, बह्वाननं दशाननं दीप्ति-
मतीभिः समुज्ज्वलाभिः दंद्राभिः दशनैः रौद्रं भीषणं-तत्-रक्षः
रावणमित्यर्थः, विलोक्य अहं सहसा हिंसितुं इन्तुं मनः दध्ने
कृतवानित्यर्थः । ननु कथं त्वया तथाविधः देवैरपि दुरासदो
रिपुर्हन्यते इत्यत्राह, त्वदिति । तव कृपया अनुग्रहेण विजृम्भित
धियां विस्फुरितमतोनां किं किं दुष्करं भवेत् ? न किमपी-
त्यर्थः । भर्तुः स्वामिनः कर्म कार्यं भटस्य दूतस्य सैनिकस्य
वा न-उचितम् इति हेतोः मया-रावणः त्यक्तः परिहृतः, न
हिंसित इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

साध्विति । हे वानर ! ते तव वीर्यं पराक्रमः साधु
समीचीनं प्रशस्तमित्यर्थः, मे मम पुरः अग्रतः श्लाघनीय.
प्रशंसनीयः असि भवसि, मे मम बाहुवलं भुजवीर्यन्तु धिक्
अस्तु, यत् यतः रावणः जीवति, अद्यापीति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २१ ॥

एकेनैवोपकारेण प्राणान् दास्याम्यहं कपे । ।
अन्येनैवोपकारेण शेषेण ऋणिनो वयम् ॥ २२ ॥

हनु । महिधा बहवो भृत्यास्तव तिष्ठन्ति राघव ! ।
त्वहिधो गुणसम्पन्नः स्वामी नैव च लभ्यते ॥ २३ ॥

अथ प्रयाणम् ।

अथ विजयदशम्यामाश्विने शुक्लपक्षे
दशमुखनिधनाय प्रस्थितो रामचन्द्रः ।
द्विविदगयसहायैर्यूथनाथैस्तथान्तैः
कपिभिरपरिमाणैर्व्याप्तदिक्चक्रवालः ॥ २४ ॥

एकेनेति । हे कपे ! अहम् एकेनैव उपकारेण सीता-
वार्त्तानयनेनेति भावः, तुभ्यं प्राणान् दास्यामि, निष्क्रयत्वेनेति
भावः, शेषेण अवशिष्टेन अन्येन उपकारेण—लङ्कादाहादिनेति
भावः, वयम् ऋणिनः चिरऋणवद्धा इत्यर्थः, तिष्ठाम इति
शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

महिधा इति । हे राघव ! तव महिधाः मत्तुल्या, बहवः
भृत्याः किङ्कराः तिष्ठन्ति, त्वहिध तव सद्दश, गुणसम्पन्न, स्वामी
प्रभु, नैव च लभ्यते नैव तु प्राप्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २३ ॥

अथेति । अथ सीताप्रवृत्तिलाभानन्तरम् आश्विने मासि
शुक्लपक्षे विशेषेण जयो यत्र प्रयागे सा विजया, सा चासौ
दशमी चेति तस्या विजयदशम्या रामचन्द्रः द्विविदो नाम
वानरः गय, वानरः तौ सहायी सहचरौ येषां तैः यूथनाथैः
दलपतिभिः तथा अन्यैः अपरिमाणैः असंख्ये कपिभिः व्याप्तं
दिशा चक्रवालं मण्डलं येन, तथाभूतः सन् दशमुखस्य
रावणस्य निधनाय प्रस्थितः प्रचाल । द्विविदगयसहायैरित्यत्र

उत्फालैः स्वगयन्नमः, किलकिलागद्दैर्दिशो नादयन्,
भञ्जन् पर्वतकाननानि, धरणीमुद्नयन् सर्वतः ।
प्रस्थाने रघुनन्दनस्य स तदा सुग्रीवमम्पालितो
लङ्कासम्मुखमुच्चाल सहसा हटः कपीनां चयः ॥ २५ ॥

नमत्कमठकर्परं खलनदनन्तदन्तावलि
वुट्कपटशूकरोद्धटविशानदन्ताद्गुरम् ।
स्फुरत्सुरकरीश्वरप्रकटकुम्भमुक्ताफलं
चलद्गुरुकुलाचलं किल चचाल सा वाहिनी ॥२६॥

द्विरदविधुमहाह्नैरिति पाठे द्विरदः विधुः महाह्नः तत्तदाख्या
वानराः तेरित्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

उत्फालैरिति । सुग्रीवेण मम्पालितः संरक्षितः, सञ्चालित
इति पाठान्तर, मः कपीनां वानराणां चयः मन्मूहः रघु-
नन्दनस्य प्रस्थाने प्रयागे हटः अत एव उत्फालैः उल्लम्फनैः
नमः आकाशं स्वगयन् आच्छादयन्, खलनयन्निति वा पाठः,
किलकिलागद्दैः दिशः नाटयन् शब्दाययन्, पर्वतकाननानि
भञ्जन् भग्नानि कुर्वन्, सर्वतः समन्तात् धरणीं पृथ्वीम् उद्-
नयन् कम्पयन्, उद्नयन्निति पाठे उद्गतधूलोः कुर्वन्, सहसा
वेगेन लङ्कासम्मुखम् उच्चाल प्रतस्ये । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २५ ॥

नमदिति । सा वाहिनी हरिचमूः नमन् अवनतिं गच्छन्
कमठस्य कर्मराजस्य कर्परः शिरोऽस्थि यस्मिन् तत्, खलन्ती
अनन्तस्य शिपनागस्य दन्तावलिः दगनपङ्क्तिः यस्मिन् तत्,
वुट्कन् भज्यन् कपटशूकरस्य आदिवराहस्य उद्धटः विशानः
महान् दन्ताद्गुरः दगनप्ररोहः यस्मिन् तत्, स्फुरन्ति विनिःसृत्य

विजेतव्या लङ्काऽचरणतरणीयो जलनिधि
 विपक्ष, धौलस्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः ।
 तथाप्येको रामः सकलमपि हन्ति प्रतिबलं
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २० ॥

अथ समुद्रतीरावस्थितो राम, स्वगतम् ।
 पारेसिन्धु पुरो, पुरीपरिसरे प्राचीरमभ्रंलिङ्गं,
 सिंहेदपि बलं, रिपुञ्जयबलास्ते कुम्भकर्णादयः ।

राजन्ति सुरकरीश्वरस्य सुरगजस्य प्रकटात् विशालात् कुम्भात्
 मुक्ताफलानि यस्मिन् तत् तथा चलन्तः सुरवः महान्तः
 कुलाचला कुलपर्वताः, “महेन्द्रो मलयः सहा शक्तिमानृक्ष
 पर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च समैते कुलपर्वताः ॥” इत्युक्त्वा
 यस्मिन् तत् यथा तथा चचाल किल, समुद्रतं प्रस्थितेति भावः ।
 पृथ्वी हृत्तं, “जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति
 नक्षत्रात् ॥ २६ ॥

विजेतव्येति । लङ्का या सुरैरपि दुर्जयेति भावः, विजेतव्या
 विशेषेण जयनीया, जलनिधिः समुद्रः अचरणतरणीयः न
 पदैरुत्तार्य । धौलस्यो रावणः, यस्त्रिलोकविजयीति भावः,
 विपक्षः शत्रुः रणभुवि संग्रामे कपयः वानराः, कार्याकार्य
 विवेकरहिता इति भावः, सहायाः । तथापि एवं जयसाधन-
 वैगुण्येऽपीति भावः, एको रामः सकलमपि प्रतिबलं विपक्ष-
 सैन्यं हन्ति हन्तुं शक्नोतीति भावः, तथा हि महतां जनानां
 क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे स्वस्य शक्ताविवेत्यर्थः, वसति,
 उपकरणे सहायाद्युपायसामग्र्या न । शिखरिणी हृत्तम् ॥ २७ ॥

पारे इति । सिन्धोः समुद्रस्य पारे पारेसिन्धुः, “पारे मध्ये

शाक्तीकः स रिपुः स्तनन्धय इव भ्राता, सखा वानरो,
मत्वेवं रघुवंशकेशरियुवा कोदण्डमुद्दीचते ॥ २८ ॥

सागरं दृष्ट्वा विपथं रामं प्रति सुग्रीवः ।

देवाज्ञां देहि राज्ञां त्वमसि कुलगुरुः, शोषये किं पयोधिं ?
किं वा लङ्कामशङ्कामिह समुपनये जानकोमानकीर्णाम् ? ।
सेतुं वध्नामि किं वा स्फुटितगिरितटीसङ्घटीभूतभङ्गात्
उद्गाम्यन्नक्रवक्रं मकरजलकरिग्राहचोत्कारघोरम् ? ॥ २८ ॥

इत्यव्ययोभावः । पुरी लङ्केति यावत्, पुर्या लङ्कायाः परिसरे
प्रान्तदेशे प्राचीरं प्राकारः अम्भ्रेऽनिहं गगनम्यर्शात्यर्थः, दुर्लङ्घ्य-
मिति भावः, वलं राक्षससैन्यं सिंहद्वेषि सिंहमपि द्वेषि
हिनस्तीति तयोक्तं महावीर्यमिति भावः, ते प्रसिद्धाः कुम्भ-
कर्णादयः, रिपून् शत्रून् जयतीति रिपुञ्जयं वलं येषां तादृगाः
शत्रुघातिसामर्थ्या इत्यर्थः, स रिपुः रावणः शक्त्या युध्यते
इति शाक्तीकः अमोघशक्त्यस्त्रयोधोत्यर्थः, भ्राता लक्ष्मणः
स्तनन्धय इव स्तन्यपायी शिशुरिव, वानरः मूढः सदसद्विवेक-
रहित इति भावः, सहायः । एवं मत्वा रघुवंशकेशरियुवा
रघुवंशतरुणसिंहः, राम इत्यर्थः, कोदण्डं धनुः उद्दीचते विजय-
साधनत्वेन पश्यतोत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

देवेति । हे देव ! आज्ञां देहि, त्वं राज्ञां चत्रियाणां कुलगुरुः
स्ववंशश्रेष्ठः ; यदा कुलानाम् अस्मत्सद्दानां गुरुः उपदेश, असि,
पयोधिं समुद्रं शोषये किम् ? इह भवत्सन्निधौ अशङ्कां शङ्का-
रहितां जानकीमानिन जानकीकोपेन कोर्णा व्याप्ता, आकुलेति
यावत् तां लङ्कां समुपनये किं वा ? स्फुटिताभिः खण्डिताभिः
गिरीणां पर्वतानां तटीभिः सङ्घटीभूतः सङ्घलीभूतः यो भङ्गः

इन् । देवाज्ञापय किं करोमि ? सहसा लङ्कामिहैवानये ?
जम्बूद्वीपमितो नये ? किमथवा वारां निधिं शोपये ? ।
हेलोत्तोलितविन्ध्यमन्दरगिरिस्वर्णविक्रूटाचल
चेपघोभविवर्हमानसलिलं वध्नामि वारां निधिम् ? ॥ ३० ॥

तत्रैव चन्द्रोदये रामचेष्टा ।

सुग्रीवे प्रणयोन्मुखाः शशधरे वडाभ्यसूयाधिरं
साक्षर्यां पवनात्मजे धृतरुपं पौलस्त्यवत्या दिशि ।
सोत्साहाय्य शरासने सकरुणाः सौमित्रिवक्त्रे तदा
रामस्याब्धिनियन्तुगविरभवन्नानारसा दृष्टयः ॥ ३१ ॥

तरङ्ग. तस्मात् हेतो उद्भ्रान्त्यन्ति नक्राणां जलजन्तुभेदानां
चक्राणि सङ्घाः यस्मिन् तत् तथा मकराणां जलकरिणां जल-
हस्तिनां, ग्राहाणां जलजन्तुविशेषाणां चौकारैः घोरे भीषणं
यथा तथा सेतं वध्नामि किं वा ? । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥

देवेति । हे देव ! आज्ञापय आदिश, किं करोमि ?
सहसा इह भवत्सन्निधावित्यर्थं, लङ्काम् आनये ? इतः अस्मिन्
स्थाने जम्बूद्वीपं नये ? आहरामि किम् ? अथवा वारां निधिं
मागरं शोपये ? वा वारां निधिं हेतुया उत्तोलितानाम् उन्मु-
नितानां विन्ध्यः मन्दरगिरिः स्वर्णविक्रूटाचलो सुमेरुविक्रूट-
पर्वतो तेषां चेपेष पातनेन यः घोभः विलोडनं तेन विवर्ह-
मानानि उद्गच्छन्ति मलिनानि यस्मिन् तद् यथा तथा
वध्नामि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

सुग्रीवे इति । अस्मिन्नियन्तुः सागरं वध्नतः रामस्य दृष्टयः
तदा तस्मिन् समये सुग्रीवे शोपये प्रणयोन्मुखाः सहायप्रवणाः

अथ समुद्रदक्षिणतीरे लङ्कावृत्तान्तः ।

रावणमात्रा निकपया, व्यसनाद्रावणो निवार्यतामित्युक्तो
विभीषणो लङ्कानाथपदं प्रणिपत्याह—राजन् ! सेयं राक्षस-
कालरात्रिः सीता परित्यज्यताम् ।

यस्य वानरमात्रेण पुरीयं व्याकुलीकृता ।

कस्तोन सह युध्येत बुद्धिमान् राक्षसेश्वर ! ॥ ३२ ॥

लङ्का दग्धा वनं भग्नं लङ्कितश्च महोदधिः ।*

यत् कृतं रामदूतेन, स रामः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

शशधरे चन्द्रे चिरं वदा अभ्यसूया ईर्ष्या याभिः तां विरहो-
द्दीपकत्वादिति भावः) पवनात्मजे हनुमति साक्षर्याः विस्मया
वहाः, पीनस्यवत्यां रावणाधिष्ठितायामित्यर्थः, दिशि दक्षि-
णस्यामित्यर्थः, धृतरूपः सक्रोधाः शरामने धनुषि सोत्साहाः
उत्साहवत्यः तथा सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य वक्तुं वदने सकरुणाः
सदयाः अतएव नाना विविधा रसाः भावविशेषाः यासां तथा-
भूताः आविरभवन् अजायन्तेत्यर्थः । (अत्र विषयभेदादेकस्या
दृष्टेर्भेदात् उल्लेखाख्योऽयमनङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“क्वचिद् भेदाद्
ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधोल्लेखो यः स
उल्लेख इत्यते ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

यस्येति । हे राक्षसेश्वर ! यस्य वानरमात्रेण एकैर्नैव
वानरेण, दूतेनेति शेषः, इयं पुरी लङ्का व्याकुलीकृता विपर्यस्ता,
बुद्धिमान् को जनः तेन सह युध्येत ? न कोऽपीत्यर्थः । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दग्धेति । महोदधिः समुद्रः लङ्कितः, वनम् अशोक-
काननं भग्नं लङ्का दग्धा च, रामदूतेन यदिदं प्रागुक्तं कार्य-

त्यज प्रकोपं कुलकीर्त्तिनाशनं
 भजस्व रामं कुलकीर्त्तिवर्द्धनम् ।
 अलं विरोधेन शमो विधीयतां,
 प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३४ ॥
 यावन्न लङ्गां समभिद्रवन्ति,
 वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ।
 दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च
 प्रदीयता दाशरथाय सीता ॥ ३५ ॥

त्वयं कृतं स रामः किं करिष्यति ? अत्र किमु वक्तव्यमिति
 भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ३३ ॥

त्यजेति । कुलञ्च कीर्त्तिय तयोर्नाशनं संहारकं प्रकोपं
 विहेपं त्यजं, स्वयोपमिति वा पाठः, कुलस्य कीर्त्तय वर्द्धनम्
 अभ्युन्नतिकरं रामं भजस्व प्रीणय, विरोधेन विवादेन अलं
 विवादं मा कुरु, शम शान्तिः, विधीयतांम् अवलम्ब्यता,
 प्रसीद जीविम सवान्धवा वयमिति तृतीयचरणस्य पाठान्तरम्,
 दाशरथाय रामाय मैथिली सीता प्रदीयतां प्रत्यर्प्यतामित्यर्थः ।
 वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

यावदिति । पर्वतकूटमात्राः गिरिच्छिप्रमाणाः, "दग्धमात्र
 ह्यमम्भानि" इति मात्रप्रत्ययः ;, दंष्ट्रायुधा' नखायुधाश्च नखदन्त
 प्रहारिण इत्यर्थः, वलीमुखाः वानराः यावत् लङ्गा न समभि-
 द्रवन्ति उत्पीडयन्ति तावत् दाशरथाय सीता प्रदीयताम् ।
 सीता इत्यत्र मैथिलीति पाठः प्रामादिकः चतुर्थपादे एका-
 क्षरवाहुत्वेन छन्दोभङ्गादिति ध्येयम् । एवं परत्र श्लोके च ।
 उपजाति वृत्तम् ॥ ३५ ॥

यावन्न गृह्णन्ति गिरांसि वाणा
 रामरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ।
 वज्रोपमा वायुसमानवेगाः
 प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ३६ ॥
 न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ च राजन् ।
 तथा महापार्श्वमहोदरो वा ।
 निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः
 स्यातु समर्था युधि राघवस्य ॥ ३७ ॥

ततः कुम्भकर्णसुतः ।

तथानेनोद्भूत्य स्फटिकशिखरो वै हि विदधे
 समन्ताटामूलवृटितवसुधावन्धविधुरः ।
 अमु वेनाद्यापि त्रिपुरहरनृत्वथतिकरः
 समन्ताटामूलं खलु चमनकादुह्नयति ॥ ३८ ॥

यावदिति । यावत् वज्रोपमाः कुलिशसमाः वायुसमान-
 वेगाः वातजवाः रामेण ईरिताः क्षिप्ताः वाणाः राक्षसपुङ्गवाना
 राक्षसवीराणां गिरांसि न गृह्णन्ति न हन्तन्तीत्यर्थः, तावत्
 दाशरथाय सीता प्रदीयताम् । उपजाति वृत्तम् ॥ ३६ ॥

नेति । हे राजन् । कुम्भकर्णेन्द्रजितौ, तथा महापार्श्व-
 महोदरो वा निकुम्भकुम्भौ च तथा अतिकायः एते राघवस्य
 रामस्य युधि मंत्रामे स्यातु न समर्थाः न चमाः । उपजाति
 वृत्तम् ॥ ३७ ॥

तथेति । स्फटिकशिखरो कैलासगिरिः अनेन राक्षस-

राव । शूरा श्रोत्रपथे पुनः कति कति प्राञ्चः पदं चक्रिरे
 तेषां वै हि विलङ्घ्य साम्यपदवीं जागर्त्ति लङ्काभटः ।
 यद्दोर्मण्डलचण्डपीडनवशान्निस्यन्दिरक्तच्छटा-
 शङ्कामद्भुरयन्ति शङ्करगिरिरथापि धातुद्रवाः ॥ ३८ ॥

राजेन वै हि निश्चितम् उद्धृत्य, तथा तेन प्रकारेण सम-
 न्तात् आमूलं त्रुटितेन विच्छिन्नेन वसुधाबन्धेन विधुरः
 विश्वयः विदधे कृतं येन कैलासविश्वयीकरणेन अद्यापि
 त्रिपुरहरस्य शम्भो नृत्यव्यतिकारः नर्तनकैलिः समन्तात्
 आमूलं मूलपर्यन्तं खलु निश्चये चलनकात् प्रकम्पनात्
 अमुं कैलामम् उल्ललयति कम्पयति । (यस्य एतावान् प्रभावः
 तस्य रामाद् भयमित्युक्तिरयुक्तैव भवत इति भावः । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ३८ ॥

शूरा इति । कति कति द्वित्राः पञ्च षड् वेति भावः,
 प्राञ्चः प्राचीनाः हिरण्याक्षादय इति भावः, शूरा वीर्यवन्तः
 श्रोत्रपथे श्रवणेन्द्रियमार्गे पदं स्थानं चक्रिरे कृतवन्तः, किन्तु
 लङ्काभटः लङ्कावीरः तेषां प्राचां वीराणां वै हि निश्चितं
 साम्यपदवीं सादृश्यं विलङ्घ्य अतिक्रम्य जागर्त्ति तानप्यतिशय्य
 राजते इत्यर्थः । यस्य लङ्काभटस्य दोर्मण्डलेन भुजसन्मूहेन
 यत् चण्डं प्रखुरं पीडनम् उन्मूलनमिति यावत्, तदेव वगः
 हेतुः तस्मात् शङ्करगिरे कैलासस्य धातुद्रवाः गैरिकादिधातु-
 निस्रवाः अद्यापि निस्यन्दते इति निस्यन्दिनी या रक्तच्छटा
 रक्तधारा तस्याः शङ्काम् अद्भुरयन्ति उत्पादयन्ति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

इन्द्रं माल्यकरं, सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं,
चन्द्रं छत्रधरं, समीरवरुणो सम्मार्जयन्ती गृहान् ।
पाचको परिनिष्ठितं हुतवहं किं मद्गृहे नेक्षसे ?
रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं तं राघवं स्तौ प किम् ? ॥४०॥

विभी । जातिं मानय मानुषीमतिबली दृष्टस्त्वया हैहयः

स्मृत्वा बालिभुजौ च साम्प्रतमवज्ञातु न ते वानराः ।

— तत् पौलस्त्य ! महाग्निहोत्रिणमहं त्वामिवमभ्यर्थये
सीतामर्पय मुञ्च च क्रतुभुजं काराकुटुम्बीकृतान् ॥४१॥

इन्द्रमिति । मम गृहे इन्द्रं देवराजं माल्यकरं, सहस्र-
किरणं सूर्यं द्वारि प्रतीहारकं द्वाररक्षकमित्यर्थः, चन्द्रं छत्रधरं,
समीरवरुणो गृहान् सम्मार्जयन्ती समीरं मार्जनकरं वरुणं
जलधोतकरमिति भावः, हुतवहम् अग्निं पाचकोस्य कर्म
पाचकं तस्मिन् पाककर्माणीत्यर्थः, परिनिष्ठितं नियुक्तं न ईक्षसे
किम् ? न पश्यसि किम् ? रक्षसां भक्ष्यो यो मनुष्यः तन्मात्र
वपुषं मनुष्यशरीरमात्रमित्यर्थः, तं राघवं रामं किं कथं स्तौपि
प्रशंससि ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

जातिमिति । हे पौलस्त्य । राघव । मानुषी मनुष्य-
सम्बन्धिनीं जातिं मानय मा-अवमन्यस्वेति-भावः, त्वया हैहयः
कार्तवीर्यः अतिबली अतिवीर्यवान् दृष्टः कार्तवीर्यात् परा-
जयं प्राप्य तत्कारागारे उपितत्वादिति भावः, बालिनो वानरस्य
भुजौ बाहू, तद्बलमित्यर्थः, स्मृत्वा (यस्मात्) कक्षे निक्षिप्य सप्तसु
सागरेषु रुन्ध्यामुपासितवानिति भावे, वानराः ते तव अव-
ज्ञातुं न साम्प्रतं न युक्तं, “युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।
तत् तस्मात् महान्तम् अग्निहोत्रिणं साम्भिकं, वेदविदुषमिति

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्
 अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि पुन (पर') देवी न जानाति तम् ।
 वन्दीवैष यथांसि गायति मरुत् यस्यैकवाणाहति-
 श्रेणीभूतविशालतालविवरोदगोर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ ४२ ॥
 अजनि रजनिमध्ये मण्डलं चण्डरश्मेः
 धनुरुदयमनम्भं बिभ्रती द्यौश्चकास्ति ।

भावः, त्वाम् अहम् एवम् अभ्यर्थये याचे, सीताम् अर्पय, रामा-
 येति शेषः, काराकुटस्वीकृतान् कारानिरुद्धान् क्रतुभुजो देवांसु
 मुञ्च त्वज । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

राम इति । असौ रामः विक्रमगुणैः विक्रमाद्य गुणाच्च
 शीलदाक्षिण्यादयश्च तैः भुवनेषु परां महतीं प्रसिद्धिं स्थाति,
 प्रतिष्ठामित्यर्थः, प्राप्तः, अस्माकं भाग्यविपर्ययात् दुर्दैवशात्
 इत्यर्थः, देवः-महाराजः पुनः तं रामं यदि न जानाति, (पुन-
 रित्यत्र परमिति पाठे परं केवलमित्यर्थः, सर्व एव भुवनलोकास्तं
 जानन्ति केवलं भवान् न जानातीति महदस्माकं दुर्दैव-
 मिति भावे), एष-मरुत् वायुः वन्दीव स्तुतिपाठक इव
 एकस्य वाणस्य आहत्या आघातेन श्रेणीभूतानां विशालानां
 तालानां विवरात् छिद्रात् उद्गीर्णैः उदितैः सप्तभिः
 स्वरैः "निपादर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः । पञ्चमशैत्यमी
 सप्त तन्वीकण्ठीहिताः स्वराः" इत्यमरोक्तैः, यस्य यथांसि गायति ।
 एकवाणाहतश्रेणीभूतति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४२ ॥

लढायां—दुर्निमित्तमाह, अजनीति ।—रजनिमध्ये रात्री
 चण्डरश्मेः मण्डलम् अजनि उदभूत् । द्यौः अन्तरीक्षम् अनम्भं

अहह ! विधिरिदानीं दृश्यते वाम एव,
 प्रदिश जनकपुत्रीं, मित्रतामेतु रामः ॥ ४३ ॥
 यस्यैकः कपिशावकः समतरदुर्लङ्घ्यमशोनिधिं,
 दुर्भेद्यामपि देवदैत्यनिवहैर्लङ्घ्यापुरीं प्राविशत् ।
 क्षिप्वा तान् वनरक्षकान् जनकजां दृष्ट्वा च भङ्क्त्वा वनं
 हत्वाऽर्चं प्रदहन् पुरीं गत इतो रामः कथं मानुषः ? ॥४४॥
 सुवर्णपुङ्खाः सुखगाः सुतीक्ष्णा वज्रोपमा वायुसमानगेगाः ।
 यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः प्रदीयतां दाशरथाय सीता ॥ ४५ ॥

निर्भेद्यं धनुषः शक्रचापस्य उदयं त्रिभ्रती दधाना सती
 चकास्ति राजते । अहह ! खेदे, इदानीं साम्प्रतं विधिः वामः
 प्रतिकूल एव दृश्यते, अतः जनकपुत्रीं प्रदिश प्रत्यर्पय,
 रामः मित्रतां सख्यम् एतु गच्छतु, प्राप्नोत्वित्यर्थः । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ४३ ॥

यस्येति । यस्य रामस्य एकः कपिशावकः वानरशिशुः
 दुर्लङ्घ्यं केनापि लङ्घितुमशक्यम् अशोनिधिं समतरत् समु-
 चोर्णवान् देवदैत्यनिवहैः सुरासुरहन्दैरपि दुर्भेद्यां दुर्लङ्घ्यां,
 दुष्प्रवेशामिति यावत्, लङ्घ्यापुरीं प्राविशत्, तथा तान् वन-
 रक्षकान् उद्यानपालान् क्षिप्वा निपात्य जनकजां सीतां
 दृष्ट्वा वनम् अशोकं भङ्क्त्वा विमथ्य अर्चं तव कुमारमिति
 भावः, हत्वा विनाश्य च पुरीं लङ्घ्या प्रदहन् भस्मीकुर्वन् इतो
 लङ्घ्यायाः गतः प्रतिनिवृत्तः, स रामः कथं मानुषः ? सामान्य-
 मानव इव कथमवज्ञायते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सुवर्णेति । सुवर्णम् ॥ ४५ ॥

गतायुषं त्वां विपरीतबुद्धिं
 निःसंशय राक्षस । लक्षयामि ।
 यो मां हितं तथ्यमपि ब्रुवन्तं
 न मन्यसे राक्षसवीरमध्ये ॥ ४६ ॥
 अथ चरणहतो दशाननेन
 प्रकृतिविपर्ययमस्य लक्षयित्वा ।
 सपदि च परिहृत्य तं स मन्त्री
 परिकुपितो मनसा जगाम रामम् ॥ ४७ ॥

तथापि सानुनयम् ।

प्रगृह्य रत्नानि विभूषणानि
 वासांसि दिव्यानि मणीश्च सुख्यान् ।

गतायुषमिति । हे राक्षस । त्वा गतायुषम् आयुःशेष
 शालिनम् अतएव विपरीतबुद्धिम् 'आसन्नकाले विपरीतबुद्धि'
 इति शास्तात् नि संशयं निश्चितं लक्षयामि अवधारयामि,
 यस्त्वं हितं तथ्यं सत्यं ब्रुवन्तमपि मां राक्षसानां मध्ये वीराः
 राक्षसवीराः तेषां मध्ये न मन्यसे ? न गणयसि ? (रामगुण-
 कीर्तनेन वीर्यशून्यं भीतं मां कथयसीति भावः) उपजाति
 वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अथेति । अथ एवं कथनानन्तरं स मन्त्री विभीषणः दशा-
 ननेन रावणेन चरणहतः पादताडितः-अतएव अस्य रावणस्य
 प्रकृतिविपर्ययं स्वभाववैपरीत्यं लक्षयित्वा परिकुपितः सन्
 सपदि भ्रष्टचित्तः सः रावणं परिहृत्य परिल्लिख्य च मनसा रामं
 जगाम सघ्नारेत्यर्थः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ४७ ॥

सीताञ्च रामाय निवेद्य देवो

वसाम लङ्कामपयातु शङ्का ॥ ४८ ॥

रावणः ।

जानामि सीतां जनकप्रसूतां जानामि रामं मधुसूदनञ्च ।

वधञ्च जानामि निजं मनुष्यात्तथापि सीतां न समर्पयामि ॥४८॥

विभौ । यस्य त्रयम्बकमोलिखेलदमलस्वर्लोकककलोलिनी-

लीलालङ्कनलम्पटेन यशसा दिग्भित्तयः चालिताः ।

सोऽपि त्वं जनकाधिराजतनयालब्धाभिलापः कथं

हा ! जातीऽसि पुलस्त्यसन्ततियशःशीतद्युतेर्लाञ्छनम् ॥५०॥

प्रगृह्येति । रत्नानि विभूषणानि रत्नालङ्कारान् दिव्यानि
वासांसि वसनानि मुख्यान् उत्कृष्टान् मणींश्च रत्नानि च देवो
सीताञ्च रामाय निवेद्य अर्पयित्वा रामेण सह सन्धिं कृत्वेति
भावः, लङ्कां वसाम शङ्का भयम् अपयातु नश्यतु । उपजाति
वृत्तम् ॥ ४८ ॥

जानामोति । जनकप्रसूतां सीतां जानामि, लक्ष्मीमिति
भावः, रामञ्च मधुसूदनं जानामि । मनुष्यात् निजं वधञ्च
जानामि, मनुष्यादित्यत्र दशास्य इति पाठे दशास्योऽह-
मित्यर्थः । तथापि सीतां न समर्पयामि निहतो गन्तुमिच्छामि
तद्विष्णोः परमं पदमिति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

यस्येति । यस्य तव त्रयम्बकस्य मीनो शिरसि खेलन्ती
क्रीडन्ती अमला निर्मला या स्वर्लोकककलोलिनी मन्दाकिनी-
त्यर्थः, तस्या लीलया यत् लङ्कनं तस्मिन् लम्पटः कुम्भः तेन
सुरलोकव्यापिनेति भावः, यशसा दिग्भित्तयः दिश एव
कुड्यानि चालिताः—शोधिताः—दिगन्ताः—व्याप्ताः—इति भावः,

ज्ञात्वासौ वत । रावणानुजबली लङ्कां कलङ्काङ्किताम्
 आशामस्य विचारयन् बहुविधं न्यकुर्वतः श्रेयसाम् ।
 इत्यन्विथ विसृज्य मानमधुना त्यक्त्वाग्रजं नग्नवद्
 यात. सानुचरस्तथैव भ्रष्टिति श्रीरामसान्निध्यकम् ॥ ५१ ॥
 ततश्चतुर्भिः सह मन्त्रिपुत्रैरुपेत्य रक्ष कुलधूमकेतुम् ।
 लङ्कामहातङ्ग इवास्वरेण विभीषणो राघवमन्त्रियार्य ॥ ५२ ॥

सोऽपि तादृशकीर्तिशाली अपि त्वं जनकाधिराजतनयाया
 सीताया लब्धाभिनाप जाताभिनाप. सन् इत्यर्थ, हा खेदे
 पुलस्त्यस्य ब्रह्मर्षे. सन्ततीनां सन्तानानां यत्र एव शीतद्युतिः
 चन्द्र तस्य लाब्धनं कलङ्कः कथं जातोऽसि ? । (एतादृशं महत्
 पुलस्त्यकुल कलङ्कयसीति भावः) रूपकालङ्कारः । शर्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

ज्ञात्वेति । वत खेदे, असौ रावणस्य अनुजो बली बलवान्
 विभीषण. लङ्कां कलङ्काङ्किता दूषितामित्यर्थ, ज्ञात्वा श्रेयसा
 मङ्गलानाम् आशा न्यकुर्वत अगृह्यत इति यावत्, अस्य
 रावणस्य इति इत्यम् अन्विथ अनुसन्धाय बहुविधं विचारयन्
 श्रेयसामाशा नास्तीति विवेचयन्नित्यर्थः, अधुना मानं विसृज्य
 त्यक्त्वा, स्वगौरवत्यागेन पराश्रयणादिति भावः, नग्नवत् बौद्ध-
 क्षणकवत् अग्रजं ज्येष्ठं रावणं प्राक्तनधर्मम् अग्रवर्तिपित्वादि-
 परिजनं वा त्यक्त्वा तथैव नग्नवदेव सानुचर. सप्तह्वरः मन्
 भ्रष्टिति सपदि श्रीरामस्य सान्निध्यकं सन्निधिं यात' गतवान् ।
 शर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं विभीषणः चतुर्भिः मन्त्रिपुत्रैः
 सह उपेत्य लङ्काया महान् पातङ्ग इव भयमिव भग्न-

विभीषणे समायाते सूर्यप्रतिमतेजसि ।

तदादौ रावणभ्रान्त्या भद्रः कपिकुलेऽभवत् ॥ ५३ ॥

रामं प्रति दोवारिकः ।

देव ! द्वारि नभःपथेषु मिलिताः पञ्च त्रियामाचराः,

एकस्तत्र विभीषणो दशमुखभ्राता, परे मन्त्रिणः ।

याचन्ते शरणं भयापहरणं, किन्तन्न जानीमहे

कृत्याकृत्यविचारणैकनिपुणस्तत्र प्रमाणं प्रभुः ॥ ५४ ॥

रेण आकाशेन रक्ष.कुलधूमकेतुं राक्षसकुलदाहकमग्निं राववं
रामम् अन्वियाय शरणं जगामित्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ५२ ॥

विभीषणे इति । तदा तस्मिन् काले सूर्यप्रतिमतेजसि
विभीषणे समायाते सति आदौ प्रथमतः रावणभ्रान्त्या रावणो-
ऽयमिति भ्रमेण कपिकुले वानरद्वन्द्वे भद्रः भयात् प्रद्ववः
अभवत् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

देवेति । हे देव ! द्वारि द्वारदेशे नभःपथेषु आकाश-
मार्गेषु पञ्च त्रियामाचरा . निगाचरा' मिलिताः समागता
इत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये दशमुखस्य रावणस्य भ्राता विभीषणः
एकः, परे चत्वारः, मन्त्रिणः तस्येति शेषः, शरणं रक्षकं,
त्वामिति-शेषः, भयापहरणम्-अभयमित्यर्थः, याचन्ते प्रार्थयन्ते,
तत् तेषामभिमतमिति भावः, किम् ? न जानीमहे नावधार-
यामः, तत्र तस्मिन् विषये कृत्यस्य कर्तव्यस्य अकृत्यस्य अक-
र्त्तव्यस्य च विचारणे अवधारणे एकः मुख्यः निपुणः दक्षः प्रभुः
देवः प्रमाणं देवो यदाज्ञापयतीति भावः । गार्दूनविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५४ ॥

थोरामेण वीक्षितो हनूमान् ।

सत्यं दाशरथे ! विभीषण इति भ्रातास्ति लङ्कापतेः
निद्रासिन्धुतिमिद्धिलस्य चरमः श्रीकुम्भकर्णस्य यः ।

दाक्षिण्याद्युपलक्षितः पितृकुनापेक्षावलक्षायो
रक्षोलोकविलक्षणां कलयति प्रत्यक्षनक्षीमयम् ॥ ५५ ॥

सुग्रीवः लक्ष्मणं प्रति ।

यस्य न स्वजने प्रीतिः कुतस्तस्य परे जने ।

शङ्कितयो हि सोमिते । दूरस्थोऽपि विभीषणः ॥ ५६ ॥

अथ रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्यङ्गी ।

धर्मात्मा दशकन्धरात् वह्निरभूत् कस्मादयं रावणात् ?

सम्भ्रान्तोऽविनयेन किं न कुरुते सुग्रीववह्वालिनः ।

रजोराजसहोदरस्य निभृतारम्भोऽपि सम्भाव्यते ?

किं कुर्मः शरणागतं रिपुमपि दृष्ट्वान्ति नैच्छाकवः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा वानरवाहिनोमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणीं

शङ्कावान् स विभीषणः क्षणमभूददुर्वारदोर्विक्रमः ।

(दूरवर्त्ती अपि, समीपस्थे किं वक्तव्यमिति भावः, दूरस्थितत्वात् नक्षमा किमप्यनिष्टं कर्तुमक्षमोऽपीति तात्पर्यं) शङ्कितयः हि शङ्कास्थानमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

धर्मात्मेति । अयं धर्मात्मा धार्मिक-व्यदौति-शेषः, तदा दशकन्धरात् रावणात्, भ्रातुरिति शेषः, रावणादित्यत्र सोदरादिति पाठान्तरम् ; कस्मात् किमर्थं वह्निरभूत् विपदि बन्धुं तत्याजेति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः । अविनयेन दुराचारेण, रावणस्येति भावः, सम्भ्रान्तः सम्यक् तस्त वालिनः सुग्रीववत् किं न कुरुते ?

(सुग्रीवो यथा वालिनस्त्वस्तं तं परित्यज्य माम् आश्रितः तथा-यमपि सम्भवतीति भावः । इति रामोक्तिः) । रजोराजस्य राजसपतेः सहोदरस्य विभीषणस्यास्य निभृतारम्भः कूटकरणोपक्रमः अपि सम्भाव्यते (क्षिणेनास्मात् प्रविश्य गूढमनिष्टार्थमस्य एष समुद्यमः सम्भवत्यपीति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः) किं कुर्मः ?

इच्छाकवः इच्छाकुवंग्था रिपुमपि शत्रुमपि शरणागतं न दृष्ट्वान्ति न हिमन्ति । इति रामोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वेति । दुर्वारः दुर्नङ्गः दोर्विक्रमः भुजबलं यस्य तथोक्तः स विभीषणः वानराणां वाहिनीं सेनाम् अनिभृतेन प्रकटिते-

शोरामेण वीक्षितो हनूमान् ।

सत्यं दाशरथे ! विभीषण इति भ्रातास्ति लङ्कापतेः

निद्रासिन्धुतिमिङ्गिलस्य चरमः श्रीकुम्भकर्णस्य यः ।

दाक्षिण्याद्युपलक्षितः पित्रकुलापेक्षाबलचाशयो

रक्षोलोकविलक्षणां कलयति प्रत्यक्षलक्ष्मीमयम् ॥ ५५ ॥

सुग्रीवः लक्षणं प्रति ।

यस्य न स्वजने प्रीतिः कुतस्तस्य परे जने ।

शङ्कितव्यो हि सोमित्रे । दूरस्योऽपि विभीषणः ॥ ५६ ॥

सत्यमिति । हे दाशरथे ! विभीषण इति लङ्कापतेः
रावणस्य भ्राता अस्ति सत्यं यः । निद्रा एव सिन्धुर्नदी सागरो
वा, “देशे नदविशेषेऽर्थौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः,
तस्य-तिमिङ्गिलः तिमिं मत्स्यविशेष गिलतीति तद्योक्तं, “अस्ति
मत्स्यस्त्रिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति
तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥” इत्युक्तेः, तस्य सततनिद्रासमुद्र
विराजमानस्येति भावः । श्रीकुम्भकर्णस्य चरमः कनोयान् ।
दाक्षिण्यादिभिः गुणैः उपलक्षित युक्तः पित्रकुलापेक्षया पुनस्त्य
वंशापेक्षया बलक्षः अवदातः, विशुद्ध इत्यर्थः, “अवदातः सितो
गौरो बलक्षो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः, आशयो यस्य तथाभूतः,
अयं विभीषणः रक्षोलोकविलक्षणा राक्षसकुलविपरीता
प्रत्यक्षलक्ष्मीं परिदृश्यमानश्रियं कलयति धारयति । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

यस्येति । हे सोमित्रे ! लक्षण ! यस्य जनस्य स्वजने
अस्वीयजने, महोदरे इति भावः, न प्रीतिः, अस्तीति शेषः, तस्य
परेऽन्यस्मिन् जने कुतः ? प्रीतिरिति शेषः, अतः दूरस्योऽपि

अथ रामलक्ष्मणयोरुक्तिप्रत्युत्ती ।

धर्मात्मा दगकन्धरात् वह्निरभूत् कस्मादयं रावणात् ?

सम्भ्रान्तोऽविनयेन किं न कुरुते सुग्रीववद्वालिनः ।

रत्नोराजमहोदरस्य निभृतारम्भोऽपि सम्भाश्यते ?

किं कुम्भः शरणागतं रिपुमपि दृष्ट्वन्ति नेच्छाकवः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा वानरवाहिनोमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणीं

शङ्कावान् स विभीषणः क्षणमभूद्दुर्वारदोर्विक्रमः ।

(दूरवर्ती अपि, समीपस्थे किं वक्तव्यमिति भावः, दूरस्थितत्वात् सहसा किमप्यनिष्टं कर्तुंमत्तमोऽपीति तात्पर्यम्) शङ्कितयः हि शङ्कास्थानमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

धर्मात्मेति । अयं धर्मात्मा धार्मिक, अदीति शेषः, तदा दग-
कन्धरात् रावणात्, भ्रातुरिति शेषः, रावणादित्यत्र सोदरादिति
पाठान्तरम् ; कस्मात् किमर्थं वह्निरभूत् विपदि बन्धुं तत्याजेति
भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः । अविनयेन दुराचारेण, रावणस्येति
भावः, सम्भ्रान्तः सम्यक् त्वस्त. वालिन सुग्रीववत् किं न कुरुते ?

(सुग्रीवो यथा वालिनस्तस्तः तं परित्यज्य माम् आश्रितः तथा-
यमपि सम्भवतीति भावः । इति रामोक्तिः) । रत्नोराजस्य राजस
पतेः महोदरस्य विभीषणस्यास्य निभृतारम्भः कूटकरणोपक्रमः
अपि सम्भाश्यते (क्षलेनास्मासु प्रविश्य गूढमनिष्टार्थमस्य एष
समुद्यमः सम्भवत्यपीति भावः । इति लक्ष्मणोक्तिः) किं कुम्भः ?
इच्छाकवः इच्छाकुवंश्या रिपुमपि शत्रुमपि शरणागतं न दृष्ट्वन्ति
न हिंसन्ति । इति रामोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वेति । दुर्वारः दुर्लभ्र. दोर्विक्रमः भुजङ्गनं यस्य तथोक्तः
स विभीषणः वानराणां वाहिनीं सेनाम् अनिभृतेन प्रकटिते-

पश्यन् दाशरथि प्रमोदलहरीगम्भीर उञ्जृम्भित
 स्तम्भ सप्तविक्रमो न चलितु स्यातु न चाय क्षम ॥ ५८ ॥
 सुग्रीवस्य श्रिय दृष्ट्वा लक्ष्मणस्य च सेवनम् ।
 विभीषणस्य दोलेव मतिरायाति याति च ॥ ५९ ॥
 दृष्ट्वा वानरवाहिनीमनिभृताहङ्कारहङ्कारिणी

नेत्यर्थं अहङ्कारेण हङ्कारं सिंहनादं तद्वती तां दृष्ट्वा क्षण
 गद्वावान् गद्दित इति भा प्रति किमाचरिष्यन्तीति सञ्जातगद्ग
 अभूत् । ततश्च दाशरथि राम पश्यन् अवलोकयन् प्रमोदानाम्
 अन्त प्रसादजनितानन्दानां लहरीभि तरङ्गै गम्भीर परिपूर्ण
 इति भाव उञ्जृम्भितस्तम्भ विस्फुरितस्तम्बीभाव उञ्जृ
 सङ्कोचित विक्रम तेज येन तयोक्तं सन निष्पृताप इत्यर्थं
 चलितु न स्यातुश्च न क्षम न शक्त आसीदिति शेष । शादूल
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ५८ ॥

सुग्रीवस्येति । विभीषणस्य मति सुग्रीवस्य श्रिय शोभा
 समृद्धिमिति भाव लक्ष्मणस्य सेवनञ्च दृष्ट्वा दोलेव आयाति
 याति च मया एषा शी प्राप्यते न वा मया ईदृश सेवधि
 कारो लभ्यते न वेति सशयदोलाकटचेता आसीत् विभीषण
 इति भावो । अथवा सुग्रीवेण यथा भ्रातुर्गोनिनम्यामात्
 रामाश्रयणेन शो समासादिता तथा मयापि रामाश्रयणेन
 शो लभ्या इति हेतो राम एव आश्रयणीय इति एका
 चिन्ता, अथवा लक्ष्मण इव स्वकीयम् अग्रत रावणम् एव सेवे
 यत मम राम न आश्रयणीय इति द्वितीया चिन्ता इति
 चिन्ताद्वयेन विभीषणस्य चित्तमाकुलितमभूत् इति भाव ।
 पशुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५९ ॥

पौलस्त्यः प्रविवेश विधित इव प्रत्येकमालोकयन् ।
सुग्रीवप्रमुखैरयं प्रतिपद्यं प्रत्युद्गमात् पूजितो
निर्व्याजं रघुनन्दनस्य चरणे चित्तेप हस्तं शिरः ॥ ६० ॥

नृपतिमुकुटरत्न ! त्वत्प्रयाणप्रशस्तिं
प्लवगभरनिमज्जद्भूभराक्रान्तभोगः ।
लिखति दशनटहैरुत्पतद्भिः पतद्भिः
जरठकमठभर्त्तुः कर्परे सर्पराजः ॥ ६१ ॥

दृष्टेति । अयं पौलस्त्यो विभोपणः वानरवाहिनीम् अनि-
श्रुताहङ्कारहङ्कारिणीं दृष्ट्वा लिखित इव चित्रित इव प्रत्येकम्
आलोकयन् पश्यन् प्रविवेश, शिविरमिति शेषः । ततः सुग्रीव-
प्रमुखैः सुग्रीवादिभिः प्रतिपद्यं प्रतिपदक्षेपमिति भावः, प्रत्युद्-
गमात्-एहोहोति पूजितः सन् निर्व्याजम् अकपटं यथा तथा
रघुनन्दनस्य चरणे हस्तं शिरश्च चित्तेप अर्पयामास । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

नृपतोति । हे नृपतिमुकुटरत्न ! राजचूडामणि ! सर्पराजः
शेषनागः प्लवगानां वानराणां भरेण निमज्जन् अधोगच्छन् यो
भूभरः पृथ्वीभरः तेन आक्रान्तः भोगः देहः फणमण्डलं वा
यस्य तथाभूतः सन्, “भोगः सुखे स्वप्नादिभृतावहेद्य फणकाययोः”
इत्यमरः, उत्पतद्भिः भूभारोडरणार्थम् उदमद्भिः किन्तु पतद्भिः
अतिभारधारणात्ततया निपतद्भिः दशनटहैः दन्तरूपपापाण-
दारणास्त्रभेदैः जरठः अतिजीर्णः यः कमठभर्त्ता कूर्मराजः,
तदधःस्थित इति भावः, तस्य कर्परे-पृष्ठफलके, तत्र प्रयाणस्य
युद्धार्थं प्रस्थानस्य प्रशस्तिं प्रशंसावादं लिखति, यथा कोऽपि
कस्यापि महात्मनो राज्ञश्चरितं चिरस्थायि भवितेति पाषा-

भ्रान्त्वा दिग्वलयं दशास्यदलन । त्वकीर्त्तिहसी दिव
याता ब्रह्ममरालसङ्गमवशात्तत्रैव गर्भिण्यभूत् ।
पश्य स्वर्गतरङ्गिणोपरिसरे कुन्दावदात तथा
सुक्त भाति विशालमण्डकमिद शीतत्विषो मण्डलम् ॥ ६२ ॥
कृत्वा मेरुमुदूखल प्रहसता हृन्देन दिग्योषिता
स्वर्गङ्गामुपलेन शालय इव त्वकीर्त्तय कण्डिता ।
तासा राशिरसौ तुपारशिखरी तारागणास्तत्कणा,
किञ्चान्यच्छशिखण्डसूर्पविसरज्जरोत्स्राथ तत्प्राशव ॥ ६३ ॥

णादिफलके खोदित्वा क्षणेन लिखति तद्वदिति भाव ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

भ्रान्त्वेति । हे दशास्यदलन । रावणारे । तव कीर्त्तिरेव
हसी दिग्वलय दिङ्मण्डल भ्रान्त्वा पर्यटित्वा व्याप्येति भाव
दिव स्वर्ग याता गता तत्र ब्रह्मणो यो मराल राजहस,
वाहनभूत इति भाव, तेन मङ्गम तस्मात् गर्भिणी एव गर्भ
वत्येवाभूत्, तत्र परिपुष्टासीदिति भाव । पश्य अवलोकय
स्वर्गतरङ्गिण्या मन्दाकिन्या परिसरे परित प्रदेशे तथा
कीर्त्तिहस्या सुक्त परित्यक्त प्रसूतमिति यावत् कुन्दावदात
कुन्दवत् धवल विशाल प्रकाण्डम् इदम् अण्डक डिम्ब शीत
त्विषो मण्डल चन्द्रमण्डल व्यस्तरूपकम्, भाति राजते ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ६२ ॥

कृत्वेति । दिश एव योषित दिग्योषित तासा हृन्देन
समूहेन दिग्ङ्गनाभिरित्यर्थ, प्रहसता सता मेरु सुमेरुगिरिम्
उदूखल कण्डनपात्र कृत्वा स्वर्गङ्गा मन्दाकिनो एव मुपल तेन
तव कीर्त्तय शालय इव धान्यानीव कण्डिता निस्तुपीकृता

वीर ! क्षीरसमुद्रसान्द्रनहरोलावखलक्ष्मीमुपः
 त्वक्कीर्त्तिसुलनां कलङ्कमलिनो धत्ते कथं चन्द्रमाः ? ।
 स्यादेवं त्वदरातिसौधशिखरप्रोद्भूतशष्पाद्गुर-
 ग्रासव्यग्रमनाः पतेद्यट्टि पुनस्तस्याङ्कगायी मृगः ॥ ६४ ॥

इत्यर्थः, असौ तुपारशिखरी हिमगिरिः तासां निमुपौकृत-
 कीर्त्तीनां रागिः स्तोमः, तारागणा नक्षत्रवृन्दानि तासां त्वत्
 कीर्त्तीनां कणाः क्षुद्राशाः, किञ्च अन्यत् अपरं शशिखण्ड एव
 सूर्धः तस्मात् विसरन्त्यः निःसरन्त्यः ज्योत्स्नाः चन्द्रिकाः तामा
 त्वक्कीर्त्तीना पांशवः रजामि, कण्डनरेणवश्चेत्यर्थः । अत्र शालय
 इवेत्युपमा अन्यत् सर्वं रूपकमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

वोरेति । हे वीर । कलङ्केन मलिन. चन्द्रमाः क्षीरसमुद्रस्य
 सान्द्रा घना या लहरी तरङ्गः तस्याः लावखलक्ष्मीं कान्ति-
 शोभा मुखाति हरतीति तयोक्तायाः तव कीर्त्तः तुलनां साम्यं
 कथं केन प्रकारेण धत्ते ? धारयति ? न कथमपीत्यर्थः । यदि
 पुनः किन्तु यदीत्यर्थः, तस्य चन्द्रमसः अङ्कगायी उत्सङ्गवर्ती
 मृगः तत्र अरातिः शत्रुः तस्य सौधशिखरं हर्म्योपरिभागः,
 तस्मिन् प्रोद्भूताः प्रकर्षेण जाताः ये शष्पाणां वृणानाम् अङ्गुराः
 प्ररोहाः, (शत्रुनिधनात् शून्यतत्सौधशिखरेषु मार्जनादिसंस्कारा-
 भावात् शष्पोत्पत्तिरिति भावे), तेषां ग्रामे कबलने व्यग्रम्
 आसक्तं मनो यस्य तथाभूतः सन् पतेत्, तदा एवं त्वक्कीर्त्ति-
 साम्यमित्यर्थः, स्यात् भवेत् । (निःकलङ्कचन्द्रस्तव कीर्त्तिसाम्यं
 नभते इति भावः । अत्र यद्यर्थबलादाहृतसाम्यसम्बन्धाध्यव-
 सायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्ति-
 निर्गद्यते” इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

कोदण्डमण्डलविनि स्रुतचण्डबाण
तुण्डोरुखण्डितदशाननवाहुदण्ड ।

आखण्डलारिगलखण्डनचन्द्रहामः

श्रीजानकीपरिवृढः सुदृढप्रतिज्ञः ॥ ६५ ॥

पात त्रीणि जगन्ति सन्ततमकूपारात् समभ्युद्धरन्

धात्री कोलकलेवरो हरिरभूद्यस्येकदंष्ट्राङ्गरात् ।

कूर्मं कन्दति, नालति द्विरसन, पत्रन्ति दिग्दन्तिनो,

मेरुः कोपति, मेदिनो जलजति, ध्योमापि रोलस्यति ॥ ६६ ॥

कोदण्डेति । सुदृढा प्रतिज्ञा यस्य सः सुदृढप्रतिज्ञः सत्य
सम्भ इत्यर्थः, कोदण्डमण्डलात् धनुर्मण्डलात् विनि.स्रुतस्य
विनिर्गतस्य चण्डस्य तोच्छस्य बाणस्य तुण्डेन अग्रेण लक्ष्.दृढं
यथा तथा खण्डिता निष्कृता' दशाननस्य शवणस्य बाहुदण्डाः
येन तथोक्त. आखण्डलस्य इन्द्रस्य अरोणा शत्रूणां गलखण्डनः
कण्ठहन्तन चन्द्रहाम असि. यस्य तथाभूतः श्रीजानकीपरि
वृढः श्रीमान् सोतापतिः, जयतीति शेषः । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ ६५ ॥

पातुमिति । हरिः विष्णु अकूपारात् प्रलयसागरात् धात्री
पृथ्वी समभ्युद्धरन् समुत्तोलयन् सन्ततं सततं त्रीणि जगन्ति
भुवनानि पातु रक्षितुं कोलकलेवर. वराहमूर्तिः अभूत्, यस्य
कोलकलेवरस्य हरे' एक पद्म दंष्ट्राङ्गरः दशनप्ररोह. तस्मात्
कूर्मः कमठराजः कन्दति कन्दो मूलं तदिवाचरति, हे रसने
जिह्वे यस्य स द्विरसन. नागराजोऽनन्त इत्यर्थः, नालति नाल
मिथाचरति, दिग्दन्तिनः दिशागजा. पत्रन्ति पत्रापीवा-

कूर्मः पादोऽस्य, यष्टिर्भुजगपतिरसौ, भाजनं भूतधात्री,
तैलोत्पूराः समुद्राः, कनकगिरिरयं दीप्तवर्त्तिप्ररोहः ।
अर्चिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कञ्जलं दह्यमाना
शत्रुयेणी पतङ्गाः, ज्वलति रघुपते ! त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥ ६५ ॥

तुलाधारो धाता, वहति वसुधा शूर्पपदवीं,
फणीशः स्यात्सूत्रं कनकशिखरो मानपलिका ।
तुलादण्डः सत्त्वं यदि भवति दामोदरगदा,
तथाप्येषोऽशक्यस्तव गुणसमूहस्तुल्यितुम् ॥ ६५ ॥

चरन्ति, मेरुः सुमेरुगिरिः कोपति कोपो मुकुलं स इवाचरति,
मेदिनी पृथ्वी जलजति जलजं पद्मं. "जलजं शङ्खपद्मयोः" इत्यमरः,
तद्विवाचरति, व्योम आकाशमपि रोन्तस्वति रोलस्वो भ्रमरः
स इवाचरति, मुहुरिस्त्वमिति भावः । उपमानद्वारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

कूर्म इति । हे रघुपते ! तव प्रताप एव प्रदीपः ज्वलति
दीप्यते । अस्य प्रदीपस्य पादः कूर्मः कमठपतिः, असौ भुजग-
पतिः अनन्तनागः यष्टिः दण्डः, भूतधात्री पृथिवी भाजनम्
आधारः, समुद्राः तैलोत्पूराः तैलनिवहाः, अयं कनकगिरिः
सुमेरुः दीप्तः वर्त्तिप्ररोहः दयाङ्कुरः, चण्डांशुरोचिः सौरालोकः
अर्चिः शिखा, "अर्चिर्हतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः, गगनस्य
मलिनिमा मालिन्यं कञ्जलं, तथा दह्यमाना शत्रुयेणी शत्रु-
समूहः पतङ्गाः शलभाः । रूपकमलद्वारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

तुलाधार इति । धाता ब्रह्मा तुलाधारः तोलनस्तम्भ
इत्यर्थः, स्यात् यदि, वसुधा पृथ्वी शूर्पपदवीं तोलनपात्ररूप-
शूर्पतामित्यर्थः, वहति यदि, फणीशः अनन्तनागः सूत्रं रज्जुः

का शृङ्गारकथा कुतूहलकथा गोतादिकाना कथा
मायहन्तिकथा तुरङ्गमकथा कोदण्डदीक्षाकथा ।

एकैवास्ति पर पलायनकथा त्वहेरिभूमौभुजा

देव । श्रीरघुनाथ । नाथ । जगति स्वप्नेऽपि नान्या कथा ॥ ६८ ॥

अत्युक्ती यदि न प्रकुप्यसि नृपावाच न चेन्नन्यसे

तदभूमोऽद्भुतवस्तुवर्णनविधौ व्यग्रा कवीना गिर ।

स्यात् यदि कनकशिखरो सुमेरुगिरि भानपलिका परिमाण
साधनभूत पलमित्यथ स्यात् यदि दामोदरस्य विश्वो गदा
तुलादण्ड तोखनयष्टि सत्य भवति यदि, तथापि तव एष
गुणाना समूह तुलयितु समीकर्तुं मातु वा अशक्य अमाध्य ।
अत्रापि पूर्ववत् यद्यर्थबलादाहतेन सम्बन्धेन अभ्यवधायादति
शयोक्ति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

केति । हे देव श्रीरघुनाथ । नाथ जगति तव वैरिण
शत्रव ये भूमौभुज राजान तेषा शृङ्गारकथा सुरतप्रसङ्गवार्त्ता
का ? कुतूहलकथा उत्सवकथा का ? गोतादिकाना कथा
का ? मायता मदस्त्राविणा दन्तिना हस्तिना कथा तुरङ्गमा
णाम अश्वाना कथा कोदण्डदीक्षाया धनुर्वेदशिक्षाया
कथा च का ? -नैवास्तीत्यर्थं पर केवलम् एकैव पलायन
कथा अस्ति स्वप्नेऽपि अन्या कथा न अस्तीति शेष । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अत्युक्ताविति । हे देव । अत्युक्ती अतिशयोक्ती न प्रकुप्यसि
न कोप करोषि यदि नृपावाच मिथ्यावाक्य न मन्यसे चेत् न
बुध्यसे यदि तत् तदा भूम कथयाम अद्भुतवस्तुन आश्चर्य्येति
वृत्तस्य वर्णनविधौ व्यग्रा तत्परा कवीनां गिर वाच तव

देव ! त्वत्तरुणप्रतापतप(दह)नज्वालावलीशोपिताः
सर्वे वारिधयस्तवारिवनितानेत्राम्बुभिः पूरिताः ॥ ७० ॥

हनूमच्चरितमपि स्तौति ।

रथः कृतस्रो लोको, धनुरगपतिर्ज्यः फण्णपतिः,

स्यरोन्मायी योधः, सरसिजभवः सारथिरपि ।

शः शौरिर्देव ! त्रिपुरपुरदहने परिकराः

कृता दग्धैकेन प्रभटमयलङ्का हनुमता ॥ ७१ ॥

तरुणः प्रचण्डः प्रताप एव तपनः सूर्यः, दहनेति पाठे दहनः
अग्निः, तस्य ज्वालावलीभिः किरणराजिभिः शिखाश्रेणीभिर्वा
शोपिताः शोपं नीताः, (तव प्रतापः कविभिर्वर्णयितुमशक्य
इति भावः), तथा तव तरुणप्रतापतपनज्वालावलीशोपिताः
सर्वे वारिधयः समुद्राः तव अरिवनितानां शत्रुनारोणां नेत्रा-
म्बुभिः पतिवियोगजनितान्बुभिः एव पूरिताः पुनः पूर्णतां
नीताः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

रथ इति । हे देव ! त्रिपुरपुरदाहे त्रिपुरासुरनगरदाहे
कृतस्रः समग्रः लोकः भुवनं रथः, अगपतिः शैलराजः धनुः,
फण्णपतिरनन्तनागः स्या मोर्वी, स्यरोन्मायी मदनान्तकः
हर इत्यर्थः, योधः योद्धा, वीर इत्यर्थः, सरसिजभवः ब्रह्मापि
सारथिः, शौरिः विष्णुः शरम् एते परिकरा उपकरणानि, आस-
न्निति शेषः, किन्तु एकेन हनुमता साधनरहितेनैवेति भावः,
प्रभटमयलङ्का प्रकृष्टवीरयुता लङ्का दग्धा भस्मीभूता कृता
इत्यर्थः । (श्रीवैष्णवप्रमाणानुसारेण त्रिपुरदाहिनो हरादुपमेयस्य हनुमतः
आधिक्यमिति व्यतिरेकालङ्कारः, “आधिक्यमुपमेयस्योपमाना-
न्नुपनतायवा । व्यतिरेकः—” इति लक्षणात् । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ७१ ॥

ततो राम विभीषणयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।
 अये रत्नोनाथानुज । कुशलमद्यैव कुशल
 यतो यौष्माकीण चरणकमल दृकपथमगात् ।
 किमुद्देश्य ? युष्मत्पदकमलसैवैव विदित
 भवानद्यैवाभूच्चिजनगरलङ्कापरिवृष्ट ॥ ७२ ॥
 तस्यातिभक्तिमधिगम्य विभीषणस्य
 सौमित्रिणा च रजनीचरचक्रराज्ये ।
 प्रोताऽभ्यपेक्षयदमु प्रवरो रघूणा
 प्राय प्रपन्नकरुणावशगा महान्त ॥ ७३ ॥

अये इति । अये रत्नोनाथस्य अनुज रत्नोराजानुज इति
 पाठान्तर कुशल मङ्गल, नु ? इति शेष । अद्यैव कुशल मङ्गल
 ममेति शेष यत यौष्माकीण भवदीय चरणकमल दृकपथ
 दृष्टिपथम् अगात् दृष्ट मयेत्यर्थ । उद्देश्यम् अभिमत किम् ?
 तवेति शेष । युष्माक पदकमलसैवैव चरणपङ्कजाराधनमेव
 उद्देश्य ममेति शेष । विदितं ज्ञात भवान् अद्यैव निजनगर
 लङ्काया परिवृष्ट अधिपति प्रभुरित्यर्थ अभूत् शिखरिणो
 तव लङ्काधिपत्य जातमिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥७२॥

तस्येति । रघूणा प्रवर, श्रेष्ठ राम तस्य विभीषणस्य
 अतिभक्तिम् अत्यनुरक्तताम् अधिगम्य बुद्ध्वा प्रोत सन
 सौमित्रिणा लक्ष्मणेन अमु विभीषण रजनीचरचक्रराज्ये राक्षस
 सङ्घाधिपत्ये अभ्यपेक्षयत् अभिपेक्षयामास । तथाहि महान्त
 महापुरुषा प्राय प्राचुर्येण प्रपन्नेषु आश्रितेषु या करुणा
 कृपा तद्वशगा तदधीना भवन्तीति शेष । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । वसन्ततिम्बक वृत्तम् ॥७३॥

परस्परं वानराः ।

अद्यैवास्य विभीषणस्य शरणापन्नस्य मूर्ध्नानते
 हर्षादत्र ददात्यं रघुपतिर्नृद्धाधिपत्यत्रियम् ।
 एतस्यैव भुजाविह प्रतिभुवो सुग्रीवरान्धार्षण-
 त्रैलोक्यप्रथमानमत्यचरितौ, सर्वे वयं साक्षिणः ॥ ७४ ॥
 दृष्ट्वा दाशरथेर्विभीषणमनु प्रेमाणमाकक्षिक्वं
 सानन्दञ्च सविस्मयञ्च कपयं स्नाघासहस्रं जगुः (दधुः) ।
 सुग्रीवाद्गटजास्ववत्प्रभृतिभिः सार्धं हनूमानय
 प्राज्ञस्तस्य विभीषणस्य कथनैः सौहार्दमारब्धवान् ॥ ७५ ॥

अद्येति । अथ रघुपतिः हर्षात् प्रोत्वा अद्यैव अस्य शरणा
 पन्नस्य शरणं गतस्य विभीषणस्य अत्र आनते मूर्ध्नि गिरसि
 नृद्धाधिपत्यस्य त्रियं लक्ष्मीं ददाति । एतस्य रघुपते, सुग्रीवाय
 यत्-रान्धार्षणम् अस्मदाधिपत्यदानमित्यर्थः, तेन त्रैलोक्ये
 विभुवने प्रथमानं प्रचरत् सत्यचरितं ययोः तौ भुजाविव बाहू
 एव इह विभीषणाधिरान्यदाने इति भावः, प्रतिभुवी लम्बकौ,
 वयञ्च सर्वे साक्षिणः साक्षाद्द्रष्टारः । शार्दूलविक्रीडितं
 हतम् ॥ ७४ ॥

दृष्ट्वेति । कपयः वानराः विभीषणम् -- अनु-विभीषणेन
 सहेत्यर्थः, सहार्यानुशन्दयोगे द्वितीया, "अनुस्तेषु महार्ये च" इति
 शेषदेवः, दाशरथे, रामस्य आकक्षिकं सहस्रोत्पन्नं प्रेमाणम् अनु-
 रागं दृष्ट्वा सानन्दञ्च (अनेन शत्रोः रावणस्य अन्तर्वार्त्तोपलम्भेन
 सुजयत्वमभाव इति धियेति भावे) तथा सविस्मयञ्च स्नाघासहस्रं
 प्रशंसतिशयमित्यर्थः, रामस्येति भावः, जगुः कौर्त्तयामासुः,
 दधुरिति पाठेऽपि स एवार्थः । अथ प्राज्ञः धीमान् हनूमान्

या विभूतिर्दशग्रीवे शिरश्छेदेन शङ्करात् ।

दर्शनादेव रामस्य सा विभूतिर्विभीषणे ॥ ७६ ॥

समुद्रं प्रति श्रीरामः ।

त्वमसि कुलगुरुर्मे मुञ्च वर्त्मन्वराशि !

शिरसि विनिहितोऽयं भक्तिपूर्णाञ्जलिस्ते ।

दशवदनहृता ते सा स्नुषा मेऽभ्युपेया

दशमुखनिधनेन क्षीयतां मे कलङ्कः । ७७ ॥

सुग्रीवाङ्गदजाश्रवत्प्रभृतिभिः सार्द्धं सह तस्य विभीषणस्य कथनैः आलापैः सौहार्दं मख्यभावम् आरब्ध्वान्, हनुमदादयो वानराः सर्वे विभीषणं प्रति सख्यभावमातेनिरे इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

येति । शिरसां छेदेन शङ्करतुष्ट्यर्थं कृन्तनेन शङ्करात्, परितुष्टादिति शेषः, दशग्रीवे रावणे या विभूतिरैश्वर्य्यं, लङ्कैश्वर्य्यम् इति भावः, आसीदिति शेषः, सा विभूतिः रामस्य दर्शनादेव विभीषणे, सङ्गतेति शेषः, अचिरेणैव कालेन विभीषणस्य लङ्काधिपतित्वं भविष्यति इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७६ ॥

त्वमिति । हे अश्वराशि ! त्वं मे मम कुलगुरुः (मत्पूर्वजस्य मगरस्य सन्तानत्वेनेति भावः), अतः वर्त्म पत्यानं मुञ्च देहीत्यर्थः । अयं भक्तिपूर्णः भक्त्या पूर्णः ते तव, प्रीत्यर्थमिति शेषः, अञ्जलिः शिरसि, ममेति शेषः, विनिहितः कृतः, कृताञ्जलिस्त्वां शिरसा वन्दे इति भावः । ते तव सा स्नुषा वधुः सीता दशवदनेन रावणेन हृता, मे मम अभ्युपेया अधिगन्तव्या, उद्धरणीयेति यावत्, दशमुखस्य रावणस्य निधनेन विनाशनेन मे मम कलङ्कः अपवादः क्षीयतां धर्यं गच्छतु । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

प्रायोपविष्टः रामः मार्गमत्यजति सिन्धो लक्ष्मणं प्रति ।

याञ्चा दैन्यपराभवप्रणयिनी नेच्छाकुभिः शिचिता,
सेवासंवलितः कदा रघुकुले मौली निवद्धोऽञ्जलिः ? ।

तस्मात् लक्ष्मण ! दुर्मदस्य जलधेर्दण्डार्थमभ्युद्यतः
पाणिस्तं प्रति सम्प्रति प्रतिपदं त्यक्तुं शरं वाञ्छति ॥ ७८ ॥

सरोपम् । चापमानय मौमित्रे । शरान् कालानलोपमान् ।

समुद्रं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ ७९ ॥

दम्भोन्नितीत्रैर्विशिखैरनेकैरम्भोनिधि पांशुनिधिं करिष्ये ।

स्थलीकरिष्ये मरुभूमयिष्ये भस्मीकरिष्ये मृगतृणयिष्ये ॥ ८० ॥

याञ्चेति । हे लक्ष्मण ! इच्छाकुभिः इच्छाकुवंशैः दैन्येन

यः पराभवः श्रवमानना तस्य प्रणयिनी सहचारिणी याञ्चा

प्रार्थना न शिचिता, रघुकुले सेवार्थं संवलितः सङ्कल्पितः

अञ्जलिः कदा कस्मिन् काले मौली शिरसि निवद्धः कृतः ?

न कदापीति भावः, तस्मात् दुर्मदस्य दुर्विनीतस्य जलधेः

दण्डार्थं दमनार्थम् अभ्युद्यतः, पाणिः तं जलधिं प्रति शरं

वाणं त्यक्तुं प्रतिपदं प्रतिक्षणं सम्प्रति वाञ्छति अभिलपति ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

चापमिति । हे मौमित्रे ! चापं धनुः कालानलोपमान्

अन्तकाग्निनिभान् शरांश्च आनय, समुद्रं शोषयिष्यामि, प्लवङ्गमाः

वानराः पद्भ्यां यान्तु गच्छन्तु । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७९ ॥

दम्भोन्नितीत्रैरिति । दम्भोन्निर्वृत्तं तद्वत् तीव्राः उग्राः

तैः अनेकैः बहुभिः विशिखैः शरैः अम्भोनिधिं सागरं पांशु-

निधिं धूलिराशिमित्यर्थः, करिष्ये, स्थलीकरिष्ये अस्यलं स्थलं

करिष्ये, मरुभूमयिष्ये मरुभूमिं करिष्ये, भस्मीकरिष्ये तथा

श्रीरामचन्द्रे दशवक्त्रपुर्व्या मार्गाय पायोनिधिवद्वकोपे ।

आग्नेयमस्त प्रतिसदधाने मैनाकसिन्धु चकितावभूताम् ॥ ८२ ॥

दिशो धमायन्ते, ज्वलितमभवत् सागरजल,

परिभ्रेमुर्नक्ता स्फुटनमगमन् शङ्खमणय ।

परित्यक्ते वाणि रघुपरिवृटनाथ सहसा

दधन्मूर्त्तिं । सन्धुर्जलदमलिना प्रादुरभवत् ॥ ८२ ॥

अथ सूर्योदये सूर्यसमुद्रयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भो सिन्धो । भण भानुमन् ! चलसि किं ? योगमभद्राशुगो

दच्चङ्गुरिभयै कुतस्ताव भय त्वत्सूनवस्ताव वै ।

सृगल्लयिष्ये सृगल्लयां वरिष्ये । अत्रानेकक्रियास्वेककर्तृ
त्वाद्दीपकभेद । उपजाति वृत्तम् ॥ ८० ॥

श्रीरामचन्द्रे इति । श्रीरामचन्द्रे दशवक्त्रस्य रावणस्य पुर्व्या
नङ्गाया मार्गाय मध्ये पन्यान कर्तुमित्यर्थं पायोनिधौ समुद्रे बद्ध
कोपो येन तथाभूते आग्नेयमस्त प्रतिसन्दधाने धनुषि योजयति
सति मनाक सिन्धु सागरस्य तौ चकितौ भयमभ्रान्तौ 'चकिता
भयसम्भ्रमे इत्यक्ते अभूता बभूवतु । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८२ ॥

दिश इति । अथानन्तर रघुपरिवृटेन रघुनाथेन वाणे
आग्नेये परित्यक्ते सति सहसा हठात् दिश धमायन्ते धूम
मुद्गिरन्ति सागरस्य जल ज्वलितम अभवत् नक्ता कुम्भीरा
परिभ्रेसु परितो भ्रमन्ति स्म शङ्खमणय शङ्खरत्नानि स्फुटन
विदारणम् अगमन (किमधिकेन) सिन्धु सागर जलदमलिना
मैवश्यामला मूर्त्तिं दधत् दधान सन् प्रादुरभवत् आविर्बभूव ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

भो इति । भो सिन्धो । सागर । इति - सूर्यस्योक्ति ।

तस्येन्दुर्वदने, रमा च सदने, पीयूषमाभापणे,
बाहो कल्पतरुर्निशातविशिखश्रेणोषु हालाहलम् ॥ ८३ ॥

अथ समुद्र. सानुनयम् ।

प्रलयदहनतीव्रं क्षाऽमितं ते शरीजः ?

क्व च मितसलिलोऽहं ? देव ! कोपं जहोहि ।

हे भानुमन् ! भण कथय, इति समुद्रस्य उक्तिः । किं कथं
चलसि ? चलितो भवसि ? इति सूर्यस्य उक्तिः । श्रीरामभद्रस्य
आशुगात् शरात् उदञ्चत् उदङ्कत् यत् भूरि महत् भयं तैः
अहं चलितोऽस्मि इति समुद्रोक्तिः । त्वत्सूनवः तव प्रसूताः
चन्द्रादयः तत्र रामचन्द्रे सदा वै, तिष्ठन्ति इति शेषः, अतः
कारणात् कुत. तव भयं सम्भवति ? यतः तस्य रामचन्द्रस्य
वदने इन्दुचन्द्रः, तव पुत्र इति भावः, सदने गृहे रमा लक्ष्मीः,
तव कन्या इति शेषः, आभापणे वचने पीयूषम् अन्तं बाहो
कल्पतरुः, यो यत् तं वाञ्छति, तदाहुस्तस्मै तत् ददातीति
भावः । एते चन्द्रादयः तव प्रसूताः सदा रामचन्द्रे तिष्ठन्ति
अतः कुत. तव भयं सम्भवति ? इति सूर्यस्य उक्तिः । अथ समुद्र
आह—निशातासु तीक्ष्णासु विशिखश्रेणोषु शरनिचयेषु, राम-
चन्द्रस्येति शेषः, हालाहल विषं, प्राणहरं वस्त्विति भावः,
अस्तीति सर्वशेषः । (यथा कुपुत्रात् पिता विभेति तथा अहं
हालाहलरूपात् कुपुत्रात् विभेमि इति भावः, अतोऽहं तस्मात्
भीतस्तासकाशं गच्छामीति निश्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

प्रलयेति । हे देव ! प्रलयदहनः कल्पान्ताग्निः तद्वत्
तीव्र दारुणम् अभितम् अपरिच्छेद्यं ते तव शरीजः शरतेज

नलकरतलकीलैर्धानरानीतशैलै

विरचय मयि सेतु सुहु पार प्रयाहि ॥ ८४ ॥

नल सेतुबन्धारभे राम स्तौति ।

रामरत्नमह वन्दे चित्रकूटकपेटकम् ।

कौशल्याशक्तिसम्भृत जानकीकण्ठभूषणम् ॥ ८५ ॥

अथ सेतुबन्ध ।

उत्पाद्योत्पाद्य शैलानतिबहुलतलप्राप्तपातालमूलान्

उत्तुङ्गोत्तुङ्गमृङ्गानतिकालितनभोमण्डलान् दिग्विकीर्णान् ।

क १ मितसज्जिल परिमितजलयाह क १ (नोभयोर्वैरभावो
घटते इति भावे तत् कोषं जज्ञोहि न्यज, मलंस्य विश्व
कर्मतनयस्य करतलमेव वीला सङ्घटसाधनानि लौहशलाका
रूपाणि द्रव्याणि येषा तै दानरानीता शैला ते मयि सेतु
विरचय बध्नीहि सुहु सुखेन पा प्रयाहि गच्छ । पुरा
नटोत्पत्तिकाले विश्वकर्मा नलमात्रे व ददौ—तव पुत्रो मम
तुम्यो भविता, तेन न सागरे करतलेन प्रक्षिप्त शैलादिक जले
न निमज्जति उपर्येव स्यास्यतीति रामायणवार्त्तावानुसन्धेया ।
मालिनो वृत्तम् ॥ ८४ ॥

रामरत्नमिति । अ चित्रकूट एव चित्रकूटक स्वार्थे
कन्प्रत्यय, स पेटक समुद्रक निवृत्तस्थानपात्रविशेष यस्य
त कौशल्या एव शक्ति मुक्तास्फोट, "मुक्तास्फोट" स्त्रियां शक्ति'
इत्यमर रत्नश्चनिरिति भाव, तस्मात् सम्भृतम् उद्भूत
जानक्या सीताया कण्ठभूषण कण्ठशोभनालङ्कारभूत कण्ठ
ङ्कारभूतमिति यावत् राम एव रत्नं तत् वन्दे प्रणमामि ।
रूपकमलङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८५ ॥

दुर्धार्यानाञ्जनेयप्रभृतिकपिभटास्ते समानिन्युरन्तः

सिन्धोः सन्धाय दोर्भ्यां विरचयति नलो निर्भरं सेतुबन्धम् ॥ ८६ ॥

तदवसरे रामं प्रति लक्ष्मणः ।

कपीन्द्रसेनाप्रवगैः पुरोगैः पयोमयं भ्रूवलयं व्यलोकि ।

तत्पृष्ठगैः पङ्कमयं, तदन्वैरासीदिहाम्भोनिधिरेवमूचे ॥ ८७ ॥

उत्पाद्येति । ते आञ्जनेयप्रभृतिकपिभटा हनूमदादि-
महाऋषयः अतिबहुलेन अतिमहता तलेन तलभागेन प्राप्तं
पातालमूलं यैः तान् उत्तुङ्गोत्तुङ्गानि अत्यन्नतानि शृङ्गाणि
येषां तयोक्तान् श्रैतिकलितम् अत्याक्तान्तं नभोमण्डलम् अकाश
मार्गः येः तान् दिक्षु विकीर्णान् विस्तृतान् दुर्धार्यान् धर्तुं
मशक्यान् शैलान् पर्वतान् उत्पाद्य उत्पाद्य सिन्धो, सागरस्य
अन्तः मध्यदेशे समानिन्यु, प्रचिक्षिपु । नलः दोर्भ्यां बाहुभ्यां
सन्धाय सयोज्य तानिति शप, निर्भरं निरतिशयो भग भार
सहनसामर्थ्यमित्यर्थ, यस्य तादृशं सेतुबन्धं विरचयति वगोति ।
अत्रातीति वर्त्तमानोपचारः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८६ ॥

कपीन्द्रेति । पुरोगैः अग्रगामिभिः कपीन्द्रसेनासु ये प्रवगा
उल्लम्फनगामिनः तैः भ्रूवलयं भ्रूमण्डलं पयोमयं जलमयं, तत्
पृष्ठगैः तेषां पृष्ठगामिभिः पङ्कमयं कर्दमबहुलं व्यलोकि
दृष्टम् । तदन्वैः शिषैः प्रयाद्वर्त्तिभिरित्यर्थः, इह अम्भोनिधिः
सागर, आसीत् एवम् इत्यम् ऊचे उक्तम् । एवमूचे इत्यत्र
इत्यवादीत् इति पाठान्तरम् । प्रथमगामिनां प्राक् सेतुबन्धात्
सागरस्य विस्तारमालोक्य भ्रूमण्डलस्य जलमयत्वबोधः, तत्-
पृष्ठगामिना सेतोरन्धायतनत्वदृष्ट्या निजिप्तशैलानां कृष्णवर्ण-
त्वेन पङ्कमयत्वबोधः, सर्वशेषवर्त्तिनान्तु सम्यक् सेतुबन्धदृष्ट्या

सुग्रीवः । क्रमचतुरकपोन्द्रेर्नीयमाने नगेन्द्रे

गिरिकुहरनिवासा राघव ! त्वत्प्रसादात् ।

सुरकरिकर(परि)पेयां प्राप्य मन्दाकिनीं खे

सुवलितकरदण्डाः कुम्भिनोऽम्भः पिबन्ति ॥ ८८ ॥

विभी । ये मज्जन्ति जले कियत्यपि चिरं ते प्रस्तरा दुस्तरे

सिन्धौ हन्त ! तरन्ति राजसभयं सम्पादयन्ती भृशम् ।

नैते यावगुणा न वारिधिगुणा नी वानराणां गुणाः

श्रीमहाशरथेरियं हि सहजा शक्तिः समुन्मीलति ॥ ८९ ॥

सागरस्य तत्र प्राग्वर्तित्वबोध इति निष्कर्षः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ८७ ॥

क्रमेति । हे राघव ! क्रमचतुराः उत्पतनपटवः कपोन्द्राः

वानरवोराः तैः नगेन्द्रे पर्वतत्रेष्ठे नीयमाने सति गिरिकुहर-

निवासाः तत्पर्वतगुहावर्तिन इत्यर्थः, कुम्भिनः दन्तिनः

सुवलितः सुचालितः करदण्डः शण्डादण्डः येः तथाभूताः सन्तः

तव प्रसादात् अनुग्रहात् खे आकाशि सुरकरिणां सुरगजानां

करपेयां शण्डादण्डपानीयां मन्दाकिनीं प्राप्य अम्भः जलं

पिबन्ति । मालिनी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

ये इति । ये कियत्यपि स्रल्लोऽपीत्यर्थः, जले मज्जन्ति ते

प्रस्तराः दुस्तरे सिन्धौ भृशमत्यर्थं राजसानां भयं सम्पादयन्तः

सूचयन्तः सन्तः इत्यर्थः, चिरं तरन्ति प्लवन्ते हन्त खेदे, एते

याव्णां प्रस्तराणां गुणा न, वारिधेः समुद्रस्य गुणा न,

वानराणाञ्च गुणा न, इयं हि श्रीमतो दाशरथेः रामस्य

सहजा स्वाभाविको शक्तिः सामर्थ्यं समुन्मीलति समुज्जृम्भते ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

सुग्रीवः । दुर्वृत्तसङ्घतिरनर्थपरम्पराया

हेतुः सता भवति, किं वचनीयमत्र ।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं,

प्राप्नोति वन्धनमसौ किल सिन्धुराजः ॥ ८० ॥

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।

दशाननोऽहरत् सीताम् अभूत् बडो महोदधिः ॥ ८१ ॥

जाम्ब । उत्तुङ्गं निजमानसादपि, दृढं सुग्रीवसख्यादपि

द्विष्टं लक्षणभक्तितोऽप्यविचलं सीताचरित्रादपि ।

दीर्घं रावणमोहतोऽपि, गिरिभिस्तैस्त्रैरहो वानरैः

सेतुं कोणपधूमकेतुमकरोद्रत्नाकरे राघवः ॥ ८२ ॥

दुर्वृत्तेति । दुर्वृत्तैः दुराचारैः जनैः सह मङ्गतिः सङ्घः सतां साधूनाम् अनर्थपरम्परायाः अनिष्टसमूहस्य हेतुः कारणं भवति, अत्र विषये वचनीयं वक्तव्यं किम् ? अस्तीति शेषः, न किमपीत्यर्थः, लङ्केश्वरो रावणः दाशरथेः रामस्य कलत्रं भार्यां हरति, असौ सिन्धुराजः सागरः वन्धनं प्राप्नोति किल । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्त तिलकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

खल इति । खलो दुर्जनः । दुर्वृत्तं दुष्कृतं करोति, साधुषु तत् दुर्वृत्तं फलति, साधव एव तस्य फलं भुञ्जते इति यावत् । तथाहि दशाननः सीतामहरत्, महोदधिः मनुजः बडः अभूत् । वन्धनं स्यात् महोदधो इति च पाठः । अत्रापि पूर्ववदर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

उत्तुङ्गमिति । अहो आश्चर्यं राघवः रामः वानरैः प्रयोज्य-कर्तृभिः तैः तैः गिरिभिः पर्वतैः करणभूतैः निजमानसादपि

समुद्रबन्धनं श्रुत्वा प्रहस्त ।

विषमजलधिमध्ये सेतुबन्धं विधाय

निश्चितशरनिपातै राक्षसेन्द्रं निहत्य ।

यदि नयति स सीता रामनामा तपस्वी

मशकगलकरन्ध्रे हस्तिदूथं प्रविष्टम् ॥ ८३ ॥

स्वाभिलाषादपि उत्तुङ्गम् उन्नतं सुग्रीवसख्यादपि दृढम् अवि-
नग््नरमिति भावः, लक्ष्मणस्य भक्तितोऽपि श्लिष्टं चिरलग्नं
सीताचरित्रादपि अविचलमचलं, स्थिरमित्यर्थं रावणस्य
मोहत अज्ञानादपि दीर्घं कौण्डिन्या राक्षसानां धूमकेतु-
दुर्निमित्तसूचकमुत्पातविशेषमिवेत्यर्थं रत्नाकरे सागरे सेतुम्
यकरोत् । निजमानसादित्यादिषु अपेक्षार्थं पञ्चमी । (यथा
स्वचित्तमः उन्नतं सुग्रीवसख्यं दृढं लक्ष्मणभक्तिः चिरसद्गता,
सीताचरित्रमचलं रावणमोहं अतिदीर्घं च ततोऽपि सागर-
मेतोरुन्नतता दृढता सुश्लिष्टता अचलता दीर्घता चेति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ८२ ॥

विषमेति । रामनामा स तपस्वी विषमजलधिमध्ये दुस्तर-
सागरमध्ये सेतुबन्धं विधाय कृत्वा निश्चितशरनिपातै तौच्छ-
शरनिक्षेपै राक्षसेन्द्रं रावणं निहत्य सीतां नयति यदि
उद्धरति चेत् तदा मशकस्य गलकरन्ध्रे कण्ठविवरे हस्तिदूथं
प्रविष्टं, भवतीति शेषः । (अत्र सागरबन्धनपूर्वकरावणनिधनं
मशकगलकरन्ध्रे हस्तिदूथप्रवेश इवेति विम्बानुविम्बप्रत्यायनात्
असम्भवदुःखसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे—‘सम्भवन्
दुःखसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं
बोधयेत् सा निदर्शना ॥’ इति । मालिनी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अत्रावसरे रावणचेष्टा ।

आदौ जहास बहुविधयमाप मध्ये,
सेतोः समाप्तिसमये स निशाचरेन्द्रः ।
उद्भूतघर्माघननिर्भरसिच्यमान
उत्पातवातहतपर्वतवच्चकम्पे ॥ ८४ ॥

पाषाणाः पयसि प्रबद्धवपुपस्तिष्ठन्ति सेतुं गताः
शुत्वैधं वदतां दशाननधरः क्रुद्धः समुद्रं प्रति ।
धिक् त्वां नाम तवाम्बुधिः सलिलधिः पानोयधिस्तोयधिः
पायोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारां निधिर्वारिधिः ॥ ८५ ॥

आदाविति । स निशाचरेन्द्रः रावणः आदौ सेतुबन्धात् प्रागित्यर्थः, जहास, (न कथमपि सागरः बन्धुं शक्यते इत्या प्रयास एवामिति धियेति भावः) मध्ये (कथं—जले—प्रस्तरप्लवन-मिति) बहुवचनः विधयः तम् आप अतीव विधितवान् इत्यर्थः । सेतोः समाप्तिसमये सम्पूर्णतायां सत्वामिति भावः, उद्भूताः घर्माः खेदा एव घनाः मान्द्रा निर्भराः तैः सिच्यमानः अतएव उत्पातवातेन हतः सञ्चालितः यः पर्वतः तद्वत् चकम्पे कम्पितवान् । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥८४॥

पाषाणा इति । पाषाणाः प्रस्ताराः पयसि जले प्रकर्षेण बद्धं संश्लिष्टं वपुः शरोरं येषां तथाभूतः सेतुं—गताः—सेतुभावेन परिणता इत्यर्थः, तिष्ठन्ति, वदता कथयतां जनानां, सुखादिति शेषः, एवं शुत्वा इत्यमाकर्ण्य दशाननधरः रावणः समुद्रं प्रति तव अम्बुधिः, सलिलधिः, पानोयधिः, तोयधिः, पायोधिः, जलधिः, पयोधिः, उदधिः, वारां निधिः, वारिधिः—इति नाम,—त्वाम्—एतन्नामधरमिति भावः,—धिक—सुद्रेण—तापसेन

माध्वीके विधुमण्डले वरवधुवक्त्रे च गोतान्तरे
 सक्ते वक्त्रचतुष्टये दशमुखो विज्ञापितस्तच्चरैः ।
 बद्धोऽभाविति चेतरेर्भयवशाद्गूचे वच सम्भ्रमात्
 अम्भोधिर्जलधि पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधि ॥ ८६ ॥
 पीतस्व कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरैः
 आवद्धोऽसि च राघवेण मृदुना शाखामृगेर्लङ्घित ।
 नाम्नाम् आरेभटो वृथैव भवतो लोकेरिय पुष्यते
 पाथोधिर्जलधि पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधि ॥ ८७ ॥

त्व बध्यते इति निन्दासीत्यर्थ, “धिङ्निर्भर्त्सननिन्द्यो” इत्य-
 मर । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

माध्वीके इति । वक्त्राणां वटनानां चतुष्टयं वक्त्रचतुष्टयं
 तस्मिन् माध्वीके मधुपानव्यापारे इति भावः, विधुमण्डले
 चन्द्रमण्डलनिर्गच्छणोत्सवे इत्यर्थः, वरवधु उत्तमा कामिनी
 तस्या वक्त्रं वदनं तस्मिन् गोतान्तरे सङ्गीतविशेषव्यापारे इति
 यावत् सक्ते व्यापृते सति एकैकक्रमेणेति भावः नच्चरैः तस्य
 दशमुखस्य चरे गूढपुरुषैः ततः समुद्रजन्मनमित्यर्थः विज्ञापित
 दशमुखः रात्रेण भयवशादितरैरन्ध्रैः प्रागुक्तचतुष्टयव्यतिरिक्तैः
 रिति यावत् इतरैः षड्भिर्दनेरिति भावः सम्भ्रमात् सम्यक्
 व्यग्रतयेत्यर्थः, असौ अम्भोधिः जलधिः पयोधिः उदधिः
 वारा निधिः, वारिधिः बद्ध इति वच ऊचे अभिहितः ।
 कर्मणि लट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८६ ॥

पीत इति । त्व कलसोद्भवेन कुम्भयोनिना मुनिना अग-
 स्त्वेन पीतः देवासुरैः ध्वस्तः विमथितः असि, मृदुना मृद्रेण
 राघवेणापि आवद्धः संयतः असि शाखामृगेर्वानरैः लङ्घितश्च

श्रुत्वा सागरबन्धनं दशशिराः सर्वैर्भस्त्रैरेकदा
 तूर्णं पृच्छति वार्त्तिकं सचकितं भीत्याकुलः सम्भ्रमात् ।
 वदः सत्यमपां निधिर्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः
 पायोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारा निधिर्वारिधिः ? ॥ ८८ ॥

सेतुबन्धं श्रुत्वा लङ्कापुरोवृत्तान्नः ।

मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ

समुद्यत्लाङ्गलो ध्वज इव समाद्भिष्टगगन' ।

पुनः प्रत्यायास्यत्यहह । कपिनाथे प्रचलिते

सुहुः प्रोचुर्नोचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ ८८ ॥

अष्टादशमहापद्म-संख्याऽध्यक्षाधिपालिता ।

सा वानरचमूस्तेन सेतुना गन्तुमुद्यता ॥ १०० ॥

असि, लोकैः पायोधिः जलधिः पयोधि. उदधि वारां निधिः,
 वारिधि इयं भवत. नान्नाम् आरभेटी रचना इथैव जङ्ग-
 प्रकृतित्वेनैवेति भावः, द्रुष्यते कीर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ८७ ॥

श्रुत्वेति । दशशिराः रावणः सागरबन्धनं श्रुत्वा सम्भ्रमात्
 त्वरातिशयात् भीत्याकुलः भयविह्वलः सन् एकदा युगपत्
 सर्वैः मुखैः सचकितं भयसम्भ्रान्तं वार्त्तिकं वार्त्ताहरं तूर्णं शीघ्रं
 पृच्छति, अपा निधिः, जलनिधिः, कीलालधिः, तोयधिः,
 पायोधिः, जलधिः, पयोधिः, उदधि वारां निधिः, वारिधिः
 सत्यं वदः ? । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

मरुत्पुत्र इति । व्याख्यातं प्राक् ॥ ८८ ॥

अष्टादशेति । अष्टादश महापद्मानि अयुतकोटोति संख्या

कृतकलकलशब्दं त्रासिताशेषलोकं
 प्रवगन्तुपतिमैत्र्य सेतुना तेन नोत्वा ।
 मृदितविपिनदुर्गे पर्वतेऽसौ सुवले

शिविरमकृत लङ्घानाथनाशाय राम ॥ १०१ ॥

आयातौ शुकसारणौ दशमुखप्रस्थापितौ द्वौ चरौ
 देह वानरमास्थितौ च कटकं सङ्घातुमभ्युद्यतौ ।
 विज्ञायाऽथ विभोषणेन यमितौ रामाय दत्तौ च तौ
 सुक्तौ च प्रभुणा विलोक्य कटक रामाञ्जया तौ गतौ ॥ १०२ ॥

यस्या सा अध्वलाधिपालिता सेनापतिभि सरञ्चिता सा
 वानरचमू कपिसेना तेन सेतुना गन्तुम् उद्यता । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ १०० ॥

कृतेति । असौ राम तेन सेतुना कृत कलकलशब्द ,
 किलकिलाशब्द इति पाठान्तरं, येन तत् त्रासिता भीषिता
 अशेषा लोका भुवनानि येन तद्योक्त प्रवगन्तुपते सुग्रीवस्य
 मैत्र्य नोत्वा लङ्घानाथस्य रावणस्य नागाय मृदित दलित
 विपिनमेव दुर्गं दुर्गमस्थान यस्य तादृशे सुवले पर्वते शिविर
 सेनानिवेगम् अकृत कृतवान् । मालिनो वृत्तम् ॥ १०१ ॥

आयाताविति । अथानन्तरं दशमुखेन रावणेन प्रस्थापितौ
 प्रेषितौ आयातौ आगतौ वानर देहम् आस्थितौ कपिदेह
 धारिणौ कटक कपिसेना सङ्घातुं गणयितुम् अभ्युद्यतौ शुक-
 सारणौ नाम द्वौ चरौ विज्ञाय विभोषणेन यमितौ निगडितौ
 रामाय दत्तौ अर्पितौ च । अथ तौ प्रभुणा रामेण सुक्तौ बन्धनात्
 म्भ्रशितौ । ततश्च तौ रामस्य आञ्जया कटक विलोक्य गतौ ।
 शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १०२ ॥

अथ शुकसारणी रावणाय निवेदयतः ।

आकाशे दिशि कानने जलनिधौ शैले तटे गह्वरे
न स्थानं तिलधारणेऽपि कनितं, संख्या कथं कथ्यताम् ।
भ्रात्रा ते यमितो, कपोन्द्रकटकं तद्दर्शयित्वोज्झितौ
शोरामिण महात्मना, कुरु यथायोग्यं प्रभो । रावण ! ॥ १०३ ॥

ततः प्रासादमारुह्य वानरसैन्यं पश्यता रावणेन कतरो राम
इति पृष्टौ शुकसारणी रामं दर्शयतः ।

अङ्गे कृत्वोत्तमाङ्गं प्लवगवलपतेः, पादमक्षस्य हन्तुः
तारापुत्रस्य हस्तं, त्वचि कनकमृगस्याङ्गशेषं निधाय ।
वाणं रक्तःकुलघ्नं प्रगणितमनुजेनादराहोत्तमाणः
चक्षुःकोणेन लङ्कां, त्वटनुजवचने दत्तकर्णोऽयमास्ते ॥ १०४ ॥

आकाशे इति । हे प्रभो ! रावण ! आकाशे दिशि कानने
जलनिधौ शैले तटे गह्वरे तिलधारणेऽपि तिलधारणार्थमपी-
त्यर्थः, कनितं निरूपितमित्यर्थः, स्थानम् अवकाशः न, अस्तीति
शेषः, अतः संख्या, कपिसैन्यानामिति शेषः, कथं केन प्रकारेण
कथ्यताम्, आवाभ्यामिति शेषः, नैव संख्यातुं क्षमो आवामिति
भावः, ते तव भ्रात्रा विभोपणेन यमिती निगडितौ आवां
महात्मना महानुभावेन शोरामिण तत् कपोन्द्रकटकं वानरेन्द्र-
सैन्यं दर्शयित्वा उज्झितौ मोचितौ । अतः साम्प्रतं यथायोग्यं
यथाहं कुरु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अङ्गे इति । अयं रामः प्लवगवलानां पतिः सुग्रीवः तस्य
अङ्गे क्रोडे उत्तमाङ्गं कृत्वा शिरो निधाय अक्षस्य तव कुमारस्य
हन्तुर्हनुमतः अङ्गे-पादं चरणं तारापुत्रस्य अङ्गदस्य अङ्गे हस्तं,
कनकमृगस्य मृगरूपिणी सारोचस्य त्वचि चक्षुषि अङ्गशेषम्

राव । एते ते मम बाहवः सुरपतेर्दीर्घण्डकण्डूहराः,
 सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्केश्वरो रावणः ।
 सैतुं बहमहो शृणोमि, कपिभिः पश्यामि लङ्कां वृतां,
 जीवद्भिर्न च दृश्यते किमथवा किं वा न च श्रूयते ? ॥१०५॥
 आश्चर्य्यं तापसोऽसौ गिरिकुहरपरान् वानरान् मेलयित्वा
 वाञ्छत्यागत्य नेतुं किल जनकसुतां मदृष्टहीतां दुरात्मा ।

अवशिष्टदेहं निधाय अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन प्रगणितं
 प्रकर्षेण मंख्यात रक्षसा कुलघ्नं बाणम् आदरात् यत्नतः तथा
 चक्षुःकोशेन कोपसङ्घचितेनेति भावः, लङ्कां वीक्षमाणः पश्यन्
 तव अनुजस्य विभीषणस्य वचने दत्तकर्णः कृतावधानः, विभी
 षणवचः शृण्वन्नित्यर्थः, आस्ते तिष्ठति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १०४ ॥

एते इति । मम एते ते प्रसिद्धा बाहवः भुजाः, विंशति-
 रिति शेषः, सुरपतेरिन्द्रस्य दीर्घण्डयोः बाहुदण्डयोः कण्डूहराः
 कण्डूतिध्वसिनः, तत्पराभवकारिण इति भावः । अत एव सः
 प्रसिद्धः सर्वजगत्पराभवकरः लङ्केश्वरः रावणोऽहम्, अहो
 आश्चर्य्यं कपिभिः—वानरैः सैतुं बहं शृणोमि, लङ्काञ्च वृतां
 पूरितां पश्यामि । अतः जीवद्भिः जनैः किं न च दृश्यते ?
 अथवा किं वा न श्रूयते च ? (सर्वमेव श्रूयते इत्यर्थः ।
 दर्शनेन अथवा जीविधर्म इति भावः । शार्दूलविस्फूर्जितं
 वृत्तम् ॥ १०५ ॥

आश्चर्य्यमिति । असौ दुरात्मा तापसः गिरिकुहरपरान्
 पर्वतगुहानिलयान् वानरान् मेलयित्वा सङ्गमय्य, वानरैः सह
 मिलित्वेति यावत्—आगत्य—लङ्कामिति शेषः, मदृष्टहीतां मया
 वृतां जनकसुतां नेतुम् उद्युक्तं वाञ्छति किल, आश्चर्य्यम् !

दंष्ट्राः क्रष्टुं हरेः कः खरनखरमुखोत्खातमातङ्गकुम्भ

भ्रश्वद्रक्ताक्तमुक्ताफलनिकररमाश्रादगक्तम्य गक्तः १ ॥ १०६ ॥

मरुच्चन्द्रादित्याः शतमखमुखास्ते क्रतुभुजः

पुरदारे यस्याः सभयसुसर्पन्त्यनुदिनम् ।

प्रकोपव्याकम्पाधरतटपुटैर्वानरभटैः

समाक्रान्ता सेयं शिव शिव । दशग्रीवनगरो ॥ १०७ ॥

को जनः खराणां तीक्ष्णानां नखराणां मुखैः शिखरैः उत्खातः
विदारितः यः मातङ्गम्य हस्तिनः कुम्भः तस्मात् भ्रश्वतां
विगलतां रक्ताक्तानां मुक्ताफलनिकराणां मौक्तिकसङ्घानां रमस्य
आश्राटे गक्तः क्षमः तस्य हरेः सिंहम्य, “सिंहो नृगेन्द्रः पञ्चास्यो
हृद्यक्षः केगरी हरिः” इत्यमरः, दंष्ट्राः क्रष्टुम् आहर्तुं गक्तः १
क्षमः ? न कोऽपोत्वयः । (यत्र—सिंहदंष्ट्रां न कोऽपि उत्पाव्य
नेतुं गक्तोति तथा मम हस्तगतां सीतां नायं तापमः
कदापि उद्धर्तुं गच्छतोति निष्कर्षः । अत्र—मद्वस्तगतायाः
सीताया नयनं सिंहमुखात् दंष्ट्राहरणञ्च एक एव सामान्यधर्मः,
वाक्ययोर्गम्यमास्ययोः पृथक् निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमानद्वारः,
“प्रतिवस्तूपमा सा म्याद् वाक्ययोर्गम्यमास्ययोः । एकोऽपि
धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति नक्षणात् ।
गार्ह्यविक्रोहितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

मरुदिति । यस्याः पुरदारे गोपुरे, “पुरदारन्तु गोपुरम्”
इत्यमरः, शतमखमुखाः इन्द्रभृतयः ते प्रसिद्धाः मरुच्चन्द्रादित्याः
वायुचन्द्रसूर्याः क्रतुभुजः देवाः अनुदिनं प्रतिदिनं सभयं यथा
तथा उपसर्पन्ति समुपतिठन्तीत्यर्थः, शिवशिवेति खेदे, सेयं
दशग्रीवस्य नगरो लङ्का प्रकोपेण व्याकम्पानि विशेषेण आकम्प-

इत्युक्त्वा शुकसारणौ तिरस्कृत्य राम प्रति दूतप्रस्थापना ।

स्वस्ति त्रयोदशकन्धरस्त्रिभुवनव्यापिप्रतापानलो

व्यासुग्ध लिखतीन्द्रवज्रभिदुरो राम वनेवासिनम् ।

आनीता जनकात्मजा खलु मया, सुग्रीवसेनान्वितो

नेतु वाञ्छसि मूढ । तापस । कथं प्राणैः परिक्रीडसे ? ॥१०८॥

वाचिकम् ।

इन्द्राद्यास्त्रिदशा विलोका समरे य विद्रवन्ति द्रुत

तं त्वं तापस । रावण कथमहो योद्धुं किमु स्पृहसे ? ।

मानानि अधरतटपुटानि चेपा तैः वानरभटैः कपिवीरैः
समाक्रान्ता ? समभिभूता ? । यद्वा शिवशिवेति सम्बुद्धिः हे
शिव ! हे शिव ! हे भक्तवत्सल महेश्वर ! सर्वमेव तव विलसित
मिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०७ ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभमस्त्वित्यर्थः । त्रिभुवनव्यापी
प्रतापानल यस्य तथाभूत इन्द्रस्य वज्रं भिनत्तीति इन्द्रवज्र
भिदुर त्रयोदशकन्धर श्रीमान् रावण व्यासुग्ध विज्ञेयेण
सर्वतो मूढं कार्याकार्यविवेकहीनमित्यर्थं वनेवासिनं राम
लिखति रे मूढ मया जनकात्मजा सीता आनीता खलु
हृतैव । रे तापस ! त्वं सुग्रीवस्य सेनाभिः वानरैरित्यर्थं
अन्वितं सङ्गतं सन् नेतुम् उद्धर्तुं, तामिति शेषः वाञ्छसि
अभिलषसि ? कथं किमर्थं प्राणैः परिक्रीडसे ? प्राणान्
पयोक्तव्यं क्रीडसि कथमित्यर्थः । यदि प्राणान् रक्षितुमिच्छसि
तदा सत्वरं पलायस्वेति भावः । शार्ङ्गं न विक्रीडितं वृत्तम् ॥१०८॥

इन्द्राद्या इति । इन्द्राद्या इन्द्रप्रभृतयः त्रिदशा देवाः
समरे सग्रामे य विलोका द्रुत विद्रवन्ति पलायन्ते, रे तापस !

अन्नसुखं प्रतिपक्षराक्षसमुखे मोहात् पदं मा कृयाः
 सीताया विनिवृत्य याहि भवनं गत्वेति गौघं वट ॥ १०८ ॥
 रे रे तापम ! मूढ ! रावणहतामुद्धर्तुकामः प्रियां
 किं नङ्गाभिमुखः प्रयामि कपिभिः प्रोत्साहितः कातरैः ? ।
 को यत्नं कुरुते च पद्मगपतेः रत्नं फणामण्डनात्
 आकृष्टुं सहसा सचेतनमतिः स्वःश्रेयसं चिन्तयन् ? ॥ ११० ॥
 यच्छिष्ट्वा मुदितः शिरांसि कृतवानर्चां भवानोपतेः
 यस्यान्नावगवर्त्तिनोऽस्मरगणा यः सर्वमायानिधिः ।

त्वं तं रावणं योद्धुं स्पृहसे किमु ? कथमहो ! किमाश्चर्यम् ! ।
 त्वम् अन्नः निर्विवेकः मोहात् अज्ञानात् प्रतिपक्षाणां
 विरोधिनां राक्षसानां मुखे पटे पटनिलेपं मा कृयाः न कुरु.
 सीतायाः विनिवृत्य पराङ्मुखोभूय, (सीतागतानुरागं त्यक्त्वा) इति
 यावेत् भवनं गृहं याहि गच्छ । गत्वा इति वाचिकं गौघं वट ।
 वार्त्ताहरं प्रति आटेगैः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

रे रे इति । रे रे मूढतापम ! रावणेन हृतां प्रियां
 कान्तामुद्धर्तुकामः कातरैः दुर्बलैः कपिभिः प्रोत्साहितः सन्
 किं किमर्थं नङ्गाभिमुखः प्रयामि ? प्रयाणं करोषि ? (निरर्थकः
 प्रापहरयते प्रयाम इत्याहे) क इति—सचेतनमतिः सुविवेक-
 बुद्धिः स्वः परदिने श्रेयसं शुभं चिन्तयन् को जनः पद्मगपतेः
 सर्पराजस्य फणामण्डनात् रत्नम् आकृष्टुम् आहर्तुं सहसा
 यत्नं कुरुते च ? करोति हि ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्
 प्रतिवस्तूपमानुहारः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११० ॥

य इति । यः मुदितः हृष्टः, न तु कातरः सन्नित्यर्थः,
 शिरांसि शिष्ट्वा निवृत्य भवानोपतेः गम्भोः अर्चनां पूजा

यः कैलासगिरिं भुजेस्तुलितवान् यः कालदर्पापहः
 तं त्वं तापस । दो(दु)र्बलैर्जलनिधिं बद्धा कथं जेष्यसि ? ॥११॥
 यावन्नायाति रुष्टः प्रलयघनघटाघोरनादैर्विचित्रैः
 संग्रामं कुम्भकर्णस्त्यज समररसं राम ! सीतां विहाय ।
 आगते कुम्भकर्णे तव कपिसहितस्यापि सेना विदूरात्
 न स्थातु शक्त्युन्मत्प्रलयजपवनश्वासवाताद्धूताः ॥ ११२ ॥
 आदाय खेळं दमकम्बरस्य गत्वा निकुम्भोऽखिलरूपधारो ।

स्तवान्, अमरगणाः देवनिवहाः यम्य आज्ञावशवर्त्तिनः
 आज्ञावहा इत्यर्थः, यः सर्वांशं मायाना कूटविद्यानां निधिः
 आश्रयः, यः भुजैः कैलासगिरिं तुलितवान् उद्धृतवान्, यः
 कालस्य यमस्य दर्पम् अपहन्तीति तथाभूतः यमं जितवानि
 त्यर्थः, रे तापस । त्वं दोर्बलैः बाहुबलैः, दुर्बलैरिति पाठे दुर्बलै-
 र्बानरैरित्यर्थः, जलनिधिं सागरं बद्धा तं, मामिति शेषः, कथं
 केन प्रकारेण जेष्यसि ? । शार्दूलविक्रीडित हृत्तम् ॥ १११ ॥

यावदिति । कुम्भकर्णः रुष्टः कुपितः सन् विचित्रैः अद्भुतैः
 प्रलयघनघटा कल्पान्तमेघसङ्घः, तस्या इव घोराः विषटाः
 नादाः गर्जनानि तैः, विशेषणैः तृतीया, तथाविधान् नादान्
 कुर्वन्नित्यर्थः, यावत् संग्रामं रणक्षेत्रं नायाति नागच्छति,
 तावत् हि राम । सीता विहाय सीताया परित्यज्येत्यर्थः
 समररसं त्यज, कुम्भकर्णे आगते आगते रणभूमिमित्यर्थः,
 कपिसहितस्यापि तव सेनाः विदूरात्—तस्य कुम्भकर्णस्य
 प्रलयजपवनवत् कल्पान्तजनितसमोरवत् ये श्वासवाता,
 निश्वासमारुताः तैः अवधूताः आहताः सन्त्यः स्वातुं, रणभूमा-

ददौ रघूणां पतये पुरस्तादुपेत्य गाढारभटीपटीयान् ॥ ११३ ॥
 एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
 वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्यङ्गते विक्रमेः ।
 मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृतं
 पठः सागरबन्धनोऽत्र गतवान्हो महानुज्ज्वलः ॥ ११४ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

अथ श्रीरामः सुग्रीवं प्रति ।

लङ्काप्रस्थापनायोग्यः कोऽस्ति वीरो महाबलः ? ।

राजवंशोद्भवो विद्वान् समानियः कपोश्वर ! ॥ १ ॥

आदायेति । अखिलरूपधरो विविधरूपधरणक्षमः, महा-
 माय इति भावः, गाढा दृढा या आरभटो उद्योगः तत्र पटी-
 यान् अतिपटुः निङ्कुम्भ, दशकन्धरस्य रावणस्य लेखं लिपिम्,
 आटाय गृह्यत्वा गत्वा पुरस्तात् अग्रतः उपेत्य उपस्थाय
 रघूणां पतये रामाय ददौ । उपजाति वृत्तम् ॥ ११३ ॥

एष इति । सागरस्य बन्धनं यत्र तथोक्तः । स्पष्टम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्याभागरभट्टाचार्यविरचिता

महानाटकस्य षष्ठाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ६ ॥

नद्वेति । हे कपोश्वर ! लङ्कायां प्रस्थापनं प्रेषणं तद्योग्यः
 तत्क्षमः महाबलः प्रबलः राजवंशोद्भवः राजकुलोत्पन्नः
 विद्वान् वीरः कः अस्ति ? स समानियः सप्तमीपमानितयः ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

सुयोवः । राजवंशो न शूरा हि क्वचिच्छूरो न भूमिभुक् ।

राजपुत्रो गुणैर्युक्तः शक्तो भ्रातृसुतस्तु मे ॥ २ ॥

रामः सुवेल्लाद्रितटे निपण्य. समुद्रमुल्लङ्घ्य विकीर्णसैन्यः ।

लङ्काधिनाथस्य गृहाय दूतं सुरेन्द्रनप्तारमथादिदेश ॥ ३ ॥

गत्वा ताराकुमारः प्रथममभिनवं सौधमुल्लङ्घिताभ्रं

पादाघातात् बभञ्ज प्रलयजलधरध्वानगम्भीरघोषः ।

एतत् कस्मादकस्मादिति चकितदशयोवमुदयोवयन् द्राक्

कुर्वन् दूतानुपूर्वीं वह्निरभवदथ द्वारतः किञ्चिदूचे ॥ ४ ॥

राजवंश्य इति । राजवंश्यः राजकुलजातः जनः न शूरः
अशूरः, शौर्यरहित इत्यर्थः. सदा अलस एव भवतीति श्रेयः ।

क्वचित् कुत्रापि शूरो वीर. भूमिभुक् न, केवलं वीर्यवान्
गुणहीनो जनः भूपतिर्न, भवतीति श्रेयः । मे मम भ्रातृ-
सुतस्तु भ्रातृवर्जिनः पुत्रस्तु राजपुत्रः राजवंशोद्भवः तथा गुणैः
युक्तः गुणवान् शक्तः वीरश्च । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

राम इति । अथानन्तरं रामः समुद्रम् उल्लङ्घ्य विकीर्ण
सैन्यः लङ्काया चतुर्दिग्ब्याप्तसैन्यः सुवेल्लस्य अद्रेः तटे निपण्यः
स्थितः सन् लङ्काधिनाथस्य रावणस्य गृहाय गृहं गन्तुमित्यर्थः,
सुरेन्द्रस्य नप्तारं पौत्रम्. अङ्गदमित्यर्थः, दूतम् आदिदेश
आदिष्टवान् । निपण्य इत्यत्रावतोर्णः वतोर्णो वेति पाठान्तरम् ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३ ॥

गतीति । प्रलये कल्पान्ते यो जलधर. मेघः तस्य ध्वानवत्
गम्भीरः घोषः घोषः नादो यस्य सः ताराकुमारः अङ्गद.
गत्वा प्रथमं प्राक् अभिनवम् उल्लङ्घिताभ्रं मेघपदवीमति-
क्रान्तमत्युन्नतमिति भावः, सौधं सुधाधवलं हर्म्यं पादाघातात्

रे राक्षसाः ! कथयत, क्व स रावणाख्यो
 रत्नं रघुप्रवरयोरपहृत्य नष्टः ? ।
 त्रैलोक्यदीपनशरोग्रशिखाकराले
 यो रामदावदहने भविता पतङ्गः ॥ ५ ॥

राक्ष । मा गास्तिष्ठ, वहिर्ब्रज, चणमपि स्थित्वा प्रयास्यान्नया,
 यत्रास्ते भुजविक्रमाखिलजगद्दिद्रावणो रावण ।

चरणप्रहारात् वभञ्ज । अथ सोधभञ्जनानन्तरम् अकस्मात्
 (एतत् सौवभञ्जनमित्यर्थः, कस्मात् कथं, वृत्तमिति शेषः, इति
 चकितः भयसम्भ्रान्तः दशग्रीवः तं द्राक् भटिति, “द्राक्भटित्यञ्ज-
 साङ्गाय” इत्यमरः, उद्ग्रीवगन् ऊर्द्धग्रीवं दशग्रीवं कारय-
 त्वित्यर्थः, दूतानुपूर्वीं दूतविहिताचारं कुर्वन् द्वारतः द्वारदेशस्य
 वहिः अभवत् किञ्चित् कचे उवाच च । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

रे इति । रे राक्षसाः ! निशाचराः ! यः रघुप्रवरयोः राम-
 नक्षत्रणयो. रत्नं सीतारूपं धनम् अपहृत्य नष्टः पलायितः, यश्च
 त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य दीपनानां शरणां उग्राभिः घोराभिः
 शिखाभिः कराले व्याप्ते राम एव दावदहनः दवानलः तस्मिन्
 पतङ्गः अग्निपतनोन्मुखक्रीटविशेषः, भविता भविष्यति, -स
 रावणाख्यः रावणनामा, राक्षस-इति शेषः, क्व ? वर्त्तते इति
 शेषः । रघुप्रवरयोरित्यत्र रवोन्दुकुलयोरिति पाठे रवोन्दुकुलयोः
 सूर्यचन्द्रवंशयोः, रघुवंशजनकवंशयोरित्यर्थः । त्रैलोक्यदीपन-
 शरोग्रशिखाकराले यो रामदावदहने इत्यत्र त्रैलोक्यदीपनकर-
 त्रिशिखाकराले यो रामनामदहने इति पाठान्तरम् । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

मा गा इति । रे अद्भुद ! मा गाः न प्रविशित्यर्थः, तिष्ठ-

अस्यैवाङ्गद ! बाहुपाशपतितो मूढ किमाक्रन्दसे ?

सिंहस्याङ्गमुपागतं नृगमिव त्वा क परित्रायते ? ॥६॥

अथावलेपात् अङ्गदे राक्षसश्रेणिधूमकेतौ रावणसिंहासनाधिरूढे
रावणाङ्गदयोरुक्तिप्रत्युक्तिवैचित्र्यम् ।

कस्त्व ? बालितनङ्गवो रघुपतेर्दूतोऽस्मि बालीति क ?

को वा वानर ! राघव ? समुचिता ते बालिनो विस्मृति ।

लाङ्गूलान्तनितान्तबद्धवपुः समूर्च्छितस्य ध्रुव

घ्राण दर्पमिव स्वसुर्विरहयन् राम कथं विस्मृत ? ॥ ७ ॥

अत्रैव द्वारदेशे इति श्रेयं वहि व्रज गच्छ क्षणमपि अल्प
कालमित्यर्थं स्थित्वा आश्रया प्रभोरादेशेन यत्र भुजाना
बाहना विक्रमेण अखिलाना सर्वपा जगता विद्रावणं शङ्कोत
पादक रावण आस्ते तिष्ठति तत्र प्रयासि गच्छसि गमिष्यसी
त्यर्थं भविष्यत्सामीप्ये लट् । मूढस्त्वम् अस्यैव रावणस्य
बाहुपाशे पतित अस्येति श्रेयं किं कथम आक्रन्दसे ? गर्जसि ?
सिंहस्य अङ्गं क्रोडमुपागतं नृगमिव त्वां क परित्रायते ? न
कोऽपि परित्रायतु शक्नोतीत्यर्थं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

कस्त्वमिति । क त्वम् ? इति रावणस्य उक्तिः । बालिन
तनूङ्गव तनूज रघुपते रामस्य दूतोऽस्मि । इति अङ्गदस्य
उक्तिः । बाली इति नाम्ना क ? रे वानर ! राघव रघुपति
को वा ? इति रावणस्य उक्तिः । लाङ्गूलस्य अन्तेन लामनिचये
नेत्यर्थं नितान्त बद्ध वपुः शरोर यस्य तथाभूतस्य समूर्च्छितस्य
सम्यक् मोह गतस्य ते तव बालिन तथा कुर्वत इति
भाव विस्मृति विस्मरणं समुचिता ध्रुव युद्धवैत्यर्थं बहुकालिक
त्वादिति भावः, किन्तु स्वसुः भगिन्या शूर्पणखाया घ्राण

श्रुतमप्यर्थं क्रोधाद्विस्मृत्य रावणः ।

कस्त्वं ? वानितनूद्भवः, कुत इह ? श्रीरामसंप्रेषितो,
वार्त्तां ब्रूहि हनूमतः, म च कदा राज्ञा भयान्निःसृतः ।
तद्भोतेर्वट कारणं ? दशमुखं साङ्गं सपुत्रानुजं
हत्वा यत्र गतो, निगम्य वचनं चित्रार्पिता राज्ञसाः ॥ ८ ॥

राव। रे रे कस्यासि ? कौऽसि ? क्व पुनरिह गतः ? कस्य दूतः ? किमर्थं
विस्मृतं, पिष्टपानां विजयिनमपि मा मन्यसे त्वं तृणाय ।

नासिकां दर्पमिव विरहयन् अपनयन् रामः कथं विस्मृतः ?
इति अङ्गदस्य उक्तिः । अस्य तु व्यापारस्य साम्प्रतिकत्वात्
विस्मरणमनुचितमेवेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

कस्त्वमिति । कः त्वम् ? इति रावणोक्तिः । वालिनः
तनूद्भवः आत्मजः, अहमिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः । इह
अस्मत्सकारि कुतः ? किमर्थमागतोऽसीत्यर्थः । इति रावणोक्तिः ।
श्रीरामेण संप्रेषित, अहमिति शेषः । इति अङ्गदोक्तिः ।
हनूमतः वार्त्ता ब्रूहि इति रावणोक्तिः । स च हनूमान्
कदा कश्चिन् काले राज्ञः सुग्रीवात् भयात् हितोः निःसृतः
पलायितः । इति अङ्गदोक्तिः । तद्भोते. तस्य भोतेः भयस्य
कारणं वट । इति रावणोक्तिः । यत् यतः साङ्गम् अङ्गानि
अमात्यादोनि सप्त, तत्सहितं सपुत्रानुजं पुत्रभ्रातृसहितं
दशमुखं हत्वा न गतः न प्रतिनिवृत्तः । इति अङ्गदोक्तिः ।
राज्ञसाः वचनम्, अङ्गदस्येति शेषः, निगम्य श्रुत्वा चित्रार्पिताः
आलेख्यन्वस्ताः, स्तब्धोभूताः, आसन्निति शेषः ॥ ८ ॥

रे रे इति । रे रे वानर इति सन्वोधनपदमध्याष्टार्थम् ।
त्वं कस्य असि ? कः असि ? इह पुन. क्व कुत्र गतः ? आगत

अङ्ग । हंहो पौलस्त्यसूना ! तव बलमयनस्यामजोऽहं सुवेनात्
 संप्राप्तो रामदूतो.विष्टज जडमते ! जानकीं वाप्यसून् वा ॥८॥
 येनेकेन शरेण सप्त निहतास्ताला धनुस्तद्धतं,
 बडो वारिधिरेप तातमपि मे यः प्रापयत् पञ्चताम् ।
 तद्भृत्यं खलु विद्धि राक्षसपते । तत्पादपद्मस्रवज-
 दूनीपालिपरागपुञ्जकणिकाजाताङ्गदङ्गाङ्गदम् ॥ १० ॥

इत्यर्थः, कस्य दूनः ? किमर्थम् ? विस्पष्टं सुव्यक्तं यथा तथा,
 वदेति श्रेयः । पिष्टपाना जगतां विजयिनं विजेतारमपि मा
 त्वं लणाय मन्यसे गणयसि ? हंहो.पौलस्त्यसूनो ! पुलस्त्य
 नन्दन । तव बलमयनस्य बलदर्पप्रशमयितुः बालिन इत्यर्थः,
 आत्मजः तनयः अहं सुवेलात् लङ्कोपरिवर्त्तिनो गिरेः राम-
 दूतः सन् सम्प्राप्त, त्वत्सकाशमिति श्रेयः । रे जडमते !
 मूढबुद्धे ! जानकीं वा असून् प्राणान् वा विष्टज त्यज ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

येनेति । येन एकेन शरेण सप्त तालाः निहताः बिडाः,
 तत् प्रसिद्धं धनुः ऐश्वरं कार्मुकमित्यर्थः, हतं खण्डितम्, एष
 वारिधिः समुद्रः बडः, यः मे मम तातं पितरं बालिनमपि
 पञ्चतां निधनं प्रापयत् नाशितवानित्यर्थः, हे राक्षसपते ! तस्य
 रामस्य भृत्यं, तस्य पादपद्मेभ्यः स्रवजन्यः निर्गच्छन्त्यः या
 धूसीनां पालयः समूहाः ता एव परागपुञ्जाः कौसुमरजधयाः,
 “परागः कौसुमं रजः” इत्यमरः, तेषां कणिकाभिः जातम्
 अङ्गदं भूषणविशेषः यस्य तं तच्चरणेषुरूपितवाहुमिति भावः,
 अङ्गदं तन्नामानं वानरं विद्धि खलु जानोहि एवेत्यर्थः । शार्दूल
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

कस्त्वम् ? वन्यपतिः सुतो, वनपतिः को वा ममाग्रे वद ?
 देवाः शक्रपुरोगमा मम गृहे नित्यं स्वदास्ये स्थिताः ।
 रामः किं कृतवान् कपोन्द्रपृथुकैः संलङ्घ्य रत्नाकरं ?
 चेदायाति मदोयदर्पदहने स स्यात् पतङ्गोपमः ॥ १३ ॥
 अङ्ग । रे रे रावण ! रावणानपि बहूनेतान् वयं शुश्रुमै-
 तेष्वेकः किल कार्त्तवीर्यनृपतेर्दीर्घण्डपिण्डीकृतः ।

प्रभावः न विदितः न ज्ञातः, त्वयेति शेषः, यदा न विदितो
 मयेति रावणोक्तिः । असौ भार्गवः हैहयेन्द्रप्रभृतिनरपतेः
 कार्त्तवीर्यप्रभृतिराजन्यस्य हन्ता । हैहयो वा कार्त्तवीर्यो वा
 तथा तादृशप्रभाव इति भावः, कः ? व्यक्तं स्पष्टं जानोहि
 विद्धि, यः कार्त्तवीर्यः त्वां सुचिरं सुदोर्घकालं क्रूरः दारुणः
 कारानिकायं कारागारवासः तम् अगमयत् प्रापयामास,
 येन रणे पराजितः कारागारं नीतोऽसीति भावः । स्रग्धरा
 वृत्तम् ॥ १२ ॥

कस्त्वमिति । त्वं कः ? वन्यानां वनचारिणां वानराणा-
 मित्यर्थं, पतिः तस्य बालिन इत्यर्थः, सुतः, अहमिति शेषः । वन
 पतिं वाली ममाग्रे मत्समीपे को वा ? वद कथय, किं कोऽपी-
 त्यर्थः, अगच्छ इति भावे, यतः शक्रपुरोगमाः इन्द्रादयः देवाः
 मम गृहे नित्यं सततं स्वस्य आत्मनः, ममेति भावः, दास्ये
 कैङ्कर्ये स्थिताः । रामः कपोन्द्रपृथुकैः वानरेन्द्रशिषुभिः, सहेति
 शेषः, रत्नाकरं सागरं संलङ्घ्य किं कृतवान् ? किं किमपि कर्त्तुं
 शक्यतीत्यर्थः । स आयाति आगच्छति चेत् तदा मदोयदर्पदहने
 मत्सम्बन्धिनि दर्पाग्नी पतङ्गोपमः पतङ्गनिभः स्यात् भवेत्,
 सरिष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

एको नर्त्तनलम्बितान्नकवल्लो दैत्येन्द्रदासीगतैः

अन्यो मत्पितृवाहुमूलगनितस्त्वं तेषु कोऽन्योऽयवा ? ॥१४॥

राव । रे रे कोशगिगो ! ममैव पुरतो गर्जय ह्यटः कथं

लोमालीकलुपीकृते किल पुरा कर्णेऽपि न आवितः ? ।

(अथ अङ्गदस्य भयप्रदर्शनार्थं मायया रचितान् बहून् रावण-
रूपधरान् देहान् आलोक्य अङ्गदः कथयति, रे रे इति ।—रे रे
रावण । वयमपि बहून् रावणान् एतान् शत्रुम श्रुतवन्तः, एतेषु
रावणेषु मध्ये एकः कार्तवीर्यस्य नृपतेः दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन
पिण्डोक्तः कारावासं नीत इत्यर्थः । एकः—अपर इति शेषः,
दैत्येन्द्रस्य वल्लेः दासीगतैः नर्त्तनन लम्बितः प्रापितः अन्नकवल्लः
अन्नग्रामः यस्य तथोक्तः । पुरा दैत्येन्द्रेण पराजितः पाताले तत्-
क्लिङ्कराभिः यदि त्वं नृत्यसि तदा तुभ्यमन्नं दास्याम इत्युक्तो
रावणस्तत्कारावासे तथा नर्त्तनं कृत्वा तानामनुग्रहलक्ष्यमन्न
भक्षयन् प्राणान् ररक्षेति वार्त्ताद्वानुसन्धेयो । अन्यः अपरः रावणः
मम पितुः वानिकः बाहुमूलात् पञ्चदेगात् गनितः तदनुग्रहम्पया
विमुक्त इत्यर्थः, त्वं तेषु रावणेषु मध्ये जाः ? अथवा अन्य, अपरः ?
रावण इति शेषः । रावणानपीत्यत्र रावणान् ज्ञातीति, शत्रु-
मैतरेवैक इत्यत्र शत्रुन प्राणैकमिति, पिण्डोक्त इत्यत्र पिण्डो-
क्तमिति, एका नर्त्तननम्बितान्नकवल्लो दैत्येन्द्रदासीगतैरन्यो
मत्पितृवाहुमूलगनित इत्यत्र एकं नर्त्तनदापितान्नकवल्लं दैत्येन्द्र-
दासीगतैरन्यं वक्तुमपि त्रयामह इतीति च पाठान्तरं सुगमम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

रे रे इति । रे रे कोशगिगो ! वानरशावक ! ममैव
त्रिभुवनविजयिनोऽपीत्यर्थः, पुरतः अगतः कथं केन प्रकारेण

युद्धे तुल्यबलः सुरेष्वपि न मे कश्चिद्रिपून् वारयन्

स्थाताऽहं सबलो, यतः परबलं हन्ता ततो रावणः ॥ १५ ॥

अङ्ग । कृत्वा कक्षागतं त्वां कपिकुलतिलको बालिनामा बलीयान्

भ्रान्त्वा सप्ताब्धितीरे तदनु चरितवान् ध्यानसन्ध्यार्चनञ्च ।

बाणेनैकेन विद्धो भ्रूटिति निपतितो रामचन्द्रस्य सोऽपि

त्यक्त्वा सुस्तूर्णमागात् सुरपुरमधुना, सुख लक्ष्मेश ! गर्दम् ॥ १६ ॥

गर्जन् सन् दृष्टः, (भवसीति शेषः, मत्पुरतस्तव द्रष्टुमीदृश्यप्रकटने भोतिर्निति भावः) । लोन्नामालीभिर्निर्चयैः कलुषोक्तते आकृतते इति यावत्, कर्णे अपि पुरा पूर्वं न आधितः किल ? (अहं केनापीति शेषः । स्वस्य रोमनिचयावृतकर्णत्वात् स्वयं श्वणे सामर्थ्यविरहेऽपि अन्येनापि मदीया वाचां त्वयि न आविता किम् ? इति भावः) । सुरेषु देवेषु अपि मध्ये कश्चित् युद्धे मे मम तुल्यबलः न, अस्तीति शेषः, अहं सबल, ससैन्यः सन् रिपून् यत्रून् वारयन् निराकुर्वन् स्थाता स्थितिशोलः, यतः अहं परेषां बलं हन्ता घातकः, ततः कारणात् रावयति क्रन्दयति रिपूनिति रावणः, यथार्थनामेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

कृत्वेति । कपिकुलतिलकः वानरकुलश्रेष्ठः बलीयान् महाबलः बालिनामा, मत्पितेति शेषः, त्वां कक्षागतं बाहुमूल-निगडितं कृत्वा तदनु तदनन्तरं, सप्तानाम् अर्ध्वीनां सागराणां तीरे भ्रान्त्वा परिभ्रम्य ध्यानसन्ध्यार्चनं ध्यानं समाधानं, चित्तै-काग्रमित्यर्थः, तेन सन्ध्यार्चनं सन्ध्याकालोचितं देवार्चनं चरित-वान् कृतवाञ्छ । सोऽपि प्रविद्धो वीरः बाली रामचन्द्रस्य एकेन बाणेन शरेण विद्धः सन् भ्रूटिति निपतितः भूमौ पतितः सन्

राव । दोर्दण्डास्त इमे त्रिलोचनगिरिर्दत्तभ्रसम्भाविता-
स्तान्येतानि दशाननानि, दशभिर्दिग्भिस्तथा विश्रुतिः ।
पश्याद्यापि स एव वीर्यमहिमा, तस्मिन् पुनस्तापसः
संगोथो हि रिपुः, स चापि कुपितस्तस्यापि दूतः कपिः ?

॥१७॥

अङ्ग । दोर्दण्डातिप्रचण्डार्जुनहननविधिप्रौढदोष्यां सहस्र-
च्छेदक्रोडाप्रवीरस्त्रिरपरशुमहागर्वनिर्वापकस्य ।
दूतोऽहं राघवस्य त्वदपघनचिरावासवक्रायलोम्नः
पुत्रः सूत्रामसूतोः प्रवगवन्पतेर्नामतयाद्गदोऽहम् ॥१८॥

त्यक्तासुः मुक्तप्राणः सन् तूर्णं शीघ्रं सुरपुरं स्वर्गम् आगात् गत
वान् । अधुना साम्प्रतं, हे लङ्केश । त्वमपि गर्वं मुञ्च त्यज ।
स्त्रग्धरा वृत्तम् ॥ १६ ॥

दोर्दण्डा इति । ते प्रसिद्धा इमे त्रिलोचनगिरिः कैलासस्य
उत्तमेन उदरणेन सम्भाविता सम्मानिताः, सर्वजनप्रशंसिता
इति यावत्, दोर्दण्डाः भुजदण्डाः, तानि एतानि दश दश-
संख्यानि शाननानि मुखानि दशभिः दिग्भिः तथा तादृशी
विश्रुतिः विख्यातिः, ममेति सर्वत्र सम्बन्धः । अद्यापि स एव
वीर्यमहिमा पराक्रमप्रभावः, पश्य अवलोकय । वाक्यार्थः कर्म ।
तस्मिन् पुनः तादृशे वीर्यमहिम्नि तु तापसः रिपुः शत्रुः, संगोथो
वराकत्वात् सम्यक् शोचनोयः एव, स च तापसः शत्रुः अपि
कुपितः क्रुद्धः तस्यापि तापसस्य दूतः, स च कपिः यामरः,
हास्यकरमेतदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

दोर्दण्डेति । दोर्दण्डेन अतिप्रचण्डस्य अत्युष्णस्य अर्जु-
नस्य हननविधौ निधनश्यापारे प्रौढानां प्रकृतानां दोष्यां-

राव । भ्राता मे कुम्भकर्णः सकलरिपुत्रलप्राणसंहाररूपः

पुत्रो मे मेघनादः प्रहसितवदनं येन वदः सुरेन्द्रः ।

खड्गो मे चन्द्रहासो रणमुखचपला राक्षसा मे सहायाः

सोऽहं गीर्वाणशत्रुस्त्रिभुवनविजयी रावणो नाम राजा ॥१८॥

अङ्ग । रे रे रावण । कार्त्तवोर्यदलिताहङ्कार । गत्वा स्त्रयं

सोतामर्षय, पालय स्वतनयान् यावत्त रामः शरान् ।

कोपान्मुञ्चति, हैहयाधिपभुजयेणीमहाकानन-

हेतुर्यथ कुठारधारणपटोः रामस्य जेता रणे ॥ २० ॥

रावणाद्गदयोरुक्तिप्रत्युक्तौ ।

रामः किं कृतवान् ? प्रवीरविजयं, कोऽसौ प्रवीरो जितः ?

बाली, सोऽपि च को ? न वेत्ति किममं ? को वेत्ति शाखामृगम् ?

आसन्नवापि तवापि विस्मृतिरहो ! ? मोहो महानोदृशः

पर्यङ्गे-निजबालकेलिकृतये बहोऽसि येनोरसि ॥ २१ ॥

रावण ! स्वयं गत्वा रामसमोपमित्यर्थः, सीताम् अर्पय, स्वतन-
यान् निजपुत्रान् पालय रच, -यः हैहयाधिपस्य भुजयेणी
बाहुसहस्रमित्यर्थः, एव महाकाननं महारण्यं तस्य हेत्ता तस्य
कुठारधारणे पटुः क्षमः कुशल इत्यर्थः, तस्य रामस्य भार्गवस्य
च भार्गवस्यापि रणे जेता रामः दाशरथिः कोपात् गरान्
यावत् न मुञ्चति न वर्पति, “यावत्पुराभ्यां भव्ये” इति भव्यार्थ-
यावच्छब्दयोगे लट्, रामस्य कोपे तव वंशनाशो भविष्यतीति
भावः । गार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

राम इति । रामः किं कृतवान् ? इति रावणोक्तिः ।
प्रवीरविजयं प्रकृतवीरशत्रुविजयं, कृतवान् इत्यन्वयः । इति
अद्भुतोक्तिः । असौ प्रवीरः शत्रुः कः ? यो जितः ?
बाली, प्रवीरो जित इति शेषः । सोऽपि बाली च कः ?
अमुं बालिनं न वेत्ति न जानासि किम् ? को जनः
शाखामृगं वानरं वेत्ति जानाति ? न कोऽपोत्यर्थः, शाखामृगेण
कः परिचयः ? इति भावः । आः इति विरक्तिसूचकमव्ययम् ।
येन मम पित्रा निजबालकेलिकृतये निजबालकस्य ममेति
भावः, केलिकृतये क्रीडनार्थं पर्यङ्गे खट्वैकदेशे इत्यर्थः, उरसि

किं कार्यं वद राघवस्य ? स तथा वदोऽमुनाऽम्भोनिधि,
क्रीडार्थं कपिपोतकैरिह गतैर्जानात्यथं मा न हि ? ।

लङ्कालोकनिकायनाथवचसा वेत्थैव, किं किं कपे ।

को लङ्काधिपतिः ? विभीषण इति प्रख्यातकीर्त्तिर्भुवि ॥२२॥

राव । प्रवीरगणनासु वा तव पितैव कैर्गण्यते ?

पतिः स हि वनीकसा त्वमपि वी वराकोऽर्भवाः ? ।

वक्षसि वद' अस्मि, तत्रापि तस्मिन्नपि बालिनि तत्रापि, अन्येषा
विस्मरणं कथञ्चित् सम्भावताति भाव, विस्मृतिः ? अहो !
आश्चर्यम् ईदृशो महान् मोहः, तवेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

किमिति । राघवस्य रामस्य कार्यं कर्म किम् ? वद
कथय । इति रावणोक्तिः । अमुना राघवेण तथा तेन प्रकारेण
स प्रसिद्धः अम्भोनिधिः सागरः वदः । इति अद्भुतोक्तिः । अयं
राघवः इह जगति क्रीडार्थं गतैः नौतैः कपिपोतकैः वानर-
शिशुभिः, वानरशिशवः क्रीडार्थं लोकोर्गृहेषु पोष्यन्ते इति
भाव) सह मा, रावणमिति शेष, न हि नैव जानाति नाव-
बुध्यते । इति रावणोक्तिः । लङ्कालोकानां नङ्गावासिजनानां
निकायः निवामः, लङ्केत्यर्थः, तस्य नाथ, विभीषणः तस्य वचसा
वाक्येन वेत्ति एव जानात्येव । इति अद्भुतोक्तिः । हि कपे । किं
किं, कथयसि इति शेषः, लङ्काधिपतिः लङ्काधोग्वर, कः ? इति
रावणोक्तिः । विभीषण इति भुवि पृथिव्यां प्रख्याता कीर्त्तिर्यस्य
सः, लङ्काधिपतिरिति शेषः । इति अद्भुतोक्तिः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रयोगेति । प्रवीरगणनासु के के प्रकृष्टा वीरा इति

चकार किल राघवः किमपि कर्म नात्कोत्तरं ?

तेरङ्गयसि यन्मुहुर्मम पुरस्तदीयं यशः ? ॥ २३ ॥

अङ्ग । रामो नाम स एष, येन भगिनोनासावसापद्मिलः

खड्गस्ते खरदूषणत्रिशिरसां धोतः गिरःशोणितैः ।

बद्धा त्वा चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्त्तेन यः

सन्ध्यामर्चयति स्म निस्त्रप ! कथं तातस्त्वया विस्मृतः ? ॥ २४ ॥

संख्यानेषु तव पिता बाली केरेव गण्यते ? गणनाविषयी-
क्रियते ? न कैरपोत्थर्यः, हि यतः सः वनोकसां वननिवा-
सिनां शाखामृगाणामित्यर्थः, पतिः, त्वमपि वराकोऽनु-
कम्पार्ह इति यावत्, अर्भकः शिशुः कः ? राघवः रामः
किमपि लोकोत्तरम् अलौकिकम्, असाधारणमित्यर्थः, कर्म
चकार किल ? नेव चकारित्यर्थः, यत् यतः लोकोत्तर-
कर्मकरणादित्यर्थः, तदीयं रामसम्बन्धोत्थर्यः, यशः कीर्त्ति, मम
पुरः अग्रतः मुहुः पुनः पुनः तेरङ्गयसि वर्षयसोत्थर्यः । पृथ्वी
वृत्तम् ॥ २३ ॥

राम इति । स एष रामो नाम, येन रामेण ते तव
भगिन्याः शूर्पणखायाः नासायाः नासिकायाः, वसाभिः मेदोभिः
पद्मिलः सकर्दमः खड्गः, निज- इति शेषः, खरदूषणत्रिशिरसां
राक्षसानां गिरःशोणितैः गिरस्केदनरक्तैः धोतः चालितः ।
हे निस्त्रप निर्लज्ज ! यः त्वां बद्धा, लाङ्गुलेनेति शेषः, मुहूर्त्तेन
चतुरम्बुराशिषु चतुर्षु समुद्रेषु परिभ्राम्यन् सन्ध्याम् अर्चयति
स्म उपास्ते, स तातः पिता बाली त्वया कथं विस्मृतः ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

राव । यस्तातं तव निर्यलीकमवधोत्तत्रापि निर्मत्सरः

तस्य प्रेष्यतया भ्रमन् कपिशिशो । निर्लेज्ज । किं गर्जसि ? ।

त्वत्पित्रे पुनरेकदा किल मया मैत्रोप्रसादः कृतः

तत्पुत्रे त्वयि तावदेवमुचितो दण्डः कथं धार्यते ? ॥२५॥

अङ्ग । प्रपन्न, पत्यान नयमयमभितोऽपि नियतं

निपेय साधूना न पुनरपनाति सुहृदपि ।

तथाहि त्वां हित्वा सहजमपि नक्तश्चरधम्

विरामं श्रारामं भवदनुज एवेष भजते ॥२६॥

य इति । य, तव निर्यलीकम् अकृताप्रियमित्यर्थ, निरप
राधमिति यावत्, “व्यलीकन्त्वप्रियानृते” इत्यमर, तव तातं
बालिनम् अवधोत् इतवान्, हे निर्लेज्ज । कपिशिशो !
तत्रापि-तस्मिन्नपि, पित्रश्चावित्यर्थ, -रामे निर्मत्सरः विहेष-
रहित, प्रत्युत तस्य प्रेष्यतया भ्रमन् सन् किं गर्जसि ?
एकदा मया तव पित्रे बालिने मैत्रोप्रसादः सख्यभावरूपानुग्रहः
कृतः किल, किलेति प्रसिद्धौ, तस्य पुत्रे त्वयि तावत् उचितो
योग्यो दण्डः, अस्मत्कृत्वावादजनित इति भावः, केन प्रकारेण
धार्यते क्रियते ? मयेति शेष, सुहृत्पुत्रस्य तव दण्डात्वेऽपि
दण्डविधाने ममानुकम्पा जायते इति भावः । शार्दूल
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

प्रपन्न इति । अमितोऽपि शत्रुरपि नयमयं पत्यानं नीति-
युक्ता पडति प्रपन्नः आश्रितः जनः साधूनां निपेय आश्रय-
णीयः, अपनातिः दुर्नयमप्यत्र सुहृदपि बन्धुरपि न पुन नैव ।
तथाहि-एव भवदनुज एव विभीषण एव सहजमपि मोदर-

राव । श्रुतमस्ति, विभीषणश्च नः

सहजः सम्प्रति राममाश्रितः ।

कति सन्ति न रामनामकाः ?

कतमस्त्रेषु स यस्त्वयोचते ? ॥ २७ ॥

अङ्ग । जघान युधि ताडकादिकमसीमरचःकुलं,

वभञ्ज धनुरैश्वरं, परिवभूव तं भार्गवम् ।

स तालतरुसप्तकं सपदि छत्तवानम्बुधिं

ववन्ध, न तथापि ते परिचितो रघूणां पतिः ? ॥ २८ ॥

मपि त्वां हित्वा त्यक्त्वा नक्तञ्चरचमूनां राक्षससेनानां विरामं
विध्वंसनं शोचामं भजते सेवते । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ २६ ॥

श्रुतमिति । नः अस्माकं सहजः सहोदरः विभीषणः
सम्प्रति रामञ्च राममेव आश्रितः, श्रुतमस्ति, एतदिति शेषः ।
रामनामकाः रामाख्याः कति न सन्ति ? बहवः सन्तीत्यर्थः ।
तेषु रामनामकेषु मध्ये, त्वया यः, राम इति शेषः, सच्यते कथ्यते,
स कतमः ? । सुन्दरो-वृत्तम्, “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः ।
सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा ॥” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

जघानिति । स रघूणा पतिः युधि युद्धे ताडकादिकम्
असीम अशेषं, बहुसंख्यकमित्यर्थः, रक्षसा कुलं जघान
हृतवान्, ऐश्वरं धनुः हरकार्मुकं वभञ्ज खण्डितवान्, तं भार्गवं
परशुरामं परिवभूव निजितवान्, सपदि सहसा, एकैकैषांशमि-
निति भावः, तालतरुणां सप्तकं सप्त तालान् छत्तवान्
हृत्तवान्, अम्बुधिं सागरं ववन्ध, तथापि ते तय परिचितो न ?

राव । भग्नं भग्नमुमापतेरजगवं, बाली हतोऽसौ हत-
 स्तालाः सप्त हता हताश्च, जलधिर्वहय बहय सः ।
 आ । किन्तेन, सशैलसागरधराधारोरगेन्द्राद्भद्रं
 साष्टिं रुद्रमुदस्यतो निजभुजान् जानातु रे ! रे । हि मे ॥२८॥
 अद्भ । एकस्त्वया स शिखरी स्वभुजैरुद्रः
 शम्भोः प्रसादनविधौ दशकम्बरेण ।
 पूर्वं वराहवपुषाऽम्बुधिमध्यमग्ना
 तेनीहृता गिरिसहस्रधरा धरितो ॥ ३० ॥

अविदित खलु ? । पृथ्वी हतं, “जसौ जसयला वसुयहयतिय
 पृथ्वी गुरु” इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

भग्नमिति । उमापतेः हरस्य भग्नम् अजगवं धनु भग्नम्,
 असौ हतः बाली हतः, हता सप्त ताला हताश्च, बहय स
 जलधिः समुद्रः बहय, रामिणेति सर्वत्र शेष । आः ! तेन धनु
 भङ्गादिना किम् ? सामर्थ्यं प्रकटितमिति भावः । रे रे
 अद्भ । सशैलसागरा पर्वतसागरसहिता या धरा पृथ्वी तस्या
 धार, धारकः उरगेन्द्रः शेषनागः वासुकिर्वा अद्भद्रं बाहुभूषणं
 यस्य तथोक्तं साष्टिं सपर्वतं, कैलाससहितमित्यर्थः, रुद्रं शहरम्
 उदस्यत. उत्क्षिपत निजभुजान् मे मम हि नियये जानातु,
 भवान् इति शेषः, ईदृग्-बाहुवीर्यगानिनो मम हरधनुर्भङ्गादि-
 कारो रामः कः ? इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं हतम् ॥२८॥

एक इति । दशकम्बरेण दशाननेन त्वया शम्भोर्हरस्य
 प्रसादनविधौ आराधनश्यापारे, वनोक्ताहप्रकटनेन प्रीणनार्थ-
 मिति भावः, एकः एकमात्रः स शिखरी पर्वतः, कैलास इत्यर्थः,
 स्वभुजैः निजबाहुभिः उद्रुः उहृतः । पूर्वं प्राक् वराहवपुषा

राव । कुतो हन्तारण्ये कनकमृगमात्रं तृणचरं
 कुतो वृक्षादवृक्षप्लवनिपुणवालो विनिहृतः ।
 कुतो वड्डिज्वालाजटिनशरसन्धानसुदृढ
 स्वहं युद्धोद्योगी समरभवतस्येऽन्तकजयी ॥ ३१ ॥

अद्भुतः समदम् ।

अवेहि मां रावण । रामदूतं,
 वाणास्तदीयाः खरदूषणादीन् ।

वराहमूर्त्तिं विभ्रता तेन रामेण अम्बुधिमध्यमग्ना-प्रलयपयोधि-
 लीना गिरिसहस्रधरा पर्वतसहस्रशानिनो धरित्री पृथ्वी सद्गता
 उत्थापिता । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३० ॥

कुत इति । अरण्ये तृणचरं तृणभक्षकं कनकमृगमात्रं
 काञ्चनमृगरूपधरं मारोचमित्यर्थः, हन्ता विनाशकः, राम इति
 भावः, कुत-? केत्यर्थः, वृक्षादवृक्षे प्लवः लम्फनमित्यर्थः, तत्र
 निपुणः पटुः शाखानृग-इति- यावत्, वाली विनिहृतः
 विध्वंसितः कुतः ? केत्यर्थः, वड्डिज्वालाभिः वाहवाग्नि
 शिखाभि जटिलः प्रायेण दग्धः, समुद्र इति भावः, तत्र शर-
 सन्धाने शरप्रयोगे सुदृढः पटुः, राम इति भावः, कुतः ?
 केत्यर्थः । अहन्तु युद्धोद्योगी संग्रामनिपुण इति भावः, अन्तक-
 जयी यमजैता सन्, यमजयार्थमिति भावः, समरं संग्रामम्
 अवतस्ये अस्यितः, (स्वहं रामस्येत्यनयोर्महदन्तरमिति
 भावः । अत्र विरूपयोर्घटनात् विषमालङ्कारमेदः, "विरूपयोः
 सद्वटना या च तद्विषमं मतम्" इति लक्षणात् । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ३१ ॥

अवेहीति । हे रावण ! मां रामस्य दूतम् अवेहि

भुक्त्वा त्वयार्त्ता इव शोणितान्भः

पास्यन्ति ते कण्ठघटैः सरग्धैः ॥ ३२ ॥

राव । मृत्युः पादान्तभृत्यस्तपति दिनकरो मन्दमन्दं ममाग्रे
तेऽप्यष्टौ लोकपाला मम भयचकिताः पादरेणुं चरन्ति ।
दृष्ट्वा मच्चन्द्रहासं पतति सुरबधूपन्नगोनाञ्च गर्भो
निर्लज्जो तापसो ह्यौ कथमिह समितौ वानरान् मेलयित्वा ?

॥ ३३ ॥

अङ्ग । रे रे राक्षसवंशजात ! समरे जानातु तत्राहेतं
रामे तुङ्गपतङ्गचापयुगले तेजोभिराडम्बरे ।

जानीहि, तस्य इमे तदीयाः रामसम्बन्धिन इत्यर्थः, बाणा
शराः खरदूषणादीन् भुक्त्वा मचयित्वा त्वयार्त्ता इव पिपासा-
कुला इव ते तव सरग्धैः सच्छिद्रेः कण्ठघटैः गलकलमैः
शोणितान्भः रक्तजलं पास्यन्ति । अत्रोपमानद्वारः । उपजाति
वृत्तम् ॥ ३२ ॥

मृत्युरिति । मृत्युः यमः मम पादान्ते चरणतले भृत्य-
चरणसेवक इत्यर्थः, दिनकरः सूर्यः मम अग्रे मन्दमन्दं तपति
किरणान् वर्धति । तेऽपि प्रसिद्धा इत्यर्थः, अष्टौ लोकपालाः
इन्द्रादयः भयचकिताः भयाकुला सन्तः मम पादरेणुं चरण-
रजः चरन्ति सेवन्ते इत्यर्थः । मम चन्द्रहासम् असिं दृष्ट्वा
सुरबधूनां देवाङ्गनानां पन्नगोनाम् उरगनारीणाञ्च गर्भः पतति
प्लवति । निर्लज्जो ह्यौ तापसो वानरान् मेलयित्वा समाहृत्य
कथम् इह लङ्कायां समितौ ? समागतौ ? सर्वथा पास्यन्त्यु-
पजाति भावः । स्तग्धरा वृत्तम् ॥ ३३ ॥

रे रे इति । रे रे राक्षसवंशजात ! रक्षकुलीद्वेष ! राक्षस-
यंगघातेति पाठे राक्षसवंशघात ! राक्षसकुलघयकर । इत्यर्थः,

सैन्यं शीघ्रमिदं त्वदीयमखिलं भूमण्डले पातितं
गृधैरालुठितं खभिः कवलितं काकैः क्षतं यास्यति ॥३४॥

राव । अरे । त्वामहं धर्मशीलतया कटुप्रलापिनमपि न हस्मि ।
दूतो यद्योक्तवादी स्यान्न स बध्यो महीभुजाम् ।
क्रूरस्तेषान्तु कोपेन क्वचिद्वैरूप्यमर्हति ॥ ३५ ॥

समरे युद्धे तुङ्गम् उल्लङ्घ्यं पतङ्गचापयोः शरधनुषोः, “पतङ्गौ
रविमार्गणौ” इति विश्वः, युगलं यस्य तस्मिन् वक्र-रामे तेजोभिः
आह्वयरे समारब्धे, सन्नद्धे सति इति यावत्, त्वदीयम् इदम्
अखिलं समस्तं सैन्यं शीघ्रम् आहतं प्रहतम्, अतएव भूमण्डले
पातितं गृधैः क्रव्यादैः पक्षिभेदैः आलुठितं समन्तात् आक्रान्तं
खभिः कुकुरैः कवलितं यस्त, काकैः क्षतं यास्यति भविष्यती
त्यर्थः, ध्वजे याधातोर्गमनार्थत्वेऽपि कर्मविवक्षया अकर्मक-
त्वम् । उक्तञ्च—“धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।” इति । जानातु
निश्चिनोतु, भवानिति शेषः । जानातु तत्राहतमित्यत्र नाराच
चक्राहतमिति, रामे तुङ्गेत्यत्र रामोत्तुङ्गेति, सैन्यं शीघ्रमित्यत्र
मन्ये शोर्षमिति, खभिरित्यत्र शिवा इति पाठान्तरं सुगमम् ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३४ ॥

दूत इति । दूत, यद्योक्तवादी यथायथभाषी स्यात्, स
दूतः महीभुजा राज्ञा न बध्यः न प्राणैः वियोजनीय इत्यर्थः ।
क्वचित् क्रूरस्तु—अतिदारुणस्तु, कटुभाषीति भावः, दूतः सैवा
राज्ञां कोपेन क्रोधेन वैरूप्यं रूपस्य विह्वतभावं, दण्डमिति
भावः, अर्हति नभते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अङ्ग । परदारापहरणे न श्रुता या दशानन ! ।

दृष्टा दूतपरित्राणे साधोस्ते धर्मशीलता ॥ ३६ ॥

राव । बद्धः सेतुर्यदि जलनिधी वानरैस्तावता किं ?

किं वल्मीकाः क्षितिधरनिभाः न क्रियन्ते पिपीलैः ? ।

लङ्का दग्धा यदपि कपिना स प्रभावः किलाग्नेः,

शौर्याद्यर्थं निजभुजनयैः (बलैः) किं कृतं रामनाम्ना ? ॥ ३७ ॥

अपिच । परिमि(च)तमहिमानं क्षुद्रमेनं समुद्रं

क्षितिधररचनाभिः कोऽयमुत्तीर्य गर्वः ? ।

परेति । हे दशानन । परदारापहरणे परस्त्रीहरणे या न श्रुता, तवेति शेषः, दूतपरित्राणे दूतरक्षणे, दूतस्य प्राणदण्डाकरणे इत्यर्थः, साधोः धार्मिकस्य ते तव सा धर्मशीलता धार्मिकता दृष्टा । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३६ ॥

बद्ध इति । यदि वानरैः जलनिधी सेतुः बद्धः तावता तत इत्यर्थः, किम् ? न किमपि पौरुषमिति भावः । पिपीलैः कीटविशेषैः क्षितिधरनिभाः पर्वतसदृशाः-वल्मीकाः मृत्तिका-रूपा इत्यर्थः, किं न क्रियन्ते ? अपितु क्रियन्त एवेत्यर्थः । कपिना वानरेण, हनूमतेत्यर्थः, यदपि लङ्का दग्धा, सः दहनमित्यर्थः, विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वम्, अग्नेः प्रभावः किन् शक्तिरेव । अतः रामनाम्ना रामाग्नयेन, तापसेनेति शेषः, निजभुजनयैः स्ववाहुनीतिभिः, निजवाहुबलैरिति, निजभुजजये इति च पाठान्तरं, किं शौर्याद्यर्थम् अद्भुतं शौर्यं कृतं ? प्रकटितमित्यर्थः, न किमपीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३७ ॥

परिमितेति । परिमितः परिच्छिन्नः, परिचितेति पाठे परिचितः विदितः,—अगस्त्यगण्डूपानादिति भावः, महिमा

अकलितमहिमानः सन्ति दुष्प्रापपारा
दशवदनभुजाख्या विंशतिः सिन्धुनाथाः ॥ ३८ ॥

अङ्ग । रे रे रावण ! शम्भुशैलकलने प्रख्यातकीर्त्तिर्भवान्
रामं योद्दुमिहेच्छतीत्यनुचितं मन्यामहे केवलम् ।
रामस्तिष्ठतु, लक्ष्मणस्य धनुषो रेखापि नो लङ्घिता
तच्चारेण च लङ्घितो जलनिधिर्दग्धा च लङ्कापुरी ॥३८॥

महत्त्वं यस्य तम् अतएव चुद्रम् एनं समुद्रं चितिधररचनाभिः
पर्वतबन्धनेः, चितिधरघटनाभिरिति पाठेऽपि स एवार्थः,
उत्तोर्य पारयित्वेत्यर्थः, कोऽयं गर्वः ? नाहङ्कारः समुचित
इति भावः । अकलितः अनाक्रान्तः, अनभिभूत इत्यर्थः,
महिमा प्रभावः येषां ते दशवदनभुजा आख्या येषां तयोक्ताः,
दशवदनभुजास्तो इति पाठे ते प्रसिद्धा दशवदनभुजा रावण
वाहव इत्यर्थः, विंशतिः विंशतिसंख्यकाः सिन्धुनाथाः सागराः
दुष्प्रापः दुरुत्तरः पारो येषां तथाभूताः सन्ति विशन्ते, एजस्य
चुद्रस्य सिन्धोः पारगामिनो रामस्य अस्मद्भुजरूपविंशति
सिन्धुपारे पौरुषं द्रष्टव्यमिति भावः । रूपकमलङ्कारः । मालिनी
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! भवान् शम्भुशैलस्य कैलासस्य
कलने समुदरणे प्रख्याता कीर्त्तिर्यस्य तथाभूतः मन्—इह रामं
योद्दुम् इच्छति इति केवलम् अनुचितम् अयुक्तं मन्यामहे ।
रामः तिष्ठतु, लक्ष्मणस्य धनुषः रेखापि नो लङ्घिता त्वया,
सीताहरणशाले—इति भावः, तस्य चारेण दूतेन, हनूमतेत्यर्थः,
जलनिधिः लङ्घितश्च, लङ्कापुरी दग्धा च । (यस्य कनीयसो
धनुर्लेखा नातिक्रमितुं शक्ता, यस्य च दूतेन सागरमुल्लङ्घ्य

राव । यद्भिन्नाः किल बालतालतरवो रामेण सार्द्रत्वचो
 भग्नं यच्च पुरातनं हरधनुस्तदीर्यमुद्गीर्यते ।
 नासोदेतदनागतं श्रुतिपथे स्वर्नोकधूमध्वजः
 पौलस्त्यः करकन्दुक्रीकृतहरक्रोडाचलो रावणः ? ॥ ४० ॥

लङ्कापुरी दग्धा, तेन रामेण सह युयुक्सा तव नितरां हासकरोति
 भावः) शम्भुशैलमथनप्रख्यातवीर्यः कथं रामं योडुमिहे
 च्छसोदमखिलं चैतन्न युक्तं तथेति, रेखापि नो इत्यत्र रेखा
 कृतेति, दग्धा च लङ्कापुरीत्यत्र दग्धा इतोऽक्षः पुरीति च
 पाठे शम्भुशैलस्य कैलासस्य मथनेन समुद्ररणेन प्रख्यातं वीर्यं
 यस्य स सन् राम कथम् इह योडुम् इच्छामि, चेत्, तदा इद-
 मखिलं तव मननमिति भावः, न युक्तं नोचितम् । कृता रेखा
 लङ्किता ? अत्र काकुः । दग्धा पुरी, अक्षः तव कुमारः इत
 इत्यन्वयः । शार्द्रत्वचिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदिति । रामेण सार्द्रत्वचः सरसवल्कलाः बालतालतरवः
 अभिनवतालवृक्षाः, सप्तेति शेषः, भिन्नाः खण्डिताः, भग्ना इति
 पाठान्तरं, किलेति प्रसिद्धौ, इति यत्, यच्च पुरातनं हरधनुः
 ऐश्वर्यं कार्मुकं भग्नं, छिन्नमिति पाठान्तरं, हरधनुरित्यत्र
 शिवधनुरिति पाठान्तरम्, तेन तद्दीर्यं तस्य रामस्य वीर्यम्
 उद्गीर्यते उद्दीप्यते, युष्माभिरिति शेषः, उद्दिग्यते इति पाठान्-
 त्तरम्, स्वर्नोकानां देवानां धूमध्वजः अग्निः, देवगणनिःसृदन
 इत्यर्थः, करस्य कन्दुक्रीकृतं क्रोडनगण्डूक्रीकृतं, बाहुभि-
 र्कृतं इति भावः, हरस्य शम्भोः क्रीडाचलः कैलासः येन
 स पौलस्त्यः रावणः इत्येतत् श्रुतिपथे श्रवणेन्द्रिये, युष्माकमिति
 शेषः, अनागतम् अनुपस्थितं, श्रुतिपथमिति पाठे श्रुतिपथं

अपिच । अलमप्रसुतालापैः श्रुत्वाऽपि मम विक्रमम् ।

इदानीं रघुडिग्धेन वद किं कर्तुमिष्यते ? ॥ ४१ ॥

अद्भ । स्वसुर्नासावसापद्म-पद्मिनामसिवहरोम् ।

कदुष्यैस्त्वच्छिरोरक्ते रामः चालितुमिच्छति ॥ ४२ ॥

रावणः ।

शावः कश्चित्तिरयां त्वमसि न विदितस्तेऽपि तादृक्प्रभावाः

ते किं मां नो विदन्ति त्रिभुवनजयिनं रामसुग्रीवसुख्याः ।

तेषां किं केन तावत् परनिजबलयोस्तारतम्यं विदित्वा

सन्दिष्टं दुष्टदूत ! त्वरितमवितथं तत्तदावेदयस्व ॥ ४३ ॥

कर्मत्वर्थः, न आसीत्, श्रुतमेवैतत् युष्माभिरित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

अलमिति । अप्रसुताः प्रकृतानुपयोगिन इत्यर्थः, आलापाः
प्रसङ्गाः तैः अलं निष्पयोजनमित्यर्थः, इदानीं मम विक्रमं
श्रुत्वापि रघुडिग्धेन राघवगिशुना रामेण किं कर्तुम् इष्यते ?
अभिलष्यते ? वद । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४१ ॥

स्वसुरिति । रामः कदुष्यैः ईपदुष्यैः तव गिरसा रक्तैः
स्वसुः तव भगिन्याः शूर्पणखायाः नासाया नासिकाया वसा
मेदः यथा पद्मिनां मलिनामित्यर्थः, असिवहरोम् असिलतां
चालितुम् इच्छति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

शाव इति । त्वं कश्चित्तिरया तिर्यक्जातीयानां शावः
बालकः न विदितः न ज्ञातः असि, तादृक् तयाविधः, त्वद्
वर्णितरूप इति भावः, प्रभावो महिमा येषां तेऽपि, न विदिता
इति शेषः । ते रामसुग्रीवसुख्याः रामसुग्रीवादयः त्रिभुवन-
जयिनं त्रिलोकोजितारं मां रावणं किं नो विदन्ति ? नो

अद्भुतः । प्रथमतः योरामपादास्त्वामादिशन्ति ।

अज्ञानादथवाधिपत्यरभसादक्षत्यरोचे हता
सीतेयं परिमुच्यतामिति वचो गत्वा दशास्यं वद ।

नो चेत्तत्प्रणसुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
च्छन्नच्छन्नदिगन्तमन्तकपुरं पुत्रैर्वृतो यास्यसि ॥४४॥

कुमारलक्ष्मणस्त्वामाह ।

सीतां मुञ्च, भजस्व रामचरणी, राज्यं चिरं भुञ्जतां ।

जानन्ति ? ' अपि तु जानन्त्येवेत्यर्थः, हे दुष्टदूत ! तेषां राम-
सुग्रीवादीनां मध्ये केन परनिजबलयोः तारतम्यं न्यूनातिरेकं
विदित्वा किं तावत्, सन्दिष्टं ? वाचिकं प्रेषितम् ? त्वरितं द्रुतम्,
अवितथं यथातथं तत् तत् सन्देशवचनम् आविदयस्व कथय ।
स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ४३ ॥

अज्ञानादिति । अज्ञानात् प्रमादात् अथवा आधिपत्येन
ऐश्वर्येण यो रभसः गर्वः तस्मात् हेतोः, अस्माकं परोचे असाक्षात्
हता इयं सीता परिमुच्यतां परित्यज्यताम् । गत्वा इति वचः
दशास्यं रावणं ब्रूहि कथय, नो चेत् यदि न परिमुच्यते इत्यर्थः,
तदा... पुत्रैः द्रुतः... सपुत्रः सवित्यर्थः, ... लक्ष्मणेति स्वगर्वपरिहारः,
लक्ष्मणेन सुहोः क्षिप्तैः मार्गणगणैः शरमदैः हृदिन गिर-
प्रभृत्यङ्गानामिति भावः, उच्छलद्भिः निर्गलद्भिः शोणितैः रत्नैः
छन्नच्छन्नाः अतिगयेन छन्ना इत्यर्थः, दिगन्ताः यस्मिन् तद् यथा
तथा अन्तःपुरं यमसदनं यास्यसि गमिष्यसि । च्छन्नच्छन्नेत्यत्र
च्छन्नच्छन्नेति पाठे रत्नैरेव छन्नैः छन्ना इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४४ ॥

देवा सन्तु हविर्भुज , परिभव मा यातु लङ्कापुरी ।
 नो चेद्दानरवाहिनोपतिमहाचञ्चलपेटान्तरै
 तत्तन्मुष्टिभिरव सङ्गरगतस्तत्तत् फल प्राप्स्यसि ॥ ४५ ॥
 श्रीसुग्रीवस्वामाह ।

दृष्ट शोरघुनन्दनो ननु बलैर्वीर्यैर्महादर्पित
 तल्लङ्गेवर । मुञ्च मानमखिल, श्रुत्वा वध वालिन ।
 सीतामर्षय रक्ष राक्षसकुलानीन्द्राधिका सम्पद,
 तस्माद्गच्छ दशास्य । रामचरणे दासत्वमङ्गीकुरु ॥ ४६ ॥

सीतामिति । सीता मुञ्च त्वन रामस्य चरणौ भज
 सेवस्व, चिर राज्य भुज्यता, देवा हविर्भुज यज्ञीयहव्य
 भोजिन सन्तु भवन्तु, लङ्कापुरी परिभव विध्वंसजामव
 माननामित्यर्थ, मा यातु न प्राप्नोतु । नो चेत् यदि नेतत्
 रोचते इति भाव तदा सङ्गरगत सग्रामस्य चानरवाहिनी
 पतीना वानरसेनाध्यक्षाणा महत् चञ्चत् चलत् चपेटम्
 अन्तरे येषा तै तत्तन्मुष्टिभि तत्तन्मुष्टिप्रहारै तत्तत्फल
 मद्रुपदिष्टानामननुष्ठानफलमित्यर्थ, प्राप्स्यसि लप्स्यसे । शार्दूल
 विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४५ ॥

दृष्ट इति । ननु रावण । बलै सैन्यै वीर्यै शौर्यै महादर्पित
 महोन्नत शोरघुनन्दन शोरराम दृष्ट, त्वया अस्माभिचेति शेष
 तत् तस्मात् हे लङ्केवर ! वालिन वध श्रुत्वा मान गर्व मुञ्च
 त्वज सीतामर्षय देहि तस्मात् रामात् राक्षसकुलानि इन्द्रा
 धिका सम्पदम् ऐश्वर्यञ्च रक्ष हे दशास्य । दशानन । गच्छ
 आगच्छेत्यर्थ रामस्य चरणे दासत्व दास्यम् अङ्गीकुरु भव
 लस्यस्व । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४६ ॥

प्रधानसेनापतिभिरादिष्टम् ।

रे रे रावण ! राक्षसाधम ! पशो ! मग्नोऽसि शोकार्णवे
शत्रुस्त्री समुपागतस्त्वमिह किं नो बुध्यते केवलम् ? ।

रामस्यापि करावलम्बितधनुस्त्रीच्छाञ्चलसायकः

साक्षात् काल इवापरस्तव पुरदारि स्थितः सानुजः ॥४९॥

अष्टशोऽपि त्वामहं पितृबन्धुवुद्ध्या ब्रवीमि ।

रे रे रावण ! सर्वलोकविदित, श्रीरामनामा नृप

स्त्वां हन्तुं समुपैति वानरचमूमादाय बद्धोदधिम् ।

तेनाहं प्रहितस्त्वदोयनिकटं, महाक्यमाकर्ण्यतां,

सोतां देहि, भजस्व रामधरणी, राज्यं चिरं भुञ्जताम् ॥४९॥

रे रे इति । रे रे राक्षसाधम ! पशो ! रावण ! शोकार्णवे
शोकसिन्धौ मग्नोऽसि पतितोऽसि, ते तव शत्रुः रामः
समुपागत, समुपस्थित, इह लङ्कायां सं-शत्रुम् उपस्थितं
किं कथं नो बुध्यते ? भवानिति शेष, केवलम्, अन्यः सर्वो बुध्यत
एवेत्यर्थः । सानुजः सभ्राह्मणः राम, करेण अवलम्बितं धृतं
धनुरेण सं; तथा तीक्ष्णः उच्चलन् सायकः शरो यस्य तयोक्तः ;
यदा करेण अवलम्बितं यत् धनुः तत्र तीक्ष्णं यथा तथा
उच्चलन् सायको यस्य सं; अपरः द्वितीयः साक्षात् स्वयं काल
इव अन्तक इव तव पुरदारि स्थितः आम्ने । गार्दन्विक्रोहितं
वृक्षम् ॥ ४७ ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! सर्वेषु लोकेषु विदित विख्यातः,
श्रीरामनामा नृपः वानरचमू कपिसेनाम् आदाय उदधिं
सागरं बद्धा त्वां हन्तुं हिंसितुं समुपैति समुपगच्छति, तेन
रामेण अहं त्वदायनिकटं प्रहितः प्रेषितः, मम याक्यम्

वाचं । आः स्कन्धावधिकण्डकाण्डविपिने द्राक् चन्द्रहासासिना
 छेत्तुं प्रक्रमिते मयैव भटिति द्रुव्यच्छिरःसञ्चये ।

अस्मेरं गलदशु गहदपदं मन्दभ्रु वा यद्यभूत्
 वक्तोष्वेकमपि स्वयं स भगवांस्तत्र प्रमाणं शिवः ॥४८॥

अह । शिरोभिर्मा देवोः शिव इव न ते दास्यति परो

मनो दद्याः सेतावधिजलधि कैलासगुरुके ।

हितन्तु त्वां ब्रूमो मम जनकदोर्हण्डविभव

स्फुरत्कीर्त्तिस्तम्भ । त्वज कमलत्रन्धो. कुलवधुम् ॥ ५० ॥

आकर्ष्यता श्रूयता सीतां देहि, रामस्य चरणौ भजस्व सेवस्व,
 चिरं राज्यं भुञ्जताम् । शार्दूलविक्रोहितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

आ इति । आ इति विरक्तिमुचकमव्यय, स्कन्धावधि स्कन्ध-
 पर्यन्तं कण्ठा एव काण्डाः तेषां विपिनं वनं तस्मिन् स्कन्धा
 वधिकण्डकाण्डानाम् अरण्यभूते मयैव—स्वयमेवेति भावः,
 चन्द्रहासासिना चन्द्रहासाख्येन मदीयेन खड्गेन द्राक् भटिति
 छेत्तु प्रक्रमिते उपक्रान्ते अत—एव—द्रुव्यता पतता गिरसां
 सञ्चये समूहे अति वक्तोषु वदनेषु मध्ये एकमपि अस्मेरं हास्य-
 वर्जितं गलदशु सहाप्य गहदपदं भवेनार्द्धोच्चरितास्पष्टवाक् वा
 मन्दभ्रु सद्बुचितभ्रुभागम् अभूत् यदि, तत्र तेषु विषयेषु अस्मेर
 त्वादिषु स भगवान् शिव. स्वयं प्रमाणम्, अस्तीति शेष, निहं
 मृत्योर्विभेमोति भावः । शार्दूलविक्रोहितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

शिरोभिरिति । शिरोभिः—पणभूतैरिति भावः, मा देवोः,
 मा क्रोड, शिव इव परः अन्यः ते तुभ्यं न दास्यति, पुनः
 शिरासीति शेषः । अधिजलधि जलधौ, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः,
 कैलासगुरुके कैलासाद्रितोऽपि महति सेतो च मनो दद्याः

राव । मिथोत्तन्धिततातविक्रमकथाविस्फार ! निष्कारणं
 तस्य चक्षियडिम्भकस्य चरितं चित्तीयते त्वाद्दृश्यम् ।
 यदा तस्य मुहुर्महेश्वरधनुर्भङ्गादिकं गायसि
 प्रायस्तत्त्वविचारतो न महिमा प्राग्भारमारोहति ॥५१॥

निघेहि, दध्या इति पाठ समीचीन ; प्राक् त्वया कैलासाद्रिः
 समुद्धृतः। (कैलासाद्रिमिवे) अधुना रामकृतसेतुमुत्पाटयितु
 येतस्य । हृदानी रामेण सागरे सेतुर्बद्धस्वद्वधार्थम्, अतो दया
 परिणामं पश्येति भावः । मम जनकस्य बालिन यो दोर्दण्ड-
 विभव तस्य स्फुरन् दोष्यमान कोर्त्तिस्तम्भ. तत्सन्मुडो रे
 मत्पितुर्बाहुवार्थप्रकटनस्तम्भ ! (त्वयि जोषिते मम पितुर्बाहु
 वीर्यकोर्त्ति. स्यास्यतीति भावः, अतः कारणात् त्वा हितन्तु
 हितमेव ब्रूम. कथयाम, कमलबन्धो' सूर्यस्य कुलबधूं सीता
 त्यज रामाय प्रत्यपयेत्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५० ॥

मिथेति । मिथ्या अलोक यथा तथा उत्तन्धितः उत्त्या-
 पित तातस्य पितुः, बालिन इत्यर्थः, विक्रमकथाया विस्फारः
 प्रकटन येन स. तत्सन्मुडो रे हृद्या स्वपितृवीर्यश्लाघित्वर्थः)
 निष्कारण नास्ति कारणं हेतु. यत्र तयोक्तम्, अतिमाधारण
 मिति भावः, तस्य चक्षियडिम्भकस्य चक्षियगिणो रामस्य
 चरितं त्वाद्दृश्यं-तव तुस्य सुदृ पशुमिति भावः, चित्तीयते
 अद्भुतायते. विस्माययतीत्यर्थः, यदा यत एव तस्य चक्षिय-
 डिम्भकस्य महेश्वरधनुर्भङ्गादिकं मुहुः पुनः पुन गायसि
 कीर्त्तयसि, प्रायः तत्त्वविचारतः तत्त्वस्य परमार्थस्य विचारतः
 विचारात्, विचारे कृते इति भावः, महिमा प्रभाव' प्राग्भारम्
 उत्कर्षं न आरोहति न प्राप्नोति । (प्रापाततः तस्य रामस्य

तयोक्तिप्रत्युक्ती ।

भग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतं, सन्ताडिता ताडका
सापि स्त्री जरती, खरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।
तालाः सप्त हतास्तृणानि किल ते, वाली हतोऽसौ कपि-
वडो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद्रावणः ॥ ५२ ॥

रावणं निरुत्तरीभवन्तं दृष्ट्वा तदाच्छादनाय प्रहस्तः ।
ब्रह्मब्रह्मयनाय नैष समयस्तूष्णीं बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प वृहस्यते ! जडमते ! नैषा सभा बच्चिणः ।

कमपि कार्यविशेषं दृष्ट्वा लोकाः विस्मयं गच्छन्ति परमस्मिन्
मया निहतं सति स महिमा क्व गण्यते इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

वीणां संवृणु नारद ! सुतिकथावादैरलं तुम्बुरो !

सीताकामनभल्लसन्दितवपुः सुस्थो न लङ्केश्वरः ॥ ५३ ॥

सुस्थो न लङ्केश्वर इति प्रच्छादयितुं स एव कथयति ।

प्रतापं संसीदं, रविरपि दशास्यस्य न विभु-
निर्मज्जत्युन्मज्जत्यपरजलधौ पूर्वजलधौ ।

वारिनिधिः समुद्रः बद्धः । इति अङ्गदीप्तिः । इति श्रुत्वा
रावणः निरुत्तरः प्रतिवादवर्जितः अभवत् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मविति । हे ब्रह्मन् । एष समयः अध्ययनाय वेद-
पाठाय न, वहिः तूष्णीं स्वीयतां, जडमते ! वृहस्पते ! स्वल्पं
शनैरिति यावत्, जल्प आलप, एषा वञ्चिणः इन्द्रस्य सभा न,
तद्वै तव स्वाच्छुन्यमिति भावः । हे नारद ! वीणां संवृणु
संस्तम्भय, हे तुम्बुरो ! सुतिकथावादैः अलं निष्प्रयोजनम् ।
सीतायाः कामनमेव भल्लः अस्त्रविशेषः, तेन सीतागत-
कामेनेति भावः, सन्दितं बद्धम्, आक्रान्तमित्यर्थः, वपुः शरीरं
यस्य तथोक्तः, लङ्केश्वरः न सुस्थः न सुष्टु स्थित इत्यर्थः, सुस्थ-
तायामिव युष्माभिरयमुपासितव्य इति भावः । वीणां संवृणु
इत्यत्र श्लोत्रं संहरति, सुतिकथावादैरित्यत्र सुतिकथान्तापैरिति,
सीताहल्लकभल्लसन्दितवपुरिति तथा सीतारल्लकभल्लभग्नहृदयः
इति च पाठाः । सीतायाः रल्लकः सीमन्तः, “गिरःसिन्दूरमरणिः
स्त्रीणां वै रल्लकः स्मृतः” इति हलायुधः । स एव भल्लः अस्त्र-
विशेषः, तेन भग्नं व्यथितं हृदयं यस्य तथाभूत इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

प्रतापमिति । रविरपि तपनोऽपि दशास्यस्य रावणस्य

हरिः श्रिते सिन्धौ वसति च हिमाद्रौ स्मरहरः

सुरज्येष्ठो धाता न हि सरसिजं मुञ्चतितराम् ॥ ५४ ॥

वीरोऽयं किमु वर्ण्यता दशमुखकिन्नैः शिरोभिः स्वयं

यः पूजास्त्रजमुत्सुको घटयितुं देवस्य खट्वाङ्गिनः ।

सूत्रार्थं हरकण्ठसूत्रभुजगव्याकर्षणायोद्यतः

साटोपं प्रमद्यैः कृतभ्रुकुटिभिः स्थित्वाऽन्तरे वारितः ॥ ५५ ॥

प्रतापं संसोढुं, न विभुः न शक्तः सन् अपरजलधौ पश्चिमसागरे
निमज्जति पुनः पूर्वजलधौ उन्नमज्जति । हरिः तथाभूत इति
भावः, सिन्धौ समुद्रे श्रिते । स्मरहरः शिवश्च हिमाद्रौ वसति,
सुरज्येष्ठः पितामह इत्यर्थः, धाता सरसिजं कमलं, शीतलमिति
भावः, न हि मुञ्चतितरां नैव त्यजतितरा, सततमेव कमलासने
तिष्ठतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वीर इति । अयं वीरो दशमुखः रावणः किमु वर्ण्यताम् ?
वर्णयितुं न शक्यत एवेत्यर्थः, यः स्वयम् आत्मना किन्नैः
शिरोभिः मुण्डैः खट्वाङ्गिनः खट्वाङ्गधरस्य देवस्य शम्भोः पूजा
स्त्रजम् अर्चनमाल्यं घटयितुं रचयितुम् उत्सुकः सन् सूत्रार्थं
गुम्फनसूत्रसंग्रहार्थमित्यर्थः, हरस्य कण्ठसूत्रं कण्ठे गजचर्म-
ग्रन्थनार्थमिति भावः, यो भुजगः सर्पराजः तस्य व्याकर्षणाय
आकृष्य नयनाय उद्यतः किन्तु प्रमद्यैः शिवानुचरेः नन्द्या-
दिभिः साटोपं समन्ममं यथा तथा कृता भ्रुकुटिः यैः तथाभूतैः
सद्भिः अन्तरे अन्तराले, (नितु समर्चं भयादिति भावः,) स्थित्वा
वारितः मा मा नैवं कुर्विति प्रतिषिद्धः । शार्दूलविक्रीडित
वृत्तम् ५५ ॥

घङ्ग । कैलाससानुपरितोलनवर्द्धमान ।

काराग्रहेषु चिरमार्जितमर्जुनेन ।

त्वा बालिबालधिलताङ्घ्रितमौलिदेश

जानामि रावण । जगत्त्रयधूमकेतुम् ॥ ५६ ॥

प्रहस्त सरोषमाह ।

स्याता नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर

स्थेमानी दशकन्धरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुन ।

सद्य पाटितकण्ठकीकसकणाकीर्णा यदसस्थली

स्वेनेभाजिनपल्लवेन मुदित सयोजयहूर्जटि ॥ ५७ ॥

कैलासेति । कैलासस्य सानो पर्वतकदेशस्य न तु सर्व
स्येति भावः परितोलनेन समुद्धरणेन वर्द्धमानं हृद्याप्रलापिन्
हे रावण । अर्जुनेन कार्तवीर्येण काराग्रहेषु चिरम् अर्जितम्
अधिवासितं तथा बालिनः मम तातस्य बालधिलताभिः पुच्छं
वह्नीभिः अङ्घ्रितं मौलिदेशं धम्मिज्ञाशं यस्य तं जगता त्रय
विभुवनं तस्य धूमकेतुं तं रावणं त्वा जानामि । वसन्ततिलक
हृत्तम् ॥ ५६ ॥

स्यातामिति । कपीन्द्रहैहयपती बालिवार्त्तवीर्यो तस्य
दशकन्धरस्य रावणस्य चवगाढं प्रविष्टम् अनुभूतम् इत्यर्थं
अन्तरस्थेमा आन्तरम अतिबलमित्यर्थं “स्थेमातिबलधैर्ययो
इति हेमचन्द्रः याभ्यां तौ स्याता नाम (सम्भावनायां बानो कार्तं
वीर्यं च अस्य बलवीर्यं जानातोति सम्भावयामोत्यर्थं) पुन
किन्तु दशकन्धरस्य—स्कन्धप्रतिष्ठा स्कन्धसुरत्याति महती सर्व
श्रेष्ठेति यावत् । तत्र हेतुमाह सद्य इति । धूर्जटिर्हर मुदित

अङ्ग । रे रे राक्षसराज ! मुञ्च सहसा देवीमिमां मैथिलीं
मिथ्या किं निजपौरुषप्रकटनप्रागल्भ्यमभ्यस्यसे ? ।
एतां पश्यसि किं न किन्नरगणैरुद्धीतदोर्विक्रमां
सेनां वानरभर्तुंरुद्धटभुजस्तन्मैगेभीरां पुरः ? ॥ ५८ ॥

राव । एते ते मम बाहवः सुरपतेर्दोर्दण्डकण्डूहराः
सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्केश्वरो रावणः ।
सेतुं बद्धमहं शृणोमि कपिभिः पश्यामि लङ्कां हृतां
जीवद्भिर्न च दृश्यते किमथवा किं नाम न श्रूयते ? ॥ ५८ ॥

(शिरःकर्त्तनेन पूजितत्वात् प्रीतः सेने स्नेन स्वकीयेन इभाजिन
पल्लवेन गजचर्मखण्डेन सद्यः पाटितानां निहत्तानां कण्ठाना
कीकसक्रणैः अस्थिकणैः, “कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः,
आकीर्णा. व्यासाः यस्य रावणस्य अंसस्थली. स्कन्धदेशान्
संयोजयत् योजयामास । गजचर्मणां स्वतो दाढ्यात् रावणकण्ठ-
देशानां दृढतरीकरणार्थं गजचर्मणा सन्नडा इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं हत्तम् ॥ ५७ ॥

रे रे इति । रे रे राक्षसराज ! सहसा शीघ्रम् इमा देवी
मैथिली सीतां मुञ्च त्यज मिथ्या अलोकं निजपौरुषप्रकटनेन
प्रागल्भ्यम् आत्मगौरवम् अभ्यस्यसे किम् ? पुनः पुनः विष्ट-
णोषोत्वर्थः किम् ? किन्नरगणैः उच्चैः कीर्तितः दोर्विक्रम-
ब्राह्मवीर्यं यस्याः ता वानरभर्तुः सुग्रीवस्य उद्धटेः विकटेः भुजैः
एव स्तम्भै. गभीरा गहना, पालितामिति भावः, एता सेना पुर-
अग्रतः न पश्यसि किम् ? । शार्दूलविक्रीडितं हत्तम् ॥ ५८ ॥

एते इति । सुरपतेः इन्द्रस्य दोर्दण्डकण्डूहराः भुजदण्ड-
कण्डूतिविनोदनाः, दर्पहरा इति भावः, मम एते ते म.

इन्द्रं माल्यकरं सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं
चन्द्रं छत्रधरं समीरवरुणी सग्मार्जयन्ती गृहान् ।

पाकस्योपरि निष्ठितं द्रुतवहं किं महृहे नीचसे ?

रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं किं स्तूपि रे राघवम् ॥ ६० ॥

अङ्ग । रे रे रावण ! दोनहोन ! विमते ! रामोऽपि किं मानुषः ?

किं रम्भाप्यवला ? कृतं किमु युगं ? कामोऽपि धन्वी किमु ?

किं गङ्गा च नदी ? गजः सुरगजोऽप्युच्चै श्रवाः किं हयः ?

त्रैलोक्यप्रकटप्रभावविभवः किं रे । हनूमान् कपिः ? ॥ ६१ ॥

वाहवः भजाः, विंगतिरिति शेषः, अहं स प्रसिद्धः सर्वेषां
जगता पराभवकरः लङ्केश्वरः रावणः । अहं सेतु बहं शृणोमि
लङ्काश्च कपिभि वानरैः हताम् आकीर्णा पश्यामि, जीवद्भिर्जनै
किं न च दृश्यते ? सर्वमेव दृश्यते इत्यर्थः अथवा किं नाम न
श्रूयते ? सर्वमेव श्रूयते इत्यर्थः, दर्शनं श्रवणञ्च जीविधर्मं
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रमिति । मद्गृहे मम गृहे इन्द्रं माल्यकरं माला
करं, सहस्रकिरणं सूर्यं द्वारि प्रतीहारकं दौवारिकं, चन्द्रं
छत्रधरं, समीरवरुणी गृहान् सग्मार्जयन्ती मार्जन्या उन्नेन
च सगोधयन्ती पाकस्य रन्ध्रनध्यापारस्य उपरि विषये इति
यावत्, द्रुतवहम् अग्निं निष्ठितं नियुक्तं न ईक्षमे किम् ? न
पश्यामि किम् ? रक्षसां भक्ष्य मनुष्यमात्रं यपु शरीर यस्य तं
राघवं किं कथं स्तूपि प्रशंसामि ? रे इति नीचमप्योधनम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

रे रे इति । रे रे रावण ! दोनो दुर्बलः हीनः, भाग्य
वर्जित इत्यर्थः, तत्कम्युद्धो हे विमते ! विपरीतबुद्धे ! धामय-

रामोऽपि किं स मनुजः ? पयोधिमध्ये ववन्ध यः सेतुम् ।
तेऽपि च ननु किं कपयो ? येषां लङ्कादहनचरितम् ॥६२॥

उपोद्घातस्मृतहनूमच्चरितो रावणः । (क)

येनादाहि ममाग्रतः पुरमिदं, चाचो बली लीलया
येनामारि च पर्वतस्य कुहरं चाभारि वैरित्रजैः ।

काले विपरीतबुद्धिरिति भावः, रामोऽपि मानुषः किम् ?
रम्भापि तदाख्या सुरसुन्दरी अपि अबला बलहीना सामान्या
नारो किम् ? कृतं सत्यं युगं सामान्यतः समयविशेषः किम् ?
कामोऽपि धन्वी धनुर्धरः साधारण इति भावः, किम् ? गङ्गा
च नदी सामान्या किम् ? सुरगजः गजः किम् ? उच्चैश्चवाः
हयः अश्वः किम् ? रे इति नोचसम्बोधनं त्रैलोक्येषु त्रिभु-
वनेषु प्रकटः प्रसिद्धिं गतः प्रभावविभवः महिमा सन्निधिर्यस्य
तथाभूतः हनूमान् कपिः किम् ? एते रामादयः नैव साधारणा
इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

राम इति । यः पयोधिमध्ये मागरमध्ये सेतुं ववन्ध, स
रामोऽपि मनुजः मनुष्यः किम् ? । येषां लङ्कादहनचरितम्,
अस्ति इति शेषः, तेऽपि च—कपयः—सामान्यवानराः किम् ?
हुबुद्धिस्त्वं यत् राममेनं मनुष्यं हनूमदादौश्च वानरान् गण-
यसीति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ६२ ॥

(क) उपोद्घातेति । उपोद्घातेन प्रसङ्गक्रमेण स्मृतं हनूमत-
चरितं येन तथोक्तः ।

येनेति । हे अङ्गद ! येन मम अग्रतः समक्षम् इदं पुरं
लङ्केत्यर्थः, अदाहि दग्धं, येन बली बलवान् अक्षः मत्कुमारः
लीलया अवहिलया अमारि अघानि च, वैरित्रजैः शत्रुनिवहैः

येनाभाजि महावनं कपिवरेणातारि वारां निधि-
 स्तत्तुल्यो भवतां नृपस्य कटके वीरोऽस्ति किञ्चाद्द ! ? ॥६३॥
 अद्ग । यो युष्माकमदीदहत् पुरमिदं योऽदीदहत् काननं,
 योऽत्तं वीरममीमरद्विरिदरीं योऽभीभरद्वानरैः ।
 सोऽस्माकं कटके कदाचिदपि नो वीरेषु सम्भाव्यते
 दोत्येनायमितस्ततः प्रतिदिनं संप्रेष्यते प्रेष्यवत् ॥६४॥
 यो लङ्कां समदीपयत्तव सुतं रक्षांसि चापीपिपद्
 यः कौशल्यमवीवदजनकजामब्धिं तयातीतरत् ।

त्वत्प्रभृतिभिरिति भावः, पर्वतस्य सुवेनस्य कुहरं गङ्घरम् अमारि
 अपूरीत्यर्थः, येन कपिवरेण महावनम् अशोकवृक्षम् अभाजि
 भग्नं, वारां निधिः समुद्रश्च अतारि अलङ्घि, भवतां नृपस्य राज्ञः
 सुग्रीवस्य कटके सेनानिवेशे तत्तुल्यं तेन सदृशः वीरः अस्ति
 किम् ? चित्तवधारणार्थं नास्त्येवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ६३ ॥

य इति । यः युष्माकम् इदं पुरम् अदीदहत् दाहयामास,
 यः काननम् अशोकवनम् अदीदहत् खण्डयामास, यः वीरम्
 अत्तम् अमीमरत् मारितवान्, यः वानरैः गिरिदरीं सुवेलाद्वि
 गुह्यम् अभीभत् पूरयामास, सः कदाचिदपि अस्माकं कटके
 सैन्ये वीरेषु मध्ये नो सम्भाव्यते न गण्यते, अयं प्रतिदिनं
 दौत्येन दूतकर्मणा हेतुना प्रेष्यवत् भृत्यवत्, माग्गतमिति पाठा-
 स्तरम् ; इतस्ततः संप्रेष्यते प्रेष्यते, राज्ञेति शेषः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

य इति । यः लङ्कां समदीपयत् ददाहेत्यर्थः, तव सुतम्
 अत्तं रक्षांसि च अपीपिपत् निष्पेषितवान्, यः जनकजां मीतां

२२॥

ययोराममनूसुटत् स हनूमानस्मत्प्रवीरोद्यमे
दूराक्रामणदीत्य एव न पुनर्योहुं समादिश्यते ॥ ६५ ॥

रावणः । रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तच्चिन्तया लक्ष्मणः

सुग्रीवोऽद्भुतवाक्यविद्विततया निर्मूलकूलद्रुमः ।

गण्य. कस्य विभीषणः स च रिपोः कारुण्यदैन्यातिथिः

लङ्घातङ्घविटङ्घपावकपटुर्वध्यो ममैकः कपिः ॥ ६६ ॥

कीश्लयं कुशलवात्ताम् अधोवदत् उवाच, स्वार्थे णिजन्तः, तथा
अब्धिं सागरम् अतीतरत् लङ्घितवान्, अत्रापि स्वार्थे णिजन्तः,
यश्च आराम वनम् अमूसुटत् वमञ्ज स हनूमान् अस्माकं
प्रवीराणां प्रकृतवीराणाम् उद्यमे युद्धोद्योगे दूरस्य देशस्य
आक्रामणं यस्मिन् तादृशे दीत्य एव समादिश्यते नियुज्यते न
पुनर्योहुं युद्धार्थं नैव नियुज्यते इत्यर्थं (वीरेषु न गण्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ६५ ॥

राम इति । रामः स्त्रिया भार्याया विरहेण हारितं
नाशितं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः (दुर्बलतया नृतप्राय इति
भावे) लक्ष्मण. तस्य रामस्य चिन्तया तथैव हारितवपुस्त्व-
न्वयः, सुग्रीवः अद्भुतस्य वाक्येन विद्विततया पितृघातकत्वात्
अद्भुतस्य सदेव सुग्रीवे दुर्वाक्यप्रयोग इति भावः, निर्मूलक्यासौ
कूलद्रुमश्चेति तथाक्त, (पितृनिघ्नान् अद्भुतेन वाक्श्लेषविद्.
सन् निरुत्साहः सुग्रीवो हि तस्माद्वाक्यलाभे निराशतया वृद्ध-
तया च पतनोन्मुखतटतरुवत् स्थित इति भावे) । विभीषणः
कस्य गण्य. ? न केनापि गण्यते, स च रिपोः शत्रोः रामस्य
कारुण्यं करुणा तस्य दैन्येन दयाभावेन अतिथिः, जात इति
शेषः । एकः केवलः, "एके मुख्यान्वकेवला." इत्यमरः, लङ्घाया

अद्भुतः । यत् सन्देशहरेण मारुतसुतेनातारि वारां निधिः
 चिप्रं गोप्यदवन्निजालयमिव प्रावेशि लङ्कापुरी ।
 सीतादर्शिं समभ्यभाषि च वनं चाभञ्जि रक्ष,पते ।
 सैन्यं भूर्य्यवधि व्यदाहि च पुरी रामः कथं वर्ण्यते ? ॥६७॥
 दृष्ट. किं रघुनन्दनो न हि पुरा ? किञ्च त्वया न श्रुतो
 शरण्ये किं न विलम्बितोऽसि न पुनर्मार्गिं स्थितोऽसि चणम् ?
 तल्लङ्घेखर । मुखं मानमखिलं श्रुत्वा बधं बालिनः
 सीतामर्पय रक्ष राक्षसकुलं दासत्वमङ्गोकर ॥ ६८ ॥

आतङ्कः भय तस्य विटङ्क. आधारविशेषरूपः तस्य यः पावकः
 अग्निः तत्र तद्दाने इति भावः, पटः लङ्कादाहक इत्यर्थः, कपि
 हनूमान् मम बध्य हन्तव्य (रामादयस्तु स्वयमेव हता, न ममै-
 तेषु यत्नः करणीय केवलं हनूमानिव वधार्ह इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

यदिति । हे रक्ष,पते । राक्षसेखर । यस्य सन्देशहरेण
 वार्त्तावहेन मारुतसुतेन पवननन्दनेन चिप्रं शीघ्रं वारां निधिः
 समुद्र. गोप्यदवत् अतारि उत्तोरणः, निजालयमिव लङ्कापुरी
 प्रावेशि प्रविष्टा, सीता अदर्शिं दृष्टा समभ्यभाषि अभ्याषिता
 च, वनम् अग्नोककाननम् अभञ्जि भग्नश्च, भूरि प्रभूतं सैन्यं
 राक्षसबलम् अवधि निहतं, पुरी लङ्का व्यदाहि विशेषेण दग्धा
 च स रामः कथं केन प्रकारेण वर्ण्यते कोर्ष्यते ? (दूतगति-
 दर्शनेनैव रामप्रभावो वेदितव्य इति भावः) शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ६७ ॥

दृष्ट इति । त्वया पुरा पूर्वं रघुनन्दनः रामः किं न हि
 दृष्टः ? किञ्च न श्रुतः ? तर्हि शरण्ये-पञ्चवत्यां किं कथं न
 विलम्बितः असि ? (सीताहरणकाले इति भावः, मार्गं पथि न

राव । मरुत्वद्भोनिक्षणघटितघोरश्वययुना
 निमर्गीदयेण प्रसभसुरसा व्याप्तगगनः ।
 त्रियं देवद्रोचीं निजभुजवनोद्दामकरिणी-
 मयं कुर्वन् वीर ! अरसि कथमासोद्दग्मुखः ? ॥ ६८ ॥
 येऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धीत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ।

पुनः नैव क्षणं स्थित, असि, तत् तस्मात् हे नङ्गेवर ! अखिलं
 समस्तं, सर्वथेति भावः, मानं मुञ्च त्वज, वानिनः मत्पितुः,
 त्वज्जयिन इति भावः, वधं श्रुत्वा सीताम् अपय, राजसकुलं
 रक्ष, दासत्वं भृत्यत्वम् अङ्गो कुरु खो कुरु च, रामचरणे प्रणि-
 पत इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मरुत्वदिति । हे वीर ! अयं दग्मुखः रावणः मरुतः
 सन्त्यस्येति मरुत्वानिन्द्रः, “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा” इत्यमरः, तस्य
 दम्भोस्त्रिर्वचं तेन क्षणं योगः, आहतिरिति यावत्, तेन घटितः
 जनितः, घोरः, तीव्रः श्वययुः स्फोटता यस्य तेन निमर्गीदयेण
 म्बभावोद्धतेन उरसा वक्षसा व्याप्तम् आक्रान्तं गगनं येन तथा-
 भूतः सन् द्देषानञ्चतीति देवद्रोचो ता देवसम्बन्धिनीमित्यर्थः,
 त्रियं लक्ष्मीं निजभुजा एव वनानि तेषाम् उद्दामकरिणीं मत्त-
 हस्तिनीं कुर्वन्, (यिथा करिणी वनमाश्रयति तद्वत् निजभुज-
 वनान्नितां करिणीं विदधते) कथं कौटुह्यः आसीत्, तत् अरसि
 किम् ? वाक्यार्थः कम्भं । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

ये इति । ये लङ्कापतेः ममेति=शेषः, मौलयः शिरांसि
 मां छिन्धि मां छिन्धि मां छिन्धि इति उक्तिपराः वदन्त
 इत्यर्थः, पुरारिपुरतः पुरारिहरस्य समक्षम् अहंपूर्विकया

ते भूमौ पतितः पुनर्नवभवानालोक्य मूर्ध्निऽपरान्
याचिष्यन्त इमे हि नो वयमिति प्रीत्यादृहासं व्यधुः ॥७०॥

अङ्ग । आस्ता मस्तकहोमविक्रमकथा पौलस्त्य । विस्तारिणी
देहं किञ्च निपातयन्ति दहने वैधव्यभीताः स्त्रियः ? ।
कौलासोदरणेन भारवहनप्रौढिस्त्वयाविष्कृता
तूर्णं वर्णय किञ्च किञ्चिदपर यत् पौरुषस्यास्पदम् ? ॥७१॥

अहमहमिकया प्रहारं निकृन्तनम् अभजन् प्रापुः, ते भूमौ
पतिताः पुन. नवभवान् नूतनोत्पन्नान् अपरान् मूर्ध्नि. शिरसि
आलोक्य इमे मूर्धान. याचिष्यन्ते हि प्रार्थयिष्यन्ते एव, वरं
पुरारिरिति शेष., न वयं याचिष्यामहे इति प्रीत्या याञ्चा
दैन्यमतीव दुःसहं मानिनामिति भावः, अदृहासम् उच्चैर्हास्यं
व्यधुः कृतवन्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७० ॥

आस्तामिति । हे पौलस्त्य ! विस्तारिणी विस्तारवती,
वृहतीत्यर्थः, मस्तजाना शिरसां होमे यो विक्रमः पौरुषं तस्य
कथा आस्ता तिष्ठतु, स्त्रियः नार्थः वैधव्यात् स्वामिवियोग-
जनितक्लेशात् भीताः तत्क्लेशं सोढुमशक्नुवत्य इति भावः,
देहं दहने अग्नौ किं न निपातयन्ति ? अपितु पातयन्त्ये
वेत्यर्थः, त्वन्तु शत्रुपराजयभीत्या तथा कृतवानिति किं
तत्र पौरुषमिति भावः । त्वया कौलासस्य पर्वतस्य उदरणेन
भारवहनस्य प्रौढिः सामर्थ्यम् आविष्कृता प्रकटिता, सिद्ध इतर-
जनस्येव भारवहने सामर्थ्यमस्ति, तत्र पौरुष्य किमिति भावः)
यत् पौरुषस्य पुरुषकारस्य आम्पदं स्थानं, बोध्यं प्रकटनस्यानमिति
यावत्, अपरम् अन्यत् किञ्चित्, अस्ति चेदिति शेषः, तत् वर्णय
प्रकटय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

दोर्दण्डाहितपौत्रभिन्नुरभवत् यस्मिन् पुलस्त्यो मुनिः

तद्बाह्वोर्वनमच्छिनत् परशुना यो राजवीजान्तकः ।

शौर्यं शौर्यरसाम्बुधेर्भृगुपतेर्प्रासाय नासीज्जलं

तत्तेजोवडवानलस्य किमसौ नद्वापतिः पल्लवम् ॥ ७२ ॥

रामकटके त्वं कीदृशः स कपिर्वा क्व इति प्रश्ने ।

दूतोऽहं खलु रामराजभवने, लेखार्थसंवाहकः

यातो ह्यत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः ।

बहो रावणसूनुनेति कपिभिः सन्ताडितस्तर्जितः

सव्रीडः सपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते ॥ ७३ ॥

दोर्दण्डेति । पुलस्त्यो मुनिः यस्मिन् राजनि कार्तवीर्ये
दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन, कार्तवीर्यस्येति भावः, आहितः बडः
पौत्रः विग्रवःसुतो रावणः तस्य भिन्नः प्रार्थी अभवत्, यो
राजवीजान्तकः राजसन्तानयमः, भृगुपतिरित्यर्थः, परशुना
तस्य बाह्वोर्भुजयोर्वनं बाहुसहस्रमित्यर्थः, अच्छिनत् चिच्छेद,
शौर्यरसाम्बुधेः वीर्यरससागरस्य तस्य भृगुपतेः परशुरामस्य
शौर्यं-ज्ञानं तस्य तेजो जन्मिति भावः, तस्य वडवानलस्य
रामस्येति भावः, प्रासाय गण्डूपमात्राय अपि नासीत्, असी
नद्वापतिः, त्वमिति शेषः, रामवडवानलस्य परवलं क्षुद्रं सरः
किम् ? नैवेत्यर्थः, समुद्रशोषकस्य वाडवाग्नेरिव भार्गवजितुः
रामस्य पल्लवमिव त्वमकिञ्चित् वस्त्विति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

दूत इति । अहं राम एव राजा रामराजः तस्य भवने
दूतः खलु दूत एव । पुरा पूर्वम् अत्र नङ्गायाम आगतः निर्दग्धं
लङ्कापुरं येन सः वनमृगो हनुमान् लेखार्थसंवाहकः लेख

राव । ज्ञातं रामस्य वैदग्ध्यं येन दूतः कृतो भवान् ।

त्वयि दूतगुणः की वा तं व्याचक्ष्व वनेचर ! ॥ ७४ ॥

अङ्ग । सन्धौ वा विग्रहे वापि मयि दूते दशानन ! ।

अक्षतो वा क्षतो वापि क्षितिपृष्ठे लुठिष्यसि ॥ ७५ ॥

राव । रे रे क्षुद्रकपे ! सुवेलकटकाक्षौ तापसौ वारय

प्राणैर्वै विनियोजयन्निजतनुं गच्छेति शीघ्रं वद ।

एवार्थः वस्तु, “अर्थाऽभिधेयैवसुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः, तस्य संवाहकः पत्रवाहक इत्यर्थः, रावणसूनुना मेघनादेन बद्धोऽयमिति कपिभिः वानरैः सन्ताडितः तर्जितः तिरस्कृतः अतएव सत्रीङः सलज्जः सपराभवः सावमानः कुत्र यातो हि इति न ज्ञायते, अस्माभिरिति शेषः । (दूतोऽहं खल्वित्यत्र कश्चं वानरेति, यातो ह्यत्र इत्यत्र यातस्तत्रेति, यातः कुत्रेति पाठाः, सत्रीङः सपराभव इत्यत्र सत्रीङार्त्तिपराभव इति च पाठान्तरं सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

ज्ञातमिति । रामस्य वैदग्ध्यं पाण्डित्यम्, अभिन्नत्वमित्यर्थः, ज्ञातं विदितं, येन रामेण भवान् वानर इति भावः, दूतः कृतः, हे वनेचर ! शाखाभृग ! त्वयि दूतगुणः दूतधर्मः क, वा, अस्तीति शेषः, तं व्याचक्ष्व कथय । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७४ ॥

सन्धाविति । हे दशानन ! मयि दूते दौत्यकार्यं कुर्वति सति, त्वं सन्धौ वा विग्रहे युद्धे वापि अक्षतो वा क्षतो वापि क्षितिपृष्ठे भूतले लुठिष्यसि, (सन्धिपक्षे रामचरणे अक्षतशरीरेण तथा-गुह्यपक्षेऽपि क्षतशरीरेण रणभूमौ पतितयमित्युभयथापि तत्र भूतले पतनं नियतमेवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७५ ॥

रे रे इति । रे रे क्षुद्रकपे ! तौ तापसौ रामनक्षत्रौ

उन्निद्रः समदः समुद्रनिकटे वीरोऽस्ति कुम्भ. स्वयं
लङ्कालङ्घतिकः, सुरेन्द्रभवनाकाङ्क्षाकृतौ रावण. ॥७६॥

अयमतिशयदुष्टो हन्यतां हन्यतामि-
त्यभिहितवति कोपाद्रावणे वालिसूनु. ।

धृतभुजमथ रचोहृन्दमुद्ध्य सौधान्
चरणतलनिपातैश्चूर्णयित्वा उत्पपात ॥ ७७ ॥

सुवेलकटकात् सुवेलपर्वतनितम्बात्, यवयं पञ्चमी, सुवेलकटकं
गत्वेत्यर्थः, वारय, मत्कलहादिति शेषः, वै निश्चये प्राणै. निज
तनुं स्वशरोरं विनियोजयन् अविरहयन् गच्छ, स्वमालयमिति
शेषः, इति शीघ्रं वद । समुद्रनिकटे उन्निद्रः जागरितः समदः
मदोद्धत. वीरः कुम्भ. कुम्भकर्णास्थो राक्षस तथा सुरेन्द्रस्य
भवनम् अमरावती तस्य आकाङ्क्षा तत्र या कृतिर्यत्न. तत्र
लङ्काया अलङ्घनी अलङ्कारकरणे शोभासम्पादने यत्कृतं सुखं
तत् विद्यते यस्य स तथाभूत, येन लङ्कायास्तथा श्री सम्पादिता
यथामरावत्यामाकाङ्क्षा विनिवृत्तेति भावः, रावणः स्वयम्
अस्ति विद्यते, कुम्भकर्णरावणयोरेकेनैव तौ निहन्तव्याविति
भाव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

अयमिति । अतिशयदुष्ट. अयं वानरः हन्यता हन्यताम्
इति कोपात् रावणे अभिहितवति उक्तवति सति वालिसूनु
अङ्गदः धृतो भुजौ बाह्व येन तत् धृतहस्तमित्यर्थः, रचोहृन्दं
राक्षसनिचयम् उद्ध्य निरस्य चरणतलनिपातैः चरणतलप्रहारैः
सौधान् हर्म्यान् प्रासादान् चूर्णयित्वा उत्पपात उत्प्लुत्य जगामे-
त्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७७ ॥

अथ रावणमन्त्रिणश्चिन्तयन्ति ।

एकेन प्रवगार्भकेण दलिता लङ्कापुरे सुन्दराः

प्रासादा हि सितातपत्रसदृशा श्रेष्ठाः क्षणादङ्घ्रिणा ।

तन्मन्ये दशकन्धरः शिखरिभिः सार्द्धं समुन्मूलितो

बहोऽयं सह सेतुना जलधिना साकं समुल्लङ्घितः ॥ ७८ ॥

अथाङ्गदो रामसन्निधिं गत्वा कथयति ।

गणयति हितवाक्यं रावणो नैव दर्पात्

तव भुजबलवङ्गी प्राप्तकालः पतङ्गः ।

तमथ मुदितसेनावायुभिः प्रेर्यमाणं

रघुकुलनृपवीर ! क्षुब्धशीर्षं विधेहि ॥ ७९ ॥

“ एकेनेति । ‘ लङ्कापुरे एकेन सहायरहितेन प्रवगार्भकेण वानरशिशुना सुन्दरा. रम्या’ श्रेष्ठाः ‘ उत्कृष्टा. सितातपत्र-सदृशाः श्वेतच्छत्रोपमा, सुधाधवला इति भावः, प्रासादा हि राजभवनानि च, “प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः, क्षणात् क्षण-मात्रात् अङ्घ्रिणा चरणप्रहारेणेत्यर्थः, दलिता. क्षुब्धाः, भग्ना इत्यर्थः, तत् तस्मात् अयं दशकन्धर. रावणः शिखरिभिः पर्वतैः, सेतुबन्धनार्थमानीतैरिति भावः, सार्द्धं सह समुन्मूलितः समुत्पाटितः, सेतुना सह बद्धः तथा जलधिना समुद्रेण साकं सह समुल्लङ्घितः इति मन्ये, (पर्वताना समुन्मूलनं सेतोर्वन्धनं जलधेर्लङ्घनञ्च रावणस्य समुन्मूलनं बन्धनं लङ्घनश्चैवेति भावः) शार्दूलविप्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

गणयतीति । तव भुजयोर्वलमेव वङ्गी. तत्र प्राप्तः कालो यस्य तथाभूतः पतङ्गः कीटः एष रावणः दर्पात् अहङ्कारात् हितवाक्यं न गणयति न शृणोतीत्यर्थः, हे रघुकुलनृपवीर !

एष शीलहनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीर-श्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धृते विक्रमैः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृते
यातोऽङ्कः किल सप्तमोऽप्यतिमहान् दूताङ्गदो नामतः ॥ ८० ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

अथ युद्धोपक्रमः ।

काकुत्स्थः सविशेषमद्गदमुखादाकर्ण्य लङ्कापते-
र्वृत्तं सम्यगलं कुलञ्च विभवं चक्रे विमर्शं मुहुः ।
ज्ञाघ्योऽयं दशकन्धरो मम रिपुर्दृष्ट्वा च मद्दिक्रमं
वैदेही न समर्पिता यदमुना मुक्ता च नाहङ्कृतिः ॥ १ ॥

अधेदानीं मुदिता. हृष्टाः सेना एव वायवः तैः प्रेथ्यमाणं नुद्य-
मानं पतङ्गरूपिणं तं रावणं चक्षुशीर्षं निकृत्तगिरमं विधेहि
कुरु । मानिनी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

एष इति । दूतः अद्गदः यस्मिन् सः ॥ ८० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकस्य सप्तमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥ ७ ॥

काकुत्स्थेति । काकुत्स्थः रामः अद्गदस्य मुखात् लङ्का-
पतेः रावणस्य सविशेषं सविस्तरं वृत्तं चरितं कुलं विभवञ्च
सम्यक् अलमतिशयेन, विस्तरेणेत्यर्थः, आकर्ण्य श्रुत्वा मुहुः
पुनः पुनः विमर्शं विचारं चक्रे कृतवान्, अयं दशकन्धरः रावणः
मम ज्ञाघ्यः प्रशंसनीयः, रिपुः शत्रुः, यत् यस्मात् अमुना
रावणेन मम विक्रमं सितुबन्धनादिकमिति भावः, दृष्ट्वा च

अथ निजप्रतापप्राचण्ड्यचण्डसमरोत्साहपरिपूर्णस्य लङ्कापतेः

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्दा धनु-

ष्टद्वारैः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कौक्षियकान् ।

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके सोल्लासमन्ये पुनः

वेदेहीकुचपत्रवल्लिरचनावैदग्ध्यमर्दा, कराः ॥ २ ॥

ततो लङ्कायां निजराजमन्दिरशिखरमारुह्य रावणः ।

लङ्कायाः कृतवानयं हि विक्रान्तिं दग्धग्रपुच्छं पुरा

सोऽप्येव प्रतिभाति कालसदृशो नूनं नभस्वस्तुतः ।

दृष्ट्वापि वैदेही मोता न समर्पिता, अहङ्कतिरहङ्कारस्य न
मुक्ता न त्यक्तेत्यर्थः, सर्वथा महाप्रभावो मानी चासाविति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । सुवेलस्य अद्रेः कटके नितम्बे, “कटकोऽस्ती
नितस्वोऽद्रेः” इत्यमरः, दाशरथी दशरथसुतौ रामलक्ष्मणौ श्रुत्वा,
स्थिताविति-शेषः, अर्दाः—कराः हस्ताः, दग्धेत्यर्थः, साटोपं
साडम्बरं यथा तथा धनुष्टद्वारैः ककुभः दिशः परिपूरयन्ति
व्याप्नुवन्ति तथा कौ-ष्ठियया क्षिप्यन्ते इति कौक्षियकाः शराः,
यद्वा कुचो निमध्यन्ते इति कौक्षियकाः कुचित्रिणाः तलवाराः
इत्यर्थः तान् प्रोच्छन्ति विमलीकुर्वन्ति, तीक्ष्णीकुर्वन्तीति
यावत् । तथैव-अन्ये अपरे पुनः अर्दाः कराः, दग्धेत्यर्थः, सोल्लासं,
साभिलाषं यथा तथा चित्रफलके वैदेह्याः सीतायाः कुचयो
स्तनयोः पत्रवल्लिना पत्रसतामां रचनायां वैदग्ध्यं नैपुण्यम्
अभ्यस्यन्ति गिचन्ते । सोल्लासमन्ये पुनरित्यत्र लङ्कापतेर्भ्यो
पुनरिति पाठान्तरं सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

लङ्काया इति । अयं हि अयमेव पुरा पूर्वं दग्धम् अपपुच्छं

श्यामः कामसमाकृतिः शरधनुर्धारी स सीताप्रियः

प्रत्येकं रिपुमैक्षतेति निगदन् मञ्चस्थितो रावणः ॥ ३ ॥

अत्र अवसरे अरविन्दविरूपाक्षनामानौ मन्त्रिणी प्रविश्य
जयति जयति देवस्त्रिदशाधिपमौलिमुकुटरत्ननीराजितपादपीठो
रावणः ।

अर । देव ! त्वां प्रति सम्प्रति प्रतिभटस्तोत्रं न कुर्मो वयं

देवाय प्रतिपाद्यते हितमिदं यस्माद्वयं मन्त्रिणः ।

सीतारक्षणलक्ष्मणक्षतधनुर्लेखाऽपि नो लङ्घिता

हेलोत्तङ्घितवारिधिः कपिवलैः सार्धं स रामो महान् ॥४॥

पुच्छार्थं यम्य तथाभूतः सन् लङ्कायाः विकृतिं दुरवस्थामिति
भावः, कृतवान्, नूनं निश्चितं सोऽपि स एव कालसदृशः
अन्तकनिभः नभस्वत्सुतः वायुतनयः हनुमान् एषः प्रतिभाति
राजते । कोऽप्येष प्रतिभाति वालिसदृशो नूनं तदीयः सुत
इति पाठे कोऽपि एष वालिसदृशः अतएव नूनं निश्चितं
तदीयः सुतः वालिपुत्रः अद्भुत इत्यर्थः, प्रतिभातीत्यन्वयेऽ।
श्याम' कामसमाकृतिः कन्दर्पसदृशावयवः शरधनुर्धारी धृत-
धनुःशरः स सीताप्रियः सीतापतिः, रामः अयमिति शेषः,
मञ्चस्थितः खट्वारूढो रावणः इति इत्थं निगदन् कथयन् प्रत्येकं
रिपुं शत्रुम् ऐक्षत दृष्टवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

देवेति । हे देव ! सम्प्रति वयं त्वां प्रति त्वत्समीपे
प्रतिभटानां प्रतिवीराणां स्तोत्रं प्रशंसा न कुर्मः, यस्मात्
वयं मन्त्रिणः मन्त्रकार्ये निशुक्ताः, देवेनेति भावः, तस्मात्
देवाय इदं हितं प्रतिपाद्यते उपदिश्यते, (हिते नियोज्यः खल
भूतिमिच्छुना सहाय्यनाशिन नृपोऽनुजीविनेति भावः) ।

विरू । राजन् । सुखसुखा वाचो मधुराः कस्य न प्रियाः ? ।

ताथ चोदचमाः किन्तु नैता व्यसनसङ्गमे ॥ ५ ॥

प्रिया वा मधुरा वाक् च स्वाम्येष्वेव विराजते ।

श्रीरक्षणे प्रमाणन्तु वाच. सुनयकर्कशाः ॥ ६ ॥

सीताया रक्षणाय लक्ष्मणेन क्षता धनुषः लेखापि नो लक्षिता,
भवतीति शेष, किन्तु स रामः हेलया अवलीलया उल्लङ्घितः
वारिधिः समुद्रः येन तथाभूत, तस्मात् कपिवलीः सार्धं स
रामो महान्, अतिभातीति शेषः । (प्रतिभटस्त्रोत्रं न कुर्मो
वयमित्यत्र प्रतिभटप्रोक्तासनं नो मुदे इति, देवायेत्यत्र देवाय-
मिति, सीतारक्षणलक्ष्मणक्षतेत्यत्र सीतारक्षणदक्षलक्षणेति च
पाठान्तरे प्रतिभटानां विपक्षाणां प्रोक्तासनं प्रकर्षस्थ्यापनं
मुदे आनन्दाय नेत्यर्थः, अन्यत् सुगमम् । शार्दूलविक्रीडितं
हृत्तम् ॥ ४ ॥

राजन्निति । हे राजन् । सुखसुखा सुखस्य सुखाः
सुखोच्चार्या इति भावः । मधुरा मनोहारिण्य' वाच. वाक्यानि
कस्य जनस्य न प्रिया ? सर्वस्यैव प्रीतिकर्त्तव्य इत्यर्थः, ताथ
वाचः चोदम् अल्पं चमन्ते महन्ते इति चोदचमा (स्वल्पसहा
इति यावत्, परिहासप्रयोज्या इति भावे) एताः किन्तु
व्यसनागने विपत्पाते न, उपयोगिन्य इति शेषः । ताथेत्यत्र
तवेति पाठे चोदचमा दुःखसहा, दुःखावहा इत्यर्थः, "चोद
सङ्घटचूर्णयो." इति हेमचन्द्र' । अनुष्टुप हृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रियेति । प्रिया वा मधुरा वा वाक् स्वाम्येषु आधिपत्येपु
नेत्यसम्पत्तिमन्त्रोगेष्विति यावत्, निर्वाधेष्विति भावे, विराजते
शोभते, सुनयेन शोभनया नीत्या कर्कशाः कटवः, अप्रिया

विभवे भोजने दाने तिष्ठन्ति प्रियवादिनः ।
 विपत्तावागतायान्तु दृश्यन्ते खलु सञ्जनाः ॥ ७ ॥
 अग्रे प्रसुतनाशानां मूकता परमो गुणः ।
 तथापि प्रभुभक्तानां मौख्य्यादेवमुच्यते ॥ ८ ॥
 यैरेव सुतिभिः स्वामी प्राप्यते व्यसनावटम् ।
 पद्यान्मूकत्वमापन्नैरुदत्तुं नैव शक्यते ॥ ९ ॥

इति भावः, वाचस्तु वाक्यानि तु श्रीरक्षणे श्रियाः रक्षणे
 प्रमाणं हेतुरित्यर्थः । स्वाम्येष्वेवेत्यत्र हर्म्येष्वेवेति पाठान्तरम् ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

विभवे इति । विभवे अभ्युदये, भोजने दाने च प्रिय-
 वादिनः, बहव इति शेषः, तिष्ठन्ति स्थिति कुर्वन्ति । विपत्तो
 व्यसने आगतायान्तु उपस्थितायान्तु, सञ्जनाः खलु साधव
 एव दृश्यन्ते, न त्वन्ये इति शेषः । सञ्जना इत्यत्र साधव इति
 पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

अग्रे इति । प्रसुतः प्रवृत्तः, उपस्थित इति यावत्, नाशो
 येषां तथाभूतानां विपद्दानामित्यर्थः, अग्रे समक्षं मूकता
 वर्णानुच्चारको मूकः तस्य भावः तूष्णीभाव इत्यर्थः, परमो
 महान् गुणः धर्मः, सैत्र कथायां तस्याप्रियत्वे तेन सह अकार-
 रणवैरं स्यादिति भावः ।) तथापि इत्यं गतेऽपि प्रभुभक्तानां
 स्वामिभक्तनराणां मौख्य्यात् वाचालत्वात् एवम् उच्यते इत्यं
 कथ्यते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

यैरेवेति । यैरेव-जनैः स्वामी प्रभुः सुतिभिः प्रशंसावादैः,
 प्रियोक्तिभिरित्यर्थः, व्यसनावटं विपद्दग्धं, व्यसनावटमित्यत्र
 व्यसनावटवीति पाठान्तरम् ; प्राप्यते, नीयते, तैरेव मूकत्व-

नद्यश्च खलमैत्रो च लक्ष्मीश्च नयविद्वियाम् ।

सुकुमाराश्च वनिता राजन्नचिरयौवना ॥ १० ॥

तेन च । यावद्दाशरथेर्न पश्यसि सुखं यावन्न पाथोनिधि

शुष्क, यावदिमा न पाकवशगा लङ्का निरस्तालका

यावन्नैव निजानुजस्य चरितं यात कुलाद्धारता

तावद्दावण । लोकनाथदयिता सीता स्वयं दीयताम् ॥११॥

मापन्नै नूष्णी स्थितौ पश्चात् उदङ्गं विपदस्त्रातुमित्यर्थं नैव
शक्यते स्वाप्नोति शेषः । शक्यते कथमिति पाठे कथं केन
प्रकारेण शक्यते ? नैव शक्यते इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

नद्य इति । हे राजन् । नद्य सरितश्च खलमैत्रो च
दुर्जनमित्रता च नयविद्विषा नीतिविरोधिनां लक्ष्मीश्च सुकुमारा
सुकीमला वनिताश्च अचिरयौवना न चिर यौवनमुख
लभन्ते इत्यर्थः, (न दीर्घकालं तिष्ठन्तीति भावः । अत्र प्रसू-
ताया नयविमुखलक्ष्म्या अप्रसूतानाञ्च नद्यादीनामैकधर्म्यं
सम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः, 'पदार्थानां प्रसूतानामन्येषां वा
यदा भवेत् । एकधर्माभिस्सम्बन्धं स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥' इति
लक्षणात् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

यावदिति । यावत् दाशरथे रामस्य रणप्रवृत्तस्थेति भावः,
सुखं न, यावत् पाथोनिधि सागर शुष्क, द्वागिरथे शराग्निनेति
भावः न शुष्कमित्यत्र बहमिति पाठान्तरे) यावत् इमां निर-
स्तालकाम् अलका कुबेरनगरो मा निरस्ता न्यकृता यथा
तादृशीम् अलकाधिकसमृद्धिमित्यर्थः लङ्का पाको दगा
परिणाम, दुरवस्थेति भावः, तस्य वशगा वशवर्तिनीं न
पाकवशमिति पाठे अग्निदग्धामित्यर्थः, यावत् निजानुजस्य

रावणो धैर्यमवलम्ब्य ।

मतिर्विपश्चिता मन्वा रतिर्भन्वो विलासिनाम् ।

पराक्रमैकसाराणामस्माकमसिवह्वरी ॥ १२ ॥

नीतिशास्त्रमिदं श्रुत्वा कुम्भकर्णं क्वचिद् वली ।

हन्ति चेन्मारुतिं युद्धे प्रथमं प्रेष्यतामयम् ॥ १३ ॥

स्वभ्रातृ विभीषणस्य चरितं विक्रममिति भावः, निजानुज-
सुचरितमिति पाठान्तरं सुगमम्, कुलाद्धारता कुलमालिन्य-
करता यातं गतं न पश्यसि, रावणनिधनेन विभीषणस्य कुला-
द्धारत्वमिति भावेऽ। हे रावण! तावत् लोकनाथस्य जगत्-
प्रभो रामस्य दयिता प्रिया सीता स्वयं दीयताम् । लोकनाथ
दयिता सीता स्वयं दीयतामित्यत्र लोकपाल । तरसा सीता
प्रयच्छानघामिति पाठे हे लोकपाल । तरसा शीघ्रम् अनघाम्
अपापा सीता प्रयच्छेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

मतिरिति । मतिः बुद्धिः विपश्चिता विदुषा मन्त्र इष्ट-
साधनहेतुरिति भावः, रतिः सुरतं विलासिना कामिना मन्त्रः,
पराक्रम एकः मुख्यः सारो धनं येषां तथाभूतानामस्माकम्
असिवह्वरी तलवारमञ्जरी मन्त्र इष्टसाधनहेतुः । वीरा परा-
क्रमैव सुखसाधनं मन्यन्ते इति भावः । अस्माकमित्यत्र मानिना-
मिति पाठः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

नीतिशास्त्रमिति । इदं नीतिशास्त्रं मद्भक्तमिति भावः
श्रुत्वा वली बन्वान् कुम्भकर्णं क्वचित् युद्धे मारुतिं हनुमन्त-
हन्ति चेत् नागयति यदि, तदैव मम जय इति भावः, तस्मात्
अयं कुम्भकर्णः प्रथमं प्रेष्यतां नियुज्यताम् । मारुतिमित्यत्र नामतः

राज्ञोऽभिप्रायं ज्ञात्वाऽरविन्दविरूपाक्षौ ।

नीतिशास्त्रविदो नीतिं पठन्ति नृपतेः पुरः ।

केवलं, युवराजादिपुरतो न कदाचन ॥ १४ ॥

भवांसु शुद्धाधिकारो न दुरधिकारो तदात्मनि वैरूप्य-
शुद्धाद्दुरणालमिति । (क) उक्तञ्च ।

न सर्पस्य मुखे रक्तं न दटस्य कलेवरे ।

न प्रजासु न भूपाले धनं दुरधिकारिणि ॥ १५ ॥

इति पाठे नामतः सम्भावनायां हन्ति, शत्रूनि निति शेषः । अनु-
ष्टुप् छत्तम् ॥ २३ ॥

नोतीति । नीतिशास्त्रविदः नीतिशास्त्रज्ञाः केवलं नृपतेः
पुरः अगतः नीतिं कार्याकार्ययोर्गतिं, धर्ममिति पाठान्तरं,
पठन्ति कीर्तयन्ति, कदाचन युवराजादोनाम् अकृतमतीना-
मिति भावः, पुरतः अगतः न, ति हि अपरिणतबुद्धित्वात् नीति-
शास्त्रार्थं नावधारयन्तीति भावः । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ १४ ॥

(क) शुद्धाधिकारो शुद्धः विशुद्धमतिरित्यर्थः, अधिकारो
नीतिशास्त्रज्ञानधर्मः । दुरधिकारो अनधिकारो, नीति-
शास्त्रार्थपर्यालोचने इति भावः । तत् तस्मात् आत्मनि स्वजिन्
वैरूप्यशुद्धा विरुद्धभावाशुद्धा, अनोतिञ्च इति अस्माकमाशया-
वबोध इति भावः, तस्या अद्दुरिण प्ररोहेण अलं तथा शुद्धा-
लेगोऽपि न कार्य इत्यर्थः ।

नीति । रक्तं सर्पस्य मुखे न, दटस्य दशनेनाहतस्येत्यर्थः,
कलेवरे शरीरे च न, तिष्ठताति शेषः, टंशनकाले सर्पः दटस्य
अनस्य रक्तं नाकर्षति अथच तत् कलेवरं रक्तगूढं स्यात्
तत् केवलं विषेण ललीक्रियते इति भावः, तथा धनं प्रजासु

रावणः । एतौ क्लृप्त्या मामेव दुरधिकारिणं व्याहरतः,
तदरिभयमपि भविष्यतीति लक्ष्यते । (ख) तथोक्तञ्च ।

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा-

स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारमाराः ।

विडालहृन्दार्पितदुग्धपूराः

स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ १६ ॥

न, दुरधिकारिणि अयोग्ये इत्यर्थः, भूगले राजनि, च न,
(तिष्ठतीति शेषः, प्रजानां राज्ञश्च मष्टडिहेतुः केवलं नीतिशास्त्रं,
तद्वैमुख्ये सर्वं नश्यतीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ख) क्लृप्त्या व्याजोक्त्या । अरिभयं शत्रुभयम् । लक्ष्यते
अनुमीयते, आभ्यामिति शेषः ।

नियुक्तेति । ये क्षितीन्द्राः राजानः नियुक्तानाम् अमात्या-
दीनां हस्तेषु अर्पितः निहितः राज्यभारः यैः तथोक्ताः स्वयं
सौधेषु प्रासादेषु विहारः क्रीडनमेव मारः सुखमाधनश्यापारः
येषां तथाभूताः, ते मूढधियः अकृतप्रज्ञाः विडालहृन्देभ्यः विडाल-
हृन्देषु वा अर्पितः दुग्धपूरः क्षीरममूहः यैः तथाविधाः मन्तः
स्वपन्ति निद्रान्ति । (यथा गृहस्थेन दुग्धोपिता विडालाः
बुभुक्षाविरहात् गृहस्थितमूपकाटिविनाशाय न यतन्ते
तथा राज्ञा राजकार्यविमुखेन अर्पितभारा अमात्याः यथेष्ट-
भोग्यवस्तुभिः स्वोदरं पूरयित्वा वाह्यशत्रुनिरारणे स्वविनाशं
गृह्यमानास्तत्र उदासते, तेन च शत्रवो रन्ध्रान्वेषिणस्तं
राजानं समुन्मूलयन्ति गृहस्थवस्तुजातं मूपका इवेति भावः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजानः कदाचिद्वैरूप्येणापि निगूढा भवन्ति । तत्रो-
दाहरणं हरिणाङ्कशेखरः । (ग)

जीर्णेऽप्युत्कटकालकूटगरले, पुष्टे तथा मन्मथे,

नीते भासुरभालनेत्रतनुतां कल्पान्तदावानले ।

यः शक्त्या समलङ्कृतोऽपि शशिनं शैलात्मजां स्वर्धनीं

धत्ते कौतुकराजनोतिनिपुणः पायात् स वः शङ्करः ॥ १७ ॥

शिवस्य नीतिवैपरीत्यमालोक्य यथा भृङ्गी, तथा ममापि
अरविन्दविरुपाक्षीः तद्यथा ।

(ग) वैरूप्येण विरुद्धभावेन । निगूढाः गूढाशया इत्यर्थः ।
हरिणाङ्कशेखरः शिवः ।

जीर्णे इति । उत्कटं दारुणं कालकूटमेव गरलं विषं
तस्मिन्, (उत्कटकालकूटकवले इति पाठे उत्कटस्य कालकूटस्य
कवलेः यासः तस्मिन्नित्यर्थः) जीर्णं, मन्मथे कामे पुष्टे दग्धे,
तथा कल्पान्तदावानले प्रलयदाववह्नी भासुरस्य उज्ज्वलस्य
भालनेत्रस्य ललाटनयनस्य तनुताम्—अवयवत्वं नीते प्रापिते-
ऽपि यः शक्त्या ऐश्वर्यां भायया समलङ्कृतोऽपि निष्प्रयोजनो-
ऽपीति भावः, शशिनं—चन्द्रं—कालकूटतापहरमिति भावः,
शैलात्मजां—गौरीं,—कामनाशिनीमिति भावः, स्वर्धनीं गङ्गां,
भान्नाग्निमन्तापहारिणीमिति भावः, धत्ते स कौतुकराज
नीतिनिपुणः कुतूहलमेव राजनीतिः राजशासनयः तत्र
निपुणः पटुः, राजनीतिः सन्धिविश्रद्धादिरूपकार्याणां यथा-
यथश्चवहाररूपा मानवानामुपयोगिनी न त्वीश्वराणां तेषाम्नु
तत्पालनं कौतुकार्यमिति भावः, शङ्करः शिवः वः युष्मान्
पायात् रघुतु । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ १७ ॥

दिग्वासो यदि तत् किमस्य धनुषा ? शस्त्रञ्च किं भक्षना ?
भस्मायास्य किमङ्गना ? यदि च सा कामं ततो हेष्टि किम् ? ।
इत्यन्योन्यविरुद्धकर्मणि रतं पश्यन्निजस्वामिनं
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्वपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥ १८ ॥

ततः प्रविशति मन्दोदरी ।

मन्दोदरी रावणेन सह निभृतं मन्त्रयितुम् इच्छति, अतो
मन्त्रिणा निष्क्रान्ती ।

मन्दोदरी । स्वगतम् ।

दिग्वास इति । दिग्वेव वामः वस्त्रं, नग्नत्वमिति भावः,
यदि, तत् तदा अस्य शङ्करस्य धनुषा किम् ? प्रयोजनविरुद्ध
इति भावः । शस्त्रञ्च शस्त्रधारणञ्च यदि, तदा भक्षना
विभूतिविलेपनेन किम् ? अथ यदि भक्ष, तदा अस्य
अङ्गना कामिनौ किम् ? कामिन्या किं प्रयोजनमित्यर्थः,
यदि च सा अङ्गना, अस्तीति शेषः- ततस्तदा कामं मदनं किं
कथं हेष्टि हिनस्ति ? इतीत्यम् अन्योन्यविरुद्ध परस्परविरोधि
यत् कर्म दिग्वासनत्वधनुर्धरत्वादि तस्मिन् रतं निजस्वामिनं
पश्यन् भृङ्गी शिवानुचरविशेषः, वपुः शरीरं सान्द्राभिः घनाभिः
शिराभिः अवनदं जटिलं परुषं कठिनं, सांभ्रराहित्यादिति
भावः, अस्थिशेषं कङ्कालावशिष्टं धत्ते धारयति, किमपि नाव-
धारयतीति भावः । (यथा शिवविषयकचित्सया भृङ्गीकाश्रयं
तथा ममापि भावमनाकलय्य एतयोरीदृशनीतेरुद्भावनमिति
तात्पर्यम् । अत्र विरूपमद्दटनात् विषमालङ्कारः, "विरूपयो.
मद्दटना या च तद् विषमं मतम्" इति लक्षणात् । शार्दूल
विक्रीडितं हनम् ॥ १८ ॥

कैलासशैलोद्धरणप्रवीणो
 वीरः कुबेरानुज एक एषः ।
 तथापि रामो जितवालिवीर्यैः
 शङ्कास्पदं सम्प्रति राक्षसानाम् ॥ ८ ॥
 विभीषणो वैरिबलं प्रविष्टो,
 निद्रावशः सीदति कुम्भकर्णः ।
 राजाऽभिमानो पतितः कलङ्के-
 लङ्के ! निमग्नाऽसि गभीरपङ्के ॥ २० ॥

कैलासेति । एषः कुबेरस्य दिक्पालविशेषस्य अनुजः
 कनीयान् कैलासस्य शैलस्य पर्वतस्य उद्धरणे उन्मूलने प्रवीण-
 पटुः कृतकैलासोद्धरण इति भावः, अतएव एकः मुख्यः अद्वितीय
 इत्यर्थः, “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः, वीरः, -तथापि
 अस्य अद्वितीयवीरत्वेऽपि सम्प्रति जितं वालिनो वीर्यं येन
 तथाभूतः रामः राक्षसानां शङ्कास्पदं भयस्थानम् (अत्र शङ्काया
 हेतुं विनापि तदुत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः, “विभावना विना
 हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते” इति लक्षणात् । शङ्काया अभावस्य
 हेतौ सत्यपि तदभावरूपफलाभावात् विशेषोक्तिश्च, “सति हेतौ
 फलाभावो विशेषोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणात् तदनयोः सन्देह-
 सङ्करः । उपजाति वृत्तम् ॥ १८ ॥

विभीषण इति । विभीषणः वैरिणः शत्रोः रामस्य बलं
 प्रविष्टः राममाश्रित इत्यर्थः । कुम्भकर्णः निद्रावशः निद्राया
 अधीनः सन् सीदति अवमादं गच्छति, अकर्णस्यः भवतीति
 भावः । राजा अभिमानो मानोवतः, नैव रामं शरणं यास्य-
 तीति भावः, कलङ्के विपदि पतितः, अतः हे लङ्के ! त्वं गभीर-

रामोऽयं रविदंशजो दशरथस्यैवापलचूडामणैः

पुत्रः सर्वमहीश्वरो नरगणैः मंपूजितो रचणात् ।

सीताहारिकृतान्तको निजभुजप्रौढप्रतापानलः

त्रैलोक्यस्य हितार्थसाधनविधौ जानामि नैवं कथम् ? ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा राघवमेव राक्षसवनस्रच्छन्ददावानलं

जानक्यां निजवल्लभस्य परमं प्रेमाणमालोक्य च ।

काङ्क्षन्ती सुहृदात्मपक्षविजयं भङ्गञ्च सुग्धा सुहुः

धावन्ती सुहृन्तरालपतिता मन्दोदरी सुन्दरी ॥ २२ ॥

पद्वै मान्त्रे कर्तमे, यत् डत्यात् न शक्ते इति भावः, 'निमग्नामि पतितासि । उपजाति वृत्तम् ॥ २० ॥

राम इति । अयं रामः रवेः सूर्यस्य वंशजः कुलजः दशरथ एव स्यात्पालानां नृपाणां चूडामणिः सम्राट् तस्य पुत्रः, सर्वस्या मह्याः पृथिव्या ईश्वर प्रभुः, नरगणैः जानववृन्दैः रचणात् - सुहु पालनात् मंपूजित. प्रशंसित इत्यर्थः, सीताहारिणः रावणस्य कृतान्त एव कृतान्तकः शमन इत्यर्थः, त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य हितार्थानां साधनविधौ सम्पादनव्यापारे निजभुजाभ्यां स्वबाहुभ्यां प्रौढः प्रकर्षेण धृतः प्रतापानलः येन तयोक्तः, अतः एवम् इत्यभूत्, एनमिति पाठान्तरं, कथं न जानामि ? । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

दृष्टेति । सुन्दरी मन्दोदरी राघवं रामं राक्षसवनेषु स्रच्छन्दः स्वेच्छाचारी, स्वेच्छाप्रदत्त इत्यर्थः, दावानलः तं दृष्ट्वा निजवल्लभस्य रावणस्य जानक्यां परमम् उत्कटं, दुर्निवारमिति भावः, प्रेमाणम् अनुरागम् आलोक्य च सुहुः पुनः पुनः आत्मपक्षाणां राक्षसानां विजयं तथा भङ्गं पराजयञ्च, विपचादिति

वन्दारुहन्दारकवन्दवन्दिमन्दारमालामकरन्दलेखैः ।

मन्दोदरीयं चरणारविन्दरेणूत्करान् कर्करतामनेपीत् ॥२३॥

प्रकाशम् । त्वं बाह्वृत्तचन्द्रशिखरगिरिभिर्वाता जगद्भक्तः

पुत्रः शत्रुजयी रिपुश्च स महाव्रूनं बली वालिजित् ।

तद्राजन् ! अबला बलादपहता देयाऽस्य सा जानकी

सहायां रहसीत्युवाच वचनं मन्दोदरी मन्दिरे ॥२४॥

शेषः. सीतायां रावणस्य अनुरागं दृष्ट्वा रावणपत्नीयाणां राक्षसानां
पराभवे मन्दोदर्या अभिलापः इति भावः) काहन्ती अभिलपन्ती
मुग्धा मोहवशं गता मुहुर्मुहं धावन्ती अन्तराले रावणचरणान्तिके
इति भावः, पतिता अपतत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् : २२॥

वन्दार्विति । इयं पतिता मन्दोदरी चरणारविन्दरेणूनाम्
उत्करान् समूहान् भर्तुः पादपद्मजांसि वन्दारवः स्तुतिपाठगीना
ये वन्दारकाः देवाः तेषां वन्दस्य या वन्द्यः इठहता नार्थ्यः
तासां या मन्दारमालाः देवतरुपुष्पमालाः, (ताभ्यः ममाह्वय स्वयं
ममूक्ये धृता इति भावेः, तासां मकरन्दानां मधूनां लेखैः
विन्दुभिः, भुवि पतितैः इति भावः, कर्करताम् अनेपीत् प्रापया
मास, चरणरेणुषु ममूक्यस्थितपुष्पमालामकरन्दपातेन तेषां
शुष्कतायां कर्करत्वं भवतीति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २३ ॥

त्वमिति । हे राजन् ! त्वं बाहुभिः भुजैः उद्धृत उत्तोलितः
चन्द्रशिखरस्य गिरिः कैलासो येन तथोक्तः, भ्राता, त्वेति शेषः,
कुम्भकर्ष इत्यर्थः, जगद्भक्तः जगद्भक्त्युत्तम इत्यर्थः, पुत्रः
मैघनादः शत्रुजयी रिपुञ्जयः, शत्रुजयीति वा पाठः । म
रिपुः शत्रुश्च व्रूनं निरयितं बली बलवान् यतः वालिजित्
वालिभं जितवानित्यर्थः । तत् सस्मात् बलात् अपहता

एकः सुग्रीवभृत्यः कपिरिदमखिलं पत्तनञ्चैव दग्धा
यातस्तूर्णं तदानीं दशमुख ! भवतां किं कृतं वीरवर्गैः ? ।

संप्राप्तो राघवोऽसौ सकलकपिवलैः सार्द्धमुल्लङ्घ्य चाधिं
सीतां तां मुञ्च मुञ्चेत्यनिगमकथयत् प्रेयसी रावणस्य ॥ २५ ॥

रावणो निजभुनाङ्गस्वरं नाटयन् ।

किन्ते भीरु ! भिया निशाचरपतेर्नासौ रिपुर्मे महान्
यस्याग्रे समरोद्यतस्य न सुरास्तुष्ठन्ति शक्रादयः ।

अत्रला सा जानकी अस्य शत्रो. रामस्य देया दातव्या. मन्दोदरी
लङ्कायां मन्दिरे गृहाभ्यन्तरे रहसि निर्जने इति वचनम्
उवाच । गार्दनविक्रीडितं हृत्तम् ॥ २४ ॥

एक इति । रावणस्य प्रेयसी मन्दोदरी इति अनिगं पुनः
पुनः अकथयत् अत्रवीत्, हे दशमुख ! एवः एक एव
सुग्रीवस्य भृत्यः किङ्करः कपिर्हनुमान् इदम् अखिलं समग्रं
पत्तनं नगरं चैव दग्धा तूर्णं शीघ्रं यातः प्रतिनिवृत्तः, तदानीं
तस्मिन् काले भवता वीरवर्गैः नगरवामिभिः किं कृतम् ?
न किमपि कर्तुं शक्तमिति यावत् । असौ राघवः रामः
सकलकपिवलैः सार्द्धम् अधिं सागरम् उल्लङ्घ्य च सम्प्राप्तः
समायातः, अतः तां सीतां मुञ्च मुञ्च न्यज न्यज । वीरवर्गैरित्यत्र
पौरवर्गैरिति पाठान्तरम् । सम्प्राप्तो राघवोऽसावित्यत्र प्राप्तोऽसौ
पत्तनान्तमिति, सकलकपिवलैर्वाधिमुल्लङ्घ्य योहुमिति च
पाठान्तरम् । स्रग्धरा हृत्तम् ॥ २५ ॥

क्रिमिति । हे भीरु ! भयशीले ! ते तव भिया भवेन
किम् ? असौ रिपुः शत्रुः रामः निशाचरपतेः मे मम, अग्रे इति
शेषः, महान् न प्रबलो न, समरोद्यतस्य संग्रामप्रवृत्तस्य

महोर्दण्डकमण्डलोद्यतधनुःक्षिप्ताः क्षणान्मार्गणाः ।

प्राणानस्य तपस्विनः सति रणे नेष्यन्ति पश्याधुना ॥ २६ ॥

ततः स्वमन्दिरं प्रविश्य रावणः । भो भो मायाविनो
राक्षसाः । अद्य खलु प्रपञ्चरचनाभिः जानकीमृदुसुरभिसुवर्ण-
पीतपीनोन्नत कुचकलस-शोभितोरःस्यल-खेलन्ननाः तन्मधुराधर
पल्लवं पश्यामीति सञ्जीभवध्वम् । (घ)

अनुचराः । यदादिशति महाराज इति मायां नाटयन्ति ।

अथ दशवदनोऽयं रामसौमित्रिमाया-
विरचितशिरसी ते तत्कृपाणावदोर्णे ।

यस्य ममाग्रे शक्रादयः इन्द्रप्रभृतयः सुराः न तिष्ठन्ति न स्यातुं
शक्नुवन्ति, रणे सति प्रवर्त्तमाने मम दीर्दण्डकमण्डलेन भुज
दण्डमण्डलेन उद्यतम् उद्धृतं यत् धनुः, उद्धृतं वा पाठः ।
तन्मात् क्षिप्ताः प्रेषिताः मार्गणाः शराः अस्य तपस्विनः रामस्य
प्राणान् क्षणात् नेष्यन्ति हरिष्यन्ति अधुना साम्प्रतं पश्य अव
लोकय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(घ) प्रपञ्चेति । प्रपञ्चरचनाभिः विशेषकल्पनाभिरित्यर्थः,
सञ्जीभवध्वमिति - क्रिययान्वेति । जानकीति । जानकाः
मीताया मृदू कौमन्ती सुरभी सरभवन्ती सुवर्णपीती ह्रीम
पीतवर्णी पीनोन्नती यो कुचकलमो स्तनकुम्भो ताभ्यां शोभितं
यत् उरःस्यलं वक्षःस्यलं तस्मिन् खेलत् मनो यस्य तथाभूत
मन तस्या मधुराधर एव पल्लवः तम् । (अहमिदानीं माया
प्रपञ्च रचनाभिर्जानकी-मृदुसुरभि-सुवर्णस्कीतदोर्मन् लालित्य-
विराजमान पीनोन्नतकुचकलसोपशोभितोरःस्यले खेलमान
स्तन्मधुराधरं पाश्यामीति पाठान्तरम्) ।

गलदविरलरक्ते प्रेतपर्यस्तनेत्रे
 जनकदुहितुरग्रे स्थापयामास पापः ॥ २७ ॥
 तद् दृष्ट्वा जानकी सवाप्या भवति ।
 अहह ! जनकपुत्री फुल्लराजीवनेत्रा
 नयनसलिलधारावर्षनिभिन्नहारा ।
 रमणमरणभीता मृत्युना किं न नीता
 हृदयदहनजालं सन्दहेदा विशालम् ? ॥ २८ ॥

अथेति । अथानन्तरम् अयं पापः दुराचारः दशवदनः
 रावणः ते रामसौमित्रयोः रामलक्षणयोः सम्बन्धिनी मायया
 विरचिते शिरसो तस्य रावणस्य कृपाणिन अग्निना अवदीर्णे
 निकृत्ते गलत्-अविरलम् अजस्रं रक्तं याभ्यां तथाभूते प्रेतवत्
 मृतवत् पर्यस्ते विकृतिं गते इति भावः, नेत्रे ययोः तथाविधे
 जनकदुहितुः सीतायाः अग्रे समक्षं स्थापयामास । (दशवदनो-
 ऽयमित्यत्र रजनिचरेश इति, ते तत्कृपाणावदीर्णे इत्यत्र तद्रूप-
 लावख्यपूर्णे इति च पाठान्तरं सुगमम् । मालिनी वृत्तम् ॥ २७ ॥

अहहेति । अहह ! खेदे, फुल्लराजीवनेत्रा विकसितपद्मज-
 नयना नयनसलिलधाराणां वर्षैः निभिन्नः अविशिष इत्यर्थः,
 हारो यस्याः तथाभूता रमणस्य मरणाद् भीता जनकपुत्री
 सीता विशालम् अतिप्रबलं हृदयदहनजालं हृदयाग्निनिचयः
 सन्दहेत् भस्मीकुर्यात् वा यदीत्यर्थः, इति भयेनेति भावः,
 मृत्युना यनेन न नीता किम् ? (तया प्रन्वलितहृदयानना
 जानकी जाता यया यमोऽपि तद्दहनमाशहमानस्तां न नयति
 स्तेति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ २८ ॥

रामशिर, समधिकृत्य हा जगदीश । हा जगदेकवीर ।
तत् कि मरसि ? ।

अधरमधु मदीय कामकेलीपु पीत्वा
ऽमृतमिति यदवादास्त्वारवानीरकुञ्जे ।
किममृतपरिपूर्णः शीर्णमप्येकमर्क-
क्तम इव न हि शत्रुं नाथ ! मयासि घोरम् ? ॥ २८ ॥
स्फुरति मधुरवाणो किं न वक्तारविन्दे
नयनकमलयोस्ते नो मदङ्गे विलासः ।
अमरपुरवधूना वल्लभोऽद्यासि भूप ।
व्रजति परमहंसं मियमान्निङ्गनेस्ते ॥ ३० ॥

अधरेति । हे नाथ । तीरवानीरकुञ्जे नदीतटवर्तिनि
वेतसन्मतापिहितप्रदेशे कामकेलीपु सुरतविहारिपु मदीयम्
अधरमधु पीत्वा अमृतं, पीतमिति शेषः, इति अवादीः उक्त-
वानसि यत्...ततः अमृतपरिपूर्णं अमृतपानेन परितृप्तम्
अमरभावं प्राप्त इति भावः, शीर्णमपि अङ्गच्छेदेन शीणमपि
एकम् एकमात्रम्, अमहायमित्यर्थः, तमः राहुः, "तमसु राहु-
स्वर्भानु," इत्यमरः, अर्कमिव सूर्यमिव घोरं शत्रुं रावणं किं
कथं न हि नैव मयासि ? (नैव-असि ? न विनाशयसीति
यावत् । मानिनो वृत्तम् ॥ २८ ॥

स्फुरतीति । ते तव वक्तारविन्दे मुखपङ्क्ति मधुरवाणो न,
नयनकमलयोः नैवोत्पलयो, मदङ्गे समाद्रोपरि विलास
ध्यापारः नो स्फुरति न प्रमरति, हे भूप । अथ अमरपुर-
वधूनां सुरसुन्दरीणां वल्लभ अस्मि, मा इयं तव प्रिया ते तव
आनिङ्गनेः त्वामानिङ्गेत्यर्थः, परमहंसं परात्मानं, त्वामिति

इति रामगिरः समालिङ्ग्य प्राणप्रयाणं नाटयति । आकाशे ।

न खलु न खलु सीते । रामभूपालमौलिः

समरगिरसि वध्यो न प्रियस्ते कदाचित् ।

सृश कथमपि मातः ! मा निशाचारिणं त्वं

शिव । शिव । शिवभक्तव्येष मायावतारः ॥ ३१ ॥

सीता समाश्रमिति । दशाननश्च अपसर्पति ।

सीता । अयि मरमे ! अद्भुतमेतत् । (क)

मरमा । आकर्णयाकर्णविशालनेत्रे !

रामागमाटात्तनिशाचराणाम् ।

शेष', व्रजति गच्छति (भूपेत्यत्र नूनमिति, व्रजति परमहंसं
सैयमालिङ्गनेस्ते इत्यत्र व्रजतु परमहंसो रं त्वदालिङ्गनेनेति,
स्फुरतीत्यत्राहहेति च पाठे नूनं निश्चितं, त्वदालिङ्गनेन
त्वामालिङ्ग्य मे मम परमहंस. जीवात्मा व्रजतु गच्छतु
इत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३० ॥

न खल्विति । हे सीते ! न खलु न खलु नैव, नैव, प्राण-
त्यागः कर्त्तव्य इति शेष', ते तव प्रियः रामभूपालमौलिः
रामराजगिर. समरगिरसि रणमुखे कदाचित् न वध्यः न
हेत्तुं शक्य इत्यर्थः । हे मातः ! त्वं कथमपि निशाचारिणं
राक्षसं रावणं मा सृश, शिव शिवेति खेटे, शिवभक्तस्य रावणस्य
एषः मायावतारः इन्द्रजालाविष्करणम् । शिव शिव शिवभक्ते-
त्यत्र हर हर हरभक्तेति पाठान्तरम् । मालिनी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(क) मरमे इति । मरमा विभीषणपत्नी तक्षश्वडौ ।

आकर्णयेति । हे आकर्णविशालनेत्रे ! आकर्णमायताक्षि

कोलाहलं काहलमर्दलानां
 हेपारवं सज्जतुरङ्गमाणाम् ॥ ३२ ॥
 विरम विरम शोकात् कोपवानद्य रामः ।
 सतनयपशुवन्धु रावणं मर्दयित्वा ।
 बलभिदुपलनीलः कोमलः कोमलाङ्घ्रि ।
 त्वदधरमधुपानं स्वीकरिष्यत्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

रावण. स्वगतम् । पुनरपि मायाधारिणा गन्तव्यम् ।
 इति तथा करोति ।

भेरीनिस्त्रानशङ्खध्वनिगजतुरगस्यन्दनस्फीतनादै.
 सानन्दं राक्षसेन्द्र कटकभटभुजास्फालकोलाहलेन ।

रामस्य आगमात्, लङ्कायामिति शेषः, आर्त्ताः तस्मात् ये निश्च-
 चरा. राक्षसाः तेषां काहलमर्दलानां रणवाद्यभेदानां कोला-
 हलं नादं तथा सज्जानां रणसज्जया भूपिनानां तुरङ्गमाणाम्
 अश्वानां हेपारवम् आकर्णय शृणु, (यदि रामशिरः सत्यमेतत्
 तदा कथं पुनः समरोद्योग इति भावः । इन्द्रवध्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

विरमेति । हे कोमलाङ्घ्रि । शोकात् विरम विरम, अद्य
 कोपवान् सकोपः बलभिदुपलनील इन्द्रनीलश्यामलः कोमलः
 रामः सतनयपशुवन्धुं तनयैः पशुभिः अश्वदिभि. बन्धुभिः
 स्वजनैश्च सहितं रावणं मर्दयित्वा विनाशश्च अजस्रम् अविरतं
 तव अधरमधुनः पानं स्वीकरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः । कोप-
 वानद्येत्यत्र कोपमानोऽद्येति, स्वीकरिष्यतीत्यत्र हृद्ग्रिष्यतीति
 पाठास्तरम् । मालिनो वृत्तम् ॥ ३३ ॥

भेरीति । राक्षसेन्द्रः रावणः भेरीणां वादित्वभेदानां

लङ्कामापूर्थं कामं स्वयमभवदयो राघवो रावणस्य

छिन्नान् मूर्ध्नि दधानः शिरसिरुहभरेष्णैकतः पञ्च पञ्च ॥२४॥

सीता । साक्षादालोक्य हर्षात् भ्रूटिति कुचतटोभारनम्नापि रामं

सोत्यायोदस्तदोर्ध्वां दरदलितकुचाभोगचेलोन्नताङ्गो ।

धन्याहं प्राणनाथ ! त्यज रजनिचरच्छिन्नशीर्षाणि, गाढं

सामालिङ्गयाद्य खेदं जहि विरहमहापातकं शान्तिमेतु ॥

३५ ॥

निस्रानैः निनादैः शङ्कानां ध्वनिभिः गजतुरगस्यन्दनानां

हृस्यश्चरथानां स्फूर्तैः अतिप्रवृद्धैर्नादैः तथा कटकेषु सैन्धेषु

ये भटाः वीराः तेषां मुजयोः आस्फालकीलाहलेन आस्फालन-

कलरवेण कामं सम्यक् लङ्काम् आपूर्थ्य अथो अनन्तरं

स्वयं स्नानन्दं यथा तथा रावणस्य स्वस्येति भावः, छिन्नान् पञ्च

पञ्च मूर्ध्निः शिरांसि एकतः एकेन एकेन करेणिति भावः, शिरसि-

रुहभरेषु केशनिचयेषु दधानः राघवः रामः अभवत् । (कामं

स्वयमभवदयो राघव इत्यत्र राम स्वयमभवदयो माययेति

पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २४ ॥

साक्षादिति । सा सीता साक्षात् रामम् आलोक्य कुच-

तटीभारेण नम्नापि अवनतापि हर्षात् भ्रूटिति सहसा उत्थाय

उदस्तदोर्ध्वां प्रसारितभुजाभ्याम् उत्क्षिप्तभुजाभ्यां वा दर-

दलितम् ईपच्छिन्नं कुचाभोगचेलं स्तनाभोगवसनं, कञ्चुलिकेति

यावत् यन्मिन् तद् यथा तथा उन्नतम् अङ्गं यस्याः तथाभूता

सती, हे प्राणनाथ ! अहं धन्या पुण्यवती या त्वामीदृग्महं

दृष्टवतीति भावः । रजनिचरस्य रावणस्य छिन्नानि शीर्षाणि

त्यज, गाढं यथा तथा सामालिङ्ग्य खेदं सन्तापं जहि नागय,

आकाशे । मन्दोदरी रघुशराहतराक्षसेन्द्र

सुखिष्यति त्वमपि वेत्सि तु तत्र रामम् ।

जानीहि राक्षसपतिर्न हि रामभद्रो

मायामयेन वपुषा विदधन्किरासि ॥ २६ ॥

जानकी लज्जते । रावण स्वगतम् ।

कृतकृत्ये च रामत्वे वर्त्तमाने मयि स्थिते ।

व्यरुन्धन् देवता सर्वा पापमूलप्रवृत्तय ॥ ३७ ॥

भवतु रणस्थलोपु तापमदय निहत्य वैदेहीकेलिकलाकुतूहल-
मनुभवामि इति निष्क्रान्त ।

अथ विरहमहापातक शान्ति गच्छतु शान्यत्वित्यर्थ इत्या
हेत्यध्याहार्यम् । विरहमहापातक इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा
वृत्तम् ॥ ३५ ॥

मन्दोदरीति । मन्दोदरी रघुशरेण रामवाणेन आहत
विड राक्षसेन्द्र रावण सुखिष्यति त्वमपि तत्र तस्यामवस्थाया
राम वेत्सि तु जानास्येव । अयन्तु मायामयेन वपुषा शरीरग
गिरासि किन्नानीति भाव विदधतु कुर्वन् राक्षसपति रावण
न तु रामचन्द्र जानीहि यादयाय कर्म । वमन्ततिनक
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कृतकृत्ये इति । रामत्वे रामरूपवध्वै वर्त्तमाने अत एव
कृतकृत्ये मिदुग्मुखकान्ति इति भाव मयि स्थिते अति पाप
मूला प्रवृत्तिर्यासा तथाभूता पापचारा इत्यर्थ सर्वा देवता
व्यरुन्धन् विघ्नमकुर्वन्नित्यर्थ आकागवाण्येति शेष । अनुदुप
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

एष श्रीलहनुमता विरचिते श्रीमन्महानाटकं
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धते विक्रमैः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना मन्दर्भ्यं सज्जीकृते
मायाराघवसंज्ञकोऽत्र गतवानङ्गो महानटमः ॥ ३८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

नेपथ्ये । भो भो वीराङ्गद ! वानरभटान् ब्रूहि—अद्य
खलु रात्रौ सावधानैः स्यातव्यम् । अद्य रावणप्रस्थापिता
प्राभञ्जनी नाम राक्षसो निशि शयालू रामलक्ष्मणौ हनिष्यतीति
विभीषणो वदति ।

ततो निशि प्रविश्य प्राभञ्जनी स्वगतम् ।
उत्खातदारुणसुतीक्ष्णकृपाणपाणि
वीराटवीप् निशि निर्भयत, शयानम् ।
हंहो ! सुदर्शनपरिभ्रमणेन गुप्तं
रामं निहन्मि कथमद्य वरं वराकी ? ॥ १ ॥

एष इति । मायया राघव इति मञ्जा रावणस्येति भावः
यत्न सः ॥ ३८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
महानाटकस्य अष्टमाङ्कव्याख्या समाप्ता ॥८॥

उत्खातेति । हंहो ! वराकी दीना अहम् उत्खाताः
कोपेभ्यः उद्धृताः दारुणाः भयङ्कराः सुतीक्ष्णाः सुनिशिताः कृपाणाः

तद्वत्वा लङ्घेशमेव निवेदयामि । प्रविश्य प्राभञ्जनी ।
जयति जयति लङ्कानाय., राजन् । सुदर्शनचक्रभ्रमणेन
रक्षितं रामभद्रं निशि हन्तुं न शक्नोमि, तद्राक्षसाः प्रातः
समराङ्गनप्रणयिन' कार्य्याः ।

रावणः । सत्यमेतत्, तथा करोमि ।

अथ युद्धोद्योगः ।

सुग्रीवो राजनक्षोपरिमिलितवपुर्वाल्लिपुत्रः कुमारः
श्रीगम्भीराभिराम', प्लवगपरिहृटाः प्रौढिमारूढवन्तः ।
उल्लङ्घ्योल्लङ्घ्य लङ्कां जलनिधिपरिखाभूतभूरिप्रभावां
सर्वे सर्वानखर्वाः पिदधुरथ रणे राक्षसान् क्षोभयित्वा ॥ २ ॥

तलवाराः पाणिषु येषां ते तथोक्ता ये वीरा. हनूमदङ्गदादय
इति भाव., तेषाम् अटवीषु वनेषु निशि रात्रौ निर्भयत.
अकुतोभयत' शयानं सुदर्शनस्य नारायणचक्रास्त्रस्य परिभ्रमणेन
समन्तात् मञ्चारेण, गुरुभ्रमणेनेति पाठान्तरं, गुप्तं रक्षितं
वरं अष्टं रामं कथमद्य निहन्मि ? व्यापादयामि ? वसन्ततिलकं
हन्तम् ॥ १ ॥

सुग्रीव इति । अथानन्तरं राजलक्ष्मणा परिमिलितं मङ्गलं
वपु' शरीरं यस्य तथाभूतः राजश्रीममन्वित इत्यर्थः, सुग्रीवः,
कुमारः युवराजः श्रिया यौवराजलक्ष्मणा गम्भीरः दुर्बगाह,
अभिरामः सुन्दरस्य बानीपुत्रीऽङ्गद. तथा जलनिधि सागर
एव परिखा परिवेष्टनजलराशि तथा भूत, मञ्चरात, भूरि-
र्महान् प्रभावः दुरामदतेति भावः यस्याः तां महाम् उल्लङ्घ्य
उल्लङ्घ्य प्रौढि-प्रादुर्भावं,—प्रभावमिति यावत्, मारूढवन्त.
प्राप्तवन्तः अखर्वा महान्तः सर्वे प्लवगपरिहृटाः यानरप्रवराः
सर्वान् मरुलान् राक्षसान् रणे क्षोभयित्वा ताडयित्वा पिदधुः

प्राकारकूटादुपलान् पलाशै-
निपात्यमानान् प्रतिगृह्य दोर्भ्याम् ।
तैरेव सौधानि वभञ्जुरुच्चैः
प्लवङ्गमाः कम्पकराः क्षिपन्तः ॥ ३ ॥
प्राकारमूर्ध्नि मिलिता रजनीचरेन्द्रा
धाराधरा इव धराधरशृङ्गभाजः ।
नाराचपुञ्जमभितो मुखरा ववर्षुः
तेनापि मत्तशिखिनो ननृतुः प्लवङ्गाः ॥ ४ ॥

आच्छादयामासुः समन्तात् रुरुधुरित्वर्थः, “वातोऽवाप्योः” इत्य-
कारलोपः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥

प्राकारेति । प्लवङ्गमाः कम्पकराः-राक्षसान् काम्पयन्त इति
भावः, पलाशैः-क्रथाटैः, राक्षसैरित्यर्थः, प्राकारकूटात् प्राचीर-
शिखरात् “कूटोऽस्ती शिखरे शृङ्गम्” इत्यमरः, निपात्यमानान्
वानरान्-प्रति-क्षिप्यमाणानित्यर्थः, -उपलान् प्रस्तरान् दोर्भ्या
वाहुभ्यां प्रतिगृह्य क्षिपन्तः, तानिवेति शेषः, तैरेव उपलैः उच्चैः
उन्नतानि सौधानि हर्म्याणि वभञ्जः चूर्णयामासुरित्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ३ ॥

प्राकारेति । प्राकारस्य प्राचीरस्य मूर्ध्नि शिरसि मिलिताः
समवेताः रजनीचरेन्द्राः राक्षसप्रवराः धराधरशृङ्गभाजः पर्वत-
शिखरस्था धाराधरा इव मेघा इव मुखराः सन्तः नदन्तः
मन्त इति यावत्, अभितः समन्तात् नाराचपुञ्जं नाराचा-
स्थानि अस्त्राणीत्यर्थः, ववर्षुः वृष्टवन्तः, ववर्षुर्गिति प्रयोगः
महाकविप्रयोगात् सोढव्यः । तेनापि-नाराचास्त्ववर्षणेन प्लवङ्गा
वानराः मत्तशिखिनः मत्तमयूराः, व्यस्तरूपकं, ननृतुः, (यथा

वानराणां मिथ उक्तिः ।

शक्ताः सम्प्रति सर्वे एव हि वयं पृष्ठाश्च दृष्ठाश्च ये
काकुत्स्थेन च लक्ष्मणेन च पुनः शाखाम्बुगेन्द्रेण च ।

किन्तु प्रौढकठोरकीर्णपघटां दृष्ट्वा गतो मारुतिः

यत्कृत्ये करवामहै तदधुना, नान्यन्नतो भ्रातरः । ॥ ५ ॥

किञ्च । दुर्गान्तर्मिलिता निशाचरघटा, लङ्कावरोधो ह्ययं

निस्तीर्णः सुमनायमानकटकैर्युद्धोत्सवोत्सासिभिः ।

मेघवर्षणमालोक्य मयूरा नृत्यन्ति तथा राक्षसान् तथास्त
वर्षिणो दृष्ट्वा रणे नृत्यन्ति स्मेति भावः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ४ ॥

शक्ता इति । ये काकुत्स्थेन रामेण च लक्ष्मणेन च पुनः
शाखाम्बुगेन्द्रेण सुग्रीवेण च पृष्ठाः किमिदं कर्म युष्माभिः साध्यते
इत्यनुयुक्ताः ततो-दृष्ठाः निपुणतायां परीक्षिता इति यावत्
सम्प्रति ते वयं सर्वे एव शक्ता हि समर्था एव, तत्तत्कार्येष्विति
भावः । किन्तु-प्रौढा प्रबला कठोरा निद्रुरा च या-कीर्णपघटा
राक्षसचमूः तां दृष्ट्वा मारुतिर्हन्तुमान् यत्कृत्ये यस्मिन् कर्मणि,
युद्धव्यापारे इति भावः, गतः यात्रां कृतवान्, हे भ्रातरः ।
वयमपि अधुना यत्कृत्यं करवामहै करवाम, ततः तस्मात् अन्यत्
अपरं कार्यं न, सर्वे वयं हनुमानिव मंग्रामेऽवतराम इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

दुर्गान्तरिति । निशाचरघटा राक्षससेना दुर्गस्य अन्तर-
भ्यन्तरे मिलिता, सङ्गताः । युद्धे य उत्सवः आनन्दः तेन उल्लसन्ति
ये ते तथोक्ते, सुमनायमानकटकैः उत्साहपूर्णमैत्रिकैः अर्थ
नदावरोधः हि लङ्कायाः सर्वतो निरोधः निस्तीर्णः सुष्ठु सम्पद्यः ।

निष्क्रामन्ति निशाचरा यदि पुनः सम्भूय भूयस्तरां
तत् को वेद किमेव कुर्युरधुना धुर्यान् नियुञ्जीमहि ॥ ६ ॥

अनन्तरञ्च ।

कपिकुलघनगर्जव्यक्तसंसत्तरचः
कटकपटहकोटिध्वानभिन्नाद्रिगर्भम् ।
समगत गिरिशस्त्रक्षेपदक्षं मियस्तदृ
रघुपरिहृदलङ्घानाययोः सैन्ययुग्मम् ॥ ७ ॥

अथ रावणः शीरामस्य कटकं दृष्ट्वा तदागमनदिनं महोदरं
पृच्छति । ततो महोदरः ।

न्यञ्चद्भ्रुवलयं चलतक्षितिधरं क्षुभ्यत्सर्मस्तार्णवं
वस्यद्वैरिवधूर्बिलोचनजलप्रायोरुवर्षोद्गमम् ।

यदि निशाचराः पुनः सम्भूय समेत्य भूयस्तरां बाहुल्येन
निष्क्रामन्ति सहाया निष्क्रस्य संग्रामे प्रवर्तन्ते, तत् तदा
किमेव कुर्युः, को वेद ? को जानाति ? अतः अधुना धुर्यान्
धुरन्धरान्, हेषामग्रे प्रवर्तितुं शक्तानिति भावे, नियुञ्जीमहि
नियुक्तान् कुर्याम । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

कपीति । कपिकुलानां वानरनिचयानां घनेन सान्द्रेण
गर्जेन गर्जनेन व्यक्तं स्फुटं संसक्ताः सम्मिनिता ये रक्षसां कट-
कस्य सैन्यस्य पटहकोटीनां वादित्वविशेषसङ्घानां ध्वानाः
निस्वनाः तेः भिन्न, विदोर्णः अद्रेः सुदेनस्य गर्भः अभ्यन्तर
भागः येन तयोक्तं तथा गिरीणां शस्त्राणाञ्च क्षेपे निक्षेपे
दक्षं पटु तत् रघुपरिहृदलङ्घानाययोः रामरावणयोः सैन्ययुग्मं
कपिराक्षमवलमित्यर्थः, मियः परस्परं समगत संसक्तं, योद्धुं
प्रवृत्तमभूदिति यावत् । मालिनो वृत्तम् ॥ ७ ॥

प्रोदञ्चत्कपिवाहिनीकपिमटव्याधूतधूलीपट-

च्छ्रादित्यपयं कथं न विदितं तज्जैवयात्रादिनम् १ ॥ ८ ॥

रावणः । क्व रहितराजलक्षणे राम आस्ते ?

महोदरः । देव !

भृमद्गाहडसिन्धुः रघुपतिरवताइन्दिना वेदितोऽसौ

विष्टस्ते मातुलस्य त्वचि पुनरनुजे मन्त्रिणि न्यस्तकर्मा ।

बाणे दत्ताहंष्टिस्तव भयपिशुने लक्षणे सन्धितो यः

सुग्रीवग्रीवबाहुः कृतचरणभरः साङ्गदे वायुपुत्रे ॥ ८ ॥

न्यञ्चदिति । न्यञ्चत् अधोगच्छत् भूवनयं यस्मिन् तत्, चलन्तः कम्पमानाः चितिधरा पर्वताः यत्र तत्, क्षुभ्यन्त विचलन्तः समस्ता अर्वाः समुद्रा यस्मिन् तत् त्रस्यन्तीनां भयार्त्तानां वैरिधूनां शत्रुनारीणां विलोचनजलैः नयन सलिनैः प्रायेण प्राचुर्येण उरुर्महान् वर्षोद्गम, धारापात, यस्मिन् तयोक्तं प्रकुर्येण उदञ्चन्तीषु प्रयान्तीषु कपिवाहिनीषु धानरमेनासु ये कपिमटाः वानरवीरा तैः व्याधृता उत्क्षिप्ता ये धूलीपटाः रजोवसनानि तैः ह्यत्र आहत आदित्यस्य पत्न्या आदित्यपयं सूर्यमार्गः यस्मिन् तथाभूतं तस्य रामस्य जैव-यात्रादिनं विजयप्रस्थानदिवस, कथं न विदितम् १ अपितु स्वत एव ज्ञातमित्यर्थः, तत्तद्व्यापाराणां स्वत एवानुभूतत्वादिति भावः । कपिमटेत्यत्र पदभङ्गेति पाठे कपिवाहिनीनां पद-भङ्गेरित्यन्वयः । शार्दूलविक्तीहितं वृत्तम् १ ८ ।

भृमद्गादिति । यः भृमद्गात् भ्रुवोः कौटिभ्यात् बड् मिभ्युः सागरो येन तयोक्तः, ते तव मातुलस्य मागीचम्य, कनकमृगरूपिण इति भावः, त्वचि चम्पणि विष्टः चामीन,

रावणः । साभ्यसूयम् । आः किमिति वलासे ? पश्याद्य
मे बाहुवोर्यमिति संग्रामावतरणं नाटयति (क) ।

अत्रावसरे विभोपणः ।

सम्भूय प्रसभं पयोधिलहरोपुञ्जैरिव प्राहता

नङ्गा वानरयुथपैः शिखिशिखाभङ्गोपिगङ्गोज्ज्वलेः ।

वैदेहोविरहव्ययेकविधुर ! क्लिष्टो हि लङ्घेश्वरः

तस्मात् तिष्ठति युग्मदोयकटकाटोपः समुज्जृम्भते ॥ १० ॥

पुनः तथा मन्त्रिणि साचिव्यकारिणि अनुजे, तवेति शेषः,
(विभोपणे इति भावः, न्यस्तं कर्म येन सः विभोपणार्पित-
मन्त्रकार्य इत्यर्थः), तव भयपिशुने भयसूचके बाणे शरे दत्ता
अर्द्धदृष्टिर्येन सः, लक्षणे सम्मितः मृदुमन्दहासीत्यर्थः, सुग्रीवस्य
ग्रीवायां बाहुर्यस्य तयोक्तः सुग्रीवग्रीवायां दत्तहस्त इत्यर्थः,
तथा भाङ्गदे अङ्गदसहिते वायुपुत्रे हनूमति कृतः चरणयोर्भरः
येन तथाभूत एकं चरणम् अङ्गदाङ्गे अपरं चरणं हनूमदङ्गे
निदधदित्यर्थः, वन्दिना मुक्तिपाठकेन वेदित, ज्ञापितः असी
रघुपतिः राम. अवतात् रचतु, अस्मानिति शेषः । {अवतादिति
क्रियापदं रावणभयादस्य कण्ठे खलितं छन्दःपूरणाय कविना
प्रयुक्तं बोध्यम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) वलासे व्याहरसि, भयपिशुने इति यदुक्तं, तत्र विरक्त्या
उक्तिरियम् ।

सम्भूयेति । शिखिनाम् अग्नीनां शिखाभङ्गोवत् पिगङ्गाः
पिङ्गलाः उज्ज्वलाश्च तैः वानरयुथपैः कपिसेनापतिभिः
पयोधिलहरोपुञ्जैरिव समुद्रतरङ्गनिचयैरिव सम्भूय समेत्य
नङ्गा प्रसभं वेगेन प्राहता पृरिता । हे वैदेहाः सीतायाः

आकण्ठं पिहितवपुर्विशालवक्षाः

प्राकारव्यतिकरजागरुकमूर्धा ।

उहामि नभसि यथैकसैहिकेयः

तैरेको रजनीचरो व्यतिकिं लोकैः ॥ ११ ॥

हेलास्तानितरामुलक्ष्मणधनुज्यावह्नरोभक्षरी-

भङ्गारप्रसरप्ररुद्धपुलकप्राग्भारनोरन्ध्रिताः ।

विरहे. अनधिगम इत्यर्थः, तेन या व्यया सन्तापः तथा एकः-
केवलः विधुरः विद्युत्थः तत्तमस्वद्वौ, हे रामचन्द्र! यस्मात्
सुप्तटीयकटकाटोपः वानरसेनानिवेशस्य आडम्बरः समु-
ज्ज्वलते समुद्राभते तस्मात् हेताः लङ्केश्वर, रावणः क्लिष्टः हि
तिष्ठति क्लेशेन अधुना वर्त्तते । शार्ङ्गविक्रीडित वृत्तम् ॥१०॥

आकण्ठमिति । तन्लोकैः राघवमैनिर्गैरिति भावः. आ-
कण्ठं कण्ठपर्यन्तं पिहितम् आहतं स्वसैन्यैः प्राचोरैर्वा वपुः
शरीरं यस्य स विशालं बृहद्बलः यस्य तयोक्तः प्राकारस्य प्राची-
रस्य व्यतिकरात् सम्प्रकीर्त्त जागरुकाः प्रौढाः मूर्धानः गिरांसि
यस्य तथाभूतः, एको रजनीचरः रावणः इति भावः, उहामि
महति नभसि आकाशे एक. अद्वितीयः सैहिकेयः मिहिका-
सुतः यथा राहुर्वि, “तममु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः”
इत्यमरः, व्यतिकिं वितर्कितः, अमानोत्वर्थः । उपमानङ्कारः ।
प्रहर्षिणी वृत्तं, “वरायाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति
नक्षणात् ॥ ११ ॥

हेनेति । हेनया अवनोन्मथा आस्तानिते मञ्चानिते ये
रामलक्ष्मणयो धनुषी, तयो. ज्यावह्नरो मीर्वोमञ्चरी मा एव
भङ्गरी वाद्यभेदः तस्या भङ्गारप्रसरेण भङ्गननाटातिशयेन

व्यावल्मत्कपिकण्ठकाण्डकदलीक्रीडत्कृपाणाञ्चलाः

स्फूर्जत्स्फूर्ज्युतर्जनैकचपलाश्चञ्चन्ति रात्रिञ्चराः ॥ १२ ॥

किञ्च । अग्रेसरी रघुपतेः परिणद्धपाक-

किम्पाकपाटलमुखी कपिवोरसेना ।

नि.श्रेयभापिब्रति राक्षसवीरचक्रं

प्रातः प्रभेव तपनस्य तमिस्रजालम् ॥ १३ ॥

युधि हतेषु राक्षसेषु रावण । भो भो मन्त्रिणः !

प्रबोध्यतामयमनुजन्मा कुम्भकर्णः ।

प्ररूढाः जाताः ये पुनकप्राग्भाराः... रोमाञ्चातिशयाः, भयजनिता इति भावः, तैः नोरन्ध्रिता, व्याप्ताः तथा व्यावल्मतां समन्ततः सञ्चरतां कपोनां वानराणा कण्ठा एव काण्डकदल्यः कदली-स्तम्भा इत्यर्थः, तासु क्रीडन्ति चलन्ति कृपाणाञ्चलानि तन्-वारप्रान्तभागा येषा तथाभूताः रात्रिञ्चराः राक्षसाः स्फूर्जन् स्फूर्जन् स्फूर्ज्युः वञ्चनिर्वीषः, तद्वत् या तर्जना निर्भर्त्सनविशेषः तत्र एके मुख्याश्चपलाः रता इति यावत्, चञ्चन्ति विचरन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

अग्रेसरीति । रघुपतेः रामस्य अग्रेसरो अग्रवर्तिनी-परि-णद्धः प्राप्तः पाको. येन तथाभूतं यत् किम्पाकं किम्पाकफलं "माकाम्" इति प्रसिद्धं, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तं, "श्वेतरक्तसु पाटलः" इत्यमरः, मुखं यस्याः सा कपिवीरसेना वानरभटवन्तः प्रातः प्रातःकाले तपनस्य सूर्यस्य प्रभा तमिस्रजालमिव अन्वकारस्तोममिव राक्षसवीरचक्रं राक्षसवोराणा चक्रं समूहं नि.श्रेय यथा तथा आपिब्रति नागयतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

मन्त्रिणः । यदाज्ञापयति देव इति तथा कुर्वन्ति ।

दत्त्वा सन्तप्ततैलानि कुम्भकर्णस्य कर्णयोः ।

निद्रादरिद्रितं चक्रुस्तममात्यपुरोहिताः ॥ १४ ॥

विनिद्र. कुम्भकर्णो राजसमोपमागत्य, लज्जितो ज्यन्ति
प्रथमपौलस्त्यपादाः ।

भिन्नैरावणबन्धुसिन्धुरगिर.सम्प्रातिभिर्मौक्तिकैः,

शश्वद्विश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलोशिल्पिने ।

नाकान्त.पुरिकाकपोलविलसत्काश्मोरपत्राद्गुर-

थीविन्यासविनासभूषणभुजस्तम्भाय तुभ्य नमः ॥ १५ ॥

दत्त्वेति । अमात्यपुरोहिताः अमात्यानामग्रेसराः, यद्वा
अमात्याश्च पुरोहिताश्च ते कुम्भकर्णस्य कर्णयोः सन्तप्तानि
तैलानि दत्त्वा त कुम्भकर्णं निद्रादरिद्रितं निर्निद्रम् अथगत-
निद्रमित्यर्थः, चक्रुः कृतवन्तः । निद्रारिद्रितमिति पाठान्तरम् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

भिन्नेति । भिन्ना विदलिता ये ऐरावणस्य ऐरावतस्य
बन्धवः ज्ञातयः सिन्धुराः दिग्धारणा इत्यर्थः, तेषां शिरोभ्यः,
कुम्भेभ्य इति भावः, सम्पतन्तीति तथाक्ते, मौक्तिकैः मुक्ताफलेः,
सिन्धुत्वत्र गन्धेति पाठे भिन्नः असिना विदलितः ऐरावण एव
गन्धसिन्धुरः गन्धगजः तस्य शिरसः कुम्भात् सम्पतन्तीति तैः
मौक्तिकैरित्यर्थः, शश्वत् सर्वदा विश्वेपा जगता जयस्य
प्रशस्तिरचना प्रशंसापत्ररूपना तस्या वर्णावली अक्षरपङ्क्तिः
तस्याः शिल्पो रचयिता तस्मै, नाकान्तःपुरिकाया सुरनारोणां
कपोलेषु विलसन्तः राजन्तः ये काश्मोरपत्राद्गुराः कुडुमपत्र-
रचना, तेषां श्रीविन्यासः शोभासम्पादनं तेन विनासः विनोदः
भूषणं येषां तादृगाः भुजा एव स्तम्भा यस्य तथाभूताय, भूषणे

यद्यपि चितिपालानामाज्ञा सर्वत्रगा स्वयम् ।

तथापि शास्त्रदीपेन चरत्येव मतिः सताम् ॥ १६ ॥

इति भ्रातृवचः श्रुत्वा तथेत्याह दशाननः ।

शास्त्रनिःसंशया वाचः सतां व्यसनदुर्लभाः ॥ १७ ॥

रावणः । उत्क्षिप्तस्फटिकाचलेन्द्रशिखरश्रेणीविष्टटाङ्गदैः

एभिः पीनतरैः सुरासुरजयप्राप्तप्रतिष्ठैर्भुजैः ।

त्यत्र भीषणेति पाठे विलासेन भीषणाः भुजस्तन्मा यस्य तथोक्ता-
येत्यर्थः, तुभ्यं नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

यदीति । यद्यपि चितिपालानां राज्ञाम् आज्ञा स्वयं
सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगा (सर्वम्यानगामिनीत्यर्थः, न क्वचित्
व्याहृत्येति इति भावः, तथापि अव्याहृताज्ञत्वेऽपि सतां
साधूनां राज्ञामिति शेषः मतिः प्रज्ञा शास्त्रदीपेन चरत्येव
शास्त्रमनुसृत्य प्रवर्तते इत्यर्थः । चरत्येव मतिः सतामित्यत्र
सञ्चरन्त्यवनोश्चरा इति पाठान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

इतीति । दशानन, रावणः इतीत्यं भ्रातुः कुम्भकर्णस्य
वचः वाक्यं श्रुत्वा तत्रा-तदेव कर्त्तव्यं, शास्त्रानुसारेणैव सतां
चनितव्यमित्यर्थः, इति-आह उवाच । किन्तु सतां साधूनां
शास्त्रेण नीतिशास्त्रपर्यालोचनयेत्यर्थः, नास्ति संशयो द्वैधबुद्धि-
र्यासु तथाविधा वाचः वाक्यानि व्यसनेषु विपक्षु दुर्लभाः,
दुष्प्रापा इत्यर्थः, (विपक्षु तथोपदेष्टारः विरला इति भावः,
व्यसनदुर्लभा इत्यत्र कस्य न वल्लभा इति पाठान्तरम् । अनु-
ष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तः उडुतः यः स्फटि-
काचलेन्द्रः कैलासाद्रिः तस्य शिखरश्रेणीभिः शृङ्गायभागे-

संग्रामे मम कुम्भकर्ण ! विजयः, किन्त्वद्भुजाङ्गस्वर-
प्रत्याशाशियिलोऽस्मरहं ? व्रज पुनः स्वप्राय निद्रालयम् ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णः । सीताप्रियञ्च दलितेश्वरकामुकञ्च
वालिट्टुहञ्च रचिताम्बुधिवन्धनञ्च ।
रक्षोहनञ्च विजिगीषुविभीषणञ्च
रामं निहत्य चरणी तव वन्दिताहे ॥ १८ ॥

देव । त्वं राक्षसेन्द्र, परिहर त्वणवद्विद्विपः शोकशून्यं
हत्वा विद्वेषित्वन्दं कलुषमहमपि चालयाम्यद्य रक्तैः ।

रित्यर्थः, विष्टृष्टानि सङ्घर्षणं प्राप्तानि अद्भुदानि भूषणविशेषा येषां
तैः सुराद्य असुराद्य तेषां जयेन प्राप्ता लब्धा प्रतिष्ठा स्यातिः
यैः तथाभूतैः एभिः पीनतरैः प्रतिपोवरैः भुजैः बाहुभिः
विंशत्येति शेषः, संग्रामे मम विजय, भावीति शेषः । हे
कुम्भकर्ण ! अहं तव भुजयो आङ्गस्वरः विक्रान्त, तस्य प्रत्याशया
शियिल, निश्चिन्त इति भावः, अस्मि भवामि किम् १ (तव
भुजवलप्रत्याशया नाहं तिष्ठामित्यर्थः, पुनः स्वप्राय निद्राय
निद्रालयं गयनागार व्रज गच्छ, त्वत्कृतेन विजयेन मे प्रयोजनं
नास्ति इति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८ ॥

सीताप्रियमिति । सीताप्रियञ्च सीतापतिञ्च, दलितं भग्नम्
ईश्वरस्य हरस्य कामुकं धनुर्यन तञ्च, वालिट्टुहञ्च निहत
वालिनञ्च रचितं कृतम् अम्बुधेः ममुद्रस्य बन्धनं येन तथाभूतञ्च
रक्षोहनञ्च रक्षसां खरदूपणादीना घातकञ्च, विजिगीषु विज
यार्थो विभीषणो यस्य तयोक्तञ्च, यद्वा विजिगीषुः विजेतुमिच्छु
विभीषयतीति विभीषणः तञ्च रामं निहत्य विनाशय तव चरणी
वन्दिताहे वन्दित्ये । वसन्ततिनकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

को रामो लक्ष्मणः कः क इह हरिपतिः कोऽद्भुतः को हनुमान्
कः कालः को विधाता चलति मयि रणे रोपणे कुम्भकर्णे ? ॥२०॥

रावणः । महाबलपराक्रमैः राक्षसभटैः परिवृतो भवतु
वसः । कुम्भकर्णस्तथा रणशिरसि करोति ।

देवेति । हे देव । त्वं राक्षसेन्द्रः राक्षसानां नाथः, विद्विपः
गत्रोः मकायात् शोक एव शल्यं तत् दृणवत्, दृणेन तुल्यं
परिहर गत्रुभयं परित्वजेत्यर्थः । अहम् अद्य विद्वेषिणां शत्रूणां
वृन्दं सहं हत्वा विनाशय रक्षैः, तेषामिति—शेषः, कलुषमपि
पापमपि, प्रथमं तवाप्रियवचनोपदेशसमुत्थमिति भावेः, चान-
यामि शोधयामि । रोपणे क्रोधने कुम्भकर्णे मयि रणे चलति
गच्छति मति रामः कः ? लक्ष्मणः कः ? इह अस्मिन् रणे
हरिपतिः वानराधिपः सुग्रीवः कः ? अद्भुतः कः ? हनुमान्
कः ? कालः यमः कः ? विधाता च कः ? (न कोऽपि पुरः
स्यातुं समर्थ इति भावः ।

राजन् ! मा गा विपादं परिहर वलवद्विद्विपः शोकशल्यं
कल्याणान्याययन्तामहमहमिकया नो भवन्तं जहामि ।
कः कालः को विधाता किमरिक्कुलभयं को यमः के च याम्याः
को रामः ? के कपोन्द्राः ? चलति मयि रणे रोपिते कुम्भकर्णे ।
इति पाठे, हे राजन् ! विपादं खेटं मा गाः न गच्छ, मा
श्लेषस्त्रैत्यर्थः । बलवान् विद्विट् शत्रुः तस्मात् शोकशल्यं दुःख-
शल्यं परिहर, कल्याणानि मङ्गलानि अहमहमिकया पर-
म्परमर्हितया आययन्तां, त्वामिति शेषः, भवन्तं त्वां नो
जहामि न त्यजामि । याम्याः यमानुचराः । अन्यत् सुगमम् ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २० ॥

अपि कपिकुलमज्ञा । किं मुधा जातकम्पा ?

न हि जगति भवद्भिर्युध्यते कुम्भकर्ण ।

अपि जलधरसद्वी लेटि किं स्वल्पकुल्याम् ?

अथ मगककदम्ब केशरी वि पिनष्टि ? ॥ २१ ॥

नाह वाली सुबाहुर्न खरत्रिगिरसौ द्रूपणस्ताडकाह

नाह सेतु समुद्रे न च धनुरपि यत्प्रभ्रकस्य त्वयात्तम् ।

रे रे राम । प्रतापानलकवलमहाकालमूर्त्तिं किन्नाह

वोराणामूर्कगल्य समरभुवि वर मस्थित कुम्भकर्ण ॥ २२ ॥

अपोति । अपि भो कपिकुलमज्ञा । वानरचमूवीरा ।

मुधा वृथा वि जात कम्प येषा तथाभूता ? यूयमिति शेष

* किमर्थं विभीषित्यर्थं । जगति कुम्भकर्णं भवद्भि युष्माभि

न हि नैव युध्यते । जलधरसद्वी मेघसमूह स्वल्पकुल्याम्

अस्या मरितम् “कुल्यान्वा कृत्रिमा मरित्” इत्यमर अपि किं

लेटि १ नैव पिबतोत्यर्थं अट्टितिकरत्वादिति भावः, अथ केशरी

मिद्धय मगककदम्ब मगककसमूह पिनष्टि किं ? दलति विग् ?

नैवेत्यर्थं, नितरानयोग्यत्वादिति भावः । सामान्येन विगीष

समर्थेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । किं स्वल्पकुल्यामित्यत्र कुल्या

मकुल्यामिति पाठः । मगककदम्बमित्यत्र मगककुटुम्बमिति च

पाठात्सरम् । मानिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

नाहमिति । रे रे राम । अहं वाली न सुबाहुर्न खर

त्रिगिरसौ खरच त्रिगिराय न द्रूपण न अहं ताडका न

अहं समुद्रे सेतु न त्वया यत् प्रभ्रकस्य धरस्य धनुः प्राशं

गृहीत भग्नमिति भावः तत् धनुरपि न अहं किन्तु प्रतापा

ननेन कथले जगदग्रामे महाकालस्य महारुपिषो रुद्रस्य

विघटितबहुसेनाचारिवोरः कपोन्द्रं
परिघगुरुभुजाभ्यां गाढमापीड्य धृत्वा ।
निरगमदतितूर्णं चूर्णयन् पूर्वदिक्
कपिकुलमय लङ्कासम्मुखं कुम्भकर्णः ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणः ।

यदर्पितं प्राल्घवनेन वालिना
विधाय दोर्मूलवशं दगाननम् ।
तदुद्धृतं शल्यमनेन मानिना
निवेश्य कचाकुहरे कपोग्वरम् ॥ २९ ॥

मूर्त्तिः, यद्वा मूर्त्तिरिव मूर्त्तिर्यस्य तथाभूतः वरः श्रेष्ठः, वीराणां
प्रतिपक्षभटानाम् उरु महत् शल्यं शल्यभूत इत्यर्थः, कुम्भकर्णः
समरभुवि रणभूमौ संस्थितः उपस्थितः । समरभुवि वर इत्यत्र
समरभुवि चर इति पाठान्तरम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

विघटितेति । अध्यानन्तरं विघटितासु विभयितासु बहुषु
सेनासु चरतीति तच्चारो वीरश्चेति तथाभूतः कुम्भकर्णः, मूर्ध
दिक् पूर्वदिग्वात्ति कपिकुलं चूर्णयन् विदलन्-परिघवत् गुरु
परिघगुरु र्यां भुजा वाङ् ताभ्यां कपोन्द्रं सुग्रीवं धृत्वा गाढं
यथा तथा आपीड्य निष्पिष्य अतितूर्णम् अतिशीघ्रं लङ्कासम्मुखं
निरगमत् निश्चयेन जगाम, "निर्निश्चयनिषेधयोः" इत्यमरः ।
मानिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

यदर्पितमिति । प्राञ्चं प्रभूतं वनं सामर्थ्यं यस्य तयोक्तेन
अतिबलवतेत्यर्थः, वालिना कपिराजेन दगाननं, मामिति
शेषः, दोर्मूलवशं कचानिबद्धमित्यर्थः, विधाय कृत्वा यत् शल्यम
अर्पितं निखातं, मम-हृदये इति भावः, अनेन मानिना मानो-

सुग्रीव बाहुमूले प्लवगव्रलपति कण्ठदेशे भुजेन
 चिष्ठा भीमिन गाढ रजनिचरपुरी सन्धानो जगाम ।
 मानन्द कुम्भकर्णं तदनु कपिभटस्तस्य तूर्णं सकर्ण
 घ्राण जग्धा जगाम स्वशिविरमुरस कूर्परेणाहताञ्च ॥ २५ ॥
 निश्चस्योत्सृज्य वाप्य नयनरुमलयोरात्मने वारि दत्त्वा,
 कृत्वा लङ्घोपगूढ सकर्णमपुनर्भावि नोत्वा त्रिशूलम् ।
 क्रोधान्ध कोलमूर्त्तिं प्रलयहुतवह्नाङ्गारनेत्रावकीर्ण
 क्षिप्रघ्राणोऽवतीर्णं पुनरपि समरप्राङ्गणे कुम्भकर्णं ॥ २६ ॥

व्रतेन कुम्भकर्णेन कदाकुहरे भुजामूलं कपोत्तरे सुग्रीव निवेश्य
 तत् शल्यम् उद्धृतम् उत्पाटितम् । वशस्थविल वृत्त, 'वदन्ति
 वशस्थविल जतो जरौ' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

सुग्रीवमिति । कुम्भकर्णं बाहुमूले भुजामूले स्थितमिति
 शेषं प्लवगव्रलपति वानरदूषपति सुग्रीव भीमिन भोषणेन
 भुजेन कण्ठदेशे चिष्ठा गाढ यथा तथा सन्धान संगृह्यन
 मानन्द यथा तथा रजनिचरपुरी लङ्गा जगाम । तदनु तद
 नन्तर कपिभट वानरवीर सुग्रीव तूर्णं गोघ्न तस्य कुम्भ
 कर्णस्य सकर्णं घ्राण कर्णनासिके इत्यर्थं जग्धा खादित्वा
 नखरैरुत्पद्येति भावः, कूर्परेण कफोष्णिना आहतात् प्रहृतात्
 उरस वक्षस्थलात् स्वशिविरं निज सेनानिवेशं जगाम ।
 उरस कूर्परेणाहताञ्च इत्यत्र उदरं कूर्परणाभिहत्येति पाठा
 न्तरं समीचीनं, कूर्परेण उदरम् आहत्येत्यन्वयः । स्रग्धरा
 वृत्तम् ॥ २५ ॥

निश्चस्येति । कान्ती कृष्णवर्णा मूर्त्तिर्यस्य स, यदा कान
 स्येव यमस्येव मूर्त्तिर्यस्य स कुम्भकर्णं क्षिप्रघ्राणं निहत
 नासिकं चत एव क्रोधेन चन्द्रं निर्दिशेक इत्यर्थः, निश्चस्य

तं दृष्ट्वैव प्रविष्टा गिरिवरकुहरं त्रस्तचित्ताः कपोन्द्राः
 केचित् पादान्तरन्तःप्रचलितपवनान्दोलिताः खे चलन्ति ।
 केचिद्दोर्दण्डचण्डभ्रमणनिपतिताः शोणितान्युद्गिरन्ति
 प्राणान् केचित्प्रवीराः कथमपि जहति स्फोतफुत्कारभिन्नाः ॥२७॥

दोर्धमिति भावः, नयनकमलयोः वाष्पम् अशुजलम् उत्सृज्य
 त्यक्त्वा आत्मने वारि दृष्ट्वा स्वाशुजलेन भाविनः प्रेतस्य स्रस्य
 तर्पणं विधायेति भवेः, अपुनर्भावि पुनर्भवरहितम् अत एव
 सकर्ण्यं सशोकं यथा तथा लहाया उपगूढम् आलिङ्गनं कृत्वा
 विशूलम् अस्त्रं नीत्वा गृहीत्वा प्रलये कल्यान्ते यो हुतवहः
 अग्निः तस्य अद्भारवत् प्रत्त्रलितदग्धकाष्ठवत् ये नेत्रे ताभ्याम्
 अवकीर्णः युक्तः सन् इत्यर्थः, पुनरपि समरप्राङ्गणे युद्धभूमौ
 अवतीर्णः उपनीतः । प्रलयहुतवहाद्भारनेत्रो विकर्ण इति पाठान्तरं समीचोन्म् ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २६ ॥

तमिति । कपोन्द्राः वारनसेनापतयः, केचिदिति शेषः,
 तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वैव त्रस्तचित्ताः भीतान्तःकरणाः सन्तः गिरि-
 वरस्य सुबेलस्य कुहर गहरं प्रविष्टाः । केचित् वीरा. पादयो-
 चरणयोः, कुम्भकर्णस्येति भावः, अन्तरन्तः अभ्यन्तरात् अभ्यन्त
 रात् प्रचलितेन पादविक्षेपवेगात् प्रचलितेनेति भावः, पवनेन
 आन्दोलिताः उत्क्षिप्ताः सन्तः इत्यर्थः, खे आकाशे चलन्ति
 उड्डोयन्ते इत्यर्थः । केचित् दोर्दण्डाभ्या चण्डं यत् भ्रमणं
 णिजन्ताद् भ्रमधातोरनट्प्रत्ययः, भ्रामणमित्यर्थः, तेन निपतिताः
 भ्रामणात् परं निपतिता सन्तः, इति भावः, शोणितानि

उत्क्षिप्य शूलमजयं त्रिपुरान्तकस्य
संहारकेतुमिव कोटितडित्प्रभञ्च ।
घोरं ज्वलन्तमुरसि क्षिपति स्म रक्षः

तारापतिस्तदिपुणा रघुणा निरस्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेर्जाठराग्नेः कपिशिविरगतो सुहृदश्चाददानो
वक्त्रे निक्षिप्य काशित्कवलयति भटानुत्कटं कुम्भकर्णः ।
कांक्षित्पद्भ्यां पिनष्टि श्वसनसहचरा वानराः कर्षरन्ध्रात्
निर्गच्छन्त्येक एतान् पुनरपि च शनैश्चर्षयन्ति घोरम् ॥ २९ ॥

रक्षानि उद्दिरन्ति उद्धमन्ति । केचित् प्रवीराः प्रकृष्टा वीरा
स्कीर्तन फूलारेण भिन्नाः सन्ताडिता इत्यर्थः, कथमपि प्राणान्
जहति त्यजन्ति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २७ ॥

उत्क्षिप्येति । रक्षः कुम्भकर्णः, त्रिपुरान्तकस्य रघुस्य संहार
केतुमिव संहारध्वजमिव कोटितडितामिव प्रभा यस्य तं
विद्युत्कोटिसमप्रभमित्यर्थः अजयं दुर्वारं घोरं दाहणं ज्वलन्तं
दीप्यमानं शूलं तारापते सुग्रीवस्य उरसि वक्षसि क्षिपति अ
क्षिपेत् । रघुणा रामेण इपुणा शरणेण तत् शूलं निरस्तञ्च
निरस्तञ्च । कोटितडित्प्रभाभिरिति पाठे कोटितडित्प्रभाभि
विद्युत्कोटिदीप्तिभिः घोरं दुष्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । यमन्ततिमन्
वृत्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेरिति । कुम्भकर्णः सुहृदम् आददानः गृह्णन्
कपीना वानराणां शिविरगतः सेनानिवेशप्रविष्टः सन्
क्रोधाग्नेः जाठराग्नेः क्रोधाननात् जाठराननाच्च हेतोः काशित्
भटान् कपिवीरान्, वक्त्रे वदने निक्षिप्य उत्कटं यथा तथा
कवलयति यमति । काशित् वानरान् पद्भ्यां पिनष्टि नि

सव्येन सान्द्रशिविरञ्च करेण धुन्वन्
 व्यात्ताननः समदकुम्भिकरप्रभेण ।
 सुग्रीवमेव कपिकुम्भधरेषु सत्सु
 जग्राह कोपकलितो युधि कुम्भकर्णः ॥ ३० ॥
 तातं विलोक्य विपमस्यमयाङ्गदस्तं
 गारुत्मतेन भुवि पातयति स्म शत्रुम् ।

दलति । केचित् वानराः खमनेन प्रश्वासवातेन सह चरन्तीति
 तयोक्ताः, -निश्वासवातेन उदरगामिनः सन्तः, इत्यर्थः, कर्णरन्ध्रात्
 कर्णविवरात् निर्गच्छन्ति । एकश्च कुम्भकर्णः पुनरपि कर्ण-
 रन्ध्रात् निर्गतानपि एतान् मनैश्चर्वयन् घोरं दारुणं
 यथा तथा शक्तिं भक्षयति । मुद्गरश्चाटदान इत्यत्र मुद्गरं
 व्याददान इति, निक्षिप्य काञ्चिदित्यत्र निक्षिप्य कोटिमिति,
 उक्कटमित्यत्र उक्कटानिति, चर्वयन्नत्तोत्यत्र चर्वितानतीति च
 पाठान्तरं सुगमम् । स्वधरा वृत्तम् ॥ २८ ॥

सव्येनेति । युधि युद्धे कोपकलितः कोपाक्रान्तः कुम्भ-
 कर्णः व्यात्ताननः विस्तृतवदनः सन् समदः मदमत्तः यः कुम्भी
 हस्ती तस्य करप्रभेण शुण्डनिभेन सव्येन वामेन करेण हस्तेन
 सान्द्रं कपिमिराङ्कोर्णमिति भावः, शिविरं सेनानिवेशं धुन्वन्
 कम्पयन्, भ्रान्तोद्भयन्नित्यर्थः, सत्सु विद्यमानेषु कपय एव कुम्भधरा
 हस्तिनः तेषु मध्ये सुग्रीवमेव, दक्षिणेन करेणैति-शेषः, जग्राह
 गृहीतवान् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३० ॥

तातमिति । अध्यानन्तरम् अङ्गदः तातः पितरं पितृव्यमिति
 यावत्, सुग्रीवं विपमस्यं विपन्नं, (कुम्भकर्णहस्तपतितत्वादिति
 भावः,) विलोक्य दृष्ट्वा गारुत्मतेन गरुडपाशेन तं गतुं कुम्भकर्णं

मुक्तोऽपि न श्वसिति यावदसौ कपोन्द्र-
 स्तावद्वन्ध नरसिंहपदाऽद्भुतं सः ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा नीलस्तमुभयमपि अस्तामाक्रम्य रक्षः-
 स्कन्धे मौलौ श्रवणहृदयघ्राणवक्तोदरेषु ।
 तीव्राघातैर्दहति कुपितः स्नेन रूपेण वीरः
 क्रव्यादोऽभूत्तदनु विकल प्रीत्यितौ वानरेन्द्रो ॥ ३२ ॥
 लङ्काशिखरस्थो रावणः ।
 लङ्केश्वरस्तमवलोक्य रणे ज्वलन्त
 कादम्बिनीसहचरोऽमृतवारिधाराः ।

भुवि भूतले पातयति नमः । असौ कपोन्द्रः सुग्रीवः मुक्तोऽपि
 (कुम्भकर्णहस्तात्) भ्रशितोऽपि यावत् न श्वसिति, तावत् स
 कुम्भकर्णः अद्भुतं नरसिंहपदा नृसिंहचरणरूपेण पाशेन बध्नु-
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वेति । नील वीरः, तमुभयमपि सुग्रीवाङ्गदौ अपीत्यर्थः,
 अस्तं कुम्भकर्णेनाक्रान्तमित्यर्थः, दृष्ट्वा कुपितः सन् आक्रम्य
 उत्पत्य रक्षसः, कुम्भकर्णस्य स्कन्धे मौलौ शिरसि श्रवणहृदय
 घ्राणवक्तोदरेषु कर्णवक्षःस्थलनासिकामुखोदरेषु तीव्राघातैः,
 दारुणप्रहारैः दहति पोडयति स्नेत्यर्थः । तदनु, तदनन्तर
 तत्र तत्र प्रहारानन्तरमित्यर्थः, क्रव्यादः कुम्भकर्णः स्नेन रूपेण
 विकलः विह्वस्तः, नितरा व्याकुल इत्यर्थः, अभूत् । वानरेन्द्रो
 सुग्रीवाङ्गदौ प्रीत्यितौ प्रकर्षणं उत्तस्थतुः । मन्दाक्रान्ता
 वृत्तम् ॥ ३२ ॥

लङ्केश्वर इति । लङ्केश्वरो रावणः रणे ज्वलन्तं नीलस्य
 प्रहारेण नितरा सन्तप्यमानं तं कुम्भकर्णम् अवलोक्य काद-

तूर्णं सुमोच तदुपर्यय लब्धसंज्ञो

भोक्तुं हतान्त इव नीलनली स दध्यौ ॥ ३३ ॥

दम्भोलिः कुम्भकर्णं गिरिमिव तरसाऽपातयज्जानुबन्धं

कण्ठे गाढं विधृत्य स्वभुजगुरुमदं जास्ववान् उग्ररोपः ।

निर्मुक्तौ तौवभूतामभवदय मरुत्पुष्पवृष्टिस्तदङ्गे

शूलाघातेन रोपाद्रजनिचरभटस्तं निरस्योपतस्ये ॥ ३४ ॥

स्विनी मेघमाला तत्सहचरः तत्सहायवानित्यर्थः, (आज्ञया तत्-
क्षणं जलधरमालामानयन् सन्नित्यर्थः), तस्य कुम्भकर्णस्य उपरि
अमृतधारिधाराः सुधोपमजलधाराः तूर्णं शोभं सुमोच ववर्ष
इत्यर्थः । अथामृतधारावर्षणानन्तरं स कुम्भकर्णः लब्धसंज्ञः
प्राप्तचेतनः सन् हतान्त इव नीलनली भोक्तुं खादितुं दध्यौ
चिन्तयामास । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दम्भोलिरिति । उग्ररोपः तोच्छाक्रोपः जास्ववान् दम्भोलिः
वज्रः गिरिमिव पर्वतमिव स्वभुजयोर्गुरुर्महान् मदो गर्वो यस्य
तं कुम्भकर्णं जानुबन्धं जानुभ्यां बद्ध्वा, गुणमुल्प्रत्ययः, कण्ठे
गाढं यथा तथा विधृत्य आक्रम्य तरसा बलेन अपातयत्
भूमौ पातितवान् । तौ नीलनली निर्मुक्तौ कुम्भकर्णस्य आक्रम-
णादिति भावः, अभूतां संवृत्तौ । अथानन्तरं तदङ्गे तस्य
जास्ववतः अङ्गे मरुतां देवानां पुष्पवृष्टिः अभवत् अपतदि-
त्यर्थः । ततो रजनिचरभटः राजमवोरः कुम्भकर्णः रोपात्
क्रोधात् शूलाघातेन शूलप्रहारेण तं जास्ववन्तं निरस्य निरा-
हृत्य उपतस्ये उत्तस्यावित्यर्थः । कण्ठे गाढं विधृत्येत्यत्र
कण्ठं गाढं विरच्येति, उग्ररोप इत्यत्र उग्रवेग इति, शूलाघाते-
नेत्यत्र गुल्फाघातेनेति, रजनिचरभट इत्यत्र रजनिचरवर इति,

आलोकितो रघुवरेण सलक्ष्मणेन
कालान्तकादिव रिपोः परिशङ्कितेन ।

स्थानं जगाम हनुमान् समरेऽवतीर्थ्य
माहेशमुग्रनरसिंह इवारुणाक्षः ॥ ३५ ॥

मैनाको मेरुशृङ्गे स्थित इव हनुमत्पाणिपद्मे महीध्रः,
कल्पान्ते मन्दराग्रेऽञ्जन इव समरे सुद्वरः कुम्भकर्णो ।

अद्रिं क्रव्यादवीरः प्रहितमनिलजेनाच्छिनत् सुद्वरेण
लाङ्गुलेनाञ्जनेयोऽद्भुतजनितरूपा सुद्वरं द्राक् चकर्ष ॥ ३६ ॥

उपतस्थे इत्यत्र उपतस्थाविति च पाठान्तरम् । स्रग्धरा
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

आलोकित इति । कमले प्रलये अन्तकः संहारकः रुद्र
इत्यर्थः तस्मादिव रिपाः शत्रोः कुम्भकर्णात् परिशङ्कितेन
किमय विधास्यतीति सञ्जातशङ्केनेत्यर्थः, सलक्ष्मणेन रघुवरेण
रामेण आलोकितः दृष्टः, नेत्रेऽङ्कितेन प्रेरित इति भावः, हनुमान्
अरुणाक्षः क्रोधादालोहितनयनः सन् समरे युद्धे अवतीर्थ्य
उग्रघातो नरसिंहश्चेति उग्रनरसिंहः भीषणनरसिंहावतारः स
इव माहेशं महेशस्य इदं महेश्वरसम्बन्धीत्यर्थः, स्थानस्थितिं,
संहारमूर्त्तिरुद्रवदवस्थानमिति भावः) जगाम प्राप, कालान्तक-
इव तस्यै इत्यर्थः । आलोकित इत्यत्र आलक्षित इति पाठः ।
माहेशम् इत्यत्र माहेश इति पाठे माहेशः महेश्वरावतारः
हनुमानित्यन्वयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

मैनाक इति । मेरो, सुमेरुपर्वतस्य शृङ्गे मैनाकः तदास्य-
गिरिरिव हनुमतः पाणिरेव पद्मं तत्र महीध्रः पर्वतः स्थितः ।
कल्पान्ते युगान्ते मन्दरस्याद्रेरग्रे शिखरे अञ्जन् इव अञ्जना-

कुम्भकर्णो हनूमन्तं निरुध्य छद्मना वली

रावणाय ददौ भ्रात्रे उपायनमिवाटरात् ॥ ३७ ॥

कुम्भकर्णेन आनीतं हनूमन्तं गृह्योत्वाऽशोकवने सीतां

प्रति रावणः । सीते । पश्य पश्य ।

रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तच्चिन्तया लक्ष्मणः,

सुग्रीवोऽग्रजसूनुसैन्यभयतो विन्ध्यस्य मूलं गतः ।

गण्यः कस्य विभोपणः ? स च रिपोः कारुण्यदैन्यातिथि.

लङ्कादारकपाटपाटनपटुर्वहोऽयमेकः कपिः ॥ ३८ ॥

द्विरिव समरे युद्धे कुम्भकर्णे कुम्भकर्णहस्ते इति भावः, मुद्गरः
अस्त्रविशेषः स्थित इत्यन्वयः । ऋष्यादवीरः राक्षसवीरः कुम्भ
कर्णः मुद्गरेण अनिलजेन वायुपुत्रेण हनूमता प्रहितं प्रक्षिप्तम्
अद्रिं पर्वतम् अच्छिनत् चूर्णयामास । आञ्जनेयः अञ्जनामुतः
हनूमान् अद्भुतं यथा तथा जनिता या रुट् रोपः तथा, यद्वा
अद्भुतं यथा तथा जनिता रुट् कोप, स्फुर्त्तिरिति भावः यस्य
तेन लाङ्गूलेन द्राक् भटिति मुद्गरं चकर्म आकृष्टवान् । स्वग्धरा
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कुम्भकर्ण इति । वली वलयान् कुम्भकर्णः छद्मना कपटेन,
र-ध्रेणिति भावः, हनूमन्तं निरुध्य आक्रम्य भ्रात्रे रावणाय
आदरात् उपायनमिव उपदामिव ददौ अर्पयामास । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

राम इति । राम. स्त्रिया तवेति भावः, विरहेण
वियोगेन हारितं नाशितं वपुः शरीरं येन तथाभूतं, सुतोपम
इति भावः । लक्ष्मण, तस्य रामस्य चिन्तया हारितवपु
रित्वन्वयः । सुग्रीवः अग्रजसूनोः अद्भुदस्य सैन्यानाञ्च अन्येषां

अथ रावणसोतयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भवित्री रभोरु । “त्रि”दशवदनग्लानिरचिरात्
स ते रामः स्याता “न” युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।
इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमूः
लघिष्ठेदं पष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥ ३८ ॥

वानराणाञ्चेति भावः, भयतः प्राणभयादित्यर्थः, विन्ध्यस्य गिरे,
मूलं तलदेशं गतः । विभीषणः कस्य गख्यः ? न कस्यपी-
त्यर्थः, यतः सः रिपोः शत्रोः रामस्य कारुण्यस्य अनुकम्पायाः,
“कृपा दयानुकम्पा स्यात् कारुण्यं करुणा घृणा” इत्यमरः, दैन्येन
अतिथिः आश्रित इति भावः । एकः केवलः लङ्कादारस्य यः
कपाटः आवरणोभूतवस्तुविशेषः तस्य पाटने विध्वंसने पटः
समर्थः अयं कपिर्हनुमान् बद्धः, (तस्मान्नात्रैवाधुना रामस्य
जयाशेति विचार्य मां भजेति भावः) शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३८ ॥

भवित्रीति । हे रभोरु । अचिरात् शीघ्रं त्रिदशाना
देवाना वदनग्लानिं मुखमालिन्यं भवित्री भाविनीत्यर्थः । स
लक्ष्मणसखः—लक्ष्मणसहाय इत्यर्थः, ते तव रामः युधि युधे
पुरते अग्रतः, ममेति शेषः, न स्याता न स्यातु शक्यतीति यावत्,
इयं वानरचमूः कपिसेना अधुना इदानीम् उच्चैर्महतीं विपदं
यास्यति प्राप्सरति, शीघ्रं निधनं गमिष्यतीत्यर्थः । —इति राव-
णोक्तिः । —इति लघिष्ठ-नोच । पष्ठाक्षराणां पराणि अक्षराणि
त्रि-न वि-इत्येतानि तेषां विलोपात् विलोपं कृत्वेत्यर्थः, यवर्थे
पञ्चमी, इदं पद्यं पुनः पठ उच्चारय, तथाच—“भवित्री रभोरु ।
दशवदनग्लानिरचिरात् स ते रामः स्याता युधि पुरतो

अथ चरणयुगं तद्वक्षसि स्थापयित्वा
 खरतरनखराग्रैर्गाढमुत्पाद्य कर्णौ ।
 क्रकचक्रठिनदन्तैरस्य सन्दश्य नासाम्
 उदपतदतिवेगादुग्रकर्मा कपीन्द्रः ॥ ४० ॥
 सपदि परिनिवृत्तः क्रोधनः कुम्भकर्णः
 तुमुनमतुलमन्त्राशेषशस्त्रं व्यतानीत् ।
 निशितशरनिपातैर्लीलया तत्र रामो
 निरभिनददसीयं तत्तदङ्गं क्रमेण ॥ ४१ ॥

लक्ष्मणसखः । इयं यास्यत्युच्चैः पदमधुना वानरचमूः” इति
 सुगमम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अथेति । अध्यानन्तरम् उग्रकर्मा टारुणकर्मा कपीन्द्रः
 हनुमान् तद्वक्षसि तस्य कुम्भकर्णस्य वक्षसि चरणयुगं स्थाप-
 यित्वा सुदृढमिति भावः, खरतरैः अतितीक्ष्णैः नखराग्रैः कर्णौ
 गाढं यथा तथा उत्पाद्य उन्मूल्य क्रकचवत् कठिनाः दन्ताः तैः
 अस्य कुम्भकर्णस्य नामा सन्दश्य छिच्छेति भावः, अतिवेगात्
 अतिवेगमाश्रित्येत्यर्थः, यवर्धे पञ्चमो, उदपतत् उत्पपात । एतत्
 पद्यं सुग्रीवसंग्रामे प्रयोज्यं नातेति केचिदाचक्षते । मालिनी
 वृत्तम् ॥ ४० ॥

सपदेति । सपदि तत्क्षणं क्रोधनः कोपाक्रान्तः कुम्भ-
 कर्णः—परिनिवृत्तः—सङ्ग्रामं प्रति निवृत्तः सन् अतुलानि अनु-
 पमानि मन्त्रेण अशेषाणि विविधानि शस्त्राणि यस्मिन् तद्
 यथा तथा तुमुलं मुहमिति शेषः, व्यतानीत् वितस्तार । रामः,
 तत्र युद्धे निशिताना शरणां निपातैः, लीलया भवहेलया
 अमुष्य इदम् अद्रसीयं कुम्भकर्णसम्बन्धीत्यर्थः, तत्तत् अङ्ग

अत्रावसरे वानरा ।

अन्येषा पुरतो मदस्फुटिरिय, यत् कुम्भकर्ण । त्वया
त्रासार्थं क्रियते समस्तमुचिता नास्मासु युक्ता तव ।
पश्यन्नप्यपरां पराक्रमगतिं यातोऽसि जातान्धता
कापालो किमु शङ्करोऽपि मनुजो रामो, वयं वानरा १ ॥ ४२ ॥

अत्रान्तरे रघुपतिं शरयुग्ममैन्द्र

द्राक कुम्भकर्णनिधनाय रणे मुमोच ।

भिच्चा विवेश हृदयं धरणीमथैकं

मूर्धानमुद्धतमखण्डयदस्य चान्यम ॥ ४३ ॥

हस्तपदादिकं क्रमेण निरभिनत् निर्विभेदं निरुक्तवानित्यर्थः ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अन्येषामिति । हे कुम्भकर्ण ! अन्येषां पूर्वं त्वया निर्जिता
नासिति भावः पुरं अग्रतः यत् त्रासार्थं (तेषामन्येषां भीतिं
प्रदर्शनायै) समस्तं क्रियते इयं मदस्फुटिर्गर्वप्रकटनम् उचिता
युक्ता अस्मासु तव न युक्ता गर्वप्रकटनमिति शेषः, पराक्रम
गतिं विक्रमपद्धतिम् अपराम् अन्यविधां (न हि सर्वत्र सर्वैर्नयो
लभ्यते इति भवेत्) पश्यन्नपि जातान्धता जन्मान्धता नितरा
विवेकराहित्यमिति भावः, यातं गतोऽसि शङ्करोऽपि
कापालो कपालधारे किमु ? राम मनुज मानव किमु ? वयं
वानरा किमु ? (यथा शङ्करः कापालिकव्रतौ निन्दितचरित इति
भावः, न तथा रामोऽपि मनुज मनुश्चधर्मा न वयमपि
वानरयोर्नौ उत्पन्ना अपि तत्रकृतयो नैति भावः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे रघुपतिं रामं रण

छिन्ने कुम्भकर्णमृद्धिं पतति हनुमान् वदति ।

धीरं धारय कूर्मराज ! धरणीं सार्धं फणिस्वामिना

दिङ्नागाः ! कुरुत स्थिरान् कुलगिरोन् दन्तेरुदयैः क्षणम् ।

यस्मादेतदकाण्डखण्डनगलद्रक्षौवमत्युन्नतं

कृतं रामशरोत्करैः पतति यत्तत् कौम्भकर्णं शिरः ॥ ४४ ॥

सद्यो राघवमल्लमल्लदलितग्रीवाप्रकाण्डं पतत्

निःसङ्गं द्रुहिणप्रणमुरतुलं दंष्ट्राकरालं शिरः ।

कुम्भकर्णस्य निधनाय संहाराय द्राक् भटिति ऐन्द्रम् इन्द्र-
दैवतं शरयुग्मं मुमोच तत्याज । अथ-तच्छरद्वयमोचनानन्तरम्
एकं शरम् अस्य कुम्भकर्णस्य हृदयं भित्त्वा धरणीं पृथ्वीं विवेग,
अन्यं शरम् उद्धतम् उद्यं मूर्धानम् अखण्डयत् चकत्तं । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

धीरमिति । हे कूर्मराज ! फणिस्वामिना नागराजेन,
शेषनागेनेत्यर्थः, सार्धं सह धरणीं पृथिवीं धीः दृढं यथा तथा
धारय, हे दिङ्नागाः ! दिग्गजाः ! उदयैः उन्नतैः दन्तैः कुल-
गिरोन् (सिहेन्द्रो मनयः सद्यः शक्तिमान् पारियात्रकः । विन्ध्यश्च
हिमवांश्चैव समेते कुलपर्वताः ॥ इत्युक्तान्) क्षणं स्थिरान्
निधनान् कुरुत, यस्मात् अकाण्डेन आकस्मिकेन खण्डनेन
कृन्तनेन गलन् निःसरन् रक्षौघः शोणितसमूहः यस्मात्
तथाभूतं रामस्य शरोत्करैः शरसङ्घैः कृतं छिन्नम् अत्युन्नतं
यदेतत् कुम्भकर्णस्य इदं कौम्भकर्णं कुम्भकर्णसम्बन्धि शिरः, तत्
पतति, ह्युष्मासु अस्मिन्नवसरे प्रमत्तेषु एतत्पातेन सृष्टिभङ्गः
स्यादिति भावः । गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

सद्य इति । हनुमता सद्यः सपदि राघव एव मल्लः वीरः

द्राक् शाखान्मृगचक्रचूर्णनभयादादाय तारापथात्
 प्रक्षिप्तञ्च महार्णवे हनुमता दृष्टञ्च गत्वा सुरैः ॥ ४५ ॥
 देवाः । सर्वे विमानान्धपनयत रवेः स्यन्दनो यातु दूरं
 रे रे शाखान्मृगेन्द्राः । परिहरत रणप्राङ्गणं राक्षसाद्य । ।
 वेगस्तस्ताञ्च नाद्रिप्रतिनिधिरवधिः सर्वविध्यापक्रानां
 लङ्घातङ्कैकहेतुर्निपतति नभसः कौम्भकर्णः कबन्धः ॥ ४६ ॥

तस्य भङ्गेन अस्वविशेषेण दलितः ग्रीवाप्रकाण्डः महती योवे-
 त्यर्थः, यस्य तथोक्तं, "प्रकाण्डमुद्धतस्रजौ । प्रगस्तवाचकान्यमूर्नि"
 इत्यमरे, नि.सङ्गं नास्ति सङ्गः आसङ्गः, कण्ठे-नेति-भावः,
 यस्य तत् किण्ठसङ्गवर्जितमित्यर्थः, कण्ठात् विच्युतं न तु तत्र
 लग्नमिति भावः, दृष्टिणस्य ब्रह्मणः प्रणसा प्रपौत्रः तस्य कुम्भ-
 कर्णस्येत्यर्थः, ब्रह्मणः पुत्रः पुत्रस्यः तत्पुत्रः विश्वाः, तत्पुत्रः
 कुम्भकर्ण इत्यस्य ब्रह्मणः प्रपौत्रत्वमिति भावः, दंष्ट्राभिः
 प्रकटिताभिरिति भावः, करानं भोषणं पतत् शिरः शाखा
 मृगाणा वानराणा चक्रस्य सैग्यस्य चूर्णनं पेपणम्, उपरिपाते
 नेति भावः, तस्माद्भयं तस्मात् हेतोः तारापथात् नक्षत्रमार्गात्
 अन्तरीचादित्यर्थः, द्राक् भटिति आदाय गृहीत्वा महार्णवे
 महासमुद्रे प्रक्षिप्तञ्च सुरैः देवैः गत्वा दृष्टञ्च । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४५ ॥

देवा इति । हे सर्वे देवाः ! विमानानि देवयानानि
 अपनयत अपसारयत, रवेः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः दूरं यातु
 गच्छतु । रे रे शाखान्मृगेन्द्राः ! वानरवीराः ! राक्षसाय ! रण-
 प्राङ्गणं समरभूमिं परिहरत परित्यजत । -वेगेन, वज्रेणेति

उत्क्रान्तोऽपि स्वदेहात् प्रवरसुरवधूदोर्भिराकृष्यमाणः
 प्राणत्राणाय भर्तुः पुनरपि समरापेक्षया नारुरोह ।
 संगीतैर्नारदाद्यैर्मृदुसुरजरवैः स्तूयमानो विमानं
 वीरः संग्रामधीरो रणगिरसि कथं कथ्यते कुम्भकर्णः ? ॥ ४७ ॥

पाठान्तरे वज्रेश वज्राघातेनेत्यर्थः, स्वस्तः विच्युतः योऽङ्ग-
 नाद्रिः तस्य प्रतिनिधिः सद्यः ; यदा स प्रतिनिधिर्यस्य तथाभूतः
 सर्वेषां विम्बापकानां विस्मयकरपदार्यानाम् अवधिः सीमा-
 भूतः, सदाया आतडो भयं तस्य एकः अद्वितीयः, मुख्य इत्यर्थः,
 हेतुः कारणं कुम्भकर्णस्य अयं कौम्भकर्णः कुम्भकर्णस्यस्वन्वी
 कवन्धः क्विन्नगिराः देहः नभसः अन्तरीचात् निपतति ।
 स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ४६ ॥

अत्रोत्प्रेक्षते, उत्क्रान्त इति।—संग्रामेषु वीरः अचलः
 वीरः, य इति शेषः, स्वदेहात् उत्क्रान्तोऽपि विनिःसृतोऽपि
 प्रवराणाम् उत्तमानां सुरवधूनां देवाङ्गनानां दोर्भिः मुञ्जैः
 आकृष्यमाणः तथा नारदाद्यैः मुनिभिः मृदुः—अल्पाल्पः सुरजस्य
 मृदङ्गविशेषस्य रवः येषु तैः सङ्गीतैः सुदु गानैः स्तूयमानः
 प्रशस्यमानः सन् भर्तुः—स्वामिनः रावणस्य, भ्रातुरिति पाठा-
 न्तरं, त्राणाय रक्षणाय, रामादिति भावः, पुनरपि समरापेक्षया
 संग्रामाभिलाषेण विमानं देवयानं न आरुरोह स कुम्भकर्णः
 रणगिरसि कथं कथ्यते ? कथं वर्णयते ? नैव वर्णयितुं शक्यते
 इत्यर्थः । रणगिरसीत्यत्र गिव गिर स इति पाठान्तरे गिव
 गिवेति विस्मये । अत्र व्यञ्जकप्रयोगाभावात् प्रतीयमानोत्-
 प्रेक्षा । रणभूमौ पतन् कवन्धः कुम्भकर्णोऽयं पुनरायात इवेति
 लोकैरमन्यतेति भावः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ४७ ॥

प्रविश्य मन्दोदरो ।

लङ्कानाथ ! तवानुजो युधि हतो रामेण, रत्नाकरं
संलङ्घ्य प्लवगैस्तथा परिवृता पूर्वारि तेष्वस्थिताः ।
रामेऽपि स्मृतिगोचरे सति यदा तत्रैव रोषान्विता
सीता सम्प्रति सम्प्रता किमु भवेत् ? तूष्णीं तदेष स्थितः ॥ ४८ ॥

रावणः । अहह ! हतविधे ! मरुच्चन्द्रेत्यादिकं पठति । ततः
सत्वरमाखण्डलखण्डनदृष्टप्राचण्डं मेघनादं समराय वृणोति
स्य । (ख) मेघनादोऽपि समरावतरणं नाटयति । वानराः
पलायन्ते ।

मेघनादः ।

क्षुद्राः ! सन्त्वासमेति विजहित हरयः ! क्षुण्णश्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

लङ्कानाथेति । हे लङ्कानाथ ! तव अनुजः कुम्भकर्णः
रामेण युधि युद्धे हतः, तथा प्लवगैः रत्नाकरं समुद्रं संलङ्घ्य
पूर्वङ्का परिवृता आच्छादिता, ते प्लवगाः द्वारि अवस्थिताः ।
रामे-स्मृतिगोचरे स्मृते सति यदा तत्रैव तदवस्थायामेव सीता
रोषान्विता कुपिता, त्वयि इति शेषः, सम्प्रति इदानीं सम्प्रता
अनुरक्ता भवेत् किमु ? (नैव अनुरक्ता भवेदित्यर्थः) । तदा
तस्मिन् काले, मन्दोदर्या एवमुक्ते इत्यर्थः, एषः रावणः तूष्णीं
स्थितः न किञ्चिदुवाचेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(ख) आखण्डलेति । आखण्डलस्य इन्द्रस्य खण्डनेन परा-
जयेन दृष्टं प्राचण्डम् औदत्यं यस्य तम् इन्द्रजितमित्यर्थः,
वृणोति स्य न्ययुङ्क्तेत्यर्थः ।

सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि न हि रूपां, नन्वहं मेघनादः
 किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेपयामि ॥४८॥
 सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदमित्रनोला
 वर्षासु कालजलदाचरितं प्रचण्डम् ।
 तं रावणिं गगनमण्डलमास्थितं नो
 पश्यन्ति, तान् प्रहरति स्र शरैरनेकैः ॥ ५० ॥

क्षुद्रा इति । हे क्षुद्राः हरयः वानराः । एते यूयं सन्नासं
 भयं विजहित त्यजत, अमो-क्षुम्भो- दलितौ, विदोषो इत्यर्थः,
 शक्रस्य इन्द्रस्य इभकुम्भो ऐरावतकुम्भो यैः ते सायकाः बाणाः
 युष्माकं देहेषु निष्पतन्तः सन्तः लज्जां दधति प्राप्नुवन्ति, हे
 सौमित्रे ! लक्षण । तिष्ठ, त्वं रूपां-कोपाना, मद्दोयानामिति
 शेषः, पात्रं भाजनं नासि न भवसि, ननु भोः ! अहं मेघनादः,
 जितमात्र एव मेघवत् गर्जितवानित्यस्य मेघनाद इति संज्ञा,
 किञ्चिद्-इत्यत् भ्रूभङ्गलीलया भ्रूभङ्गिरूपविलासेन नियमितः
 बद्धः जलधि. येन तथाभूतं रामम् अन्वेपयामि अनुसन्दधामि,
 राम एव मम प्रतिपक्षः सम्भवति न तु यूयमिति भावः ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

सुग्रीवेति । सुग्रीवः मारुतिर्नूमान् नलः अङ्गदः मित्रः
 तद्दास्यो वानरभेदः गोलः ते वर्षासु कालः-क्षणावर्षः यो
 जलदः तद्ददाचरितम् आचरणं यस्य तथाभूतं गगनमण्डल-
 मास्थितं प्रचण्डं तं रावणिं मेघनादं नो पश्यन्ति नाव-
 लोकयन्ति, प्रव्युत अनेकैः विविधैः शरैः तान् सुग्रीवादीन्
 प्रहरति स्र आजघान । सिद्धान्तनीतिम् अनवरतं शरान्
 वर्षन्तं तं सुग्रीवादयः न अवलोकयाच्चक्रुरिति तात्पर्यम् ।

मायारथं समधिरुह्य नभःस्थलस्थो
 गम्भीरकालजलदध्वनिरुज्जगर्ज ।
 बाणेरपातयदथो फणिपाशबन्धैः
 तौ मेरुमन्दरगिरो परिभूतशक्रः ॥ ५१ ॥

अत्रान्तरे सरमा राक्षसी रावणाज्ञया रामलक्ष्मणयोः द्रुमां
 गतिं सीतायै कथितवती ।

सीता । हा आर्यपुत्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! मदर्थे युवयो-
 रैतादृशो गतिः ।

किं भार्गवश्चवनगोतमकश्यपानां
 वाणी वशिष्ठमुनिलामशकौशिकानाम् ।

सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदनोलमुख्या वाप्यान्धकारजलदान्तरित-
 मिति, शरैरनेकैरित्यत्र स धारबाणैरिति च पाठान्तरम् ।
 वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ ५० ॥

मायारथमिति । अथानन्तरं परिभूतः शक्रो येन स इन्द्र-
 जिदित्यर्थः, मायया—कल्पितो रथः मायारथः, मध्यपदलोपि-
 समासः, तं समधिरुह्य समारुह्य नभःस्थले तिष्ठतीति तथोक्तं
 गम्भीरः कालजलदस्यैव ध्वनिर्यस्य स सन् उज्जगर्ज उच्चैर्ननाद ।
 तथा फणिपाशबन्धैः फणिपाशः नागपाशः तेन बन्धः येषु तैः
 बाणैः शरैः मेरुमन्दरगिरो सुमेरुमन्दराचलनिभावित्यर्थः, तौ
 रामलक्ष्मणौ अपातयत् बहुधा पातयामासेत्यर्थः । परिभूतशक्र
 इत्यत्र पविनेव शक्र इति पाठे पविना वल्लेण शक्र इन्द्र इवे-
 त्यर्थः । वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ ५१ ॥

किमिति । अहह ! इति खेदे । भार्गव-चवन-गोतम-
 कश्यपानां तथा वशिष्ठमुनि-लोमश-कौशिकानाञ्च अतस्त्वं

जातानृताप्यहह ! याऽऽलपिता च वै मे
 त्वं मग्नचूचुककुचा सधवा भवित्री ॥ ५२ ॥
 अमरपतिजिता तौ नागपाशेन बद्धौ
 अथ गरुडनिपातोन्मुक्ततत्पाशवन्धौ ।
 विदधतुरतियुद्धं, तत्र रामानुजन्मा
 गितशरहृतजीवं मेघनादं चकार ॥ ५३ ॥
 जनमुखरणवार्त्ता श्रुयते राजसेन्द्र !
 तव तनयसुरेशः पातितो लक्ष्मणेन ।

मग्नम-आभोगान्तर्लीनं चूचुकं कुचाग्रं ययोः तादृशौ "चूचुकन्तु
 कुचाग्रं स्यात्" इत्यमरः, कुची यस्याः तथाभूता, अतः
 सधवा भवित्री स्याः, (न कदाचिद् वैधव्यं लप्ससे इति भावे,
 इति मे मम या आलपिता उक्ता वाणी अनृतापि मिथैव च वै
 जाता किम् ? । वाचिेति पाठे वाचा वागित्यर्थः । आवन्त-
 स्त्वोनिङ्गः । उक्तञ्च सामुद्रिके—“आभोगमग्निशिरसौ यस्याः
 भूतः मततं कुची । सा नारी सधवा नित्यं न कदाचित् तद-
 म्रिया ॥” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

अमरेति । अमरपतिजिता इन्द्रजिता नागपाशेन बद्धौ
 तौ रामलक्ष्मणौ अथ-कियत्कालानन्तरं गरुडनिपातेन वै-
 तेयागमनेन उन्मुक्तः परित्यक्तः स पाशवन्धः याभ्यां तयोक्तौ
 सन्तौ अतियुद्धं महारणं विदधतुः चक्रतुः । तत्र महारणे
 रामानुजन्मा लक्ष्मणः मेघनादं शितीन सुतोच्छेन शरेण हृतः
 जीवः यस्य तं चकार निजघानित्यर्थः । मानिनो वृत्तम् ॥ ५३ ॥

जनेति । हे राजसेन्द्र ! रावण ! लक्ष्मणेन तव तनय
 सुरेशः पुत्रेन्द्रः, पुत्रयेष्ठ इत्यर्थः, पातितः निहतः, इति जन-

वदति च दशवक्त्रो रुष्टचित्त सभाया
मशकगलकरग्ध्रे हस्तियूथ प्रविष्टम् ॥ ५४ ॥

रावण मनिर्वेदम् ।

न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापस
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल जीवत्यहो रावण ।
धिग्धिक शक्रजित प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रनै किमेभिर्भुज ? ॥ ५५ ॥

मुखेभ्य रणवार्त्ता श्रूयते इत्युक्ते केनचित् दशवक्त्र रावण
रुष्टचित्त आकुलितहृदय सग सभाया मशकगलकरग्ध्रे हस्ति
यूथ प्रविष्टञ्च इति वदति कथयति स्मत्यर्थं (भूते वत्तमानवत्
प्रयोगश्चिन्त्य । मशकगलविवर हस्तियूथप्रवेश इव मेघ
नादस्य लक्षण्येन निधन सवया असम्भवमेवेति भाव । हृष्टचित्त
इति च पाठान्तर तथा पाठे द्रवो विचित्रा गतिरिति
हृष्टचित्तत्वमिति भाव । मानिनो वृत्तम् ॥ ५४ ॥

न्यकार इति । मे मम त्रिभुवनविजेतुरिति भाव अरय
शत्रव इति यत् अयमेव न्यकार धिकार तत्रापि तथा न्यका
रेऽपि असौ अरि तापस अतिचुद्र इति भाव ननु सोऽसु
किन्तेन ? इत्याह स इति ।—सोऽपि तापसोऽपि अत्रैव लङ्काया
मेव आगत इति शेष । नन्वागतस्तिष्ठतु एकतस्तेन किम् ?
इत्यत आह निहन्तीति ।—राक्षसकुल राक्षसवशम् एक द्वौ
त्रौन् वा नेति भाव निहन्ति निर्मूलयति न तु प्रहरतीति
भाव । अहो आश्चर्य्यं रावण जीवति प्राणान धारयति इत्य
गतेऽप्येति शेष । शक्रजितम् इन्द्रचित्त धिक् धिक् पुन पुन
निन्दामीत्यर्थं “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयो” इत्यमर (यं) शक्र

मूर्ध्नामुद्दमकृत्ताविरलग्नगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धीतिशाद्भिः प्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कौलामोत्तोलनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिर्दोषोद्दुराणां
दोषाश्चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥ ५६ ॥

जितवान् सोऽपि एनं क्षुद्रं न हतवानिति निन्दावीजमिति
भावः)। प्रबोधितं विद्यते अस्येति प्रबोधितवान् प्रबोधित
इति यावत् तेन कुम्भकर्णेन किम् ? (न किमपि तेन कर्तुं
शक्यमिति भावः, स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रो ग्रामः, अल्पार्थे
टिप्रत्यये ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः, तस्या विशेषेण यद्येच्छमिति
भावः, क्षुद्रं तेन हया उच्छूनाः उदृष्टाः तैः एभिः भुजैः
विंगत्या, ममेति शेषः, किम् ? (न किमपि कर्तुं शक्यते
इत्यर्थः) । अत्र विधेयस्य न्यकारस्य अयमित्यनुवाच्यप्रयोगानन्तरं
प्रयोज्यत्वम् “अनुप्रायमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेत्” इति नये-
नोचितमपि तदकरणात् विधेयाविमर्षदोषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५५ ॥

मूर्ध्नामिति । उद्दमं गवितं यत् कृत्तं-कर्त्तनं-तेन अवि-
रलम् अनल्पम्, अजस्रमित्यर्थः, गलात् कण्ठात् गलतां नि-
मगता रक्तानां संसृक्ताभिः अविरताभिः धाराभिः प्रवाहेः धीतः
चान्दितः यः शैश्व शम्भोः अद्भिः, चरणः तस्य प्रसादेन अनु-
कम्पया उपनतः उपगतः जयः सर्वोत्कर्षः तेन जगति भुवने
जातः मिथ्या महिम्ना प्रभावः येषां तद्योक्तानां मूर्ध्नां-शिरसां
कौलामस्य परंतस्य उत्तोलने उदरथे या इच्छा अभिनायः
तस्या व्यतिकरः मन्वन्धः तत्पिशुनः तत्सूचकः उत्सर्पि अति-
प्रवृत्तः यो दर्पः गर्वः तेन उद्दुराणाम् उक्तानाम् एषां दोषां

हृतेषु रावणपुत्रेषु सर्वेषु रावणं प्रति मन्दोदरी ।
 दृष्ट्वा दैन्य भगिन्यास्त्रिशिरस उतवा मातुलस्यापि नाशं
 तालानां भेदनं तत् कपिवरहननं तच्च सुग्रीवसख्यम् ।
 कर्माण्युद्यानहन्तुर्जलनिधितरणे धी न जातस्तदानीं
 सोऽयं नष्टे कुलेऽस्मिन् कथमिह कमितुर्जायते ते विवेकः ? ॥५७॥
 राव । रामाय प्रतिपक्षकक्षशिखिने दास्यामि वा मैथिलीं
 युडे राघवसायकैरभिहतः स्वर्गं गमिष्यामि वा ।

भुजानाञ्च इह अस्मिन् समये एतत् फलं किम् ? यत् नगर्या
 लङ्काया रक्षणे प्रयामः-क्लेशः, असामर्थ्यमिति भावः । स्वधरा
 वृत्तम् ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वेति । भगिन्याः सूर्पणखायाः दैन्यं- नासाकर्णच्छेदन
 जनितं कार्त्तव्यमित्यर्थः, त्रिशिरसः उतवा अथवा मातुलस्यापि
 मारीचस्यापि नाशं, तालानां, सप्तानामिति शेषः, भेदनं तत्
 प्रसिद्धं, कपिवरस्य बालिनः हननं बधं, तच्च सुग्रीवेण सख्यं
 मानुषस्य वानरसङ्गमसम्भवमिति भावः, तथा उद्यानहन्तु'
 अशोकवनभङ्गकारिणो हनूमत इत्यर्थः, जलनिधितरणे समुद्र
 नह्वने विषये कर्माणि चेष्टितानि दृष्ट्वा तदानीं तस्मिन् काले
 यो-विवेकः बोधः न जातः, नष्टे अस्मिन् कुले राक्षसवंशे इह
 इदानीं कमितुः सीताकामुकस्य ते तव सोऽयं विवेकः कथं
 जायते १ तव अधुना विवेकोदयः न युक्तः इति भावः । स्वधरा
 वृत्तम् ॥ ५७ ॥

रामायेति । प्रतिपक्षाः शत्रव एव कक्षाः शुष्कलणानि
 तत्र शिखी अग्निः तस्मै शत्रुघातिने इत्यर्थः, रामाय मैथिली
 सीतां दास्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि वा, युडे राघवस्य सायकैः शरैः

नीतिज्ञे ! कथयस्व देवि ! कतरः पक्षो गृहीतस्त्वया
 तन्मे ब्रूहि यथास्मदीयमभवत् मन्मात्रशेषं कुलम् ॥ ५८ ॥
 ॐ काल ! त्वमकाललब्धविभवः स्वैरं मन्मामो भव
 स्वैः भूपय मवेदा शवगिरःश्रेणीभिरङ्गं स्वकम् ।
 तस्माद्वाघवमेत्य शंभ, महसा युदाय वै मस्मति
 मन्त्रदः करवान्भोपणभुजो ह्यस्त्वेव लङ्केश्वरः ॥ ५९ ॥
 हेनोत्तोलितचन्द्रचूडगिरयस्तेलोक्यटर्पापहाः
 लङ्कातङ्कहराः, पुरन्दरपुरस्तीवर्गवन्दीकृताः ।

अभिहतः निहतः मन् स्वर्गं गमिष्यामि वा, हे नीतिज्ञे !
 देवि ! अनयोर्मध्ये त्वया कतरः पक्षः कल्पः गृहीतः ?
 श्रेयानिति प्रादृतः ? इत्यर्थः, तत् मे मङ्गं मम वा ब्रूहि कथय,
 यथा यतः अस्मदीयं कुलम् अहमेव शेषो यस्य तत् मन्मात्र-
 शेषम् अभवत्, इदानीं त्वमेवात्र सुख्यं कल्पमुपदिशेति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

वेदेहो कुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासद्भवदसृहाः

सोत्कर्षं दशकन्धरस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥ ६० ॥

अथ रामं प्रति हनूमान् दर्शयति ।

नीलोऽयं दशमुखपाणिपद्मजानाम्

अङ्गेषु भ्रमरतनुभ्रमं तनोति ।

—अप्येको दशमुखमौलिपोठिकासु

द्राक् कुर्वन् परिपदिन्द्रनीललीलाम् ॥ ६१ ॥

हेलेति । हेलया अवलीनया उक्तोलितः उद्धृतः चन्द्रचूडस्य हरस्य गिरिः कैलासो यैः तथोक्ता, त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी सा एव त्रैलोक्यं, स्वार्थे षण्प्रत्ययः, तस्य दर्पम् अपघ्नन्तीति तादृशाः त्रिभुवनजयिन इति भावः, लडाया आतङ्गं भयं शत्रुकृतमिति भावः हरन्तीति तथा, पुरन्दरपुरस्य स्वर्गस्य स्त्रीवर्गः नारीसङ्घः वन्द्यैकत वनात् हत्वा कारायी बह इत्यर्थः ये तथाभूताः वैदेह्याः सीतायाः कुचकुम्भयोः ये कुङ्कुमरसाः काश्मीरनेपा तेषु व्यामङ्गे समामक्तौ बहो मृहा येषां तथोक्ताः जयिनः सर्वजितारः दशकन्धरस्य रावणस्य दोषां भुजाना केलयः क्रीडनानि, चेटितानीति यावत्, सोत्कर्षम् अत्युत्कर्षेण खेलन्ति क्रीडन्ति, राजस्ते इत्यर्थः । गार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ३ ६० ॥

नील इति । अयं नील तदारभ्यो धानरमेनापतिः एको ऽपि द्राक् भटिति दशमुखस्य रावणस्य भोनयः किरीटा एव पोठिका आमनविशेषाः तासु परिपदिन्द्रनीलनीलां सभा-भ्यिर्नोलकाम्नामणिविनामं कुर्वन् सन् दशमुखस्य रावणस्य पाणिपद्मजानां करपद्मानाम् अङ्गेषु अभ्यन्तरेष्विति यावत्

भङ्क्ता काञ्चनशिखरं मणिगणानाकीर्त्य विष्वक् ततः
 क्षित्वा कुण्डलमण्डलं विकलयन् कल्पद्रुपुष्पस्रजम् ।
 अङ्घ्रिभ्यामभिलङ्घ्य क्लृप्तहृदिरामारं पुनः पुप्लुवे
 दुर्मत्तस्य दगाननस्य शिरसि क्रोडन् प्रवङ्गाधिपः ॥ ६२ ॥
 किञ्च । येयं विभीषणे मुक्ता शक्तिः क्रूरेण रक्षसा ।
 लक्ष्मणेन गृहीता सा प्रियेव निजवचसा ॥ ६३ ॥

भ्रमरतनुभ्रमं भ्रमरशरीरभ्रान्तिं तनोति विस्तारयति, प्राप्नो
 तीत्यर्थः । (नील उत्पत्य रावणशिरःसु पतितः रावणेन बाहुभि-
 र्बद्ध इति भावः । प्रहर्षिणो वृत्तम् ॥ ६१ ॥

भङ्क्तेति । प्रवङ्गाधिपः वानरसेनानीः—नीलं दुर्मत्तस्य
 मदीढतस्य दगाननस्य शिरसि क्रोडन् विचरन् काञ्चनशिखरं
 हेमकिरोट, हेमकिरीटानोत्थर्यः, जातावेकवचनं, भङ्क्ता चूर्ण-
 यित्वेत्यर्थः, ततः तस्मात् काञ्चनशिखरात् मणिगणान् रत्ननिच-
 यान् विष्वक् समन्तात् आकीर्त्य निक्षिप्य कुण्डलमण्डलं
 कर्णभूषणसमूहं क्षित्वा कल्पद्रुपुष्पस्रजं कल्पतरुकुसुममाना
 विकलयन् क्षिन्दन् अङ्घ्रिभ्यां चरणाभ्याम् अमिलङ्घ्य प्रहृत्य
 क्लृप्तः रक्षित, हृदिरासारः शोणितधारासम्पातो यस्मिन् तत्
 यथा तथा पुनः पुप्लुवे उत्पपात । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

येयमिति । क्रूरेण दारुणेन रक्षसा रावणेन या इयं शक्तिः
 अस्त्रविशेषः विभीषणे विभीषणं प्रतीत्यर्थः, विषये सप्तमी,
 मुक्ता प्रहिता, सा शक्तिः प्रियेव प्रियसौ कान्तेव लक्ष्मणेन
 निजवचसा स्वेन उरसा गृहीता, रावणः शक्त्या लक्ष्मणं
 जघानेति भावः । उपमालहारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६३ ॥

अथ रावणशक्तिविह्वले लक्ष्मणे रामविलापः ।

वत्सान्तिष्ठ धनुर्गृहाण रिपवः सैन्यं विनिघ्नन्ति न
 किं शिपेऽद्य निराकृता किमरथः प्रत्यङ्गता किं प्रिया ? ।
 भ्रातरि देहि वचो जहोहि हृदयभ्रान्तिं नृपं विद्धि मा
 कौकयि प्रियमाहसे । सुतवधात्मात् । कृतार्था भव ॥ ६४ ॥
 तात स्वर्गमुपागतः प्रियमखी दैवेन दूरोकृता
 नीता दुष्टनिशाचरेण बलिना पत्नी मनोहारिणी ।

वत्सेति । हे वत्स लक्ष्मण ! उत्तिष्ठ मातोल्यान् कुरु
 धनुः गृहाण रिपवः शत्रवः न अस्माकं सैन्यं विनिघ्नन्ति
 नाशयन्ति । अद्य इदानीं किं किमर्थं शिपे ? निद्रामि ?
 अरथः शत्रवः निराकृता निर्जिता किम् ? नैव निर्जिता
 इत्यर्थः प्रिया जानकी प्रत्यङ्गता किम् ? नैव प्रत्यङ्गतेत्यर्थः ।
 हे भ्रातर ! वचः वाक्यं देहि कथयेत्यर्थं हृदयभ्रान्तिं
 चित्तमोहं जहोहि त्यज मां नृपं राजानं तव ज्येष्ठत्वात्
 प्रभुमिति भावः विद्धि जानोहि राज्ञा पृष्टेन निरुत्तरणं न
 स्थातव्यमिति भावः । हे प्रियमाहसे । माहमजारिणि !
 कौकयि ! मातः सुतस्य पुत्रस्य लक्ष्मणस्य वधात् वधः निशम्ये
 त्ययं यद्यत् पशुमी कृतार्थां मिदमनोरथा भव । शार्ङ्गं
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तात इति । तातः पिता "तातानु जनयः पिता" इत्यमरः
 स्वर्गम् उपागतः मृतं इत्यर्थः दैवेन दुर्भाग्येण प्रियमर्षी
 प्रिया मद्रिनी मनोहारिणी पत्नी दूरोकृता-राज्यात् अप
 नीता-मयी बलिना बलघता दुष्टनिशाचरेण रावणेन नीता

भ्राता सर्वगुणैकरत्ननिलयः सन्दिग्धदेहोऽधुना

दुःखाद्दुःखपरम्परापरिचयं दैवेन नीता वयम् ॥ ६५ ॥

सुग्री । पातान्नात्र समुद्धृतो वत बलिर्नीतो न मृत्युः क्षयं

नोन्मृष्टं शशलाञ्जनस्य मलिनं ? नोन्मूलिता व्याधयः ।

शेषस्यापि धरां विधृत्य न हृता भारावली क्षम्यतां

चेतःसत्पुरुषाभिमानपदवी मिथ्यैव किं खिद्यसे ? ॥ ६६ ॥

सुग्रीवप्रबोधितस्य रामस्य वचनम् ।

भ्रातुर्वह्निस्त्रिभुवने न हि बन्धुरस्ति

प्राणार्द्धभागघटितः परिवेष एषः ।

हृतेत्यर्थः । सर्वे गुणा एव एकानि मुख्यानि रत्नानि तेषां
निलयः आधारः भ्राता लक्षणः अधुना सान्प्रतं सन्दिग्धदेहः
जीवितसंशय इत्यर्थः । अतः वयं दैवेन विधिना दुःखात्
दुःखपरम्पराभिः परिचयः सङ्गः तं नीताः प्रापिताः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

पातान्नादिति । बलिः दैत्यराजः पातान्नात् न समुद्धृतः,
वत खेदे, मृत्युः क्षयं न नीतः न प्रापितः, शशलाञ्जनस्य
चन्द्रस्य मलिनं कलहः न उन्मृष्टं नापनीतं व्याधयः रोगाः
न उन्मूलिताः न निःशेषिताः, न उन्मूलयितं शक्ता इत्यर्थः,
शेषस्य अनन्तनागस्यापि धरां पृथ्वीं विधृत्य, श्रितस्येति शेषः,
भारावली भारबाहुल्यं न हृता नापनीता, दैवेनेति, सर्व-
कर्तृपदमूहनीयम् ; कोऽतिवर्त्तते दैवमिति भावः, तस्मात्
क्षम्यतां सह्यतां, चेतसः मनसः सन् वर्त्तमानः यः पुरुषाभि-
मानः अहमेव पुरुषः नाहं दैवस्य वश इत्यभिमानपदवी
अहङ्कारधर्म मिथ्या श्लीक एव, किं कथं खिद्यसे ? क्षम्यसौ-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

हा लक्षणं चित्तिभुजो रघुनन्दनस्य
 त्व यासि कालसदनं किमुपेक्षसे माम् ? ॥ ६७ ॥
 धनुषि निपुणशिक्षा वेदमन्त्रेषु दीक्षा
 जनकनृपतिगृहे चाग्रतो मे विवाहः ।
 इदमनुचितमस्मिन्नग्रजे विद्यमाने
 शमनभवनयानि यद्भवानग्रगामी ॥ ६८ ॥
 यास्यामि कालसदनं सह लक्षणेन
 सीतापि यास्यति भयाद्दशकण्ठगेहम् ।

भ्रातुरिति । त्रिभुवने त्रिलोक्या भ्रातु इति, पृथगित्यर्थं
 वन्धु न हि अस्ति नैव विद्यते । एष भ्रातृत्वार्थं चित्तिभुजो
 राज्ञ रघुनन्दनस्य रामस्य प्राणानामर्द्धभागेन घटितं निर्मितं
 परिवेष अवयवभेद इत्यर्थः । हा लक्षण ! त्वं कालसदनं
 यमानस्य यामि गच्छसि मां किं कथमं उपेक्षसे ? न गणयसी
 त्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । ६७ ॥

धनुषीति । मे मम धनुषि धनुर्वेदे निपुणशिक्षा सुदु-
 शिक्षा वेदमन्त्रेषु दीक्षा अध्ययनं जनकनृपतिगृहे विवाहश्च
 अग्रतः प्राप्तः तवेति शेषः (तवाग्रत एवाहं धनुर्वेद वेदमन्त्रश्च
 शिक्षितवान् परिणीतवाद्येति निष्कण्ठो अस्मिन् अग्रजे मयि
 विद्यमाने वर्त्तमाने जीवतीत्यर्थं भवान् शमनभवनयानि यत्र
 लयगमने विषये अग्रगामी अग्रसरो भवतीति यत् इदमनु-
 चितमयुक्तमित्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ ६८ ॥

यास्यामीति । अहं लक्षणेन सह कालसदनं शमनगृहं
 यास्यामि गमिष्यामि सीतापि भयात् (प्रावयोर्वियोगेन भयं

यास्यन्ति वानरचमूपतयः स्वदेशान्
 हा हन्त ! नास्ति गतिरेव विभीषणस्य ॥ ६८ ॥
 अयि राघवाविति पुरा मधुरं
 परिपीय पौरमुनिलोकवचः ।
 अयि राघवेति गरलप्रतिम
 कथमद्य रामहतक. पिबति ? ॥ ७० ॥

महाशय ! मया सार्द्धं त्वमरणमुपागतः ।

न गच्छामि त्वया साकं नाकमप्यहमतपः ? ॥ ७१ ॥

प्राप्येत्यर्थं) दशकण्ठस्य गेहं यास्यति गमिष्यति, वानरचमू-
 पतयः कपिसेनाध्यक्षाः स्वदेशान् यास्यन्ति गमिष्यन्ति, हा हन्त
 खेदे, विभीषणस्यैव गतिः उपायो नास्ति । वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अथीति । अथीति कोमलामन्त्रणे, अयि राघवौ ! राम
 लक्ष्मणौ । इति मधुरं पौराणां नगरवासिना मुनीनां लोकाना
 जनाना वचः वाक्य पुरा पूर्वं परिपीय आम्नाद्य अयि राघव !
 इति गरलप्रतिमं विषोपमं, वच इति शेष, रामहतक. हत-
 भाग्यो राम' कथं पिबति ? (किन प्रकारेण आस्वादयति ? नक्षत्र-
 रहितः रामः कथं जीविष्यति ? इति भावः । प्रमिताचरा वृत्तं,
 "प्रमिताचरा सजमसे. कथिता" इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

महाशयेति । हे महाशय ! महानुभाव लक्ष्मण ! त्वं
 मया सार्द्धम् अरण्यम् उपागतः उपनोतः । अहम् अत्रपः
 निर्लज्जः त्वया साकं सह नाकमपि स्वर्गमपि, (कुस्यानं दूरे
 तिष्ठत्विति भावः), न गच्छामि ? (सुनृगमोऽकृतज्ञोऽहमिति भावः ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७१ ॥

श्रीषधानयनप्रस्तावे नलादीनां वाक्यम् ।

नलस्त्रिरात्रात् पुनरेति गत्वा तत्राह मैन्दद्विविदौ त्रिरात्रम् ।
सुग्रीवनीलौ पुनरेकरात्रं वीराङ्गदो यामचतुष्टयेन ॥ ७२ ॥

अथ महीषधिमानेतुं गते हनूमति रामवाक्यम् ।

मातर्निशीथिनि ! चिरं भव दीर्घयामा
ताताम्बकार ! वपुषा गगनं पिधेहि ।
नाथ प्रभाकर ! रुचां न कुरु प्रचारं
यावन्न दृष्टिपथमेति समीरसूनुः ॥ ७३ ॥

नल इति । नलः त्रिरात्रात् तिसृभिः रात्रिभिरित्यर्थः,
त्रिरात्रादिति भावः, -गत्वा श्रीषधिपर्वतमिति-भावः, पुनरेति-
श्रीषधिं गृह्णोत्विति भावः, मैन्दश्च द्विविदश्च द्विरात्रं दिनद्वय-
मध्ये इति यावत्, सुग्रीवश्च नीलश्च पुनः किन्तु एकरात्रम्
एकेनाङ्केत्यर्थः, वीरयासो अङ्गदथेति वीराङ्गदः यामचतुष्टयेन
एकेन दिनेन एकया रात्र्या वेत्यर्थः, (गत्वा पुनरेति इति) नत्र
तेषु मध्ये आह इति सर्वसम्बन्धः । उपजाति वृत्तम् ॥ ७२ ॥

मातरिति । हे मातः निशीथिनि ! रजनि ! चिरं व्याप्य
दीर्घयामा दुरतिवाह्यप्रहरा भव । हे तात अम्बकार ! वपुषा
शरोरेण गगनम् आकाशं पिधेहि आच्छादय । हे नाथ
प्रभाकर ! सूर्य ! त्वं रुचाम् आलोकानां प्रचारं न कुरु,
समीरसूनुः हनूमान् यावत् दृष्टिपथं, ममेति शेषः, न एति
न प्रागच्छति, (हनूमदागमनपर्यन्तं भवन्तः कृपया स्वस्व-
व्यापारेषु शैथिल्यं कुर्वन्तु, नो चेत् सूर्योदयमात्र एव लक्ष्मणस्य
प्राणविगमो भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

अथ हनूमदानोत्पीपधिविशले सौमित्रौ समुत्थिते
रावणं प्रति शुकसारणवाक्यम् ।

हत्वा मायामयीं तां रजनिचरवधूं, भोमरूपां ऋदस्यां
ग्राहीं प्रोन्मथ्य वीर्यात् प्रथममथ वलं रक्षसां मर्दयित्वा ।
जित्वा गन्धर्वकोटिं भ्रूटिति ततमणिज्वालामादाय गैलं
प्राप्तः श्रीमदहनूमान्, पुनरपि भविता लक्ष्मणस्ते पुरस्तात् ॥७४॥
अथेतदाकर्ण्य समरमवतरति रावणे राक्षसवानराणां
वाक्यम् ।

अथमनुकृतवल्लीफुल्लतापिच्छगुच्छो
रणभुवमवतीर्णः कार्मुको रामभद्रः ।

हत्वेति । प्रथमं प्राक् मायामयीं कपटप्रचुरां तां रजनि-
चरवधूं राक्षसीं, प्रिये विघ्नभूतत्वेन रावणेन रक्षितामिति भावः
हत्वा विनाश्य भोमरूपां भीषणाकृतिं ऋदस्यां ऋदवर्तिनीं
ग्राहीं कुम्भीरीं वीर्यात् वलात् प्रोन्मथ्य नहृत्य अद्यानन्तरं
रक्षसां वलं मैन्यं, पथि स्वगमनविघ्नार्थं मन्त्रइमिति भावः
मर्दयित्वा निहत्य श्रीमान् हनूमान् गन्धर्वाणां कोटिं निज्या-
नित्यर्थः, तिच्छैलस्वितामिति भावः, जित्वा वृता विस्तृता
मणीनां रत्नानां ज्वाला प्रभा यत्र तं शैलं द्रोणाद्रिं गन्धमादनं
वा आदाय गृह्येत्वा प्राप्तः उपस्थितः, अतः पुनरपि लक्ष्मणः
विगतशय इति भावः, तत्र पुरस्तात् रणाशयतीत्यर्थः, भविता
भविष्यति । स्वधरा वृत्तम् ॥ ७४ ॥

अथमिति । अयं कार्मुको धन्वो अत-एव अनुकृतः वल्ल्या
नतया सहितः फुल्लः विक्रस्वरः तापिच्छगुच्छः तमालस्तवकः
येन तथाभूतः रामभद्रः, वल्लोधनुषोः तमालरामाङ्गयोश्च

अयमपि दशकण्ठः कुण्ठिताम्भोदशोभः ।

परिकलयति रामं भ्रान्तकोदण्डदण्डम् ॥ ७५ ॥

राव । रे रे वीरप्रवीराः । कुरुत रणमितः किं पलायध्वमिते ?

सन्नद्धोभूय शस्त्रैर्भजत रिपुगणान् को भयस्थावकाशः ? ।

हत्वाऽद्याहं हनूमद्रणविजयिवलं जाम्बवन्तश्च नीलं

तान् वा प्रौढाङ्गदादीन् करकलितधनुं राममन्वेपयामि ॥

॥ ७६ ॥

राम । भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा, रामः स्वयं याचते,

कोऽयं ते मतिविभ्रम ? स्मर नयं, नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

साम्यादिति भाव, रणभुव समरभूमिम् अवतीर्णः युद्धार्थं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुण्ठिता सङ्कोचिता, निर्जितेत्यर्थः, अम्भोदस्य मेघस्य शोभा येन तयोक्त, मेघोपम इत्यर्थः, अयं दशकण्ठोऽपि रावणोऽपि भ्रान्त. वलयितः कोदण्डदण्डः धनुर्यष्टिर्यस्य त रामं परिकलयति अभिगच्छति । उपमालङ्कार. । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

रे रे इति । रे रे वीरिषु प्रवीराः प्रकृष्टवीराः ! रणं कुरुत युध्यध्वमित्यर्थः, किं कथम् इत. रणक्षेत्रात् पलायध्वं पलायनं कुरुत ? एते यूय सन्नद्धोभूय वडपरिकरा भूत्वा शस्त्रैः रिपु गणान् शत्रुनिवहान् भजत युञ्जीत, भयस्य अवकाशः अवसर. कः ? नास्ति भयमित्यर्थः, अद्य अहं हनूमतः रणविजयि वलं जाम्बवन्तं नीलश्च तान् प्रौढा बलोत्कटाः ये अङ्गदादय. तान् या हत्वा निहत्य करैः हस्तैः, कलितं गृहीतं धनु. येन तथा भूतः सन् रामम् अन्वेपयामि अनुमन्दयामि ; (यिद्वा करकलित-धनुराममित्येकं पदं करेण कलितं गृहीतं धनुर्येन स चासी रामयेति विग्रहः तम् अन्वेपयामि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७६ ॥

नैवक्षेत् खरद्रूपणत्रिगिरसां कण्ठसृजा पङ्किलः

पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्ज्यावन्धवन्धूकृतः ॥ ७७ ॥

अत्रान्तरे रावणहनुमतोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

साधु वानर ! गच्छ त्वं श्लाघ्यं जीवसि भूतले ।

धिगस्तु मम जीवित्वं यत्त्वं जीवसि रावण ! ॥ ७८ ॥

राव । चक्रे चक्रं सुरारिर्मयि कुपितबधूकुण्डलाक्षेपलीलाम्

अस्मिन्नसे विभिन्नदृशितविसलताकाण्डवत् कालदण्डः ।

भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा सीता दोग्यतां प्रत्यर्प्यतां रामः स्वयं याचते प्रार्थयते । अयं ते तव कः भति-विभ्रमः ? बुद्धिमोहः ? जुयं-नोति, (माष्टवत् परदारियु पर-द्रष्टेषु लोष्टवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥” इत्युक्तमिति भावः) स्मर मनसि आलोचयेत्यर्थः । अद्यापि इदानीमपि न किञ्चित् तव-शरीरं-प्रतोति भावः, कृतम्, एवम् इत्थं मदुक्तरूपं चेत् यदि न, करोपीति शेषः, तदा खरश्च द्रूपणश्च त्रिगिराश्च तेषां कण्ठासृजा कण्ठशोणितेन पङ्किलः सङ्गर्दमः, आविल इत्यर्थः, एष मम धनुषः ज्यावन्धेन मीर्वी सङ्गममेन बन्धूकृतः मित्रीकृतः पत्नी शरः न सहिष्यते न क्षमिष्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

साध्विति । हे वानर ! साधु गच्छ, त्वं भूतले श्लाघ्यं जीवसि । इति रावणोक्तिः । रे रावण ! मम जीवित्वं जीवनं धिगस्तु निन्दितं भवतु, यत् यतः त्वं जीवसि, त्वामनिघ्नतो जीवनं विफलमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७८ ॥

चक्रे इति । हे राम ! सुरारेः विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाख्यं मित्यर्थः, मयि मदङ्गे इत्यर्थः, कुपिता या बधूः, कान्ता तस्याः

वक्षस्य, र्जस्त्रि वक्षं गतमिव च तुलां स्त्रैणहारप्रहारैः
यत्सत्यं पत्रिणस्त्रे मम वपुषि घने मन्मथास्त्रीभवन्ति ॥ ७६ ॥

रामस्य दिव्यास्त्रीपक्रमे रावणवाक्यम् ।

आग्नेयास्त्रं हृदयदवधुर्वीक्षणं शस्त्रमुच्चैः

धारावाप्यः, घवनशरतां यान्ति निश्वासदण्डाः ।

कुण्डलेन कर्णभूषणेन यः आक्षेपः प्रहारः तस्य लीलां विलासं
चक्रे अकार्षीत्, कालदण्डः यमदण्डः अस्मिन् अंसे मत्स्कन्ध-
देशे इत्यर्थः, टलितः विप्लुतः, मृदित इत्यर्थः, यो विमलता-
काण्डः नृगालवह्नीदण्डः तद्वत् विभिन्न विदलित, विफलता
गत इत्यर्थः । ऊर्जस्त्रि ऊर्जस्त्रं महाबलमित्यर्थः, वज्रन् ऐन्द्र-
मिति भावः, वक्षसि, ममेति शेषः, स्त्रोणामयं स्त्रीणः स्त्री
मन्मथीत्यर्थः, यो हारः स्रक् तस्य प्रहारैः तुलां साम्यं गतमिव
च प्राप्तमिव, ते तव पत्रिणः शराः घने निविडे, दाठिते इत्यर्थः
मम वपुषि शरीरे मन्मथस्य वामस्य अस्त्राणि (मन्मथास्त्राणि
कुसुमानोति भावः अमन्मथास्त्राणि मन्मथास्त्राणि भवन्ति
मन्मथास्त्रीभवन्ति अभूततद्भावे चिप्रत्ययः, कुसुममृदुगानि
भवन्तीत्यर्थः, इति यत् तत् सत्यं, तव शरा न मा विच्छिदपि
व्यथयन्तीति भावः । अत्र प्रघने पादे कथमन्यस्य धर्ममन्यो
वदत्विति चक्रकुण्डलयोर्द्विभ्यप्रतिविभ्यभावप्रत्यायनात् निदर्शना
लङ्कारः, "मन्मथन् वपुसमन्मथोऽसमन्मथन् वापि कुत्रचित् । यत्र
विश्वानुविभ्यत्वं बोधयेत् मा निदर्शना ॥" इति लक्षणात्, द्वितीये
पादे उपमा, तृतीये उत्प्रेक्षा, चतुर्थे च रूपकमित्येषां संघट्टिः ।
साम्भवात् वृत्तम् ॥ ७६ ॥

तज्जानक्या किमिव न कृतं रक्षसां स्वामिनो मे
दिव्यैरस्त्रै र्यदयमपरं तार्पसः कर्तुंकामः ॥ ८० ॥

रामः । रे रे निशाचरपते ! त्वरितं गृह्णाण
वाणामनं त्रिदशदर्पहरं शरञ्च ।
निर्वापयामि विरहाग्निमहं प्रियाया
मन्दोदरोतरलनेत्रजलप्रवाहैः ॥ ८१ ॥

आग्नेयास्त्रमिति । अयं तापसः दिव्यैराग्नेयादिभिरस्त्रैः
यदपरं यदन्यत् कर्तुंकाम, कर्तुमिच्छुः, रक्षसां स्वामिनो
राक्षसेश्वरस्य मे मम जानक्या तत् किमिव न कृतं सर्वमेव
कृतमित्यर्थं, तथाहि- हृदयदवयुः हृत्सन्तापः आग्नेयास्त्रं तत्
कार्यमिति भावः, उच्चैरतिमातः धारावाप्यः अनुधारा वारुणं
वरुणदेवतं शस्त्रं तत्कार्यमिति भावः, जातमित्युभयत्रान्वयः
निग्वासदण्डाः दीर्घा निग्वासा इत्यर्थः, पवनशरतां वायव्या
स्त्रता यान्ति प्राप्रवन्ति, वायव्यास्त्रकार्यतया परिणमन्ती
त्यर्थं, दिव्यास्त्रकार्याणि हृदयसन्तापादोनि जानकीविरहे
मया अनुभूतानि तापसेन रामेन पुनरपरं किमेभिर्विधास्यते
इति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८० ॥

रे रे इति । रे रे निशाचरपते ! रावण ! त्वरितं शीघ्रं
त्रिदशाना देवानां दर्पहरं गर्वापहं, जयसाधनमिति भावः,
वाणामन शरामनं, धनुरित्यर्थः, शरञ्च गृह्णाण, श्रमस्त्रं न हन्या-
दिति शास्त्रादिति भावः) । अहं मन्दोदर्याः तरलैः गलितै-
रिति यावत्, नेत्रजलाना प्रवाहैः प्रियायाः सीतायाः विरहाग्निं
निर्वापयामि शीतलयामि, त्वां हत्वेति शेषः । वसन्ततिनकं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रावण' ।

स्त्रीमात्रं ननु ताडका भृगुसुतो वृद्धस्तपस्वी द्विजो
मारीचो भृग एव भीतितरलो बाली पुनर्वानरः ।

भो. काङ्क्षत्स्य । विकृत्यसे किमधुना ? वीरो जित कस्त्वया ?

दोर्दण्डस्तरुणायते यदि पुन कोदण्डमारोपय ॥ ८२ ॥

जातचण्डाशु-गे त्वममि, पुनरहं पद्मयोनि प्रपीत्रो

राहुकुराहतिर्मे स्फुरति दग्मुञ्जी त्वं जिलैकाननेन्दु ।

वाङ्मना विगतिर्मे विफलितकुलिशा दोर्युगं निर्जितं ते

व्यङ्गो वध्नासि मोघा रघुतनय । मया पीरपे वा कुले वा ॥ ८३ ॥

स्त्रीमात्रमिति । भो काङ्क्षत्स्य । ताडका स्त्रीमात्रं ननु
स्त्रीमात्रमेव, भृगुसुत परशुराम इव स्यधिर. तपस्वो द्विज
ब्राह्मण, मारीच भीतितरल भयाङ्गुन भृग एव, बाली
वानर पुन वानर एव । एतेषां जये किं पौरुषम् ? इति
भाव । अधुना किं विकृत्यसे ? ज्ञाघने ? त्वया को वीर जित ?
न कोऽप्येत्यर्थं यदि दोर्दण्ड. भुजदण्डः तरुणायते तरुण
वदाचरति, तवेति शेष, 'यदि वाहुवीर्यं तवास्तोति भावः', तदा
पुन. कोदण्डं कार्मुकम् आरोपय शरेण मन्थेहीत्यर्थः । शार्दूल
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ८२ ॥

जात इति । त्वं चण्डागो सूर्यस्य वंशे कुले जातोऽसि, अहं
पुन पद्मयोनि. ब्राह्मणः प्रपीत्र. । मे मम दगाना मुखाना समाहार
दग्मुञ्जी, समाहारद्विगु, राहुवत् क्रूरा भोषणा प्राकृतिर्यस्या
मा. तथाभूता स्फुरति दोष्यते, त्वं किल त्वन्तु एकमेव पाननं
मुषम् इन्दुरिष यस्य तथाभूत एकमेव राहुणा इन्दुर्ग्रस्यते किं
पुनर्दग्भिरिति ध्वनि । मे मम वाङ्मना विगति विफलित
व्यर्थोक्ति कुलिश वधं यया ताडगी, ते तव दोर्युगं वाहुद्वयं

राम । सत्य ते पद्मयोनि प्रथमकुलगुरु किन्तु तंज्जन्मभूमे
 पद्मस्यैवोपनीच्यो मम तु विजयते वशवोज विवस्वान ।
 धिक् ते वक्त्राणि तानि प्रकटयसि पुरा यानि जीवन्मतानि
 स्पष्ट व्याचष्ट वाली मम युधि पुरता बाहुबाहुवोर्य्यम
 ६८४ ।

द्वित्वा सूध्रं किमिति म हृतो धूर्जटिर्यद्यमोपा
 दो स्तश्चाना त्रिभुवनयत्रीर्य्य वास्तवी ते ।

निमित्त पराभूतमेवेत्यथ । हे रघुतनय । पारुषे पुरुषकार
 वा जुले वा वशी वा मया महेत्यथ सदा मोघा विफला
 उधासि करापि नव त्व देनापि मम प्रसिद्धीति वाक्यार्थ ।
 स्रग्धरा वृत्तन ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । पद्मयोनि ब्रह्मा त तव प्रथम प्राद्य कुल
 गुरु कुलप्रतिष्ठापक इत्यर्थ सत्यम अविद्यमिदित्यर्थ । तु
 किन्तु मम वशवोज कुलगुरु विवस्वान सूर्य्य तस्य ब्रह्मण,
 तव कुलगुरोरिति भाव जन्मभूमे जन्मस्थानस्य पद्मस्य उप
 जोय्य जीवनाधायक विकासक इति भाव विजयते सवात्
 कर्षेण वर्त्तते । ते तव तानि वक्त्राणि वदनानि प्रकटयसि
 प्रकाशयसि कीर्त्तयसीति यावत् यानि पुरा पूर्वं जीवन्ति
 मृतानि वा जीवन्तस्तव मृतानि, हराराधने स्वेनैव कर्त्तना
 दिति भाव, धिक् निन्दामीत्यर्थ, वाली युधि युद्धे मम
 पुरत बाह्वना बाहुव्यस्य विशतेरिति भाव वीर्य्यं, तवेति शेष
 स्पष्ट सुव्यक्त व्याचष्ट कथितवान् विज्जेता वाली मया निहत
 इत्यनेनैव तव वीर्य्यं प्रकटितमिति भाव) स्रग्धरा वृत्तन ॥ ८४ ॥

द्वित्वेति । यदि ते तव अमोपा दो स्तश्चाना बाहु
 दण्डानाम् इय त्रिभुवनजयत्री त्रिलोकविजयन्क्षी वास्तवी

मूर्धानो वा न खनु भवतो दुर्लभा सम्भवेयु
यद्देवस्य त्वमसि जगता शिल्पिनोऽपि प्रपौत्र ॥ ८५ ॥

अथ श्रीरामचन्द्रस्य हस्तयोस्त्वितिप्रत्यक्ती ।

रे रे दक्षिणहस्त । साधु समये भोक्तु भवानग्रणे
युद्धे मा पुरतो निधाय भवता किं पृष्ठतो गम्यते ? ।

नैव वाम । दयानिधे रघुपतेरागत्य कर्णान्तिक

पृच्छाम्येकमसमयं दशमुख किं बध्य एवेत्यसौ ? ॥ ८६ ॥

वस्तुगत्या सिद्धा स्वाभाविकीत्यर्थं तदा मूर्ध्न शिरासि ह्रिस्वा
स धूर्नन्ति गम्भु किमिति किमर्थं ह्रव...? प्रार्थित ? त्रिभुवन
जयत्रियामिति शेष । यत् यत त्व जगता शिल्पिन स्तष्टु
देवस्य ब्रह्मण प्रपौत्र अत भवत मूर्धान शिरासि वा न खनु
नैव दुर्लभा दुष्प्रापा सम्भवेयु । ब्रिह्मा हि स्वप्रपौत्र ह्रिस्वशिरम
दृष्ट्वा सृष्टा स्वस्य सामर्थ्यात् अवलोलया पुन शिरोभि योज
यितु शक्नोतीति धियैव त्व शिरासि निक्षत्तवान् न तु वास्तव
साहसेनेति भाव । गार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

रे रे इति । रे रे दक्षिणहस्त । साधु भद्र समये भोचन
काले भवान् भोक्तुम् अग्रणो अग्रसर भवतीति शेष भवता
युद्धे मा पुरत अग्रत निधाय नियुज्य किं कथं पृष्ठत पयात्
गम्यते ? पलाय्यते ? । इति-वामहस्तोक्ति । रे वाम । हस्तेति
शेष एवम् इत्य ह्रिस्वा यदुच्यते तदिति भाव न नाह पलाये
इति यावत्)दयानिधे दयामयस्य कमपि हिनितुमनिच्छत इति
भाव रघुपते रामस्य कर्णान्तिक वर्णसमोपम् आगत्य अर्धं
दशमुख रावण अभगथ निश्चितमेव किं बध्य ? हस्तस्य
किम् ? इति एक केवलं पृच्छामि ह्रियामयस्यास्य अथ बध्यो

अथ रामेण ह्रियमाने रावणशिरसि जनानां वाक्यम् ।

एतन्नूनं दशमुखगिरः स्त्रंसते कण्ठपीठात्

चक्षुर्द(र्ध)त्ते धनुषि सगरे चैतदुग्राह्यासम् ।

एतद्रामं प्रति च कुरुते विभ्रमं क्रोधवाचा

एतल्लङ्कामभिचरति च स्त्रीजनाश्वासनाय ॥ ८७ ॥

यस्यां यस्यां ककुभि रभसात् स्पष्टदंष्ट्राकरालं

लङ्काभर्तुर्निपतति शिरो भङ्गनिर्लूनकण्ठम् ।

तस्यां तस्यां तरलितदृशा स्वर्गिवर्गेण नष्टं

प्राक्संस्कारक्रमभयवता योजनाना शतानि ॥ ८८ ॥

न वेति ज्ञानार्थमेव पृच्छतो नै प्रयाथं न तु पलायनमिति

भावः । इति दक्षिणहस्तोक्तिः । शार्दूलविज्ञोद्धितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

एतदिति । नूनमुत्प्रेक्षे, एतत् दशमुखस्य गिरः कण्ठ
पीठात् स्त्रंसते भ्रमति, एतत् अपरमित्वर्ध, सगरे धनुषि
चक्षुः दत्ते अर्धयति, धत्ते इति वा पाठः । एतत् अन्यत् उग्राः
भीषणा, अह्रहासाः उह्रहासविशेषा यस्य तत्, यद्वा उग्राह
हामम् एतत् सगरे धनुषि चक्षुः दत्ते इत्यन्वयः । एतत्-
ल्लतोयमिति भावः, क्रोधवाचा कटृत्वा इत्यर्थ, राम प्रति
विभ्रमं विरूप, विरुटरूपतामित्यर्थ, कुरुते दर्शयतोत्वर्धः ।
एतत्-अर्धमिति यावत्, स्त्रीजनानाम् आश्वासनाय शान्त्वनाय
लङ्काम् अभिचरति च लङ्कां प्रति निरीचते चेति भावः ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यस्यामिति । भङ्गेन वाणविशेषेण निर्लूनः निहत्त. कण्ठो
यस्य तत् स्पष्टाभिः प्रकटिताभिः दंष्ट्राभिः करालं भीषणं
लङ्काभर्तुः रावणस्य गिरः यस्यां यस्यां ककुभि दिशि रभसात्

ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवानालोक्य मूर्ध्नीऽपरान्
 नो खि(च्छि)द्यन्त इमे न इत्यपि चिरं प्रीत्याट्टहासं दधुः ।
 येऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धोत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतिर्भौलयः ॥८९॥
 हत्वा ते दशमं शिरो दशमुख ! प्रायो नभोमण्डले
 दृष्टो देवगणैः समं सुरपतिस्तातश्च यस्मान्मया ।
 तस्मात्त्वां पुनरन्यजन्मनि रिपुं वाञ्छाम्यहञ्चा(वा)लपन्
 रामश्चुम्बति रावणस्य वदनं सौतावियोगातुरः ॥ ९० ॥

ह्रिन्ना ह्रिन्ना नवीनाऽभवदय बहुगो राक्षसाधोगशीर्ष-
श्रेणीत्यालोक्य मुग्धः सकलकपिकुलैर्मातलेर्षाक्यजातैः ।
बुद्धा तं मर्मवध्यं ज्वलितशिखिनिभं ब्रह्मवाणं गृह्येत्वा
भिष्त्वा वचःस्थले तं क्षयमनयदयो रावणं रामचन्द्रः ॥ ८१ ॥

रणगिरसि सुरस्त्रोमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयमवतीर्णा नक्षत्रणन्यस्तहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्गा-

दिनकरकुललक्ष्मोसरक्ततो रामचन्द्रः ॥ ८२ ॥

लोकित', तस्मादह त्वाम् अन्यजन्मनि पुनर्जन्मान्तरे पुनः रिपुं
शत्रुं वाञ्छामि अभीष्टामि इति आलपन् कथयन् सोतावियोगा-
तुरः रामः रावणस्य वदनं चम्बति तदानोमाकाशमण्डने देव-
गणवृत्तदेवेन्द्रेण सह उपस्थितस्य पितुर्दर्शनेन आनन्दातिशयात्,
रावणगिरः सदेवगणपितृदर्शनहेतुरतीव प्रियमिति बोधेनेति
भावः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

ह्रिन्नेति । अथानन्तरं राक्षसाधोगस्य रावणस्य शीर्षश्रेणी
ह्रिन्ना ह्रिन्ना पुनः पुनश्चिन्नापीत्यर्थः, बहुगो, बहुवारं नवीना
पुनरुत्थितेत्यर्थः, अभवत् इति आलोक्य दृष्ट्वा सकलकपिकुलैः
सह मुग्धो विस्मितः रामचन्द्रः मातले, इन्द्रसारथेः, (रावणयुद्धे
रामं मदीयरथमारोपयेति देवेन्द्रादिशात् आगतस्येति भावः)
वाक्यजातैः वचनसमूहैः, तं रावणं मर्मवध्यं मन्त्रेण हृदये
वध्यः तं तु गिरश्चेदनवध्यमिति भावः) बुद्धा विदित्वा अथो
अनन्तरं ज्वलितशिखिनिभं ज्वलदग्निसमं ब्रह्मवाणं ब्रह्मास्त्रं
गृह्येत्वा तं, रावणं वच स्थले उरसि भिष्त्वा निभिम्य क्षयम्
अनयत् नीतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रणेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कुललक्ष्मोः दंशथीः तथा सरक्ततः

ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवानालोक्य मूर्ध्नोऽपरान्
 नो खि(च्छि)द्यन्त इमे न इत्यपि चिरं प्रीत्यादृहासं दधुः ।
 यैऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन् मां छिन्धि मां छिन्धि मां
 छिन्धोत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ॥८८॥
 हत्वा ते दशम शिरो दशमुख ! प्रायो नभोमण्डले
 दृष्टो देवगणैः समं सुरपतिस्तातश्च यस्मान्मया ।
 तस्मात्त्वां पुनरन्यजन्मनि रिपुं वाञ्छाम्यहञ्चा(वा)लपन्
 रामयुस्वति रावणस्य वदनं सौतावियोगातुरः ॥ ८९ ॥

वेगात्, “रभसो वेगहर्षयोः” इत्यमरः, निपतति, तस्यां तस्यां
 ककुभि स्वर्गिवर्गेण देवहन्देन प्राक्-स्कारः पूर्वधारणा तस्य
 क्रमेण अनुसारेण यद्भयं तद्विद्यते अस्मेति तद्वता अत एव तर-
 लितदृशा चपलदृष्टिना, कातरचक्षुषा मता इत्यर्थः, योजनानां
 शतानि नष्टं पलायितम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

ते इति । ये लङ्कापतेः रावणस्य मौलयः शिरांसि अहं-
 पूर्विकया अहमहमिकया (मां) छिन्धि मां छिन्धि मां छिन्धि
 इत्युक्तिपरम-वदन्तः पुरारेः हरस्य पुरतः अग्रतः प्रहारं कर्त्तनम्
 अभजन् प्रायुः, ते भूमौ पतिताः पुनर्नवनवान् अपरान् मूर्ध्नः
 शिरांसि छिद्यमानानिति शेषः, आलोक्य दृष्ट्वा इमे न उच्छि-
 द्यन्ते न उच्छिद्यन्त एव न केवलं वयमिति शेषः, इति धियापि
 प्रीत्या आनन्देन चिरं बहुक्षणम् अदृहामन् उच्चैर्हामविशेषं
 दधुः ह्मन्ति स्मेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

हत्वेति । हे दशमुख ! ते तव दशमं शिरः हत्वा निरुत्थ
 नभोमण्डले आकागमार्गे मया यस्मात् यतः प्रायः वायुन्धेन
 देवगणैः समं मह सुरपतिरिन्द्रः तातः पिता च दृष्टः अथ-

छिन्ना छिन्ना नवीनाऽभवदथ बहुशो राक्षसाधोशशोर्ष-
श्रेणीत्यालोक्य मुग्धः सकलकपिकुलैर्मातलेर्वाक्यजातैः ।
बुद्धा तं मर्मवध्यं ज्वलितशिखिनिभं ब्रह्मवाणं गृह्यत्वा
भिष्वा वज्रःस्थले तं क्षयमनयदयो रावणं रामचन्द्रः ॥ ८१ ॥

रणगिरसि सुरस्रोमुक्तमन्दारदामा

स्वयमयमवतीर्णा लक्ष्मणस्यस्तहस्तः ।

विरचितजयशब्दो वन्दिभिः स्यन्दनाङ्गा-

दिनकरकुललक्ष्मोसत्कृतो रामचन्द्रः ॥ ८२ ॥

लोकितः, तस्मादहं त्वाम् अन्यजन्मनि पुनर्जन्मान्तरे पुनः रिपुं
शत्रुं वाञ्छामि अभीप्सामि इति आलपन् कथयन् सोतावियोगा-
तुरः रामः रावणस्य वदनं चम्बति त्तिदानोमाकाशमण्डले देव-
गणवृत्तदेवन्द्रेण सह उपस्थितस्य पितुर्दर्शनेन आनन्दातिशयात्,
रावणगिरः सदेवगणपितृदर्शनहेतुरतीव प्रियमिति बोधनेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

छिन्नेति । अयानन्तरं राक्षसाधोशस्य रावणस्य शोर्षश्रेणी
छिन्ना छिन्ना पुनः पुनश्छिन्नापीत्यर्थः, बहुशः बहुवारं नवीना
पुनरुत्थितेत्यर्थः, अभवत् इति आलोक्य दृष्ट्वा सकलकपिकुलैः
सह मुग्धो विक्षितः रामचन्द्रः मातले, इन्द्रसारथिः, (रावणयुद्धे
रामं मदीयरथमारोपयेति देवेन्द्रादिशात् आगतस्येति भावः)
वाक्यजातैः वचनसमूहैः, तं रावणं मर्मवध्यं मर्मणि हृदये
वध्यः तं तु गिरस्केदनवध्यमिति भावः) बुद्धा विदित्वा अथो
अनन्तरं ज्वलितशिखिनिभं ज्वलदग्निमर्म ब्रह्मवाणं ब्रह्मास्त्रं
गृह्यत्वा तं, रावणं वज्रःस्थले उरसि भिष्वा निर्भिय चयम्
अनयत् नीतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रणेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कुललक्ष्मोः दंशथीः तथा सत्कृतः

अथ मन्दीदरीविलापः ।

असुराधिपमयतनया दशमुखपत्नी सुरेन्द्रजिज्जननी ।

अहमनुकम्पया कपिभिर्धिग्दैवं विसदृशारम्भम् ॥ ८४ ॥

काम्भोधिः, क्व च सेतुबन्धनविधि, क्वावस्थितिर्भूता ?

लङ्केशः क्व च, राघवो जलनिधेः पारे क्व वा दुस्तरे ? ।

किष्किन्ध्याद्रिनिवासिनोऽपि कपयः, क्वैते निशाचारिणः ?

कार्याणां गतयो विधेरपि न यान्त्यालोचनागोचरम् ॥ ८५ ॥

अन्तःकस्य यमस्य द्वारे चित्तं नीतं, द्यतो रावणभयं सर्वेषा-
मपगतमिति भावः । अथवा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

असुरेति । अहम् असुराधिपस्य—मयस्य तनया कन्या,
दशमुखस्य रावणस्य पत्नी अग्रमहिषी, सुरेन्द्रजितो मेघ-
नाटस्य जननी माता इदानीं कपिभिर्वानरैः अनुकम्पया
दयनीया, यद्येते मा प्रति दयन्ते तदैव मम त्राणं नान्यदिति
भावः, अतः—विसदृश—अकस्मात् विपरीत इत्यर्थः, अरम्भः
कर्म यस्य तथाभूतं दैव धिक् निन्दामि, “विड्निर्भर्त्सननिन्दयोः”
इत्यमरः । आर्या वृत्तम् ॥ ८४ ॥

क्वैति । काम्भोधिः समुद्रः क्व ? सेतुबन्धनविधिश्च क्व ?
भूभृता पर्वतानाम् अवस्थितिः क्व ? लङ्केश रावणः क्व ? जल-
निधे सागरस्य दुस्तरे पारे राघवो वा रामश्च क्व ? एते
किष्किन्ध्याद्रिनिवासिनः कपय वानराः अपि क्व ? एते
निशाचारिणः राक्षसाश्च क्व ? एतेषां परस्परं योगो न कदापि
कथन्पि सम्भवतीति भावे, तस्मात् कार्याणां गतयः
प्रसरा. विधेरपि ब्रह्मणोऽपि, किमन्येषामिति भावः, आलोचना-
गोचरं चिन्तनीयत्वं न यान्ति न चिन्तनाया भवन्तीति

भुजाग्रजाग्रत्करवालजालकेलोकलाखण्डितकालदण्डम् ।

त रावण हन्त तथापि हन्त को रामबाणादपर प्रवोण ? ॥८६॥

शिवशिरसि शिरसि यानि रेज

शिव शिव । तानि लुठन्ति गृध्रपादे ।

अयि । खलु विषम पुराकृताना

विलसति जन्तुषु कर्मणा विपाक ॥ ८७ ॥

यावत् (विधिरपि कस्मिन् कि फल स्यादिति तर्कयितुं न
शक्नोतीति भाव । शादू लविक्रोडित वृत्तम् ॥ ८५ ॥

भुजेति । भुजाश्रेषु जाग्रत् दीप्यमान यत् करवालजालम्
अग्निनिवह तस्य केलोकलाभि विस्फुरणक्षेत्रे खण्डित
निराकृत कालदण्ड अन्तकदण्ड येन तथाभूत त रावण
तथापि तथैव, तेनैव प्रकारेणेत्यर्थ, हन्तु नाशयितु राम
बाणात् अपर क प्रवोण ? समर्थ ? न कोऽपीत्यर्थ हन्त
खेदे । उपजाति वृत्तम् ॥ ८६ ॥

शिवेति । यानि शिरसि, निहन्तानोति शेष शिवस्य
शिरसि, निहन्तानोति शेष रेजु शुशुभिरे इत्यर्थ, शिव शिवेति
खेदे हे शिव । हे शिव । तानि शिरसि तव शिरसि प्राक्
निहन्तानोति भाव, इदानीं गृध्राणां शकुनाना पादे चरणे
लुठन्ति, त्वया किमप्यत्र प्रतिविधातु न शक्यते इति भाव ।
तथाहि अयि देव । पुराकृताना प्राक्तनाना कर्मणा विषमा
दारुण विपाक परिणाम जन्तुषु प्राणिषु विलसति खलु
फलत्ययेत्यर्थ । अत्र उत्तरार्द्धस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् वाक्यार्थ
हेतुक काव्यलिङ्गमनङ्कार । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ८७ ॥

राक्षसाः । रावणस्य रणे भङ्गः, पुष्पकस्य पराभवः ।

कपिभिर्विजिता लङ्का, जीवद्भिः किं न दृश्यते ? ॥ ८८ ॥

जन्म ब्रह्मकुलेऽग्रजो धनपतियः कुम्भकर्णग्रजः,

सूनुर्वासवजित्, स्वयं दशगिरा दोर्दण्डका विंशतिः ।

अस्त्रं कामगमं, विमानमजयं मध्येसमुद्रं पुरी

सर्वं निष्फलमेतदेव नियतं दैवं परं दुर्जयम् ॥ ८९ ॥

यस्यैषा नगरो समुद्रपरिखा, कामप्रदं कानन-

माप्ता शक्रशिखामणिप्रणयिनी, त्रैलोक्यराज्यं परम् ।

रावणस्येति । रणे रावणस्य भङ्गः पराजयः, पुष्पकस्य
दिव्यरथविशेषस्य पराभवः गतेर्व्याघात इति भावः, जात इति
शेषः, कपिभिर्वानरैः लङ्का निर्जिता, असम्भवमिदमिति भावः,
जीवद्भिः जनैः किं न दृश्यते ? सर्वमेव दृश्यते इत्यर्थः, जगति
न किञ्चिदसम्भवमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८८ ॥

जन्मेति । ब्रह्मणः कुले वंशे जन्म उत्पत्तिः, धनपतिः
कुम्भेरः अग्रजः ज्येष्ठः, यः कुम्भकर्णस्य अग्रजः, सूनुर्मेघनादः
वासवजित् इन्द्रजिता, स्वयं दशगिराः दशाननः, दोष्णां भुजानां
दण्डा एव दण्डकाः, स्वार्थे कनूपत्वय, विंशतिः, अस्त्रं कामेन
इच्छया गच्छतीति तथाभूतम्, अजयं दुर्वारं विमानं रथः,
पुष्पकमित्यर्थः, पुरी लङ्का समुद्रस्य मध्ये इति मध्येसमुद्रं, तिष्ठ-
तीति शेषः, एतत् सर्वं निष्फलं विफलं, जातमिति शेषः, तस्मात्
दैवमेव नियतं, परम्-अत्यर्थं दुर्जयं जेतुमशक्यं (दैवप्रातिकूल्ये
सर्वमेव नश्यतीति भावः) । अत्र चतुर्थपादशेषांगवाक्यस्य
पूर्ववाक्यहेतुत्वेन निर्देगात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
शाट्टुर्नविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

यस्येति । यस्य एषा समुद्रः परिखा परिवेष्टनभूतजल-

छित्त्वा येन गिरांसि तीव्रतपसा संसेवितः शङ्करः
 तस्यैषा गतिरीदृशी किमपरं सर्वं विनष्टं हठात् ॥१००॥
 आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
 भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पटं लङ्घेति दिव्या पुरी ।
 उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो ! नेष्टुग् वरो लभ्यते
 स्याच्चेदेप न रावण , क्व तु पुन, सर्वत्र सर्वे गुणाः ? ॥१०१॥

राशिर्यस्याः तथाभूता नगरी लङ्का, काननम् उद्यानं कामप्रदं
 स्नेच्छासुखदमित्यर्थः, आज्ञा शक्रस्य इन्द्रस्य शिखामणिः
 गिरीरत्नं तस्य प्रणयिनी प्रणयवती, इन्द्र आज्ञावह इति
 भावे, परं श्रेष्ठम्, एकाधिपत्यमिति भावः, त्रैलोक्यराज्यं
 त्रिभुवनराज्यं, तीव्रं कठोरं तपः यस्य तथाभूतेन येन
 गिरांसि छित्त्वा शङ्करः शिवः संसेवितः समाराधितः, तस्य
 रावणस्य ईदृशी इत्यभूता एषा गतिः स्ववंशेन समरे पतन
 मेव, जातेति शेषः) अपरे किं वक्तव्यमिति भावः, हठात् दैवात्
 सर्वं विनष्टं भवतीति शेष । अत्रापि पूर्ववत् काव्यलिङ्गमन-
 हारः । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ॥ १०० ॥

आज्ञेति । शक्रशिखामणिप्रणयिनी आज्ञा, इन्द्र आज्ञा
 वह इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतिरधिकमित्यर्थः,
 चक्षुः, शास्त्रदर्शित्वं न तु मूर्खत्वमिति भावः, पिनाकिनि भूत-
 पतौ शिवे भक्तिः भजनं, लङ्का इति ख्याता दिव्या उत्तमा
 पुरी-पटं स्थानं-निवास इत्यर्थः, दुहिणस्य व्रह्मणः अन्वये
 वंशे उत्पत्तिस, महाकुलीनत्वमिति भावः, तत् अहो ! आयय्यं,
 यत् ईदृक् इत्यभूतः वरः--मर्दविजयेन त्रिनीकाधिपत्यरूपः,
 न लभ्यते, केनापीति शेषः, एषः रावयतीति रावणः नोप-

अथ मन्दोदर्यां प्रणमन्त्यां रामं प्रति विभीषणः ।

इयमित्यं मयदानवनन्दिनी त्रिदशनाथजितः प्रसवस्यली ।

किमपरं दशकन्धरगोहिनी त्वयि करोति करद्वययोजनम् ॥ १०२ ॥

रामः । मन्दोदरो तव विभीषण । पट्टराज्ञो

भूयादिमाञ्च परिपालय वीर ! लड्डाम् ।

आज्ञाप्य तं त्रुदिति दत्तममस्तुराज्यं

नीतां सभोपनयनाय दिदेश रामः ॥ १०२ ॥

पोडक इति भावः, न स्यात् चेत् यद्वि, पुनः किन्तु क्व नु सर्वत्र सर्वे गुणाः १ वसन्तोति गोपः, (नैव कुत्रापि सर्वेषां गुणानां सङ्गान् इत्यर्थः) । अत्र सामान्येन विगोपसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अत्र च न रावण इत्येतावतैव पर्याप्तत्वे क्व नु पुनरित्यादिकथनात् समाप्तपुनरात्तता दोष इति दर्पणः । शादूलविक्रोहितं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

इयमिति । इयम् उपस्थितेति भावः, इयं मयदानवस्य नन्दिनी कन्या, त्रिदशनाथजितः इन्द्रजितः प्रसवस्यली जननी, अपरं किं १ वल्लभ्यमिति गोपः, दशकन्धरस्य रावणस्य गोहिनी महिषो त्वयि करद्वययोजनं—प्रणतिमित्यर्थः, करोति त्वां प्रणमतीत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणम् ॥ १०२

मन्दोदरीति । हे विभीषण ! मन्दोदरी तव पट्टराज्ञी प्रधानमहिषी भूयात्, हे वीर ! इमां मन्दोदरीं लड्डाञ्च परिपालय परिरक्ष, दत्तं समस्तं राज्यं यद्यै तं रं विभीषणम् इति आज्ञाप्य आदिश्य त्रुदिति-पञ्चम्यन्तमन्वयं, तत् तदनन्तरमित्यर्थं, रामः सभायाम् उपनयनाय, यदा सभा

अथ सतीत्वपरीक्षार्थमग्निप्रवेशे सीतावाक्यम् ।

अयं राम, स्वामी तदनुजवरो सत्क्षम इह
 स्वयं वायोः सूनुर्यतिकरमुखा वानरगणाः ।
 ममाकारो जातो यदि दग्मुखे भाववशगः
 तदाहं भस्म स्यामिति विशति वङ्गी रघुवधूः ॥ १०४ ॥
 वचसि मनसि काये जागरे स्वप्नसङ्गे
 यदि मम पतिभावो राघवादन्यपुंसि ।
 तदिह दह ममाङ्ग पावनं पावकेदं
 सुकृतदुरितभाजां त्वं हि कर्मकसाक्षी ॥ १०५ ॥

पाठः, सीतादिदेश अनुमेने । सीतासमीपनयनायेति पाठे
 सीताया. समीपे स्वसन्निधी नयनम् आनयनं तस्मै दिदेश
 आत्रापयामाम । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

अयमिति । अयं स्वामी रामः, इह अग्निं प्रदेशे तस्य
 अनुजवरः आह्वयवरः सत्क्षमः, स्वयं वायोः सूनुः इन्नुमान्,
 द्युतिकरः सूर्यः तदात्मजत्वात् सुग्रीवोऽपि द्युतिकरोऽवोच्यते ।
 द्युतिकरः सुग्रीवः मुखं प्रधानं त्रेपां ते वानरगणाः, तिष्ठन्तीति
 शेषः, यदि मम अकारः अहं दग्मुखे रावणे भावेन अनु-
 रागेण वशगः वशवर्ती जातः, तदाहं भस्म स्याम् इति, उक्तेति
 शेषः, रघुवधूः सीता वङ्गी अग्नौ विशति प्रविष्टवती । गिष्य-
 रिणी वृत्तम् ॥ १०४ ॥

वचसोति । वचसि वाक्ये, मनसि चित्ते, काये अङ्गे,
 जागरे जागरावस्थायां, स्वप्नसङ्गे निद्रावस्थायां, स्वप्नभावे इति
 पाठान्तरं, राघवात् रामात् अन्यः पुमान् तस्मिन् मम पति-
 भावः यदि जात इति शेषः, तत् तदा, हे पावकः पवित्रता-

वङ्गौ प्रविष्टायां सीतायाम् ।

पदे पाणौ लाक्षा, वसनमिव कौसुम्भरजनं

कटीदेशे केशेष्वरुणरुचि कङ्कारकुसुमम् ।

हरिद्रामुद्रास्ये घनकुचतटे कण्ठनिकटे,

कृगानुर्वेदेद्याः शपथसमये भूषणमभूत् ॥ १०६ ॥

वङ्गिर्ज्वालाः सृजति कियतोर्जानकौ किं विधत्ते

कीटक्छाया रघुपतिमुखे, कर्म किं लक्षणस्य ।

साधन । अग्ने ! इव अस्मिन्, समये इति शेषः, मम इदं पावनं—

विशोधनोयम् अङ्गं दह भस्मीकुरु, हि यतः त्वं सुकृतदुरित

भाषा पुण्यपापकारिणां कर्मणः सुकृतदुष्कृतरूपस्येति भावः,

एकः मुख्यः साक्षी साक्षात् द्रष्टा । तथाच मनुः, “आदित्य

चन्द्रावनिलोऽनलय द्योर्भूमिरापो हृदयं यमय । अहथ रात्रिय

उभे च मन्ये धर्मंथ जानाति नरस्य वृत्तम् ॥” इति । मालिनी

वृत्तम् ॥ १०५ ॥

पटे इति । कृगानुरग्निः वेदेद्याः शपथसमये दिव्यव्यापार-

काले भूषणम् अलङ्कारः अभूत्, तथाहि पदे चरणे पाणौ करे

लाक्षा अलङ्कारसः, कटीदेशे कौसुम्भरजनं कुसुम्भकुसुमरस-

रञ्जितमित्यर्थः, वसनमिव वस्त्रमिव, केशेषु अरुणरुचि रक्तप्रभं

कङ्कारकुसुमं रक्तोत्पलम्, हास्ये मुखे घनकुचतटे निविडे

मृगनतटे कण्ठनिकटे गलदेशे च हरिद्रामुद्रा हरिद्राविलेपनं,

जातमिति शेषः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १०६ ॥

वङ्गिरिति । वङ्गिः अग्निः कियतोः किम्परिमाणाः ज्वाला-

सृजति ? आविष्करोतीत्यर्थः, जानकौ सीता किं विधत्ते ?

करोति ? रघुपतेः रामस्य मुखे छाया कान्तिः कीटक ? किंरूपा ?

इत्य यावद्विवदति जन कौतुकोच्छूननेत्र
तावच्छून गगनमखिल द्यातमानैर्विमानै ॥ १०७ ॥

ततश्च । सोतासुदोक्ष्य सुमुखी शिखिन प्रवेशे
मुक्तास्तया सुमनस सुरसुन्दरोभि ।
स्त्रग्विक्रय सकलखेचरमालिकाना
जातो यथा चिरतर तिदिवे महार्घ ॥ १०८ ॥

अथ । वङ्ग शुद्धिविधायिनो भगवतस्त्रजोभिरभ्युद्गतै
रस्नानामनस्यया विरचिता मौली स्त्रज विभ्रतो ।

लक्ष्मणस्य कार्यं किम् ? किमाचरति न इति भाव जनो
लोकस्तदस्य इति यावत् कौतुकेन कुतूहलेन उच्छ्रयान्ति
स्फीतानि नेत्राणि यस्य तथाभूत मन इत्यभिव्यक्त्या यावत्
विवदति वितर्कयति तावत् अखिल समग्र गगनम् अन्तरीच
व्यातमानै विगजमानै विमानै देव्याने क्वन्न पुरितम अभू
दिति शेष (देवा सर्वे आकाशमार्गे अवतस्थिर इति भाव ।
मन्दाक्रान्ता वृत्तम ॥ १०७ ॥

सोतामिति । शिखिन वङ्गे शिखिनोति पाठान्तर प्रवेशे
सुमुखी प्रफुल्लवदना सोताम उदीक्ष्य उर्ध्वदेशात् दृष्ट्वा सुर
सुन्दरोभि विद्याधरोभि तथा तेन प्रकारेण सुमनस पुष्पाणि
मुक्ता वृष्टा यथा तिदिवे स्वर्गे सकलखेचरमालिकाना सर्वेषा
देवमालाकराणा चिरतर दीर्घकाल स्त्रग्विक्रय कुसुम
मालाविक्रयण महार्घ महामूल्य जात । वसन्ततिलक
वृत्तम ॥ १०८ ॥

वङ्गरिति । जानकी अभ्युद्गते स्वशरीरनिष्ठैरित्यर्थ
तेजोभि भगवतो देवस्य वङ्गे शुद्धिविधायिनो पावनी सती

पादाङ्गुष्ठनखाग्रदत्तनयना नीवीविनिन्यासतः

स्तोकालक्ष्यमुखी कृशानुवलयद्वाङ्निर्गता जानकी ॥ १०८ ॥

अदग्धायां सीतायां दगरयसमेतानां देवानां वाक्यम् ।

विरम विरम राम ! त्वत्कलत्रं पवित्रं

वयमधिगतवन्तः साक्षिणो लोकपालाः ।

किमपरमनलेऽस्मिन् हेमवल्गोव शुद्धा

कुलविपुलविभूषां जानकी ते तनोतु ॥ ११० ॥

अनसूयया अत्रिपत्न्या विरचितां गुम्फित्वा दत्तामिति यावत्
अस्नानाम् अमलिनां, निल्योत्त्वलामिति यावत्, स्रजं मालिकां
मौली धम्बिजे, “मौलिः किरीटधम्बिजौ” इत्यमरः, विभ्रती
दधाना पादाङ्गुष्ठयोर्नखाग्रेषु दत्तनयना दत्तदृष्टिः, न त्वन्यतो
दत्तदृष्टिरिति भावः, नीवी कटिवसनग्रन्थिः तस्या विनिन्यासतः
विशेषेण बन्धनप्रयत्नत इत्यर्थः, प्रखलनभयादिति भावः, हेतोः
स्तोकमोपत् आलक्ष्यं मुखं यस्याः तथाभूता सती द्राक् सपदि,
भटितीत्यर्थः, “द्राग् भटित्यञ्जसाङ्गाय” इत्यमरः, कृशानुवलयात्
अग्निमण्डलात्, अग्निराशेरित्यर्थः, निर्गता उक्तस्यावित्यर्थः ।
यादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०८ ॥

विरमेति । हे राम ! विरम विरम, जानकीं प्रति
असतीत्वसंगयादिति भावः, तव कलत्रं पत्नो जानकी पवित्रं
विशुद्धम् । लोकपालाः साक्षिणः सर्वान्तर्यामिनः वयम् अधि
गतवन्तः ज्ञातवन्तः । अपरम् अधिकं किं, वक्तव्यमिति शेषः,
जानकी अस्मिन् अनले अग्नौ शुद्धा सती हेमवल्गोव हेमलतव
ते तव कुलस्य वंगस्य विपुलां महतीं विभूषाम् अनङ्गतिं,
शोभामित्यर्थः, तनोतु विस्तारयतु । मान्निनो वृत्तम् ॥ ११० ॥

अदुष्टाया सोताया जनानां वाक्यम् ।

भग्न यद्दधुरोश्वरस्य शिशुना यज्जामदग्न्यो जित

त्यक्ता यच्च गुरोर्गिरा वसुमती बद्धो यदग््नोनिधि ।

एकैक दशकन्धरक्षयकृतो रामस्य कि वर्यते ?

द्वैव निर्णय येन सोऽपि सहसा सीतावियुक्तीकृत ॥१११॥

अथ यौराम प्रति तेषां स्तुतिवचनम् ।

विजितव्या लङ्का चरणतरणोयो जलनिधि

विपक्ष पीलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपय ।

तथाप्येको राम सकलभजयद्राक्षसकुल

क्रियासिद्धि सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ११२ ॥

भग्नमिति । शिशुना रामेण ईश्वरस्य धनु भग्नम इति यत् जामदग्न्य भार्गव जित इति यत् गुरो पितु गिरा वचना आज्ञयेति यावत् वसुमती पृथिवी राज्यमित्यर्थं त्यक्ता इति यत् अग््नोनिधि समुद्र बद्ध इति यत् अजित एकैक दशकन्धरक्षयकृत रावणमहारिणो रामस्य कि वर्यते ? किं कौर्ष्यते ? किन्तु द्वैव विधि निर्णय निश्चिनुद्धि येन सोऽपि राम सहसा सीतावियुक्तीकृत सीताविरहदुःख प्रापित इत्यर्थं (न कोऽपि द्वैवम अतिवर्त्तिन् शक्नोतीति भाव । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । १११ ॥

विपेतव्येति । लङ्का सुरासुरै अज्ञेयेति भाव विजितव्या जयनीया जलनिधि समुद्र चरणाभ्यां तरणीय लङ्घनीय पीलस्त्य रावण विपक्ष शत्रु रणभुवि सग्रामक्षेत्रे कपय वानरा सहाया, तथापि इत्य जयप्रातिकूल्येऽपि एव राम सकल समग्र राक्षसकुलम् अजयत् जितवान् । तथाहि महता

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाञ्चां गुरो-
स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोञ्जितम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नोतो परां सम्पदं

प्रोत्सिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥ ११३ ॥

रामं प्रति लोकपालाः ।

अधाचीनो लङ्कामयमयमुदन्वन्तमतरत्

विशल्यं सौमित्रेरयमुपनिनायौपधिवरम् ।

महाप्रभावाणां जनानां क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे बले,
महानुभावतायामित्यर्थः, भवति तिष्ठति, उपकरणे वाह्य-
मामग्रा न, भवतोत्यन्वयः, (सत्त्ववता किमसाध्यमिति भावः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ११२ ॥

राम इति । रामः गुरो. पितुराञ्चां मालामिव मूर्ध्नि
गिरसि निधाय काननम् अगात् गतवान् । भरतेन तुष्मिन्
रामे भक्तिः तथा तद्भक्त्या हेतुना मात्रा जनन्या सहैव अखिलं
राज्यम् उञ्जितं त्यक्तं, माता त्यक्ता राज्यञ्च त्यक्तमित्यर्थः ।
अनुगतौ आश्रितौ तौ सुग्रीवविभीषणो परां महतीं सम्पदं
नोतौ प्रापितौ । तथा प्रोत्सिक्ताः प्रकर्षेण गर्विताः दशकन्धर-
प्रभृतयः रावणादयः समस्ता. द्विपः शत्रवः ध्वस्ता निहताः । अत्र
प्रथमे पादे उपमा, द्वितीये सहोक्तिः, तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे,
“महार्थस्य वनादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूल-
भूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥” इति, तदनयोः संसृष्टिः । शार्ङ्ग-
विक्रोहितं वृत्तम् ॥ ११३ ॥

अधाचीदिति । अयं नोऽस्माकं लङ्काम् अधाचीत् ददाह,

इति स्मरं स्मरं त्वदरिनगरोभिक्षिन्नितं
 हनूमन्तं दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगणः ॥ ११४ ॥
 हत्वा तु रावणं घोरं सीतामादाय राघवः ।
 अयोध्यायां गमिष्यामि मुमुदे सहलक्षणः ॥ ११५ ॥

सीतां प्रति रामः ।

यस्यामनिर्जरितचन्द्रिकमर्कपादैः
 तामात्रिगाचरपतेरुपसि व्यलासि ।
 व्यावर्त्य वक्तुकमलं कमलाक्षि ! पश्य
 लङ्केति तां नवविभीषणराजधानीम् ॥ ११६ ॥

अयम् उदन्वन्तं समुद्रम् अतरत् उत्तीर्णयान्, अयं सौमित्रेः
 लक्षणस्य विग्रह्यं शल्योद्धरणम् औपधिवरम् उपनिनाय
 आनोतवान्, इतोत्यं स्मरं स्मरं पुनः पुनः स्मृत्वा तव अरि
 नगर्याः शत्रुपुर्याः लङ्काया भिक्षी कुक्षे लिखितं चित्रितं, हनू-
 मन्तं कुपितो राक्षसगणः दन्तैः दशति, (अयमेव अस्माकं
 सर्वानर्थहेतुरिति प्रहरतोत्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ११४ ॥

हत्वेति । राघवः रामः घोरं भोषणं रावणं हत्वा तु
 विनाशैव सीतामादाय अयोध्यायां गमिष्यामीति सहलक्षणः
 लक्षणेन सहितः मुमुदे ननन्द । सह सीतयेति पाठान्तरम् ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११५ ॥

यस्यामिति । हे कमलाक्षि ! पङ्कजनयनि ! यस्यां लङ्कायां
 अर्कपादैः सूर्यकिरणैः निशाचरपतेः रावणात् त्रासात् भयात्
 उपसि प्रभाते न निर्जरिता निःशेषेण जीर्णतामनीता,
 अग्रस्तेति यावत्, चन्द्रिका यस्मिन् तद् यथा तथा व्यलासि
 विजृम्भितं (यत्र नित्यक्लोत्सासु रजनोषु प्रभातेऽपि सूर्यकिरणै-

लङ्कां प्रति सीतावाक्यम् ।

छिन्ना न दिव्यतरवस्तव कच्चिदाहो ?

कच्चिद्वता न परिखाः कनकाम्बुजिन्यः ? ।

प्लुष्टा न कच्चिदिनरत्नमहागृहाय ?

कच्चिन्न काञ्चनमया दलिताय शान्ताः ? ॥ ११७ ॥

रामः । अत्रासीत् फणिपागवन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे

गाढं वचसि ताडिते हनूमता द्रोणाद्रिरवाहृतः ।

शुन्द्रिकामालिन्यं न स्यादिति भावः) । वल्लकमलं मुखपद्मं
व्यावर्त्य प्रत्यावर्त्य लङ्केति स्यातां तां नवविभीषणराजधानीं
पश्य भवन्नोकय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११६ ॥

छिन्नेति । आहो लङ्के ! तव दिव्यतरवः छिन्ना न कच्चित् ?
कच्चिदिति_प्रश्ने, न छिन्ना किम् ? अपितु छिन्ना एवेत्यर्थः ।
कनकाम्बुजिन्यः काञ्चनपद्मगालिन्यः परिखाः तव वेष्टनजन-
रागयः हताः न कच्चित् ? न विनोडिताः किम् ? अपितु
विलोडिता एवेत्यर्थः । इनरत्नमहागृहाय सूर्यकान्तमणि-
निर्मिताः महान्तः तव गृहाः सदनानि न प्लुष्टा न टग्वाः
कच्चित् ? अपितु भस्मोक्तता एवेत्यर्थः । काञ्चनमयाः सौवर्णाः
शान्ताः प्राकाराः, “प्राकारो वरणः शान्” इत्यमरः, कच्चित् न
दलिताय ? न भग्नाय ? अपितु दलिता एवेत्यर्थः, यादृक्
तेऽहङ्कारः तथैव त्वं ध्वस्तासीति भावः । इदमेव चते चार-
मिति बोध्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे फणिपागवन्धनविधिः नाग-
पागवन्धनयापारः आसीत् । भवत्या देवरः भवद्देवरः तस्मिन्
नक्षत्रे इत्यर्थः, शक्त्या तदाख्येन अस्त्रेण वचसि गाढं वृढं

दिव्यैरिन्द्रजित् लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११८॥

वैदेहीं समवाप्य दाशरथिनारथ्ये प्रयाणेऽग्रतो

दृष्टाः पुष्पकसंस्थितेन रभसादाकाशमारोहता ।

लङ्कासागरजानकीवनरणचौर्यचमत्कारिका

जम्बूवज्जलविन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ ११८ ॥

यथा तथा ताडिते प्रहृते सति हनुमता अत्र प्रदेशे द्रोणाद्रिः

गन्धमादनगिरिः आहृतः आनीतः । हे मृगाक्षि ! हरिणयने !

अत्र दिव्यै, लक्ष्मणस्य शरैः इन्द्रजित् लोकान्तरं प्रापितः

निहत इत्यर्थः । अत्र अस्मिन् प्रदेशे केनापि राक्षसपतेः रावणस्य

कण्ठाटवी कण्ठक्षानमं कृत्ता क्षिन्ना च, (अत्र केनापोल्यनेन

आत्मगर्भः परिहृत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११८॥

वैदेहीति । वैदेहीं सीतां समवाप्य लब्ध्वा दाशरथिना

रामेण प्रयाणे अयोध्यायात्रायाम् आरथ्ये सति पुष्पकसंस्थितेन

अतः एव रभसात् वेगात् आकाशम् आरोहता सता अग्रतः

चमत्कारिकाः चमत्कारविधायिन्यः लङ्का-सागर-जानकीवन-

रणचौर्यः-क्रमेण जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत्

जालवत् दृष्टाः अवलोकिताः, तथाच लङ्का सागरमध्ये पतितं

जम्बूफलमिव, सागरः जलविन्दुवत् सल्यजलाशय इव जानकी

वनम् अशोकवनं जलजवत् पद्ममिव, "जलजं शङ्खपद्मयोः" इत्य-

मरः, रणचौर्यो रणक्षेत्रं जम्बालवत् पद्मविशिष्टं-जालवत्

आनायवत्, (आनायः पुंसि जालं स्यात्" इत्यमरः, गिपतित

वीराणां जालसंयुक्तपद्मसदृशक्षणवर्णत्वादिति भावः, आलोकिता

-इति निष्कर्षः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११८ ॥

अथ दहनविशुद्धा तां समादाय सीतां
 रजनिचरकपीन्द्रैर्वन्दितः पुष्पकेण ।
 पुरमगमदयोध्यां मन्त्रिगृथैर्मिलित्वा
 सपदि भरतदत्तां राज्यलक्ष्मीं स भेजे ॥ १२० ॥

अयोध्यां गते रामे वशिष्ठवाक्यम् ।
 शिष्ये शम्भोर्यधित यदयं यच्च धातु' प्रपौत्रे
 कस्तेनास्मिन् जगति न जनो विस्मितः सस्मितश्च ? ।
 अभ्युत्थातुं वयमपि ततो रामभद्रं प्रवृत्ता
 दिव्या दृष्टं दशरथकुलं श्वेतमानैर्यशोभिः ॥ १२१ ॥

१

अथेति । अयानन्तरं स रामः दहनविशुद्धाम् अग्निपरि-
 पृता ता सीता समादाय रजनिचरकपीन्द्रैः राजसेन्द्रकपि-
 प्रवरैः सह पुष्पकेण रथेन वन्दितः सादरं गृह्येत इति यावत्-
 अयोध्यां पुरम् अगमत् । तत्र सपदि तत्क्षणं मन्त्रिगृथैः
 मन्त्रिवर्गैः, पौत्रकैः सुमन्त्रादिभिरिति भावः, मिलित्वा सङ्गत्वा
 भरतेन दत्ता प्रत्यर्पिता राज्यलक्ष्मीं भेजे प्राप । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२० ॥

शिष्ये इति । अथ रामः शम्भो शिष्ये भार्गवे परशुरामे
 यत् धातु ब्रह्मण प्रपौत्रे रावणे यच्च -ध्यधित विहितवान्
 (गन्धुशिष्यं नावणञ्च यत् निर्जितवानित्यर्थः) अस्मिन् जगति को
 जन तेन कर्मणा न विस्मित न चमत्कृतः ? न सस्मितश्च न
 सानन्दहासश्च ? इत्यर्थः, सर्व एव विस्मय गतः आनन्दितश्चेत्यर्थः,
 ततः-कारणात् वयमपि (प्रवृत्ता अपीति भावः) रामभद्रम् अभ्यु-
 त्थातुम् उत्याय अभिनन्दितुं प्रवृत्ताः प्रारब्धाः, दिव्या भारथेन

सीतां प्रति ।

अन्ययोगव्यवच्छेदादुपास्ते यदरुन्वती ।

संविभक्तं त्वया पुत्रि । तत् सम्प्रति पतिव्रतम् ॥ १२२ ॥

दशवदनविमर्दस्यातबाहुप्रताप-

प्रतिहतपरचक्रं नष्टशङ्खाकलङ्कम् ।

सुचिरमनुजबन्धुश्रेणिसामान्यभोगं

सुखितसकललोकं रामराज्यं बभूव ॥ १२३ ॥

अच्छेद्यश्चन्दनाद्यैरपि जलधिजलेस्तैरनिर्वापणीयः

सीताशोरामयोर्यश्चिरतरमनयश्चित्तमुत्तमभावम् ।

दशरथस्य कुलं श्वेतमानैः शुभ्रोभवद्भिः यशोभिः, पूर्णमिति शेषः, दृष्टम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२१ ॥

अन्येति । हे पुत्रि । अरुन्वती अन्ययोगव्यवच्छेदात् अपर-
नारीयोगं विनेत्यर्थः, येत् पतिव्रतं पतिव्रताधर्मम् उपास्ते
सेवते, सम्प्रति इदानीं तत् पतिव्रतं त्वया संविभक्तं सम्यग्
विभज्य गृह्येतमित्यर्थः, (जगति अरुन्वत्या समा पतिव्रता
नासीत् इदानीन्तु त्वं तस्याः प्रतिस्पर्द्धिनी जातासीति भावः ।
अनुष्टुप वृत्तम् ॥ १२२ ॥

दशेति । दशवदनस्य रावणस्य विमर्देन ख्यातो यो
बाहुप्रतापः भुजवोर्ध्यं तेन प्रतिहतानि निर्जितानि पर
चक्राणि परराष्ट्राणि यस्मिन् तत्, नष्टः विगत इत्यर्थः, शङ्खा
दुर्जनेभ्यो भयमेव कलङ्कः यस्य तथोक्तम् अनुजाः कनोयासः
भरतादयः बन्धुश्रेणयश्च समस्ता स्वजनाश्च तासां सामान्यः
साधारणः स्वसमान इत्यर्थः, भोगः यत्र तथाभूतं सुचिरं
सुखिताः सकला लोका यस्मिन् तादृशं रामस्य राज्यं बभूव ।
मालिनी वृत्तम् ॥ १२३ ॥

नीरन्ध्राक्षेपलोनाकनितघनतरम्पर्शसान्द्रान्तौघ-

प्रस्यन्दानन्दभाजोर्निरगमटननः सोऽपि विश्लेषजन्मा ॥ १२४ ॥

श्रीरामचन्द्रबहुमानविशेषहृद्या

राज्योपभोगमतुलं सुचिरं विधाय ।

सोता ममस्तकुलकौतुकमूलभूतम्

आधत्त गर्भमतिनिर्भरशुद्धभावम् ॥ १२५ ॥

अच्छेद्य इति । यः-चन्द्रनादैः-शोतोपचारैरिति शेषः, अपि
अच्छेद्यः अनपनेयः, तेः जलधिजनैः समुद्रवारिभिरपि अनि-
र्वापणोयः निर्वापयितुमशक्यः सीताश्रीरामयोः-विश्लेषजन्मा
विच्छेदजनितः अनलः अग्निः चिरतरं दीर्घकालं चित्तम्
अन्तःकरणम्-उत्तप्तभावं मन्तापमित्यर्थः, अनयत् प्रापयत्
सोऽपि-नीरन्ध्रस्य सान्द्रस्य आक्षेपस्य आलिङ्गनस्य लोलया
विलासेन कनितः कृतः यो घनतरः अतिनिविडः स्पर्शः तत्र
यः सान्द्र-घनः अन्तौघः पोयूपराशिः तस्य प्रस्यन्देन चरणेन
य आनन्दः तं भजत इति तयोः सतीः निरगमत्-निर्वाणं
प्राप, (ता परमसुखं सुरतसुखमनुभवतुरिति भावः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२४ ॥

श्रीरामेति । श्रीरामचन्द्रस्य यो बहुमानः आदरातिशयः
तस्य विशेषेण हृद्या अतीव सुखितैत्यर्थः, (सर्वजनमन्तोपिणी
वा सोतो) सुचिरं सुदीर्घकालम् अतुलं निरुपमं राज्योपभोगं
विधाय आम्नाय ममस्तकुलम्य सर्वस्य सूर्यवंशस्यैत्यर्थः, यत्
कौतुकं हर्षः तस्य मूलभूतं निदानम् अतिनिर्भरः अत्यन्तः
शुद्धः विमनः भावो यस्य तं गर्भम् आधत्त दधार । वसन्त-
तिनकं वृत्तम् ॥ १२५ ॥

विरहसुचरिताया निष्कलङ्ग स लङ्का
 पतिभवननिवासाशङ्कलोकापवादम् ।
 मुखर मुखरवोत्य राम आकर्ष्य मेने
 जनकनृपसुतायास्त्यागमेवात्मशुद्धिम् ॥ १२६ ॥
 विमलकुलकलङ्काशङ्कया दुर्निवारा
 रघुकुलतिलकाञ्चा भीतभीता गृहीत्वा ।
 वनभुवमथ नोत्वा दोहदच्छ्दना ता
 जनकनृपतिपुत्री लक्ष्मणो वाक्यमाह ॥ १२७ ॥

विरहेति । निष्कलङ्ग निरपवाद स राम विरहे सुहु
 चरित यस्या तथाभूताया अपि अत्राध्याहार्ये, जनकनृप
 सुताया सीताया लङ्कापते रावणस्य भवने निवास तेन
 आशङ्किना सञ्जातचरित्रशङ्काना लोकाणा सामान्यजनानाम्
 अपवाद (दुश्चरितेय सीतेति) कुसावाद-मुखराणा वाचालाना
 मुखरवात् मुखोच्चरितशब्दात् उत्तिष्ठतीति तथोक्तम आकर्ष्य
 नृत्वा त्यागमेव सीताया इति शेष आत्मन शुद्धि प्रायश्चित्त
 मेने अमन्यत (वास्तवविशुद्धताज्ञानेऽपि लोकरञ्जनार्थमिति
 भाव । विरहसुचिरताया इति पाठे विरहस्य सुचिरताया
 सुदीर्घकालीनत्वात् हेतोरन्वर्थ । मालिनो वृत्तम् ॥ १२६ ॥

विमलेति । अथानन्तर लक्ष्मण भीतभीत अतिभीत
 सन् विमले निर्मले कुले कलङ्ग अपवाद तस्य आशङ्कया
 दुर्निवारा दुलङ्का रघुकुलतिलकस्य रामस्य आञ्चा व्यजेना
 मित्यादेश गृहीत्वा दोहदच्छ्दना दोहदो गर्भिण्या अभिलाप
 तस्य छ्द कौतव तेन एकदा रामसमोपे सीतया कस्ते दोहद
 इदानोमिति पृष्टया आत्मनो वनविहाराभिलाष प्रकटित

दलति दलति वनः कम्पते कम्पतेऽङ्गं
 तिमिरकवलितं दिक्चक्रमालोकयामि ।
 तदपि परवशोऽहं हन्त ! मातर्ब्रवीमि
 त्वमिह खलभयेन त्यज्यसे राघवेण ॥ १२८ ॥
 इति वचनमकस्त्राद्वज्रपातानुकारं
 श्रुतिगतमथ सीता भूर्च्छिता सा पपात ।
 अगमदवनतास्यो लक्ष्मणो रामपार्श्वं
 मुनिरनभत सीतां तत्र वाल्मीकिनामा ॥ १२९ ॥

तच्छालेति भावः) तां—जनकनृपतिपुत्रीं सीतां वनभुवम्
 अरखस्यन्तीं नीत्वा वाक्यं वचनम् आह उवाच । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२७ ॥

दलतोति । हे मातः ! वचः हृदयं दलति दलति विदी-
 र्यति विदीर्यति, अङ्गं शरीरं कम्पते कम्पते, आभीक्ष्ण्य
 द्विर्भावः, दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं तिमिरैः अन्यकारैः कवलितं
 ग्रस्तं, पूरितमिति यावत्, आलोकयामि पश्यामि, तदपि
 तथापि परवशः पराधीनः, प्रभोराज्ञावशंवद इत्यर्थः, अहं
 ब्रवीमि कथयामि, हन्त खेदे, राघवेण रामेण खलभयेन
 दुर्जनभयेन हेतुना इह अरख्ये त्वं त्यज्यसे । मालिनी
 वृत्तम् ॥ १२८ ॥

इतोति । अकस्मात् हठात् वज्रपातानुकारं कुलिश-
 पातोपमम् इति उक्तप्रकारं वचनं श्रुतिगतं योत्रपयमायातं,
 तस्या—इति शेषः । शृङ्ग—तच्छृण्वानन्तरमित्यर्थः, सा सीता
 भूर्च्छिता पपात । लक्ष्मणः अवनतास्यः अधोवदनः सन् रामस्य

सीतामासाद्य वाल्मीकिना ध्यात्वा शतम् ।

रामो दाशरथिर्दिवाकरकुले तस्याङ्गना जानकी

नीतीय दशकन्धरेण वनतो लङ्कालयं छद्मना ।

रामेणापि कपीन्द्रसङ्गतिवशादम्भोनिधिर्हेलया

वद्ध पर्वतमालया रिपुवधादानीय निर्वासिता ॥ १३० ॥

तत्र सीता प्रति मुनिवाक्यम् ।

वत्से । समाश्वसिहि जानकि । मुञ्च तापं

प्राचेतसोऽयमहमस्मि सखा गुरोस्ते ।

स्त्रीयं पितुर्भवनमेव ममाश्रमस्ते

तत्रोपगच्छि ननु पुत्रि । लभस्व पुत्रम् ॥ १३१ ॥

पार्श्वम् अन्तिकम् अगमत् । तत्रारण्ये वाल्मीकिनामा मुनि
सीताम् अलभत प्राप । मालिनी वृत्तम् ॥ १३८ ॥

राम इति । दिवाकरस्य सूर्यस्य कुले दाशरथि दश
रथस्य सुत रामः तस्य अङ्गना पत्नी जानकी जनकदुहिता,
इय जानकी दशकन्धरेण रावणेन छद्मना छलेन वनत अर
ण्यात् नीता हृतेत्यर्थः, रामेणापि कपीन्द्रेण सूर्यीवैण वा
सङ्गति मैत्रो तद्वशात् हेलया अथलोलया पर्वतमालया पर्वत
श्रेण्या अम्भोनिधि समुद्र वद्ध । ततः रिपो, रावणस्य
वधात् वधं कृत्वेत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी, आनीय प्रत्याहृत्य इय
निर्वासिता अरण्य नीता । गादूर्लविक्रोडितं वृत्तम् ॥ १३० ॥

वत्स इति । हे वत्से । जानकि । समाश्वसिहि समाश्वस्ता
भव, तापं दुःखं मुञ्च त्यज, अयम् अहं प्राचेतस वाल्मीकि
तव गुरोः पितुः पितुरिति वा पाठः । सखा अस्मि, मन
आश्रमः ते तव स्त्रीयं निजं पितुर्जनकस्य भवनमेव । ननु

तस्या वाल्मीक्यायमगताया वृत्तान्तः ।

नोति सम्यक् प्रणोता फलमिव सुपुत्रे जानकी पुत्रयुग्मं
वाल्मीकिस्तत्र संज्ञां कुग इति लव इत्येतयोः संविधाय ।
विद्यायाध्याप्य सर्वाः सकलमविकलं गापयित्वा स्ववाक्यं
भयं रामायणाख्यं सकलकुलमहानन्दकन्दं चकार ॥ १३२ ॥

वनगतायां सीताया रामवृत्तान्तः ।

सीता हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्या
तस्या एव प्रतिकृतिमखो यत् क्रतूनाजहार ।

पुत्रि । तत्र ममायमे-उपयाहि-भागच्छ, पुत्रं लभस्व, (तत्रैव
सुप्रसवा सतीति शेषः) । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३१ ॥

नीतिरिति । सम्यक् प्रणीता प्रयुक्ता नोति-सामाद्युपाय
इति यावत्, फलमिव जानकी पुत्रयुग्मं द्वौ पुत्रौ सुपुत्रे प्रसूत
वतीत्यर्थः, तत्र वाल्मीकिः एतयोः पुत्रयोः कुग इति लव
इति संज्ञा नामकरणं संविधाय यथाविधि कृत्वा सर्वा विद्याय
अध्याप्य पाठयित्वा, तौ इति शेषः, भयं सुन्दरं रामायणाख्य
रामस्य अयन चरितम् आख्या यस्य तत् स्ववाक्यं-स्वप्रणीतं
सन्दर्भं सकल सम्पूर्णम् अविकल यथायथं गापयित्वा-सकल
कुलानां सर्वेषामरण्यवामिनाम् ऋषीणामित्यर्थः, महान्
आनन्द तस्य कन्दं मूल, हेतुभूतमुपायमित्यर्थः, चकार कृत-
वान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३२ ॥

सीतामिति । दशमुखरिपु रावणारिः रामः सीतां हित्वा
त्यक्त्वा अन्यां कान्ता नोपयेमे न परिणीतवान् इति-यत्-तथा
तस्याः सीताया एव प्रतिकृतिमखः प्रतिमूर्त्तिमहित क्रतून्
अश्वमेधादीन् यज्ञान् आजहार अनुष्ठितवान् इति-यत्

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपेहे ॥ १३३ ॥

अथ ब्राह्मणपुत्रस्य मृतस्य जीवनाय धूमं पिबन्तं मुनिरूपं

शूद्रं दृष्ट्वा रामवाक्यम् ।

रे हस्त । दक्षिण । मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विष्टज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भस्त्रिन्न-

सीताप्रवासनपटोः, करुणा कुतस्ते ? ॥ १३४ ॥

अथ सुवर्णसीताप्रतिकृति कृत्वाऽश्वमेधं कुर्वाणे रामभद्रे

पौरजनवाक्यम् ।

“सस्त्रीको धर्ममाचरेत्” इति शास्त्रादिति भावः, तेन श्रवण
विषयप्रापिणा श्रुतिगोचरेण भर्तुः वृत्तान्तेन हेतुना सा सीता
दुर्वारमपि दुःसहमपि परित्यागदुःखं कथमपि विपेहे सोदृ-
वती । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १३३ ॥

रे हस्त इति । रे दक्षिणहस्त । मृतस्य द्विजस्य शिशो
अर्भकस्य जीवातवे जीवनीप्रधाय, “जीवातुर्जीवनीप्रधम्” इत्य-
मर शूद्रमुनौ कृपाणम् अस्मिं विष्टज निक्षिप । (ननु कथमह-
मोदृङ्निर्दयमाचरामीत्यत आह, रामस्येति) — दुर्भरेण दुर्भरेण
गर्भेण स्त्रिन्ना क्लान्ता या सीता तस्या प्रवासने वनप्रेषणे पटु-
समर्थ, तत्पर इत्यर्थः तस्य रामस्य गात्रम् अङ्गम् अस्मि, ते तव
करुणा कुत ? नैव करुणा अस्तीत्यर्थः (अत उत्तरार्द्धस्य पूर्वार्द्ध-
हेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, “हेतोर्वाक्य-
पदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति लक्षणात् । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १३४ ॥

वज्रादपि कठोराणि चट्टूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥ १३५ ॥

अत्रावसरं । जितरघुपतिवोर्यावञ्चमेधाश्चरोधे

ऋतुसदसि मुनिस्तौ तद्ययो गापयित्वा ।

प्रमुदितहृदि रामे चार्पयित्वाऽत्रयास्य

प्रणिहितबुधशिष्यो जानकीमानिनाय ॥ १३६ ॥

ततश्च आगताऽऽसीताया लोके साध्वीत्वस्याति संवर्धयितु-
मभिलषति रामे सीताहृत्तान्त ।

वज्रादिति । वज्रात् कुनिगादपि कठोराणि कठिनानि,
दुष्करकार्येषु शत्रुवधादिष्विति भावः, कुसुमादपि चट्टूनि
कोमलानि, विपन्नजनाहरणादिष्विति भावः, लोकोत्तराणाम्
अनोक्तिकजनानां, महात्मनामिति यावत्, चेतासि का हि को
वा विज्ञातुं वोढुम् अर्हति ? न कोऽपोत्सर्गः । होत्वत्र न्विति
पाठे नु वितर्कः । चेतासीत्यत्र हृत्तानीति पाठे हृत्तानि चरिता-
नीत्यर्थः । अनुष्टुप् हृत्तम् ॥ १३५ ॥

जितेति । मुनिर्वान्तोक्तिः अश्वमेधाश्चस्य रोधे निरोधे कृतं
सति, (ताभ्यां जानकीसुताभ्यामिति शेषः) जितं रघुपते रामस्य
वीर्यं बलं याभ्यां तौ ह्यतरामपराजयौ इत्यर्थः, तौ कुगन्वी
ऋतुसदसि यज्ञसभायां तदुपगः तस्य-रामस्य-यन-यगन्करं
रामायणमिति भावः, गापयित्वा प्रमुदितम् आह्लादितं हृद् यस्य
तदाभूते रामे अर्पयित्वा च अस्य-रामस्य आश्रयां प्रणिहित
प्रेरितः बुधः विद्वान् शिष्यो येन तयोक्तं, विद्वान् शिष्यं प्रेरयन्
इत्यर्थः, जानकीं सीताम् आनिनाय उपस्थापयामास । मानिनी
हृत्तम् ॥ १३६ ॥

अथ मुनिवैगधारिणः कालस्य समागमः, उक्तिप्रत्युत्तौ च ।
एकान्तं देहि राजन् ! मुनिविवुध ! ददे वाञ्छितार्थं त्वदीयं
यत्प्रवोपैति वध्यः स भवति भगतो वाक्यमेकं करिष्ये ।

सौमित्रिं हारदेशे तदनु रघुपतिर्लोकरोधाय कृत्वा

शुश्राव ब्रह्मवाक्यं सुरपुरगमनाभ्यर्थनं कालवक्त्रात् ॥ १३८ ॥

अत्रान्तरे समागतेन दुर्वाससा नक्षत्रगम्य वचनानुवचनम् ।

रामं दर्शय, दर्शयाम्यवसरे ब्रह्मन् । मनाक् सम्यतां

तैः सकलबुधजनैः निखिलैः विद्वज्जनैः समेतः युक्तः सन् तत्र
तयोस्त्वित्यर्थः, पुत्रयोः कुशलवशाः, उपरि इति शेषः, सीतास्येहं
सीतावात्सल्यं संरोप्य निधाय विरं दोर्घकालं राज्यम् अकृत
कृतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

एकान्तमिति । हे राजन् ! एकान्तं त्वया सह संनापार्थं
निर्जनस्थानमित्यर्थः, देहि । इति कान्तोक्तिः । हे मुनिविवुध !
देवमुने ! इत्यर्थः, अथवा मुनिषु विद्वन्नित्यर्थः, त्वदीयं वाञ्छि-
तार्थम् इष्टार्थम्, एकान्तमिति भावः, ददे ददामीत्यर्थः । इति
रामोक्तिः । तत्र एकान्ते य उपैति उपगच्छति, आवयोः संनाप-
काले इति भावः, सः भवतः तव वध्यः भवति । इति कान्तोक्तिः ।
एकं वाक्यं तवेति शेषः, करिष्ये पालयिष्यामि, त्वव वचनात्
एकं तथा कुर्वाणं वधिष्यामीत्यर्थः । इति रामोक्तिः । तदनु
तदनन्तरं रघुपतिः रामः लोकरोधाय लोकानां प्रवेशवारणाय
हारदेशे सौमित्रिं नक्षत्रं कृत्वा संरोप्यित्यर्थः, कालस्य वक्त्रात्
वचनात् सुरपुरगमने स्वर्गयात्रायाम् अभ्यर्थनायत्र तथाभूतं
ब्रह्मणो वाक्यं शुश्राव श्रुतवान् । सुरपुरगमनाभ्यर्थने इति पाठे
तद्विषये इत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

तस्या भूयोऽपि वज्जी विश भवतु नृणा देवि । विश्वासदार्यं
 रामेणेतोरिताया विनमति वदने चेदह देवि । साध्वी ।
 मा द्वैधोभूय भूमे । नय तदिति कृतव्याहृती सत्यवाक्यात
 सद्यो निर्भिन्नभूमे समभवदतुल ज्योतिरन्तर्विशन्त्याम् ॥१२॥

धरण्या नीयमानाया सीताया वृत्तान्त ।

प्रत्यद्वर्त्तुं स सीता पुनरपि धरणी भेत्तुमभ्युद्यतोऽभूत्
 सर्वैरभ्यर्ष्यमान शममनयदथो राघव कोपशोकौ ।
 सान्द्रानन्दे ममेत सकलबुधगणै पुत्रयोस्तत्र सीता
 स्रष्ट म रोष्य राज्य चिरमकृत जनानन्दनो रामचन्द्र ॥ १२८ ॥

तस्यामिति । हे देवि । त्व भूयोऽपि पुनरपि वज्जी अग्ना
 विश नृणा मानवाना विश्वासदार्यं दृढ प्रत्यय इत्यर्थं भवतु
 रामेण इतोत्थम् ईरितायाम उक्ताया तस्या सीताया विनमति
 विनति गच्छति वदने हे देवि भूमे । पृथिवि अह साध्वी
 अव्याहृतचरिता चेत् यदि तत् तदा द्वैधोभूय आत्मान द्विधा
 कृत्य (आत्मनि रन्ध्र विधायित्यर्थ) मा नय इति कृता व्याहृति
 रुक्तिर्यथा तथाभूताया व्याहार उक्तिर्लपितम इत्यमर, सद्य
 तत्क्षण निर्भिन्ना या भूमि तस्या अन्तरभ्यन्तर विशन्त्या
 प्रविशन्त्याम् अतुल निरुपम ज्योति तेज समभवत् उदभौ ।
 स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १२७ ॥

प्रत्युद्वर्त्तुमिति । स राघव पुनरपि सीता प्रत्युद्वर्त्तुं सीताया
 प्रत्युद्वरणार्थं धरणी पृथ्वी भेत्तु विदारयितुम् अभ्युद्यत प्रवृत्त
 अभूत् । अथानन्तर सर्वे जनै अभ्यर्ष्यमान प्रबोधमान
 इति यावत् कोपशोकौ धरणी प्रति कोप सीता प्रति
 शोकश्चेत्यर्थ, शम शान्तिम् अनयत् नीतवान् तदथ जना
 नन्दन लोकरञ्जनो रामचन्द्र सान्द्र महान् आनन्दो येषा

अथ मुनिवेशधारिणः कालस्य समागमः, उक्तिप्रत्युक्ती च ।
एकान्तं देहि राजन् ! मुनिविबुध ! ददे वाञ्छितार्थं त्वदीयं
यस्तत्रोपैति बध्यः स भवति भवतो वाक्यमेकं करिष्ये ।

सौमित्रिं द्वारदेशे तदनु रघुपतिर्लोकरोधाय कृत्वा

शुश्राव ब्रह्मवाक्यं सुरपुरगमनाभ्यर्थनं कालवक्त्रात् ॥ १३८ ॥

अत्रान्तरे समागतेन दुर्वाससा लक्ष्मणस्य वचनानुवचनम् ।
रामं दर्शय, दर्शयाम्यवसरे ब्रह्मन् ! मनाक् सम्यतां

तैः सकलबुधजनैः निखिलैः विद्वज्जनैः समेतः युक्तः सन्-तत्र
तयोरित्यर्थः, मुत्रयोः कुग्रन्थयोः, उपरि इति शेषः, सीतास्त्रेहं
सीतावाक्त्रयं संरोप्य निधाय चिरं दोर्घकालं रान्यम् अकृत
कृतवान् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

एकान्तमिति । हे राजन् ! एकान्तं त्वया सह संलापार्थं
निर्जनस्थानमित्यर्थः, देहि । इति-कालोक्तिः ॥ हे मुनिविबुध !
देवमुने ! इत्यर्थः, अथवा मुनिषु विद्वन्वित्यर्थः, त्वदीयं वाञ्छि-
तार्थम् इष्टार्थम्, एकान्तमिति भावः, ददे ददामीत्यर्थः । इति
रामोक्तिः । तत्र एकान्ते य उपैति उपगच्छति, श्रावयोः संलाप-
काले इति भावः, सः भवतः तव बध्यः भवति । इति कालोक्तिः ।
एकं वाक्यं, तवेति शेषः, करिष्ये पालयिष्यामि, त्वव वचनात्
एकं तथा कुर्वाणं वधिष्यामीत्यर्थः । इति रामोक्तिः । तदनु
तदनन्तरं रघुपतिः रामः लोकरोधाय लोकानां प्रवेशवारणाय
द्वारदेशे सौमित्रिं लक्ष्मणं कृत्वा संरुद्धेत्यर्थः, कालस्य वक्त्रात्
वदनात् सुरपुरगमने स्वर्गयात्रायाम् अभ्यर्थनायत्र तथाभूतं
ब्रह्मणो वाक्यं शुश्राव श्रुतवान् । सुरपुरगमनाभ्यर्थने इति पाठे
तद्विषये इत्यर्थः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १३८ ॥

धिक् त्वा मय्यवलेप एष न हि मा जानासि दुर्वाससम् ? ।
 रुद्धोऽहं ज्वलित क्रुधा तव कुल भस्मीकरोमि क्षणात्
 वदस्तिष्ठति मूढ ! किं कथय रे ! ज्वालाजटालोऽनल ? ॥१४०॥

एतद्वचनोत्तरे लक्षणपरामर्श ।

अस्मिन्नात्र गते पतेदुभयथैवार्थस्य धर्मो मनाक्
 अप्यत्रैव धृतं दहेत् कुलमिदं दुर्मर्षणोऽथ मुनि ।
 तद्गच्छाम्यहमेव तिष्ठतु कुल राज्ञ प्रतिज्ञा पुन
 पूर्णा देहमभु विमुच्य करवे श्लाघ्य परार्थो बध ॥ १४१ ॥

राममिति । राम दशय । हे ब्रह्मन् । अवसरे समये दर्श
 यामि मनाक्, अस्य क्षम्यता प्रतीक्ष्यतामित्यर्थ । त्वा धिक्
 मयि एष अवलेप गर्व अवमाननेति यावत् दुर्वासस मा
 न हि जानासि ? अहं रुद्धं रामसन्निधौ गमने निरुद्ध इत्यर्थ
 अत एव क्रुधा कोपेन ज्वलित सन तव कुल क्षणात् भस्मी
 करोमि रे मूढ ! ज्वालाभि जटाल जटावान् अनल वद
 सन किं तिष्ठति कथय ? । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १४० ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् दुर्वाससि तत्र एकान्ते कालपुरूपेण
 सह प्रभो सलापस्थाने इत्यर्थे) गते प्रविष्टे सति आर्थस्य धर्म
 प्रतिज्ञा उभयथैव उभयेन प्रकारेणैवेत्यर्थं पतेत् भ्रश्येत (सम्भा
 वनाया विधिनिष्ठं, एकतस्तावत् कालवाक्यारक्षणेन द्वितीयत
 स्तावत् ब्राह्मणवधकरणेन एतदुभयप्रकारेण एव प्रभो प्रतिज्ञा
 भङ्गदोष ब्राह्मणवधजन्यपातित्यदोषश्च सम्भवति इति भावे) ।
 पुनान्तरे अस्मिन् मुनौ मनाक् किञ्चित्कालम् अत्र धृते निरुद्धे
 सति दुर्मर्षण असहन अथ मुनिदुर्वासा कुलमिदं दहेत्
 भस्मीकुर्यात् । तत्तस्मात् अहमेव गच्छामि म्रिये इत्यर्थ

इति विमृश्य एकान्तभङ्गं कृतवति नक्षत्रेऽन्तर्हिते च
मुनिरूपे काले रामेणापि अभीष्टदानेन सन्तोष्य प्रस्था-
पिते दुर्वाससि, नक्षत्रेण स्ववधे प्रतिज्ञापूर्णाथं याचिते
रामहत्तान्तः ।

निखिलमुनिवचोभिस्त्याग एवास्य वन्धोः

वध इति स विचार्य्य श्रेय्यवान् रामचन्द्रः ।

अमुचदय सुमित्रापुत्रमात्माधिकं तं

न हि किमपि गरीयो वाक्यतो ह्युत्तमानाम् ॥ १४२ ॥

तेन त्यक्तः स्वीयदेहोपयोगात् प्रोतो योगाद्भ्रमणोऽङ्गं विमुच्य ।

सद्यः स्वर्गं पृजयमानः स खेभे सत्कर्मा हि श्रेयमामेव भागी ॥१४३॥

कुलं तिष्ठतु, कुलध्वंसो मा भूदिति भावः । अहं पुनः अमुं
देहं विमुच्य त्यक्त्वा राज्ञः प्रतिज्ञां पूर्णां सत्यामित्यर्थः, करवे
करवाणि इत्यर्थः, यतः परार्थी पररक्षार्थी वधः, आत्मन इति
शेषः, श्लाघ्यः प्रशस्यः । मामान्येन विशेषमभयनरूपोऽर्यान्तर-
न्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४१ ॥

निखिलेति । अद्यानन्तरं स श्रेय्यवान् सुधीरो रामचन्द्रः
निखिलानां सर्वेषां मुनेनां वचोभिः वचनैः अस्य वन्धोः
भ्रातुः त्याग एव वध इति विचार्य्य आत्माधिकं प्राणाधिकं तं
सुमित्रापुत्रम् अमुचत् । हि तथाहि उत्तमाना महता जनानां
वाक्यतः वचनात् किमपि गरीयः अतिशयेन शुकं न हि नैव
भवतीत्यर्थः । मानिनी वृत्तम् ॥ १४२ ॥

तेनेति । सः लक्ष्मणः तेन रामेण त्यक्तः स्वीयस्य देहस्य
उपयोगः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मात् योगात् समाधेः, योग-
मास्थायेत्यर्थः, यवर्षेपद्ममी, प्रीतः प्रसन्नः, अनाकुलचित्त इत्यर्थः,

ततश्च लक्ष्मणे स्वर्गं गते रामभरतयोरुक्तिप्रत्युक्ती ।

भरत ! कलय राज्यं, देव ! मैवं, प्रवीरे

तव तनययुगेऽस्मिन् युज्यते राज्यलक्ष्मीः ।

अयमहमनुयास्याम्येव शत्रुघ्नयुक्तः

तव चरणसरोजं नाथ देव ! प्रसीद ॥ १४४ ॥

इति भरतवचोभिर्विस्मितोत्फुल्लचेताः

कुशलवकरपद्मे राज्यलक्ष्मीं निधाय ।

सहगमनममुक्त्वोर्याचितो लोकहृन्दैः

अतिमकरुणचित्तस्तांस्तथैवानुमेने ॥ १४५ ॥

अङ्गं शरीरं विद्वुश्च विहाय सद्यः सपदि पूज्यमानः, सुरैरिति शेषः, स्वर्गं लेभे प्राप । हि तथाहि सत्कर्म्या सुश्रितः जनः श्रेयसामेव सद्गतीनामेव भूगी, भवतीति शेषः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्यान्तरन्यासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १४३ ॥

भरतेति । हे भरत ! राज्यं कलय गृह्णाण । इति रामोक्तिः । हे देव ! मा एवम् एवं मा वद इत्यर्थः, प्रवीरे, विनीते इति वा पाठः, अस्मिन् तव तनययुगे पुत्रयुगले राज्यलक्ष्मीः युज्यते सद्गच्छते, ज्येष्ठवंशानुसारिणी हि राज्यलक्ष्मीरिति भावः । हे नाथ ! अयम् अहं शत्रुघ्नेन युक्तः सहितः तव चरणसरोजं पादपद्मम् अनुयास्याम्येव अनुगमिष्याम्येव । हे देव ! प्रसीद प्रसन्नो भव । मालिनो वृत्तम् ॥ १४४ ॥

इतीति । इतीत्यं भरतस्य वचोभिः वचनैः विस्मितम् उत्फुल्लं चित्तः चित्तं यस्य तथोक्तः स रामः कुशलवयोः करपद्मे, करयुगे इति वा पाठः, राज्यलक्ष्मीं निधाय समर्थं सहगमने, समुक्ताः समुक्ताः तैः लोकहृन्दैः पुरवासिसमूहैः

अथागतेषु वानरराक्षसेषु अनुगमार्थेषु वृत्तान्तः ।

विभीषणहनूमन्तौ कृत्वा स चिरजीविनौ ।

आकल्पं भूरिभोगाय निर्वर्त्यान्यान् सहानयत् ॥ १४६ ॥

ततः सकलायोध्यापरिवृतः सरयूतटं गत्वा ।

स्नात्वाऽसौ सारवेऽन्तं पयसि रघुपतिर्दिव्यदेहो विमाने
तावद्व्योम्नि स्थिरोऽभूदनुगमनकृतोत्साहभाजो जनास्ते ।

यावत्कीटादयोऽपि प्रतिनवसरयूस्नाननिर्मुक्तदेहाः

स्रेहाद्व्रह्मोपनीतान्यनवरतमहो व्योमयानान्युपेयुः ॥ १४७ ॥

याचितः प्रभो ! यत्र गच्छसि तवास्नानपि नयेत्वेदे प्राथितः
अतएव अतिकरुणम् अतिदयार्द्रं चित्तं यस्य तथाभूतः सन्
तान् लोकान् तथैव अनुमेने अनुज्ञातवान् । मान्निनी वृत्तम् ॥
१४५ ॥

विभीषणेति । स रामः विभीषणहनूमन्तौ चिरजीविनौ
कृत्वा आकल्पं प्रलयकालपर्यन्तं भूरिभोगाय यथेच्छसुख-
भोगार्थं निर्वर्त्य निवार्य, संरक्ष्येत्यर्थः, अन्यान् कपिराक्षसान्
सह, आत्मनेति शेष, अनयत् स्वर्गमिति शेषः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १४६ ॥

स्नात्वेति । असौ रघुपतिः रामः सारवे सरयूसम्बन्धिनि
अन्तं पयसि अन्तर्जले स्नात्वा अवगाह्य दिव्यदेहः सन् व्योम्नि
आकाशे विमाने देवयाने तावत् स्थिरः निश्चलः अभूत् यावत्
अनुगमने कृतम् उत्साहमौत्सुक्यम्, अभिलापमित्यर्थः, भजन्ने
इति तथोक्ता कीटादयः अपि जनाः जीवाः प्रतिनवेन अभि-
नवेन सरयूस्नानेन निर्मुक्तः त्यक्तः देहः पार्थिवं कलेवरं येः
तथाभूताः सन्तः स्रेहात् अनुरागात् ब्रह्मणा उपनीतानि

एवं दोर्दण्डदर्पं दिशि दिशि परमाश्चर्यदं गापयित्वा
 कृत्वा दुर्वृत्तशान्त्या त्रिभुवनमखिलं स्वस्वधर्मप्रवृत्तम् ।
 भुक्त्वा राज्यं सहस्राधिकमयुतमहो वत्सरान् पूर्णकामः
 साहं पौरैः समस्तैरगमदतिक्रती राघवः स्त्रीयलोकम् ॥ १४८ ॥

एष श्रीलहनुमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
 वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रत्युद्धरे-विक्रमैः ।
 मिथश्रीमधुसूदनने कविना सन्दर्भ्यं सञ्जीकृते
 स्वर्गारोहणं नामकोऽत्र नवमो यातोऽह् एवेत्यसौ ॥ १४८ ॥

समाप्तौऽयं ग्रन्थः ।

आनीतानि व्योमयानानि विमानानि अनवरतम् अजस्रम् उपेतुः ।
 उपजग्मुः, अहो आश्चर्यम् । स्वधरा वृत्तम् ॥ १४७ ॥

एवमिति । अतिक्रतो अतिकुशलः राघवः दिशि दिशि
 एवम् इत्थं परमाश्चर्यदं दोर्दण्डदर्पं, भुजबलगौरवं गापयित्वा
 कीर्त्तयित्वा विख्याप्येत्यर्थः, दुर्वृत्तानां दुराचाराणां दशानना-
 दीनां शान्त्या संहारेण अखिलं समग्रं त्रिभुवनं स्वस्वधर्मं प्रवृत्तं
 रतं कृत्वा सहस्राधिकमयुतं वत्सरान् एकादशमहस्रवर्षाणि
 इत्यर्थः, राज्यं, भुक्त्वा पूर्णकामः सिद्धमनोरथः समस्तैः पौरैः
 पुरवासिभिः साहं स्त्रीयलोकं विष्णुलोकं, वैकुण्ठमित्यर्थः, अग-
 मत् जगाम । स्वधरा वृत्तम् ॥ १४८ ॥

एष इति । स्वर्गारोहणं नाम यस्य सः ॥ १४८ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
 श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता महानाटक-

व्याख्या समाप्ता ।